Amsterdam. Het R.C. Maagdenhuis en het St. Elisabeth-gesticht

R. Meischke

bron
R. Meischke, *Amsterdam. Het R.C. Maagdenhuis en het St. Elisabeth-gesticht*. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist / Staatsuitgeverij, Den Haag 1980

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/meis008maag01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

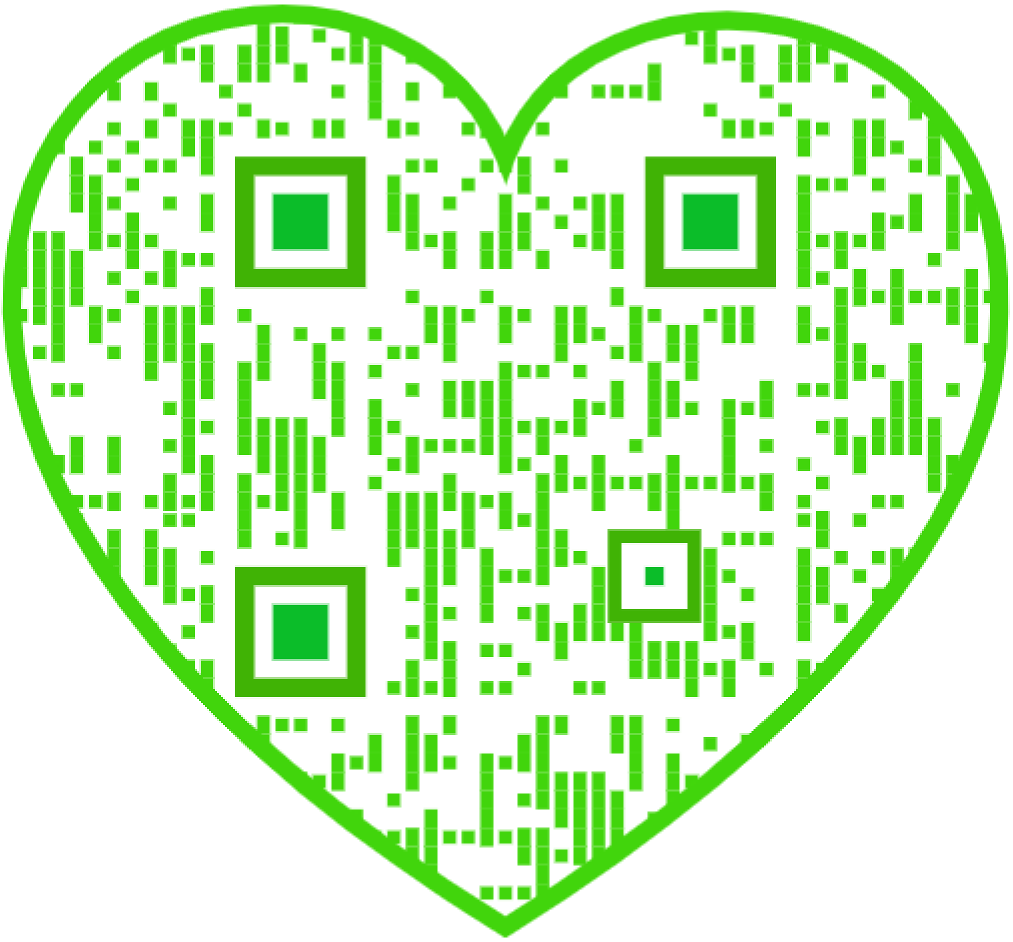

Voorbericht

Het tweede deel van de Geïllustreerde Beschrijving van de Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de gemeente Amsterdam is gewijd aan het R.C. Maagdenhuis en het door deze instelling opgerichte St. Elisabeth-gesticht. Aanvankelijk was het de bedoeling in dit tweede deel de vier oudste Rooms-katholieke gestichten van liefdadigheid te behandelen met hun filiaal-stichtingen. Dit zijn het R.C. Maagdenhuis met het St. Elisabeth-gesticht, het R.C. Jongensweeshuis, het R.C. Oude-armenkantoor met het St. Jacobsgesticht en het R.K. Gesticht van Liefdadigheid. De omvang van het materiaal, de wijze van bewerken noopten ertoe de stof in drie delen onder te brengen, welke delen kort na elkaar zullen verschijnen.

Bij de bewerking is een ruim gebruik gemaakt van de archieven van de bovengenoemde instellingen. Het doel daarbij was om een gedetailleerd beeld te krijgen van het dagelijks leven binnen de muren van deze gestichten en daardoor de indeling van de gebouwen beter te begrijpen.

Niet alleen aan de gebouwen waarin de instellingen gehuisvest waren, werd aandacht besteed, ook de huizen die zij elders in de stad bezaten werden in de beschouwing betrokken. Hierdoor werd een inzicht verkregen in de totale omvang van de bouwactiviteit van deze gestichten. Er zijn weinig administraties bewaard gebleven waarin het beheer van een groot huizenbezit over lange termijn vastligt. Uit de boekhouding van het Maagdenhuis konden gegevens over de geschiedenis van het Amsterdamse woonhuis worden geput en ook een beeld worden verkregen over een belangrijk onderwerp als de ontwikkeling van de prijzen van de huizen.

Bij deze studie over het R.C. Maagdenhuis en het St. Elisabeth-gesticht, bleken over het bouwen van beide gestichten veel gegevens beschikbaar te zijn, waardoor de verschillen in bouwwijze en bouwkosten over een tijdsverschil van honderd jaar vergeleken konden worden.

Er waren twee factoren van bijzondere aard die hun stempel drukten op de beschrijving van het Maagdenhuis; namelijk het grote aantal bouwtekeningen dat van het gebouw bewaard is gebleven èn de omvangrijke inventaris van dit gesticht.

De tekeningen die Abraham van der Hart voor het thans nog bestaande gebouw aan het Spui maakte waren, sinds de ontruiming van het gesticht in 1953, onvindbaar. Zij konden thans worden opgespoord, waardoor het mogelijk werd een volledige bouwgeschiedenis van dit voor zijn tijd zo belangrijke gebouw te schrijven.

De inventaris van het Maagdenhuis is sinds 1953 over veel plaatsen verspreid. Het grootste deel ervan bleef eigendom van de stichting het R.C. Maagdenhuis, die verscheidene zaken in bruikleen aan musea en instellingen heeft afgestaan. Thans is gepoogd deze verspreide inventaris, althans in beeld, nog eenmaal samen te voegen. Daarbij is veel aandacht besteed aan de vraag waar deze inventarisstukken zich in het huis bevonden en op welke wijze zij in het bezit van het gesticht gekomen zijn. Aangezien de meeste stukken door schenkingen zijn verkregen, gaf het archief op dit punt weinig informatie.

Bij de samenstelling van dit boek hebben velen hulp geboden. Buitengewoon groot was het aandeel van mevrouw J.A.A. van der Aa-Vogelaar, regentes van het Maagdenhuis sinds 1952. Zij was betrokken bij de ontruiming van het huis en legde daarbij grote zorgvuldigheid aan de dag voor de inventaris. Later slaagde zij erin voor veel stukken

een nieuwe plaats te vinden. Zij was degene die nog veel informatie over het gebruik van het huis voor de ontruiming kon verschaffen. Het belangrijkste echter was haar voortdurende en inspirerende belangstelling. Dat zij de verschijning van dit boek niet meer heeft mogen beleven, betreuren allen die eraan hebben meegewerkt.

Mevrouw I.H. van Eeghen verleende ook hier op veel punten grote steun. Zij stelde onderzoekingen in naar het groepsportret uit 1569 en naar de persoon van Hendrickje Jansdr Copier, die door Claes Moyaert op zo'n onvergetelijke wijze werd geportretteerd.

De heer S.A.C. Dudok van Heel verschafte nieuwe gegevens over de plaatsen waar het Maagdenhuis in de beginperiode was gehuisvest. Het zilver van de kerk in het Maagdenhuis werd onderzocht door de heren K.A. Citroen en J. Verbeek, waarbij verschillende wijzigingen in de tot dat moment geldende toeschrijvingen werden aangebracht. De heer G. Hoogewoud nam het initiatief om de kapel van het St. Elisabethgesticht nog tijdig te laten fotograferen.

Verscheidene instanties verleenden een ruime medewerking. De gemeentelijke archiefdienst te Amsterdam hielp zoveel mogelijk. Het Rijksmuseum het Catharijneconvent te Utrecht was behulpzaam bij de bestudering van de daar aanwezige stukken uit het Maagdenhuis.

Het uitgebreide archiefonderzoek werd verricht door mevrouw E.B.M. Lottman. De meeste foto's werden speciaal voor dit boek opgenomen door de heren G. Dukker en A.H.C. Schollen. De heer J.J. Jehee verrichtte onderzoekingen aan gebouwen en vervaardigde in het archief van de dienst van Bouw- en Woningtoezicht een aantal tekeningen voor dit boek. Enkele vogelvluchten van vroegere situaties werden getekend door mevrouw R. Royaards-ten Holt.

De Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving

H.G.I. BARON VAN TUYLL VAN SEROOSKERKEN, voorzitter

J. JESSURUN, secretaris

Zeist, mei 1980.

Het Maagdenhuis in maart 1965

1. Inleiding

In dit boek wordt aandacht besteed aan de materiële zijde van de zorg voor de roomskatholieke weesmeisjes zoals die in het Maagdenhuis gestalte heeft gekregen. Het bekende gebouw aan het Spui, waar vroeger de weesmeisjes gehuisvest waren, wordt het Maagdenhuis genoemd, doch ook de instelling die eeuwenlang de zorg voor de weeskinderen heeft gedragen wordt met deze naam aangeduid.

De materiële zijde van de wezenzorg betreft meer dan het gebouw waarin de wezen woonden; het vermogen dat men wist te vergaren, de huizen in de stad die men verhuurde, de collecten onder de geloofsgenoten vormden er ook een facet van, evenals de hoeveelheden voedsel en brandstof, die jaarlijks moesten worden aangevoerd, alsmede het personeel en de leveranciers.

⁺ De instelling die aanvankelijk zowel Meisjeshuis als Maagdenhuis genoemd werd, was gesticht in 1570. Het waren enkele vrome vrouwen van het Begijnhofen de kringen daaromheen, die zich het lot aantrokken van de meisjes die niet in aanmerking kwamen om in het bestaande weeshuis te worden opgenomen. Door de vele immigranten in de stad was er een groot aantal onverzorgde weeskinderen gekomen. Hoe klein het nieuwe Meisjeshuis in het begin ook was, het was een tweede weeshuis, met minder strakke toelatingseisen, en uitsluitend voor meisjes. Het stadsbestuur verleende weinig of geen medewerking aan het nieuwe tehuis, misschien omdat het bevreesd was dat dit giften zou aantrekken, die anders aan het bestaande weeshuis ten goede gekomen zouden zijn. Nadat de gereformeerden in Amsterdam in 1578 de regering hadden overgenomen en het bestuur van het nieuwe meisjeshuis het oude geloof trouw bleef, was de medewerking van de stad voor lange tijd verkeken. De medewerking van dat deel van de bevolking dat het rooms-katholieke geloof trouw bleef was in een slag gewonnen.

⁺De stichting in 1570

⁺ In de eerste halve eeuw van haar bestaan veranderde de nieuwe instelling vaak van behuizing. Op vier plaatsen in de stad was zij, in gehuurde huizen, gevestigd geweest. Ten slotte lieten de regenten in 1628 een huis voor de weesmeisjes bouwen aan het Spui. Dit huis, dat steeds als Maagdenhuis werd aangeduid, had het uiterlijk van een dubbel grachtenhuis zoals er in deze jaren vele gebouwd werden. Het was het eerste gebouw na de reformatie waarin een katholieke instelling een blijvend onderdak gevonden had.

⁺De behuizing

Dit betekende dat het huis niet alleen aan weesmeisjes onderdak kon verschaffen, doch ook aan oudere kerkelijke kunst die na de reformatie door particulieren in veiligheid was gebracht. Wanneer de tijdelijke beheerders afstand wilden doen van die stukken konden ze, voorlopig althans, alleen bij het Maagdenhuis terecht. Vermoedelijk zijn toen de oudste stukken uit de latere kunstverzameling in het Maagdenhuis ondergebracht. Inventarissen die dit kunnen bevestigen zijn er echter niet. De eerste vermelding van een aantal oude stukken in het weeshuis gaf Wagenaar in zijn beschrijving uit 1765. Nog minder duidelijk is het wanneer de twee series schilderijen uit de eerste helft van de zeventiende eeuw, de vier kerkvaders en de vier evangelisten voorstellend, aan het Maagdenhuis gekomen zijn, waarschijnlijk eerst veel later. Er is slechts één zeventiende-eeuws schilderij waarvan we zeker kunnen zijn dat het in opdracht van het Maagdenhuis ontstaan is: het portret van de tweeëntachtigjarige binnenmoeder Hendrickje Jansdr Copier.

[+] In het gebouw was niet alleen een weeshuis gevestigd doch ook een kerk. Reeds in 1590 was er in het huis waar de meisjes toen woonden een bidruimte of huiskapel. Ook was er een priester, die vaak in het huis vertoefde en de geestelijke leiding van de kleine gemeenschap had. Deze priester had daar geen dagtaak aan en het Maagdenhuis kon hem ook niet betalen. Toen het huis eenmaal een vaste plaats op het Spui gevonden had zal een priester gelovigen om zich heen verzameld hebben, die de diensten in het huis bijwoonden. Door doop- en trouwdiensten, collecten en gaven voorzag de priester in zijn onderhoud. Het Maagdenhuis bood hem slechts een ruimte om kerk te houden, aanvankelijk vermoedelijk niet eens woonruimte. Na 1694 kreeg de pastoor een vrije woning naast het Maagdenhuis; de kost heeft hij nimmer van het weeshuis ontvangen. Als tegenprestatie voor het gebruik van kerk en pastorie verzorgde de pastoor het geestelijk welzijn der weeskinderen.

[+]De kerk en het Maagdenhuis

Het samengaan van weeshuis en kerk bracht ook het weeshuis voordelen. De kerk bracht mensen van buiten in het gebouw. Zij leerden het weeshuis kennen en bedachten het met schenkingen en legaten. Doordat het huis over een eigen kerkruimte beschikte kon men ook legaten aan het gesticht vermaken onder de last van zielmissen. De priester van het huis las deze missen en werd hiervoor door de regenten betaald. Alleen in het tijdperk dat in het huis een priester van de Oud-Bisschoppelijke cleresie was ingedrongen (1726-1754) was de band tussen weeshuis en kerk verbroken. Het vormde een ernstige verstoring van de dagelijkse gang van zaken zoals deze in de loop der tijden gegroeid was.

[+] De taak van de regenten van het Maagdenhuis was veelomvattend. Zij voerden de administratie van het weeshuis en van de bezittingen. Aanvankelijk deden zij dit in hun eigen huis, waar zij ook de waardepapieren en de kasboeken bewaarden. Naarmate de omvang van het bezit en de administratie groeiden werden deze werkzaamheden verplaatst naar de regentenkamer. Hier bezat elke regent een hoge kantoorstoel, waarop hij op de tweewekelijkse bijeenkomst de boeken kon bijschrijven en de nodige uitbetalingen voor het huis verrichtte. Het weeshuis bezat geen boekhouder, wel was er een knecht die belast was met het ophalen van huren, het geld van de bussen en de collecten. Ook de regentessen hadden hun eigen administratie. Van de boekhouding uit de zeventiende eeuw is weinig bewaard gebleven. Pas over de periode na 1730 is de administratie redelijk compleet tot ons gekomen.

[+]Het werk van de regenten

[+] De regenten gingen niet alleen over het weeshuis met zijn nodige voorraden, met de kleine eigen bezittingen van de weeskinderen die beheerd moesten worden, met de problemen van katholieke kinderen die in andere weeshuizen terechtkwamen of in het gasthuis werden verzorgd, met kerkelijke zaken en contacten met het stadsbestuur; zij hadden ook de zorg voor het vermogen.

[+]Het vermogen van het weeshuis

Het vermogen was opgebouwd uit twee elementen, obligaties en huizen. Het beheer van de obligaties bracht weinig werk mee, de huizen gaven meer zorg. Het innen van de huren, het onderhoud van de panden en de belasting ervan vergden het nodige werk. Daarbij kwamen vaak bepalingen over vrij wonen van bepaalde huurders of het houden van zielmissen, die aan de erflating waren verbonden. Verder waren er op sommige huizen oude renten gevestigd of aanspraken van buren die nagekomen moesten worden.

Op een ding moet de aandacht worden gevestigd: het Maagdenhuis erfde alleen huizen binnen de stad. Landerijen en boerderijen werden niet aan het weeshuis nagelaten. Voor het eind van de negentiende eeuw heeft het weeshuis dan ook geen enkele boerderij bezeten.

[+] Het huizenbezit van het Maagdenhuis is vrijwel geheel uit erfenissen gekregen. Slechts in de naaste omgeving van het huis kochten de regenten panden aan. Uitgezonderd in een korte periode van 1732-1738 hebben zij nimmer beleggingspanden in de stad gekocht. Het Maagdenhuis kreeg dan ook een merkwaardig huizenbezit van panden die ook al door de erflaters meestal verhuurd waren. Vaak waren zij oud op het moment dat ze aan het huis vermaakt werden. Over het algemeen brachten de regenten geen ingrijpende verbeteringen aan. Meestal werden de huizen weer verkocht wanneer er een lange tijd huur van getrokken was. Dat wij desondanks aan deze huizencollectie veel aandacht hebben besteed komt omdat hierdoor een betere kijk wordt verkregen op het kleinere woonhuis te Amsterdam. De kleinere huizen in de stad waren overwegend huurhuizen, en veel zaken uit het beheer hiervan kunnen uit de administratie van een

[+]*De huizen van het Maagdenhuis*

groot gesticht als het Maagdenhuis worden achterhaald. Tevens wordt er een blik verkregen op verschillende kleinere vermogens die in huizen waren belegd en aan het weeshuis kwamen.

+ De regentessen waren verantwoordelijk voor de gang van zaken binnen het huis. Zij betaalden het inwonende vrouwelijke personeel. In de oudste kasboeken uit 1737 komen er tien toezichthoudende vrouwen voor op ca. 225 weesmeisjes; tegen 1800 zijn er dertien inwonende vrouwen op bijna 400 weeskinderen. De totale kosten van het inwonend vrouwelijke personeel bedroegen in 1737 minder dan 7½% van de verpleegkosten en lagen aanzienlijk onder het bedrag dat per jaar aan boter werd besteed.

+*Het inwonende personeel*

De meisjes in het huis waren verdeeld in verschillende groepen. Op jeugdige leeftijd kregen zij les in lezen en schrijven, op de leeftijd van tien tot veertien jaar gingen zij naar de breischool en van hun veertiende tot hun tweeëntwintigste jaar, waarin zij het huis verlieten, waren zij werkzaam op de naaischool. Met hun arbeid in de grote werklokalen verdienden zij veel voor het weeshuis. De inkomsten waren bij elkaar geteld even hoog als het bedrag van het vermogen dat het weeshuis tot 1800 heeft vergaard. Aan de andere kant was het ook vrijwel evenveel als wat het Maagdenhuis aan belasting moest betalen omdat het daarvan geen vrijstelling had, zoals andere weeshuizen. De weesmeisjes verdienden in het huis hun geld, zij werden niet voor werkzaamheden buiten het weeshuis ingezet.

+ De ruimten in het weeshuis die voor bewoning door weesmeisjes dienden waren beperkt; het waren de eetzaal, de slaapzalen en de ziekenzaal. Verder waren er de werklokalen; deze maakten dat een weeshuis voor meisjes groter moest zijn dan een voor jongens, welke laatsten na hun veertiende jaar buitenshuis gingen werken. De keukens en de bergruimten voor de voedselvoorraden namen ook veel plaats in. Voor een beter begrip van het leven in het huis hebben wij aandacht besteed aan de gegevens uit de kasboeken. Sommige zaken zoals bier en boter werden klaar aangevoerd. Het brood werd in het huis gebakken en het vlees werd in gezouten toestand in het huis bewaard. De kleding maakten de weesmeisjes voor het grootste deel zelf. Ander werk werd voor hen te grof geacht. Voor de was kwamen vrouwen van buiten die, omdat ze niet inwonend waren, het huis veel kostten. Zij verdienden evenveel als het hele inwonende personeel per jaar uitbetaald kreeg.

+*Het gebruik van het huis*

+ Het Maagdenhuis had ook de zorg voor een aantal kinderen die buiten het huis bij particulieren waren ondergebracht. Onder het toezicht van de regentessen vielen de kinderen die jonger dan vier jaren waren. Zij waren nog niet in staat om aan het leven in een gesticht deel te nemen. Zij werden ondergebracht bij pleegmoeders en kwamen eerst in het huis als zij zindelijk waren en naar de speelschool konden. Deze groep was meestal klein omdat de gezinsuitbreiding vrijwel steeds enkele jaren voordat de laatste ouder stierf tot stilstand was gekomen.

+*De jongste kinderen*

+ In de kasboeken van de regenten komen de betalingen voor aan de 'buitenkinderen'. Dit waren de kinderen die op het moment dat zij wees werden ouder waren dan vijftien jaar. Deze waren te oud om nog in een gesticht te wennen, bovendien verdienden zij reeds enig geld. Zij werden bij pleeggezinnen ondergebracht en zo nodig van een toelage voorzien. Verder waren er nog kinderen die niet in het weeshuis konden worden toegelaten omdat hun vader nog leefde, hoewel buiten de stad, of omdat niet beide ouders katholiek waren geweest. Ook deze meisjes werden bij pleegouders ondergebracht en soms ondersteund.

+*De 'buitenkinderen'*

+ Het Maagdenhuis had meer taken dan de zorg voor rooms-katholieke weesmeisjes binnen en buiten het huis. De achterlijke of ongelukkige weeskinderen die geen plaats in de maatschappij konden innemen, bleven hun

+*Andere sociale aspecten*

leven lang in het weeshuis en hielpen daar voorzover zij konden bij de huishouding. Verder was het instituut een bank voor hen, die een lijfrente wilden kopen. Een dergelijke lijfrente was een belangrijk aspect van de financiële zorg voor de oude dag. Mensen uit de middenstand belegden hun spaargeld meestal in huisjes. Zij hadden dan de zorgen van onderhoud en belasting en de risico's van leegstand, wanbetaling of brand. Het kopen van een lijfrente gaf een rendement van vier procent, hoger dan op obligaties werd verkregen en vrijwel gelijk aan de netto-opbrengst van kleine beleggingspandjes.

+ Er was nog een ander maatschappelijk aspect van het gesticht. Het gaf een groot aantal mensen werk. Er waren vaste leveranciers van voedsel, kleding en brandstof; er waren ook vaste bedrijven die voor het huis werkten zoals schilders, loodgieters en vele

+*De leveranciers*

anderen die het weeshuis en de verhuurde huizen onderhielden. Van dezen waren de timmer- en metselbazen het belangrijkste. Zij waren de adviseurs van het huis in gevallen van verbouwingen en aan- of verkoop van huizen.

Deze vaste leveranciers en bazen waren katholiek. Men wilde niet anders, maar men kon ook niet anders, want juist de katholieke middenstand steunde het Maagdenhuis sterk. Slechts in incidentele gevallen, waar het geen regelmatig weerkerend werk of leverantie was, blijkt men vrijer in zijn keuze. Zo werd in 1736 Jacob Husly betaald voor stucwerk dat hij in een van de huizen van het weeshuis had gemaakt. Hetzelfde zien wij bij het bouwen van het nieuwe gesticht in 1783. In de keuze van architect stonden de regenten geheel vrij. Bij de uitvoering van het werk kozen zij voor aanbesteding van elk onderdeel dat zich daartoe leende, waardoor werk buiten de kring der katholieke firma's kon komen. Waarschijnlijk woog de verplichting die men tegenover de schenkers bezat het bouwwerk zo voordelig mogelijk uit te voeren, in dit bij zondere geval zwaarder dan de voorkeur voor leveranciers en firma's uit eigen kring.

+De liefdadigheid der roomsgezinden

+ De grondslag van het Maagdenhuis was de liefdadigheid in alle lagen van het roomskatholieke deel van de bevolking. Iedereen werd op zijn tijd aan het bestaan van het Maagdenhuis herinnerd en kreeg daarbij gelegenheid iets bij te dragen. Twee maal in het jaar werd een collecte aan de huizen der roomsgezinden gehouden. In de roomse kerken waren bussen voor het Maagdenhuis geplaatst. Ook bij particulieren, vooral in herbergen en winkels, waren dergelijke collectebussen opgesteld. Verder waren er de milde giften die de schenkers rechtstreeks aan de regenten overhandigden, legaten en erfenissen. Bij deze laatste vormen van schenking zullen de erflaters verwacht hebben dat hun nalatenschap bij het bezit van het Maagdenhuis gevoegd werd en dat de jaarlijkse opbrengst ervan voor het onderhoud der weeskinderen werd bestemd. Bij de aan het weeshuis nagelaten huizen was dit vanzelfsprekend. Bij een gelegateerd vermogen eveneens, gezien de bepalingen die veelal gemaakt werden voor een jaarlijkse tractatie of zielmissen.

Waarschijnlijk hebben de regenten aanvankelijk alleen die nalatenschappen bij het vermogen kunnen voegen, waarvan dit de uitdrukkelijke wil van de erflaters was. Het dagelijks leven in het huis vergde zoveel dat er weinig overbleef.

+De groei van het vermogen

+ Het vermogen van het weeshuis groeide in de zeventiende eeuw slechts traag. In de achttiende eeuw steeg het van ongeveer twee ton tot boven het miljoen. Het is mogelijk dat de lijfrente-transacties, die men eerst aan het einde der zeventiende eeuw in enige omvang afgesloten kan hebben, hieraan hebben meegewerkt. Een kleine steun was ook de vrijstelling van de stedelijke accijnzen die in 1719 werd verkregen. Het belangrijkste voor de vermogensvorming schijnen de talrijke erfenissen en legaten te zijn geweest die het gesticht in de achttiende eeuw ontving. De welvaart van de rooms-katholieke middenstand schijnt toen groter te zijn geweest dan in de zeventiende eeuw.

Het groeiende vermogen van het weeshuis en de verdiensten van de weesmeisjes maakten dat het Maagdenhuis praktisch onafhankelijk ging worden van de liefdadigheid. Kort voor het bouwen van het nieuwe huis konden alle giften van groot tot klein rechtstreeks bij het vermogen worden gevoegd, ook het penninkske der weduwe kon worden belegd.

+Het oude gebouw aan het Spui

+ Aan het steeds ouder wordende gebouw aan het Spui zag men deze rijkdom niet af. Wel was het gebouw enkele malen vergroot. Daarbij waren twee gebouwen ontstaan; behalve het oude deel aan het Spui was er een nieuw stuk aan de Handboogstraat. In het nieuwe deel uit 1752 woonden de weeskinderen; het oude stuk bevatte de kerk, de regentenkamers en de werklokalen. Het nieuwe deel van

het weeshuis viel niet op omdat het op het binnenterrein lag. De wezen bezaten er een goed onderkomen aan, door het groeiende aantal weesmeisjes in de tweede helft van de achttiende eeuw werd het wat vol, oud en bedompt was het echter niet.

Het is dan ook waarschijnlijk dat de plannen om het Maagdenhuis te vernieuwen die voor 1780 gemaakt zijn, niet betrekking hadden op het hele complex doch alleen op het oude gedeelte aan het Spui. Te elfder ure heeft men besloten ook het nieuwe gedeelte van het huis af te breken en het gehele huis te herbouwen.

Met dit besluit was het lot bezegeld van een gebouwencomplex dat toen anderhalve eeuw geschiedenis in zich borg. Weinig herinneringen bleven eraan over. Enige tekenaars deden hun best het vertrouwde beeld aan het Spui vast te leggen voor het verdween. De weesmeisjes vertrokken in 1783 naar het Spinhuis waar zij enkele jaren

zouden blijven. Veel van de inventaris van het oude gebouw ging mee. Zuinig waren de regenten en regentessen op de onderdelen van hun omstreeks 1740 vernieuwde kamers. Hun naamborden en de schilderstukken van Jacob de Wit die de schoorstenen van hun vertrekken gesierd hadden werden meegenomen en zouden weer een plaats krijgen in het nieuwe huis. Zij vormden de enige herinnering aan de verbeteringen die de regenten in de achttiende eeuw hadden laten aanbrengen.

+ Om een nieuw weeshuis te kunnen bouwen moest aan verschillende factoren zijn voldaan. Er moest een aanzienlijk vermogen zijn, niet in de eerste plaats om het bouwen eruit te kunnen betalen, maar wel om het hogere levensonderhoud in het grote nieuwe gebouw te kunnen bekostigen. Men moest de huizen in de omgeving hebben aangekocht en de huuropbrengst ervan kunnen missen. Men moest - en dit was het belangrijkste - over zoveel aanzien en sympathie in de stad beschikken dat de beurzen van de liefdadigheid volledig geopend werden. Op dit punt hadden de regenten zich niet vergist, zelf en uit hun naaste kring stelden zij een ruime som beschikbaar; een inzameling onder de geloofsgenoten bracht een bedrag op van *f* 230000. Het nieuwe Maagdenhuis zou precies een ton meer kosten, die aan het vermogen moest worden onttrokken. De erfenis van Hendrik Jacob van Naarden die een ton groot was en voor het bouwen van het nieuwe gesticht was bestemd, vulde het vermogen in 1785 weer aan. Men was erin geslaagd om het huis te bouwen zonder dat het vermogen werd aangetast. Op het moment dat de wezen hun nieuwe huis gingen betrekken kreeg het gesticht eindelijk vrijstelling van de landelijke belasting, hetgeen de jaarlijkse uitgaven met drietot vierduizend gulden verlaagde. Het nieuwe huis was echter veel duurder in het bewonen dan het oude complex, het aantal wezen bleef toenemen en de prijzen bleven stijgen. De eerste jaren nadat men het nieuwe huis betrokken had was men financieel nog onafhankelijk als vroeger en konden alle inkomsten uit liefdadigheid rechtstreeks bij het vermogen worden gevoegd. Geleidelijk echter moesten deze inkomsten worden aangewend voor het huishouden. Van vermogensgroei was geen sprake meer. Wanneer men het kapitaal voor het bouwen van het nieuwe huis had aangesproken, zou men het huis enkele jaren na het bouwen reeds niet meer hebben kunnen bewonen.

+De financiering van het nieuwe weeshuis

In architectonisch opzicht is het nieuwe Maagdenhuis een uitzonderlijk gebouw, dat voor de tijd van zijn ontstaan veel boeiende aspecten toont. Na zijn voltooiing werd het algemeen beschouwd als een van de belangrijkste gebouwen van de stad, dat aan bezoekers van buiten met trots kon worden getoond.

+ Het nieuwe gebouw was als weeshuis echter weinig geslaagd. De verschillende onderdelen van het weeshuis, het woonhuis, het werkhuis en de kerk waren vroeger over een aantal panden verdeeld, die elk op zich klein en overzichtelijk waren. Nu waren al deze verschillende elementen in een groot gebouw ondergebracht, dat ondanks zijn regelmatige uiterlijk een grillige indeling bezat. Nooit is het gebouw dan ook tot voorbeeld gesteld als een goed functionerend weeshuis. Door de vernieuwing van 1783 is het weeshuis van voordien in een gesticht veranderd.

+Het nieuwe gebouw

Ook uit een oogpunt van gezondheid bleek het nieuwe gebouw geen verbetering te zijn. Het was een der slechtste weeshuizen van de stad met hoge sterftecijfers. Misschien kunnen de borstkwalen waaraan de weesmeisjes leden niet zonder meer op rekening van het gebouw gesteld worden. Toch kan de bouwwijze van het gesticht er wel toe bijgedragen hebben. Het huis was te hoog, kreeg te weinig zon en was daardoor vochtig en koud. In de Franse tijd moest er extra bezuinigd worden op de huishouding. Met te weinig brandstof en een te sobere voeding zijn de ongunstige kanten van het gebouw misschien noodlottig geworden voor de bewoonsters.

In vrijwel alle opzichten is het leven anders gegaan dan men in 1780 kon verwachten. De imposante nieuwe kerk van de ambitieuze pastoor Hendrik Cramer was in de negentiende eeuw niet meer nodig. In 1856 werd de kerk gesloten voor de gelovigen van buiten het weeshuis en alleen nog gebruikt als kapel voor het gesticht. Hierdoor werd het huis steeds meer een gesloten burcht in de stad. Dit werd ook bevorderd doordat in het midden van de negentiende eeuw de inwonende vrouwen vervangen werden door kloosterzusters.

+ Het aantal weesmeisjes dat in het huis verzorgd werd daalde geleidelijk na de eerste jaren van de negentiende eeuw, toen het nieuwe huis met ruim vierhonderd kinderen overvol was. Heel spoedig was het aantal gezakt tot tweehonderd, hetgeen overeenkwam met de situatie uit het begin van de achttiende eeuw. Vermoedelijk zouden deze

+*Het aantal weeskinderen*

kinderen in het oude Maagdenhuis dat in 1783 gesloopt was een gezelliger en gezonder onderkomen gehad hebben.

Door het geringer aantal kinderen, het zuinige beheer der zusters en de toename van de legaten en schenkingen werd het vermogen, dat in de Franse tijd ernstig was verminderd, weer op peil gebracht.

+De gestichten in de negentiende eeuw

+ De oudere rooms-katholieke liefdadige gestichten vertonen in de negentiende eeuw meestal de volgende ontwikkeling: In de eerste helft van deze eeuw herstelden de vermogens zich door schenkingen en legaten van de teruggang in de Franse tijd. Omstreeks het midden van de eeuw werd het beheer veelal overgenomen door religieuzen. Dit waren goedkopere werkkrachten dan het vroegere personeel, bovendien voerden zij een zuiniger beheer. Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw begon de kapitaalvorming grote omvang aan te nemen. De gestichten hielden over aan de inkomsten uit eigen vermogen; de giften en legaten deden het vermogen groeien. Bovendien waren de bouwkosten lager dan ooit. De toeneming van de kapitalen, gepaard aan de lage bouwkosten, leidde in veel gevallen tot het oprichten van nieuwe gestichten. Zonder deze financiële en economische achtergrond valt de grote bouwactiviteit, vooral van rooms-katholieke instellingen, in het laatste kwart der negentiende eeuw niet te begrijpen.

+Het St. Elisabeth-gesticht uit 1887

+ De regenten van het Maagdenhuis maakten van deze gunstige ontwikkeling gebruik om een nieuw gesticht in het leven te roepen. Het eerste doel van deze nieuwe stichting zou zijn om voor invalide en achterlijke weeskinderen, die hun hele leven verzorging behoefden, een onderdak te scheppen buiten het Maagdenhuis. Het nieuwe gesticht werd ruimer opgezet, dan voor deze groep nodig was. Het zou huisvesting moeten kunnen bieden aan ongeneeslijk zieken van rooms-katholieken huize.

Architect A.C. Bleijs maakte een project voor een groot gesticht dat gebouwd zou worden op een terrein dat de regenten aan de Mauritskade hadden gekocht. Het was een ontwerp van betekenis: het was het eerste volgens moderne principes gebouwde ziekenhuis in Amsterdam. Het plan was zo groot opgezet dat men in 1888 slechts een deel van het project liet bouwen. Dit deel echter was bijna tweemaal zo groot als het Maagdenhuis aan het Spui. Uit een vergelijking van de bouwkosten van het nieuwe St. Elisabeth-gesticht met het Maagdenhuis blijkt dat de kosten van het bouwen in de periode van precies honderd jaar die tussen de totstandkoming van de beide gebouwen in ligt belangrijk lager waren geworden.

+De bouwkosten van het St. Elisabethgesticht

+ De bouwkosten van het eerste deel van het St. Elisabeth-gesticht beliepen, zonder dat daarbij de kosten van de technische installaties waren meegerekend, *f* 10 per kubieke meter. Drie jaar eerder was bij de raming van de kosten van het bouwen van een nieuw ziekenhuis op het terrein van het Buitengasthuis eenzelfde kubieke-meterprijs aangehouden (Ber 80). Wanneer we de bouwkosten van het eerste deel van het St.

Elisabeth-gesticht delen door het aantal verpleegden dan komen we op *f* 3300 per bed. Dit was bijzonder hoog, hetgeen voor een deel werd veroorzaakt door het maken van kamers voor klasse-patiënten. Wanneer men inplaats van deze kamers zalen gemaakt had voor niet- of weinig betalende patiënten dan zou de prijs per bed op ca. *f* 2500 zijn uitgekomen. Bij een normaal ziekenhuis werd in die jaren gerekend op *f* 2000 per bed. Dat het St. Elisabeth-gesticht duurder was kan samenhangen met het karakter van verpleegtehuis waardoor meer ruimte voor dagverblijven nodig was. Bovendien was er een ruime kapel, terwijl ook de royale trappehuizen en het wijdlopige gangenstelsel, voor een groter gesticht bedoeld, onevenredig zwaar op het eerste gedeelte drukten.

Ondanks de ruim driekwart miljoen die voor de stichting van het St. Elisabeth-gesticht nodig waren en het jaarlijkse nadelige saldo dat door het R.C. Maagdenhuis werd bijgepast, bleven de financiën zich gunstig ontwikkelen. Men kon niet alleen het gebouw aan het Spui nog op een aantal punten moderniseren, zoals de regentenkamers en de kapel aantonen, doch tevens nog geld overhouden om te beleggen. De belangstelling voor huizen in de stad was nu voorbij. Het beleggingsbeleid richtte zich op het aankopen van boerderijen en land in de omgeving van de stad en in Noord-Holland.

+ Terwijl de financiën zich gunstig bleven ontwikkelen, ging de daling van het aantal weeskinderen verder. Een samengaan met het St. Nicolaas-gesticht dat in het huis van Van Brienen, Herengracht 182, een onderkomen gevonden had, bracht een tijdelijke versterking. In deze tijd, omstreeks 1930, werd veel aan het gebouw veranderd. De interieurs werden gemoderniseerd en fleuriger gemaakt, de technische installaties

+De laatste jaren van het Maagdenhuis

verbeterd. Eindelijk kreeg het grote koude huis centrale verwarming. Ook in andere opzichten werd het gesticht bewoonbaarder ingericht. Na de samenvoeging met het St. Nicolaas-gesticht in 1932 leek het huis nog een goede toekomst voor zich te hebben. De daling van het aantal meisjes dat in het huis verzorgd werd ging voort; na de oorlog in steeds sterker mate. Toen dan ook in 1952 de zusters van Liefde te Tilburg die met de verzorging der weesmeisjes belast waren, werden teruggeroepen, was het lot van het weeshuis bezegeld.

+ Het Maagdenhuis aan het Spui werd ontruimd en verbouwd tot kantoorgebouw. Hiervoor was het door zijn plaats in het stadscentrum en door zijn architectuur misschien meer geëigend dan voor weeshuis. Het uiterlijk zo regelmatige gebouw kreeg nu ook een regelmatiger indeling, waarbij zowel de binnenplaats als de kapel verdween. Het gebouw verloor daarmee twee van zijn belangrijkste elementen. Door de goede zorgen van de regenten werden het altaar en enkele elementen van de nis eromheen voorlopig opgeslagen. Het altaar uit Antwerpen dat in 1787 naar Amsterdam kwam heeft thans een plaats gevonden in het museum het Catharijneconvent te Utrecht, waar het de herinnering aan de kerk van pastoor Cramer levend houdt.

+De ontruiming en de verbouwing in 1953

Het St. Elisabeth-gesticht werd door de regenten van het Maagdenhuis in 1970 aan de gemeente Amsterdam verkocht. In plaats van het Maagdenhuis en het St. Elisabethgesticht werden de gebouwen Vreugdenhof en de Klenke gebouwd. Hiermee zet de stichting het R.C. Maagdenhuis haar sociale taak voort. Tevens vonden hier veel voorwerpen uit de geschiedenis van het Maagdenhuis een onderdak.

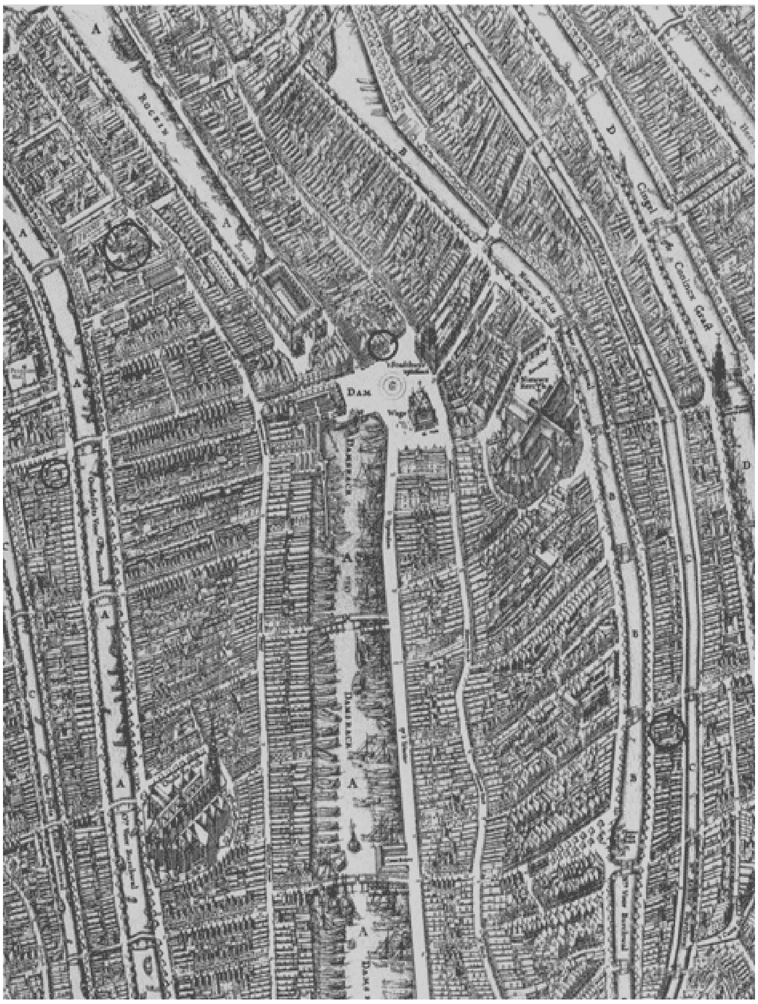

Kaart Balthasar Florisz (1625) met de plaatsen waar het weeshuis was gevestigd in de periode van 1575 tot 1628

2. Het eerste Maagdenhuis

Het nieuwe huis voor arme meisjes (1570)

+ Omstreeks 1500 werd in vele Noordnederlandse steden een weeshuis gesticht. Amsterdam kwam betrekkelijk laat: eerst ca. 1520 werd daar een weeshuis ingericht. Zoals ook elders werd het hier als een particuliere stichting in een gewoon huis begonnen, die door de steun van de stad een officiële status kreeg. In de halve eeuw die na de oprichting van het weeshuis verstreek verdubbelde de bevolking van Amsterdam. Het aantal weeskinderen groeide nog sterker, in 1559 waren er reeds 226 kinderen in het weeshuis opgenomen. Het gebouw in de Kalverstraat werd voortdurend uitgebreid, maar kon toch geen voldoende ruimte bieden. Ook kon men niet over het nodige geld beschikken om tot een afdoende oplossing hiervoor te komen. Men zag zich gedwongen om de toevloed van weeskinderen naar het weeshuis te beperken.

+De wezenzorg in Amsterdam van 1520 tot 1570

Aanvankelijk moesten de wezen om in het weeshuis te worden toegelaten poorterskinderen zijn, die uit een wettig huwelijk waren geboren en niet ouder waren dan tien jaar. Zij bleven dan in het weeshuis tot hun eenentwintigste jaar. In 1554 en 1564 werden de normen voor opname strenger gemaakt, kinderen die ouder waren dan negen jaar werden niet meer toegelaten, terwijl slechts die kinderen waarvan de langstlevende der ouders meer dan twaalf jaar poorter was geweest konden worden opgenomen.

Vooral deze laatste bepaling zal in een stad, waar een groot aantal mensen van elders naar toe getrokken was, voor veel wezen de toegang tot het huis versperd hebben. De weeskinderen die niet in het huis konden worden opgenomen vielen onder het toezicht van de Huiszittenmeesters en werden tegen betaling bij particulieren uitbesteed. Zij moeten het over het algemeen slecht hebben gehad; velen liepen bedelend langs de straat. Maar ook in het weeshuis was de toestand weinig ideaal: de geheimzinnige weeshuisziekte van 1556 en 1566 wijst op honger en politieke spanningen (Que). Het aftreden van het regentencollege in 1562 duidt op een moeilijke en geprikkelde situatie bij het bestuur van het huis.

+ In 1570 besloten enkele vrouwen een huis in te richten waarin een aantal weesmeisjes die geen onderdak hadden, opgenomen konden worden. Een van de stichteressen, Aeltje Pieter Fopszndr, nam de leiding van dit nieuwe Arme-Meisjeshuis op zich. Aeltje behoorde tot de oudere dochters van Pieter Fopszn. Deze zuivelkoper was een rijk man, hij bezat een huis aan de zuidzijde van de Dam en had tien kinderen, hij stierf in 1559. Aeltje, die omstreeks 1535 geboren kan zijn, woonde in 1554 op het Begijnhof. Te zamen met haar huisgenoot Marri Gherrits zou zij een ‘maert’ huren, ‘die hoer werck doet’. In 1559 trok zij bij Griet Heinrick in, voor wie zij het huiswerk zou verrichten. Nog tot 1569 woonde zij op het Begijnhof (Eeg 1941 328). Uit rentebrieven is bekend dat zij tot 16 juli 1603 geleefd heeft. Het lijkt waarschijnlijk dat de gedachte om een nieuw meisjeshuis te stichten op het Begijnhof ontstaan is.

+De stichting van het Maagdenhuis in 1570

Een andere vrouw die bij het nieuwe huis betrokken was is Anne Gerrits, een naam die ook onder de begijnen voorkomt, maar die zeer algemeen is zodat niet vaststaat of inderdaad de begijn Anne Gerritsdr tot de stichteressen van het Meisjeshuis te rekenen valt. De derde stichteres was Marie Laurens, de dochter van de rijke zeepzieder Laurens Pieterszn Spiegel.

Aeltje Pieter Fopzndr schijnt geen persoonlijkheid te zijn geweest, die gemakkelijk met

anderen samenwerkte. Al spoedig werd de verstandhouding met Marie Laurens Spiegel minder goed, zodat deze zich uit het bestuur terugtrok. Wel bleef de familie Spiegel het Meisjeshuis financieel steunen.

Over de oudste geschiedenis van de stichting zijn in het archief van het Maagdenhuis geen gegevens bewaard gebleven. Vrijwel alles wat van de eerste periode bekend is berust op omschrijvingen van de nieuwe stichting in testamenten waarin de instelling bedacht werd. In het testament van Laurens Pieterszn Spiegel van 30 december 1573 werd een jaarlijkse rente van vijftig gulden besproken 'tot behoef van het arme meyskenshuys nu onlangs opgericht by syne dochter Marie Laurens en Aelken Pieters' (Rijc 13).

Het testament van Pieter Michielszn de Wael, alias Pieter van Proventer, daterend van 19 juli 1573, hield een legaat in aan het in 1570 opgerichte Meisjeshuis. Het testament zelf bleef niet bewaard doch dit feit is bekend uit een latere ruzie over de erfenis (GAA NA 34 f52IV, 522). Andere notariële akten die enige bijzonderheden over het jonge gesticht geven dateren van 31 maart 1599 (GAA NA 33 f261), van 28 september 1602 (GAA NA 34 f413), van 23 februari 1607 (GAA NA 5 f136V).

Reeds zeer vroeg na de oprichting hebben rijke Amsterdammers in hun testament het nieuwe meisjeshuis bedacht. In welk huis de kinderen in de eerste jaren van het bestaan van het nieuwe Meisjeshuis ondergebracht waren is nog niet bekend.

Het arme-meisjeshuis op de Oudezijds Voorburgwal (1574-1579)

Het eerste huis waarvan het bekend is dat het aan het nieuw opgerichte Arme-Meisjeshuis onderdak geboden heeft is een huis op de Oudezijds Voorburgwal, het tweede huis benoorden de Hoogstraat, na 1875 genummerd 177. Volgens het kohier van 1542 behoorde dit huis aan Jacob Schaap. Later woonde er zijn dochter Mary Jacob Schapendr met haar man Dirck Strijcker. Deze laatste werd op 5 augustus 1573 in de Oude Kerk begraven, zijn vrouw volgde hem reeds op 3 november 1574. De erfgenamen zullen daarna het pand aan het Meisjeshuis verhuurd hebben. Het kohier van de honderdste penning van 1578 vermeldt op deze plaats 'Erfgenamen van Dirck Strijcker, per de voochden in 't meijskenshuys'. De eerstgenoemden waren de eigenaars, de laatstgenoemden de huurders.

+ Het huis is waarschijnlijk van het begin af te klein geweest, zodat men naar een ruimer verblijfplaats zal hebben uitgekeken. Op 21 maart 1575 besluit de vroedschap om de verkoop van een gedeelte van het Bethaniënconvent aan Jan Michiel Loufszoonzoon niet goed te keuren (GAA VR III f4). De hier genoemde persoon was regent van de nieuwe instelling en trad vaak namens het meisjeshuis op. Waarschijnlijk wilde hij deze koop voor het Meisjeshuis aangaan en niet voor zichzelf.

+Het gebrek aan medewerking van de stad

Nog in een ander opzicht zette het stadsbestuur de nieuwe stichting de voet dwars. Op 14 november 1575 weigerde de vroedschap de moeders van het 'Meysgenshuys' vrijsteeling van accijns (GAA VR III f16V). Naar de reden voor dit gebrek aan medewerking kan men slechts gissen. Waarschijnlijk zag de stad niet graag een tweede weeshuis ontstaan omdat dit een deel van de schenkingen die het eerste weeshuis zo nodig had tot zich zou trekken.

Een blik in het huis wordt ons gegund op 9 oktober 1578. De dochter Trijn van de huistimmerman Dirck Corneliszn ontvangt dan haar deel van een nalatenschap. Dit wordt uitgekeerd aan 'Ael Pieter Fopszndr moeder vant Maechdenhuis', waar Trijn woont, in bijwezen van Jan Michiel Loufsznzn, vader en regent van dit huis (GAA WK IB X f185). Volgens een latere aantekening in dit register verklaart Trijn op 18 april 1592 door beide bovengenoemde personen voldaan te zijn. Voor het eerst

werd hier de naam Maagdenhuis gebruikt. Nog lang zullen Meisjeshuis en Maagdenhuis naast elkaar voorkomen.

Waarschijnlijk woonde Ael bij de meisjes in het huis. De regent Jan Michiel zal alleen aanwezig zijn geweest om de overeenkomst te bekrachtigen en het geld in ontvangst te nemen dat beheerd moest worden totdat het weesmeisje Trijn als meerderjarige het huis verliet.

+De Alteratie van 1578

+ In 1578 vond de Alteratie plaats waarbij het stadsbestuur veranderde, de roomskatholieken uit alle regeringsfuncties werden verdreven, hun samenkomsten werden verboden en de kerken en kloosters hun werden ontnomen. Het Burgerweeshuis werd

een instelling waar de weeskinderen in de gereformeerde godsdienst werden opgevoed. De beheerders van het Maagdenhuis bleven het oude geloof trouw. De meisjes die sindsdien voor opname in aanmerking kwamen waren niet meer degenen, die om een of andere reden niet in het bestaande weeshuis werden toegelaten, doch kinderen waarvan de familie het op prijs stelde dat zij in de rooms-katholieke godsdienst werden opgevoed.

Het verblijf in het Margarethaklooster (1579-1585)

Na de Alteratie van 1578 werden de talrijke kloosters in de stad ontruimd. Veel gestichten maakten van de gelegenheid gebruik een betere huisvesting te krijgen, hetgeen in de stad een grote verschuiving gaf. Wat in 1575 niet was gelukt, kon nu in de verwarring wel tot stand komen, het Maagdenhuis slaagde erin een deel van een kloostercomplex te huren. Aan het eind van 1578 of het begin van 1579 huurden Aeltje Pieter Fopzndr en Jan Michiel Loufsznzn als 'besorghers van de arme meyskens' een gedeelte van het Margarethaklooster in de Nes van de procuratrix der zusters Lysbeth Michiels (Rijc 19).

In 1584 trachtte men de huur in koop om te zetten, mogelijk om een onteigening der kloostergoederen voor te zijn. Het gedeelte van het vroegere klooster dat het weeshuis in gebruik had werd daarbij als volgt omschreven: 'die spincamer, den reventer, die koockens mettet poorthuys, met een kelder onder tpaters huys, tvoorste bleeckvelt mettet kerckhoff ende steene put, zoe verre de conventualen tzelffde nyet en moghen bewoonen als zy van oudts plaegen te doen mits gevende elcke geprofessyde conventuael haar leven lanck thyen gulden (Coo 258). De vroedschap verklaarde deze koop ongeldig en gelastte het Maagdenhuis het klooster tegen mei 1585 te ontruimen. De hier opgesomde ruimten schijnen meer geschikt voor het huisvesten van een klein weeshuis dan een normaal stadshuis was. Aeltje betrok haar jongere zuster Meynouwe (ca. 1550-24 juli 1613) bij het werk in het weeshuis als mede-regentes.

+ Enig inzicht in de doelstellingen van het huis geven de bepalingen bij een schenking die Aeltje en Meynau Pieters in 1582 deden aan het 'armen meyskens huyse, byder voorsz. Aeltgen Pieters gefundeert' ten behoeve van de 'armen weeskens, daer inder tijt inne woonende'. Hun eerste voorwaarde was dat zij beiden gedurende hun leven zouden blijven 'Regenten ende Gouvernanten vanden voorsz. Meyskens huyse' en dat na haar overlijden hun zuster Yeffgen daarin zou opvolgen. In het huis moest de roomskatholieke godsdienst worden betracht, anders zou hun schenking moeten worden omgezet in twee studiebeurzen voor priesters. Indien enige meisjes uit de familie van de schenksters tot armoede zouden vervallen, zouden zij voorrang genieten om in het huis te worden opgenomen. Bovendien mochten zo nodig drie meisjes boven de tien jaar oud en geen wezen zijnde in het huis worden opgenomen, mits zij zich zouden onderwerpen aan de regels (Ven 264).

+De doelstellingen van het meisjeshuis

In het huis Sneek op de Dam (1585-1599)

Nadat de weesmeisjes in mei 1585 gedwongen waren hun gedeelte van het Margarethaklooster te verlaten vonden zij een onderdak in het huis van Aeltje en

Meynouwe. Dit huis lag aan de zuidkant van de Dam op de hoek van de Kromme Elleboogsteeg. Het was zeer opvallend omdat de rooilijn hier naar voren sprong. Het was te herkennen aan een houten gevel die het huis nog tot in het begin van de achttiende eeuw behouden[+] heeft. Het is niet helemaal zeker of dit het ouderlijk huis van Aeltje en Meynouwe was want hun moeder blijkt ook in het bezit van het huis dat er aan de oostzijde aan grensde. Op 16 februari 1565 verkocht Jannetgen, de weduwe van Pieter Fopszn het hoekhuis aan haar zoon Fop Pieterszn, die reeds op 16 augustus 1566 overleed. Bij de overdracht blijkt dat de verkoopster ook in het bezit is van het huis ernaast (GAA KW 2 f126V-128). Het hoekhuis loopt aan de achterkant door tot het Bierdragershuis. Het was wel een groot pand maar niet zo geschikt voor weeshuis aangezien het op het drukste deel van de stad lag, en een tuin of plaats ontbrak.

[+]Het huis van Pieter Fopszn

Het kohier van 1585 vermeldt op deze plaats ‘Aeltgen Pieter Foppen mette zuster’. Op 28 juni 1588 wordt het eigendom van het huis door Aeltgen Pieters Fopszndr, als gemachtigde van haar broer Pieter Fopszn uit Antwerpen, overgedragen aan Meynouwe.

Het wordt omschreven als het huis daar tegenwoordig Sneek uithangt, belend door de Roode Leeuwsteeg aan de westzijde en de zuivelkoper Gerrit Jacobsz aan de oostzijde, een huis in de steeg behoorde er ook bij (GAA KW 6 f369-372).

Nog enige tijd nadat de weesmeisjes het huis verlaten hadden bleef het in de familie. Op 2 januari 1613 verkoopt Johanna Fops, weduwe van jonkheer Jacob de Chanterelle gez. Branxsaut het huis aan Jacob Jacobsz Bontenos, het wordt dan begrensd door de steeg, de zuivelkoper Heijndrik Jansz en aan de achterzijde door de Bierdragerskamer (GAA NA 358 f3).

+ Het schijnt dat Aeltje Pieter Fopszndr het bestuur van het huis aan haar jongere zuster heeft overgelaten. Ook waren niet alle moeilijkheden van vroeger opgelost. Een verklaring van 1591 afgelegd door de regent Jan Michiel Loufsznzn geeft daarin enig inzicht. Hij deelt mee dat Aeltgen Pieters, Maritgen Louwerys en Annetgen Gerrits met medeweten van de magistraat het fundament van het huis hebben gelegd. Daarna kwam er ruzie tussen de beide eerstgenoemden, waarna Aeltgen met haar zuster Meynau, Annetgen Gerrits en hijzelf alles in handen hebben gekregen. Toen men in het Margrietenconvent woonde, hebben Aeltgen en haar zuster op 2 mei 1582 de rente van *f* 65 per jaar die zij geschonken hadden, uitgebreid tot *f* 2700. Omstreeks 1585 heeft de stad ondanks alle protesten het convent verkocht. Aeltgen heeft toen de meisjes tegen betaling van huur en zonder kost in huis genomen, nu al zes jaar lang, terwijl ze altijd van huis is, in Friesland, Brabant en Den Haag. Nu wil zij haar donatie intrekken. Daarover is met pater Aert en met de vicaris te Haarlem gesproken. Aeltgen deed dit onder het voorwendsel dat het bestuur van het gesticht veranderd was, doch dat was niet waar, want anno 1582 en nog wel drie jaar daarna was het bestuur niet alleen bij Aeltgen doch bij Aeltgen, Annetgen Gerrits, bij mij en bij Jan Philips. Nog voor mei heb ik en Mr Jan Duyvesen een voorstel gedaan, maar Aeltgen verwierp dit en bleef 'casasije' van haar gift verzoeken (GAA doos kloosters: Maagdenhuis).

+Meningsverschillen over het bestuur

De pater Aert die hier genoemd werd moet vaak in dit huis vertoefd hebben. Later is er sprake van Jacob Bontenos en Judith Heindriks, die 'woonden op den Dam in een groot huys, daer weleer die dochterkens van 't maechdenhuys in ghewoont hadden met den E. Pater Aert' (BBH 18 1889 125) (Wol 273). Met Pater Aert moet de franciscaner pater Arnoldus ab Ischa bedoeld zijn, die ca. 1574 als jonggewijd priester naar Amsterdam kwam en die steeds een raadsman voor het nieuwe meisjesweeshuis is gebleven (BBH 49 1932 214).

+ De leefregel van het huis, die door pater Arnoldus ab Ischa op 4 mei 1591 op schrift werd gesteld onder de titel 'Een cleijne Regule van Leven voir die gheene die daer woenen int Meechden huijs binnen' en die aan het Haarlemse kapittel werd gezonden, geeft een blik op het leven van de weesmeisjes (Hee).

+Het dagelijks leven in het huis

De leefregel hield het volgende in: De kinderen werden gewekt door een van de oudste meisjes die daartoe door de moeder was aangewezen; in de zomer om vijf uur en in de winter om zes uur. Zij moesten zich kleden, voor hun 'betstede' knielen. Op een teken van het meisje dat hen gewekt had moesten zij deze volgen naar het 'bedehuijs' en daar voor het altaar of crucifix knielen en vijfmaal het Onze Vader en Ave Maria bidden. Daarna gingen zij zich wassen om aan hun werk of huishoudelijke dienst te gaan. Dan volgde het ontbijt waarna men weer aan het werk ging totdat het teken gegeven werd voor de 'noenmaeltijdt'. Voordat men aan tafel ging moesten de handen worden gewassen. Aan tafel moesten de meisjes 'manierlick sitten, eettende mit dancbaerheit tgheen u voirgheset wordt, hebbende altijts u ooghen op u zelfs tafelbordt.' Wanneer de kinderen gezeten waren moest een van de meisjes, staande aan het eind van de tafel 'die ghebenedijdinge des tafels' lezen die door de anderen beantwoord werden. Degene die voorgebeden had nam daarna plaats

aan een lezenaar en las een gedeelte uit de Heilige Schrift of uit een ander boek. Na tafel sprak zij het dankgebed uit, weer staande aan het hoofd van de tafel. Een of twee meisjes moesten 's middags en 's avonds aan tafel dienen, de tafel dekken, afnemen, wassen en drogen. Het voorlezen en dienen aan tafel geschiedde op de beurt en moest een week lang worden gedaan. Na de maaltijd ging men weer aan het werk dat nog werd neergelegd voor het ‘naemiddaechs eettens’ en het ‘avontmael’. Voor het slapengaan kwamen de kinderen samen in de ‘slaepcamer ofte int bedehuijs’ om daar voor het crucifix hun gebeden te lezen.

Op de zondagen en de heilige dagen werd er niet gewerkt. Het gedeelte van de dag voor het ontbijt werd doorgebracht in het bedehuis. De mis werd door de meisjes bijgewoond

in hun bedehuis of in de kerk. Na het noenmaal werd er tot drie uur school gehouden, daarna werden er gebeden gelezen. De zondagavond werd op de gewone wijze doorgebracht, die helaas niet verder wordt toegelicht. De leefregel bepaalde verder dat aan het huis een priester verbonden moest worden die de meisjes op de heilige dagen leerde lezen en schrijven, hen in de godsdienst onderrichtte en gebeden leerde, die de meisjes naar de kerk begeleidde, de biecht hoorde en hen voorbereidde op het ontvangen van het Sacrament. Tevens zou hij met de moeder van het huis toezien op het gedrag van de meisjes en hun zo nodig straf opleggen. Ook zou hij met de moeder en de regenten van het huis oudere meisjes aanwijzen die toezicht moesten houden op de anderen en die in het huishouden moesten helpen. Verder moest erop worden toegezien dat de kinderen zich niet ‘leckerlijck’ voedden ‘noch wtmuntich en vercierren in haar cledinghe’. Zij moesten zoveel mogelijk gelijk gekleed zijn. Ten slotte bevatte de leefregel nog enkele summiere bepalingen over de taak van de regenten.

Het Maagdenhuis op de Nieuwezijds Voorburgwal (1599-1629)

Het is niet bekend wanneer de kleine rooms-katholieke gemeenschap uit het middelpunt van de stad en vlak tegenover het stadhuis, verhuisde naar de rustiger Nieuwezijds Voorburgwal. Waarschijnlijk heeft dit in 1599 plaatsgevonden. De man wiens huis de weesmeisjes bijna dertig jaar zouden gaan bewonen, Jan Deyman, werd op 13 februari 1599 in de Nieuwe Kerk begraven. Kort daarop zullen de weesmeisjes naar het vrijgekomen huis vertrokken zijn.

+ In een testament van 5 november 1599, waarin acht instellingen in de stad bedacht werden, is het Maagdenhuis het meest uitvoerig aangeduid: ‘het Maegdenhuys ofte vergaderinge der maeghden, wesende tegenwoordigh aan de noortsyde van de brouwerije van de burg op den voorburgwal’ (Rijc 20). De regent Barchman Wuijtiers vermeldt in zijn historisch overzicht nog enkele gegevens over dit huis. Hij deelt mee dat het afkomstig was van Jan Deyman, ‘staende op de voorburchwal over de kolck en comt op de agterburgwal uijt’. Hij voegt er nog aan toe ‘dat dit soo genaemde maegdenhuijs alsdoen is geweest of gehouden in 't huijs over de kolck dair nu de vergulde rondas uijthangt op de voorburgwal, 't vijfde huijs van de lijnbaensteegh, en blijckt bij 't casboeck dat de huijshuuren sijn betaalt tot maij 1629’ (AM nr. 452).

+Het huis ‘De Vergulde Rondas’

Het huis ‘De Vergulde Rondas’ maakte in 1694 plaats voor de schuilkerk van pastoor Jacobus Tzul, waarvan de restanten nog in het huidige pand Nieuwezijds Voorburgwal 78 zijn teruggevonden (Zan). Van het oudere huis van Jan Deyman is vermoedelijk niets meer aanwezig. De kaart van Balthasar Floris uit 1625 toont op deze plaats aan de Voorburgwal een huis met een dwarsgeplaatst achterhuis aan de Achterburgwal.

Het huis aan de Voorburgwal zal met zijn binnenplaats en achterhuis ruimer geweest zijn dan het hoekhuis op de Dam. Het weeshuis heeft er ruim dertig jaar doorgebracht, een tijd waarvan niet zoveel bekend is. Het bestuur lag in handen van Hendrickje Jansdr Copier. Deze heeft in mei 1610 een brief naar Haarlem geschreven aan Meynouwe Pieter Fopszdr met de mededeling dat Jan Michiel Loufsznzn overleden was. Meynouwe Pieters schreef direct naar de overgebleven regent Marten Jeliszn Deyman, met voorstellen over de opvolging (Rijc 21).

Haar voorstel werd niet verwezenlijkt. De nieuwe regent werd Pieter Pieterszn Can, die veel voor het Maagdenhuis zou betekenen.

Het Maagdenhuis aan het Spui ca. 1780. Deel-gravure H. Schouten (zie afbeelding 11)

3. Het Maagdenhuis aan het Spui

De groei naar een eigen gebouw

In het eerste kwart van de zeventiende eeuw groeide het Maagdenhuis uit tot een normaal weeshuis met een duidelijke bestuursvorm en met min of meer vaste inkomsten. In de eerste periode van het bestaan van het huis hadden de stichteressen en hun naaste familieleden grote invloed bezeten op de dagelijkse gang van zaken. Uit de stichteressen groeide geen regentessencollege, hun taak werd overgenomen door een 'meesteresse', die ondergeschikt was aan de regenten. In het begin van de zeventiende eeuw bezat het Maagdenhuis slechts twee regenten, in de loop van die eeuw groeide dit aantal uit tot vier, op welke sterkte het regentencollege sedertdien steeds gebleven is. De 'meesteresse' die in het begin van de eeuw de leiding van het huis had was Hendrickje Jansdr Copier. Zij moet het gesticht na de onrustige begintijd tot grote bloei hebben gebracht. Het blijkt dat zij reeds in 1610 in dienst van het Maagdenhuis was (Rijc 21).

+ Hendrickje Jansdr was in 1565 geboren als dochter van Adriana Adriaensdr en de bezemmaker Jan Thoniszn die een huis huurde in de Jonge Roelensteeg. Haar moeder stierf reeds op 10 november 1567, waarna zij bij een tante te Rotterdam werd grootgebracht. In haar testament van 19 november 1626 wordt zij aangeduid als 'oude maecht ende meesterse in het Maechdenhuys'. Na enkele legaten zal het overschot van haar bezit zo dat er is gaan 'aen het Arme Meysgens Huys, daerinne sij testatrice tegenwoordich is wonende'. Als executeuren worden de beide regenten van het huis genoemd (GAA NA 575 f343) (GAA WK IB VIII f367).

+De binnenmoeder Hendrickje Jansdr Copier

Hoezeer haar jarenlange zorg voor de weesmeisjes door de regenten gewaardeerd werd blijkt uit het portret dat dezen in 1648 door Claes Moyaert van haar lieten schilderen (afb. 24). Het is moeilijk anders denkbaar dan dat het initiatief hiertoe van de regenten is uitgegaan. Een afgeleefde oude vrouw van 82 jaar zal zelf niet op het denkbeeld komen zich te laten portretteren en naaste familie bezat zij niet. Waarschijnlijk is zij tot haar dood in het huis blijven wonen. Het was onder het bewind van Hendrickje Jansdr dat het Maagdenhuis op de Nieuwezijds Voorburgwal langzaam gedijde. De inkomsten uit het naaiwerk en het schoolgeld klommen op van *f* 247 in 1611 - het eerste bekende jaar - tot ruim duizend gulden in de jaren rond 1628, toen men naar het Spui verhuisde. Zij regelde de verhuizing en drukte haar stempel op de eerste jaren in het nieuwe huis. Er waren in deze tijd geen regentessen meer, Hendrickje Jansdr en de twee regenten droegen de verantwoordelijkheid. Ook in het nieuwe huis aan het Spui moet zij nog lang de leiding gehad hebben. Bij een overzicht over de inkomsten van de naai- en breischool dat in de achttiende eeuw door de regent Vennecool uit nu niet meer aanwezige gegevens is samengesteld, schreef deze over het jaar 1637: 'vinde niets voor schoolgeld en naijen ontfangen. Als ook niet, wat dit jaar int' huijshouden door Hendrickje Jansdr is uijtgegeeven' (AM nr. 391). De binnenmoeders van het weeshuis werkten door tot zij niet meer konden en bleven vaak tot hun dood in het huis wonen.

De aankoop van twee huizen op het Spui in 1628

In 1628 kochten de regenten twee huisjes aan het Spui met de bedoeling daar een nieuw gebouw voor het Maagdenhuis te stichten. Door aankoop van belendende percelen is

het bezit hier geleidelijk gegroeid. De in het archief van het Maagdenhuis bewaard gebleven koopakten geven een indruk van het karakter van dit buurtje. Er waren hier verscheiden huurhuizen en ook huizen met meer dan één woning per perceel. De eigenaars-bewoners waren over het algemeen ambachtslieden. Het was geen deftige buurt waarin het nieuwe Maagdenhuis werd gesticht.

+ Achter de huizen liep de Doelensloot, die door een dwarssloot verbonden was met het Spui (afb. 3). Aan de oostkant van deze dwarssloot, dat is naar de kant van de Kalverstraat, stonden drie huizen die eigendom waren van Jacob Pieterszn Bouman. De twee huizen die oostelijk daarvan lagen werden in 1628 voor ongeveer *f* 4600 aangekocht door de regent Pieter Pieterszn Can. Over deze eenvoudige huisjes lichten enkele oude akten ons in. Op het linkerhuis was in 1551 een rente gevestigd waarbij het werd omschreven als 'een huijs ende erfve van twee woeningen'. In 1627 verklaart de eigenaar van het linkerhuis, Cornelis Claeszn tuijnman, dat de eigenaar van het rechterhuis, de chirurgijn Mr. Anthony Uijttenhove, 'de poorte vanden ganck,..., sal mogen setten opde snijdinge van des voorsz Cornelis Claessens huijs ende erve'. De 'snijding' is de ruimte tussen twee huizen, zodat Cornelis Claeszn zijn buurman toestond deze gemeenschappelijke gang met een poort af te sluiten. Ook mocht deze laatste 'sijn privaet ofte heijmelijck gemack' maken op de genoemde 'snijdinghe'. Tevens werd hem toegestaan een keukenkozijn te plaatsen 'dicht aende muer off achtergevel' van zijn buurman. Daarbij moest intact blijven de 'gemeenen waterganck, die den voorsz Cornelis Claesz van achteren tot voor aende Burghwal mede toekompt ende bij hem voor een derde deel tot het secreet vanden voorsz Mr. Anthonij toe, onderhouden moet werden'. De 'gevel van de achterkoken' door Mr. Anthony tegen de erfscheiding gebouwd zou gemeen worden wanneer Cornelis Claeszn er een halve steen tegen aan metselde (AM nr. 255).

+De voorgeschiedenis van de beide huizen

+ Het jaar na deze onderlinge overeenkomst werden de beide huizen aangekocht ten behoeve van de nieuwbouw van het Maagdenhuis. Op 3 mei 1628 verkocht 'Cornelis Claeszn cuijper, wonende beneden 't Spuije' en waarschijnlijk dus eigenaar en bewoner, zijn huis aan de regent Pieter Pieterszn Can. Aan de oostzijde stond het huis van Cornelis Evertszn 'kolffmaker', aan de westkant dat van Trijn Claes pottebackster'. Dit laatste was het huis dat een jaar tevoren nog bezit was van Mr. Anthony Uijttenhove (AM nr. 255).

+De aankoop van het linkerhuis

+ Dit huis werd op 24 juli 1628 overgedragen aan de regent Can. Verkoopster was Trijn Claes weduwe van Taecke Aggeszn pottenbakker. De koper verplichtte zich op zijn kosten de loden goot te onderhouden tussen 'het somerhuijsgen tot desen huijse behoorende' en het buurhuis aan de rechterzijde, een van de drie panden van Jacob Pieterszn Bouman (AM nr. 254). Met het zomerhuisje zal de achterkeuken, die in 1627 gebouwd werd, bedoeld zijn.

+De aankoop van het rechterhuis

+ Tussen deze beide ten behoeve van het Maagdenhuis aangekochte huizen en de dwarssloot naar het Spui lagen de drie huisjes van Jacob Pieterszn Bouman. Zij zouden in de geschiedenis van het Maagdenhuis een grote rol spelen. Het eerste van dit drietal werd op 14 mei 1604 door Pieter Jacobszn (Bouman) gekocht van Claes Pieterszn (AM nr. 260). Zijn enige zoon, de procureur Jacob Pieterszn Bouman, breidde dit bezit uit doordat hij het huis op de hoek van de dwarssloot naar de Doelenterreinen gelegen, op de openbare verkoop bij executie van 30 januari 1621 verwierf. In dit huis was een oliemolen; het was voordien eigendom geweest van de olieslager Huijbert Huijbertszn. Er bleef een verklaring van rooimeesters bewaard uit 1554 waarin werd meegedeeld dat de olieslager Cornelis Janszn zijn huis verbouwde en het daarbij versmald had zodat de 'oijssendrop' tussen hem en

+De drie huizen van Jacob Pieterszn Bouman

zijn buurman verruimd werd. Wanneer de buurman zijn huis zou verbouwen was hij verplicht dat ook te versmallen, en de ruimte tussen beide panden in overeenstemming met de stadskeur te brengen (AM nr. 260). Op 15 april 1623 verkreeg Jacob Pieterszn Bouman het derde huis.

Het nieuwe gebouw van 1628

De rekening van de uitgaven voor het nieuwe gebouw, welke voldaan werd door de regenten Marten Jeliszn Deyman en Pieter Pieterszn Can bleef bewaard (AM nr. 266). De uitgaven liepen van juli 1628-februari 1630 en bedroegen in totaal *f* 12117. De rekening geeft weinig namen van vaklieden en waar deze genoemd werden volstond men meestal met een voornaam. Ook kan men er niet uit opmaken wie de leiding had

over de bouwwerkzaamheden. De enige die van het begin tot het eind in de rekeningen voorkomt is de timmerman, die een enkele maal Willem de timmerman genoemd wordt. Op 10 juli 1628 begon men met het afbreken van de twee oude huisjes. De eerste posten van de rekening betreffen de aankoop van bouwmaterialen als kalk, hout en baksteen. Op 28 juli werd een loods voor de timmerlieden verantwoord; evenals een betaling aan de rooimeesters. Waarschijnlijk hebben deze toen het nieuwe fundament bekeken want op 1 augustus werden de heiers betaald voor het inheien van 67 masten, hetgeen 34⁺ stuivers per stuk kostte. Op 12 augustus werd door Pieter Pieterszn Can de eerste steen gelegd. De metselaar, die in de rekeningen nergens met name genoemd wordt, kreeg niet zoals de timmerman per week betaald, doch per maand. Op 15 september ontving hij zijn eerste beloning. Begin september kon de funderingsput reeds worden gedicht blijkens het 'biergelt voor de eerste dechting'. Aan de partijen steen, die werden aangekocht en op het werk gebracht, kan men het werktempo volgen. Op 11 november konden de pannen, 4000 stuks, reeds worden aangevoerd, bij de betaling van de accijns op eind november is er sprake van Hasselse pannen. Op de 23ste ontvingen de timmerlieden 'croechgelt', waarschijnlijk omdat het hoogste punt van de kap bereikt was.

⁺Het leggen der eerste steen; 12 augustus 1628

⁺ Op 16 december was de kap geheel klaar, er werd 'biergelt' gegeven voor het schoonmaken van de goten. Op 20 december ontvingen de metselaars een 'croechgelt', dat slechts de helft van dat der timmerlieden beliep. Waarschijnlijk was toen de gevel klaar zodat men met een gerust hart de winter tegemoet kon zien. Dat er behalve het bij enkele gelegenheden uitgekeerde bier- en kroeggeld ook bier op het werk werd geschonken blijkt uit de rekeningen van de brouwers Jan Granaet en Van der Mij. Vele rekeningen van het eerste jaar werden in het begin van 1629 voldaan. Op 1 maart ontving de steenhouwer Albert *f* 238, waarschijnlijk voor het natuursteenwerk van de voorgevel; op 7 april 1629 werd de rekening van de smid, groot *f* 292 betaald.

⁺Onder de kap op 16 december 1628

Geleidelijk komen er in de rekeningen meer posten voor die op de afwerking betrekking hebben. Op 29 november 1628 werden 300 blauwe 'steentgens' (tegels) gekocht en verscheen de schilder Lucas op het werk, die tot april in de rekeningen blijft voorkomen. Op 27 januari 1629 werd 'biergelt' gegeven na het plaatsen der 'weijnteltrap'. De kistenmaker Sijmon Martszn komt op 3 februari voor het eerst in de rekeningen voor; in vier betalingen, waarvan de laatste in juni, ontving hij *f* 837. Op 16 maart staat nog een bescheiden post genoteerd voor het draaien van 13 'pijlaeren', waarmee spijlen bedoeld zullen zijn. Op 29 maart ontving de slotenmaker Jan Fredericxzn zijn eerste betaling. In april werkte men aan een waterbak. Eind april kregen de steenhouwers hun 'biergelt' en op 13 mei werd met de steenhouwer afgerekend. Op dezelfde dag werd een 'cooperen forneijs ketel' aangeschaft. Op 26 mei werd nog voor *f* 55 'geschilderde steentgens' gekocht.

⁺ In mei 1629 zal het huis door de meisjes zijn betrokken. Enkele grote rekeningen kwamen eerst vrij laat. Op 26 mei en 21 juni 1629 werd er met de loodgieter Helmer afgerekend; op 6 september kreeg de glazenmaker Dirck Barentsz zijn rekening betaald. Het schijnt dat de rooimeesters nog een laatste inspectie hielden, op 17 september komen zij nog eenmaal in de rekeningen voor. Daarna volgen nog enkele afrekeningen onder andere met de schilder en de steen- en houtkoper.

⁺In gebruik genomen in mei 1629

⁺ Niet alleen over het verloop van het werk, ook over de toegepaste bouwmaterialen geeft de bouwrekening aanwijzingen. De stenen van de afgebroken huizen werden gebikt en zijn waarschijnlijk in de fundering van het nieuwe huis verwerkt. Nieuw aangeschaft werden ca. 120000 gele en bonte stenen, waarvan de prijs varieerde tussen 50 à 60 stuivers per duizend. In de herfst van 1628 werden ca. 25000 rode

⁺De bouwmaterialen

en ca. 25000 gele stenen aangeschaft die iets duurder waren, ca. 75 stuivers per duizend. Vermoedelijk hebben deze gediend voor de voor- en achtergevel. Het goedkoopste was de partij van 5000 ‘goutsche’ steen, die eind oktober werd betaald en die vermoedelijk voor de rookkanalen werd gebruikt.

Ook de posten voor houtaankoop geven inzicht in het bouwen van die tijd. De bouwrekeningen openen met de betaling van *f* 344 voor duizend delen, waarschijnlijk voldoende voor het hele huis. Op 18 juli werden vier ‘sommers’ verantwoord, dat zijn grote balken, zij bleken *f* 63 per stuk te kosten. In het begin van het werk kocht men 36 lange grenen balken, die *f* 8½ het stuk kostten. Daarna werden in twee partijen nog bijna honderd grenen balken gekocht van ca. *f* 4 per stuk. Eikehouten balken waren veel duurder, van augustus tot oktober 1628 werden er elf gekocht, variërend van *f* 32 tot *f* 43

per stuk. Waarschijnlijk werden deze gebruikt om er raam- en deurkozijnen van te maken en zijn de balklagen en de kappen van het huis geheel in grenehout uitgevoerd. In september werden nog 45 stuks anderhalf kwartiers wagenschot aangeschaft, mogelijk voor binnenwanden en deuren.

+ Het nieuwe Maagdenhuis zag er uit als een normaal dubbel huis, zoals er aan de nieuwe grachten vele gebouwd werden. Het beeld ervan is kort voor afbraak in 1783 nog op enkele tekeningen vastgelegd (afb. 11, 12 en 13). De toen reeds verdwenen trappen van de beide topgevels, zijn op een, overigens minder betrouwbare tekening afgebeeld (afb. 5). Het was in alle opzichten een gewoon huis. Er is echter één aspect dat aandacht verdient: het ontbreken van kelders, hetgeen bij een huis van deze omvang zeldzaam is. Het weeshuis had kennelijk geen grote kelders nodig en van het aanleggen van kelders voor de verhuur heeft men in dit deel van de stad afgezien. Daardoor kreeg het huis geen hoge stoep. We zien links een voorhuis en in het rechterdeel een opkamer. De ruimte onder de vrij hooggelegen opkamer schijnt meer een woonruimte of onderhuis te zijn geweest dan een kelder.

+Het nieuwe weeshuis

De veranderingen in de omgeving van 1650

In 1650 werden grote veranderingen in de omgeving van het Maagdenhuis aangebracht. De schietterreinen van de Handboog- en Voetboogdoelen werden aan hun gebruik onttrokken, waardoor een groot gebied in het centrum van de stad vrij kwam voor+ bebouwing. Van het Spui tot aan de Heiligeweg werden twee nieuwe straten aangelegd, waaraan een groot aantal woonhuispercelen kon worden verkocht. Ten behoeve van deze wijzigingen werden enkele kaarten getekend die de bestaande en de geprojecteerde toestand weergaven (afb. 2-4). Dat de voorbereiding lange tijd heeft geduurd blijkt uit de eerste tekening die door de stadslandmeter gesigneerd is: ‘C. de Rye Ao 1642’, en waarop de bestaande toestand is weergegeven. Heel dun is daarbij een eerste opzet getekend, waarbij de beide nieuwe straten niet gebogen zijn. Aan de zijde van het Spui kwamen deze rechte straten scheef op de grachtwand te staan, waardoor veel huizen gesloopt hadden moeten worden en de aansluiting van de nieuwe bebouwing met de oude bemoeilijkt zou zijn. Praktisch de gehele gevelwand zou moeten worden afgebroken en ook het nieuwe Maagdenhuis zou hebben moeten verdwijnen. Door de straten een knik te geven, konden zij loodrecht op het Spui uitmonden, waardoor de bebouwing aldaar grotendeels gespaard werd.

+De verkaveling van de Doelenterreinen

+ Het Maagdenhuis werd nu hoekhuis aan de nieuwe Voetboogstraat. De beide huizen aan de oostzijde (links) ervan, die behoorden aan Betgen Cornelis en Grietgen Dircks werden onteigend en gesloopt. Aan de andere, de oostelijke, hoek van de nieuwe Voetboogstraat werd een hoekhuis gebouwd. De tweede straat, de Handboogstraat, kwam te liggen over het perceel van Jan Claeszn Vlooswijck, met de verhuurde huisjes, naast de sloot die in het Spui uitmondde. Deze sloot werd gedempt evenals alle sloten van de vroegere Doelenterreinen. Aan de zijde van het Spui werd op de plaats van de vroegere sloot een nieuw huis gebouwd.

+De Voetboog- en de Handboogstraat

Op deze wijze bleef de bebouwing aan het Spui vrijwel intact; er waren twee nieuwe straten ontstaan en twee nieuwe huizen gebouwd. Door deze veranderingen kon het achtererf van het Maagdenhuis enigszins worden vergroot. Het terrein van de gedempte sloot en nog een klein strookje grond daarachter, in totaal 15 voet breed, werden toebedeeld aan de eigenaars van de huizen aan het Spui. Op 24

augustus 1650 droegen de overlieden van de Handboogdoelen het stukje grond achter het Maagdenhuis over aan de regenten van dit gesticht (AM nr. 256). Veel verandering heeft dit vermoedelijk niet gebracht, het is evenwel mogelijk dat het tot het bouwen van een nieuwe keuken heeft geleid. Behalve deze strook wisten de regenten het bezit van het huis nog verder uit te breiden door het eerste erf daarachter aan de zijde van de Voetboogstraat aan te kopen. Hier werd een huis gebouwd dat verhuurd werd en dat vanaf 1694 als woning voor de pastoor zou dienen.

het nieuwe huis in de Voetboogstraat

Het eerste erf in de Voetboogstraat achter het Maagdenhuis gelegen zou in de toekomst voor het huis van belang kunnen gaan worden. Op de veiling van de nieuw aangelegde

erven in het begin van 1650 liet een der regenten dit huis door zijn neef kopen. Op 30 juli 1650 werd dit erf aan deze, Claes Haymanszn Coeck, overgedragen: het was 16 voet breed en 60 voet diep. In overleg met de regenten liet Coeck hier een huis bouwen dat bestemd was om ten bate van het weeshuis verhuurd te worden. De bouwrekening bleef bewaard in het archief van het Maagdenhuis en geeft een beeld van het bouwen van een dergelijk klein pand (AM nr. 257).

+ Het werk begon laat in het seizoen, op 13 september 1650 werd *f* 102 betaald voor '2 breemer balcken'. De 25ste september werd voor *f* 179 aan hout afgerekend. Op 4 oktober kregen de houtzagers hun eerste betaling en de rooimeesters een vergoeding. Het was duidelijk dat men met de voorbereidingen van het fundament bezig was. Op 6 oktober werd *f* 17 betaald 'voor 10 cosijn houtten'. Twee dagen later ontving de timmerman Jacob Janszn zijn eerste 'loon van timmeren'. Men moet in deze tijd bezig zijn geweest met het klaarmaken van de kozijnen en van het funderingshout dat over de palen moest komen. Er werden heipalen gekocht en op 20 oktober werd *f* 66 betaald voor het heien van 45 masten en *f* 6 voor 'de masten te kruijnen ende biergelt'. Tevens was toen de eerste partij baksteen, groot 15000 stuks, op het werk aangekomen. De betalingen aan de timmerman nemen toe, hij moet druk bezig zijn geweest met het afwerken van de fundering en in gereedheid brengen van de verdere onderdelen. Op 26 oktober wordt het aanvoeren van 39 500 steen afgerekend. De metselaar was met zijn werk begonnen. Op 12 november ontving Jan Corneliszn *f* 103 voor 'arbeijtsloon'. Het is duidelijk dat hij de metselaar geweest moet zijn. Op 28 november vindt de eerste betaling aan de schilder Cornelis plaats; vermoedelijk voor het schilderen van kozijnen en ander houtwerk voordat het geplaatst werd. De 16de december ontving de steenhouwer *f* 80, hetgeen moeilijk anders kan zijn dan voor het natuursteenwerk van de voorgevel. Het dak van het huis zal toen klaar zijn geweest.

+Het begin van het werk in september 1650

+ In de maanden januari en februari 1651 lag het werk stil. Enkele grote posten van het vorige jaar werden toen nog afgerekend. De metselaar kreeg nog *f* 111. Willem Corneliszn - vermoedelijk de smid - ontving *f* 165 'voor verschootegelt spijckers ende arbeijtsloon'. Aan Egbert Janszn werd *f* 300 uitbetaald voor het leveren van steen en kalk. Er werden nog kleine partijen steen aangevoerd, vermoedelijk voor de schoorstenen en binnenmuren. Op 14 januari 1651 werd afgerekend voor het op het werk brengen van 5000 stenen. Op 10 maart werden nog eens 4000 stenen afgeleverd en op 11 april 6000 stuks; hiermee was de laatste partij steen aangevoerd.

+De afwerking van het huis in begin 1651

In maart 1651 deed Meijndert 'de kistemaecker' zijn intrede in de rekeningen; hij kreeg maandelijks zijn arbeidsloon betaald tot in juni toe; in totaal ontving hij *f* 144. De schoorsteenmantels die voor het huis werden gekocht bleken alle van gietwerk te zijn. Het duurste was die welke als 'een paer gegoote posten van marmer *f* 15' in de rekening op 22 april geboekt werd. Op 1 november 1651 werden de beide andere schoorstenen verantwoord: 'aen Willem Gruttez voor 2 paer gegote posten *f* 10'. Andere bijzondere onderdelen zijn in de rekening te vinden, op 8 mei 'een blicke goodt *f* 4:4', op 25 mei 'voor 2 ijsere plaeten ende cruijen *f* 23' en op 17 augustus 'voor een fiston betaelt *f* 2:10'. In het huis moeten enkele stenen vloeren zijn aangebracht gezien de betaling op 27 mei 'aen Jan Corneliszn voor vloeren ende arbeijtsloon *f* 332'. Enkele muren moeten zijn betegeld want op 5 juli 1651 ontving de 'moeder van Jacob Sas voor steentges *f* 42'. Haar zoon Jacob Sas was glazenmaker en had de ruiten aangebracht. Hij ontving dezelfde dag *f* 78 'voor glaesen'. Het schilderen van het huis kostte niet veel, op 26 april had de schilder Cornelis hiervoor *f* 17 ontvangen. Veel duurder was het hek op de stoep, blijkens een der laatste posten van de rekening 'aen Jacob Jacobsz voor de ijsere leuningh

f 60'. Voor 'gelevert ijserwerck' ontving hij bovendien nog *f* 29. De totale bouwkosten van het huis bedroegen *f* 3915. Hierbij kwamen nog *f* 1836 voor het erf, zodat het huis alles bij elkaar *f* 5751 gekost had. Reeds tijdens de bouw werd een deel van dit bedrag door regenten voorgeschoten, in januari 1652 betaalden zij de rest. Bij de afrekening tussen Claes Haijmanszn Coeck en de regent Gerard Kuijsten op 4 januari 1652 werden de huursommen vermeld die het eerste half jaar geïnd werden. De kelder was voor *f* 60 per jaar verhuurd aan Salomon Davidsz en het huis voor *f* 254 aan Catrijn Clauburgh (AM nr. 257). In 1694 werd het huis als vrije woning beschikbaar gesteld aan de pastoor van het Maagdenhuis. Tot aan de afbraak in 1783 zou het als pastorie blijven dienen.

De indeling van het Maagdenhuis na 1650

Het is thans niet meer mogelijk de indeling van het oudste Maagdenhuis aan het Spui in zijn geheel te achterhalen. De gegevens over de verbouwing van 1753 en de beschrijving die Wagenaar in 1765 van het huis gaf maken het mogelijk de plaats van enkele vertrekken vast te stellen. De opkamer rechts van de voordeur werd gebruikt als regentenkamer; daarachter op gelijke hoogte bevond zich de eetzaal. In het souterrain onder de eetzaal had de keldervrouw haar verblijf. De keuken bevond zich in een apart gebouwtje op de plaats achter het huis. Het kan zijn dat men bij de nieuwbouw van het huis in 1628 de nieuwe achterkeuken die het jaar daarvoor aan het rechterhuis was toegevoegd heeft gespaard. De uitbreiding van het achtererf in 1650 kan ertoe geleid hebben dat daarna een nieuwe keuken op de achterplaats gebouwd werd.

+ Een opgave uit 1679 over het getal der ‘slaepplaetsen’ in het huis noemt ook enkele ruimten in het huis (Rijc 40). Op de ‘bovenste slaepcamer’ waren twintig slaapplaatsen, de ‘benedenste slaepcamer’ telde er dertien. De bovenste slaapkamer zal vermoedelijk de helft van de verdieping is beslag hebben genomen. De benedenste slaapkamer kan zich in het souterrain onder de regentenkamer bevonden hebben, op dezelfde wijze als dit bij het gedeelte uit 1683 het geval zal blijken te zijn. Behalve deze twee grote slaapzalen waren er nog vijf slaapplaatsen ‘op het school’ en vier ‘op de sieckekamer’. Het doel van de laatste is duidelijk, de vijf slaapplaatsen op de school zouden voor de onvolwaardige oudere meisjes gediend kunnen hebben. De gewone weesmeisjes zouden dan zijn ondergebracht in de beide grote slaapzalen die in totaal drieëndertig slaapplaatsen bevatten. Onder een slaapplaats zal een kribbe moeten worden verstaan waarin waarschijnlijk drie meisjes konden slapen. Zodoende zouden er ruim honderd kinderen gehuisvest kunnen worden.

+De slaapplaatsen in het huis

+ Dit getal komt vrij aardig overeen met de oudste opgave uit 1668 (AM nr. 58). Op dat moment woonden er 76 weeskinderen in huis, waarvan er tien boven de eenentwintig jaar oud waren en tot de groep der oudere verpleegden behoorden die in het huis bleven (Rijc 39). Het register van opname van wezen dat in 1688 aanvangt noemt in dat jaar 154 weeskinderen, welk getal aan het eind van de eeuw tot 200 gestegen was (AM nr. 59; Rijc 66).

+Het aantal weesmeisjes

+ Tegenover dit groot aantal kinderen waren de vrouwen die hen verzorgden gering in getal. De eerste opgave van het personeel dateert van 1 mei 1683, er is dan een kindervrouw, een linnennaaivrouw, een keukenvrouw, een breivrouw, een wollennaaivrouw en een vrouw waarvan het vak niet genoemd wordt (AM nr. 391). Hieruit blijkt dat er drie werkvertrekken voor de kinderen waren. Het belangrijkste was de linnennaaikamer. De bedragen die met naaien werden verdiend varieerden sterk. De opgaven beginnen in 1611. Het hoogste bedrag is *f* 2108 in 1635, het laagste *f* 13 in 1668 (AM nr. 391). Tot 1654 werd jaarlijks een gering bedrag aan schoolgeld ontvangen, vermoedelijk van kinderen buiten het huis die hier naailes kregen. Dat men hier in 1654 mee opgehouden is heeft waarschijnlijk zijn oorzaak gevonden in plaatsgebrek. Doordat de weesmeisjes in aantal toenamen zal er op de school geen plaats voor kinderen van buiten het huis meer overgebleven zijn.

+Het personeel

+ Onder naaien zonder verdere aanduiding werd linnennaaien verstaan. De linnennaaimoeder was ook steeds een van de belangrijkste personen in huis. Het wollennaaien zal voor het maken van de eigen kleding hebben gediend. Na 1676 werd een apart gering bedrag vermeld dat met ‘wollenaijen’ werd verdiend.

+De werkruimten

De breischool werd vermoedelijk eerst in 1683 begonnen, er was geen plaats voor in het oude huis, zodat het weeshuis vergroot moest worden.

Buiten de twee slaapzalen, de twee werklokalen, scholen of winkels, de eetzaal, de keuken, de regentenkamer, de ziekenkamer en de woonruimte voor het personeel moet het gebouw nog een kamer ter bewaring van het linnen, droogzolders en voorraadruimten+ gehad hebben. Bovendien was er nog een plaats waar godsdienstoefeningen gehouden konden worden. Waarschijnlijk kreeg het Maagdenhuis ca. 1650 een eigen pastoor, die reeds in 1652 werd opgevolgd (Rijc 45). De kapel in het huis werd gebruikt als statiekerk en wordt dan ook als zodanig vermeld op de lijst van Roomsche kerken uit 1656 (Eeg 1957 274). Waar deze kerkruimte zich in het gebouw bevond staat niet vast. Waarschijnlijk was het een klein zolderkerkje. In 1691 werd het vervangen door een kerkruimte in de nieuwe vleugel.

+*De kerk*

De uitbreidingen in 1684 en 1691

+ Het groeiende aantal weeskinderen in de tweede helft van de zeventiende eeuw maakte een vergroting van het huis noodzakelijk. Aan de westzijde van het weeshuis lagen drie percelen, die sinds het begin van de zeventiende eeuw aan de familie Bouman behoorden. Op 23 november 1683 werd het huis dat aan het weeshuis grensde voor *f* 4200 eigendom van deze instelling. Verkoper was Johan de Kies van Wissen, weduwnaar van Maria Bouman (AM nr. 259).

+De aankoop van het buurhuis

Het nieuw verkregen huis werd met het oude gebouw verenigd, waarbij het verbouwd of vernieuwd werd. Het grootboek van 1692 vermeldt: 'het huijs naest aen gelegen' '1683 het erf heeft gecost *f* 4100; 1684 de nieuwe bouw *f* 2000; 1691 wederom vergroot *f* 1300; nieuwe gebou cost *f* 7400' (AM nr. 108b). Niet alleen het Maagdenhuis, ook De Kies van Wissen ging verbouwen. Volgens een verklaring van rooimeesters van 31 januari 1687 had hij de gemene muur met het nieuwe pand van het Maagdenhuis laten afbreken, onderheien en opnieuw doen optrekken. Het Maagdenhuis had bij de verbouwing van het nieuwe perceel van deze gemene muur gebruik gemaakt. De kosten van het muurgedeelte dat de regenten gebruikt hadden werden begroot op *f* 371, zodat Johan de Kies nog *f* 185 toekwam. Het nieuwe huis van De Kies stak echter boven dat van het Maagdenhuis uit. Dit deel bleef onbetaald totdat het Maagdenhuis er gebruik van zou maken (AM nr. 262). Waarschijnlijk heeft De Kies ook het andere pand verbeterd en van een nieuwe gevel laten voorzien. Hij zal dezelfde aannemer hebben gebruikt als die voor het Maagdenhuis werkte, de topgevels van de drie huizen zijn volkomen gelijk en tonen de bouwwijze van omstreeks 1680 (afb. 11 en 12).

+ Toen in 1686 een nieuw register werd aangelegd voor de precarioheffing op secreten en regenbakken in stoepen en pothuizen, werden de regenten van het Maagdenhuis aangeslagen voor *f* 1:10 voor een pothuis en secreet op het Spui, daar de Hofman in de gevel staat. De buurman Johan de Kies moest eenzelfde bedrag betalen voor eenzelfde object, bij het meest rechtse huis (GAA TO nr. 793). De naam de Hofman, die het nieuwe deel van het Maagdenhuis droeg, zal een variant op Bouman zijn.

+De pothuizen

Waarschijnlijk heeft de familie Bouman de drie huizen aan het Spui van drie soortgelijke namen voorzien.

+ In 1691 zal het nieuwe gedeelte van het Maagdenhuis zijn verhoogd met een verdieping zodat het even hoog werd als het buurhuis. Waarschijnlijk is het daarbij opgevijzeld zodat de kap en de nieuwe top in stand bleven. Ook het pothuis zal intact zijn gebleven. Vermoedelijk heeft dit bestaan tot 1753 toen de rooimeesters een betaling ontvingen voor het afschrijven van het pothuis aan het Spui (AM nr. 102b). Op de oudste prenten van het huis komt het niet meer voor. Het nieuwe deel van het weeshuis moet ruim vijf meter breed en ongeveer zestien meter lang zijn geweest. Uit latere gegevens weten we+ dat in het onderhuis aan de voorzijde de slaapzaal der kleine kinderen was gelegen en aan de achterzijde, uitkomend op de plaats, hun eetzaal. Op de hoofdverdieping erboven zal aan de voorkant ook een slaapzaal zijn geweest en aan de achterzijde de breischool. Na deze vergroting van het weeshuis is men ertoe overgegaan de meisjes tussen tien en veertien jaar breiwerk te laten verrichten. In 1683 werd er voor de eerste maal een aparte post voor breiwerk bij de inkomsten vermeld. Enkele jaren later beliepen de ontvangsten voor het breiwerk vaak meer dan de helft van die voor naaiwerk (AM nr. 391).

+De verhoging van het nieuwe gedeelte

+Het gebruik van het nieuwe deel van het Maagdenhuis

De veronderstelde verhoging van het gebouw met een verdieping in 1691 kan twee oorzaken gehad hebben. In de eerste plaats zal men een betere ruimte hebben willen maken voor de kerk. In de tweede plaats moest er een kamer voor de regentessen gemaakt worden aangezien er een regentessencollege zou worden ingesteld. Deze kamer werd aangelegd op de hoofdverdieping van de nieuwe vleugel en kwam naast de regentenkamer te liggen. De slaapzaal die hier voordien vermoedelijk heeft gelegen werd naar boven verplaatst, in de nieuw toegevoegde verdieping, de kerkruimte kwam daarachter. Toen in 1737 een belasting werd geheven op rooms-katholieke kerkgebouwen werd de bedeplaats in het Maagdenhuis omschreven als 'een Huis-Kapel op den bovencamer in het voorsz weeshuys' en getaxeerd op *f* 2600 (AM nr. 403).

Van deze kleine kerk bestaat een tekening uit 1781 (afb. 50). Daarop is te zien dat de zolder erboven naar de kerk geopend is, zodat aan weerszijden een galerij is ontstaan. In de beide zijmuren zijn vensters geplaatst dat aan de linkerzijde moet boven of achter

het oude Maagdenhuis zijn uitgekomen, dat aan de rechterzijde kan zich bevonden hebben boven de binnenplaats tussen het buurhuis dat Johan de Kies in 1683 had laten bouwen en het huisje erachter.

Het belangrijkste onderdeel van de nieuwe kerk was het altaarstuk van Jacob de Wit uit 1723 dat de Verkondiging aan Maria voorstelde (afb. 29). Wagenaar noemt dit altaarstuk in 1765, maar op de tekening van het interieur blijkt het altaar reeds gewijzigd te zijn.

De huishouding in de eerste helft van de achttiende eeuw

Enige kennis van de huishouding in het weeshuis geeft een beter begrip van het gebouw. Het is van belang om een indruk te krijgen van de ruimten die nodig waren voor het bergen van de voorraden en voor het verrichten van sommige bezigheden, als het behandelen van de was.

+ Een beknopte memorie over enkele zaken ‘die besorgt moeten worde op verschijde tijden vant jaar’, van omstreeks 1700 geeft ons enige aanwijzing (AM nr. 57). In januari moest men nagaan welke kinderen in mei het huis zouden verlaten en beginnen met het maken van de uitzet van deze groep. Hierbij is een uitvoerige lijst van de stoffen die men per meisje nodig had voor het maken van de gewone burgerkleding waarmee zij in de maatschappij zouden kunnen verschijnen.

+De uitzet van de weesmeisjes

+ Op 1 april moest de keukenvrouw ‘met de factoor gissen hoe veel turf datter nogh int huijs is: dan dient een accoort gemaekt met de turfboer voor zoo veel oude turf dat die met die geen die in huijs is 3000 mand uijt maken.’

+De turf

+ Op de kermistijd in september had men 200 pond aan harsten nodig en was er drie dagen verlof. Ook op de feestdag van de patrones van het huis ‘Onsse lieve Vrouwe presentatie’ werd er harst gegeten, die men zou nemen van de geschonken ‘ossen als wijse kunnen bewaren’ en anders door de regenten gekocht zou worden. Als er met Pasen bijna tweehonderd kinderen in het huis waren had men negen à tien last tarwe en rogge te zamen nodig. In het begin van de zomer moest dan 3400 pond kaas worden gekocht, wat men daaraan te kort kwam zou een der regenten - vader Surmond - wel aanvullen.

+Harst, tarwe en kaas

+ Een meer gedetailleerd beeld geven de kasboeken. Zowel de regenten als de regentessen voerden een administratie. Hoewel ieder zijn eigen soort uitgaven bezat zijn er toch ook een aantal zaken, die nu eens door de regenten dan weer door de regentessen betaald werden. De regentessen hadden de beschikking over de inkomsten van de naai- en breischool. Indien zij te kort kwamen werd hun kas door de regenten aangevuld.

+De administratie van de huishouding

Een aantal grote vaste leveranciers van het huis, zoals bij voorbeeld de bierbrouwer, dienden hun rekening eens per jaar in. Bij leveranciers van levensmiddelen was het soms gebruikelijk om na 1 mei en 1 november met een rekening te komen. Deze grote vaste rekeningen werden steeds door de regenten betaald.

Een aantal rekeningen, zoals die voor turf en graan, kwamen minder regelmatig; deze werden ingediend nadat men aan het huis een vracht had afgeleverd. Dit maakt het moeilijker om een beeld van de per jaar gebruikte hoeveelheden te krijgen, dan wanneer de rekeningen op regelmatige tijden in de boekhouding voorkomen.

+ De kasboeken van regenten zijn van 1726 af bewaard gebleven (AM nr. 102); die van regentessen sinds 1737 (AM nr. 360). Omdat dit het eerste jaar is dat de administratie compleet is hebben we de rekeningen van dat jaar gebruikt om te onderzoeken welke kosten de huishouding meebracht. Een overzicht uit 1732 waarbij de uitgaven van regenten in verschillende rubrieken samengevat zijn hebben wij ter vergelijking gebruikt (AM nr. 110). Aangezien dit laatste echter alleen posten uit de administratie van de regenten betreft is het niet bruikbaar als volledig overzicht van de huishoudkosten.

+De uitgaven in het jaar 1737

+ Het eerste punt dat onze aandacht vraagt is het personeel van het weeshuis. Er waren tien inwonende vrouwen in het gesticht. Zij hadden een laag salaris dat door de regentessen in twee halfjaarlijkse termijnen werd uitbetaald. De twee vrouwen die het oudste waren, verdienden *f* 70 per jaar; de ondervrouwen ontvingen *f* 50, een van hen slechts *f* 40. Bij elkaar verdienden de tien vrouwen *f* 560 per jaar. Daarbij kwam kost en inwoning en misschien ook kleding, hetgeen wij in vergelijking met de verpleegkosten van de weeskinderen op *f* 100 per jaar mogen stellen. De totale kosten van het personeel

+Het inwonend personeel in 1737

beliepen dan ook *f* 1560 en bleven daarmee ver onder de rekening voor de boter.

Van de tien vrouwen in het huis waren er zes verantwoordelijk voor het werk op de naaikamers. De linnennaaivrouw werd bijgestaan door twee ondervrouwen. De opperbreivrouw had de steun van één ondervrouw, de wollennaaivrouw zwaaide de scepter alleen. Deze verhouding in personeel geeft het belang van de verschillende afdelingen weer.

De kindervrouw, Anna Ulbe, had bij haar werk de steun van een ondervrouw. De keukenvrouw stond alleen voor haar taak. Zij moet hulp hebben gehad van een aantal oudere weesmeisjes of van enkelen van de onvolwaardige kinderen die hun leven lang in het huis bleven. Minder duidelijk is de taak van de keldervrouw, misschien ging zij over de voorraden.

+ Met deze krappe bezetting, vooral in het huishoudelijke gedeelte, bleef er geen tijd over om de was te doen. In het kasboek van regentessen vinden we elke twee weken een bedrag van *f* 22 betaald voor 'wasloon'. Ook werd er regelmatig zeep aan het huis geleverd. Het is duidelijk dat er elke week een paar dagen in het weeshuis gewassen werd door enkele wasvrouwen van buiten. Doordat deze niet intern waren lag hun loon hoger. De kosten van de was kwamen boven de loonkosten van de inwonende vrouwen uit.

+De wasvrouwen

+ De regentessen rekenden ook eens per maand af met de schoenlapper van het huis, die per jaar ongeveer *f* 150 ontving.

+De schoenlapper, de dokter, de schoolmeester en de bakker

In het kasboek van de regenten zijn de personeelsuitgaven te vinden die eenmaal per jaar betaald werden. Docter Locquet, de arts van het huis, ontving elk jaar *f* 75 aan salaris. De schoolmeester Jean François van Rhijn kreeg *f* 100 per jaar, waarbij meestal nog enkele tientallen guldens voor gebruikt papier. Hij woonde naast het weeshuis in een huis dat in 1737 eigendom van het weeshuis was geworden. Zijn salaris keerde als huur weer terug. In 1742 werd zijn inkomen op *f* 800 geschat (Old). Daaruit blijkt dat hij slechts een klein deel van zijn tijd aan het onderricht van de weesmeisjes kan hebben besteed. Op het werk van de bakker in het huis komen wij nog terug.

Uit de kasboeken blijkt duidelijk dat de regenten geen boekhouder of ander administratief personeel in dienst hadden. De boekhouding voerden zij zelf. Na 1738 komt in de rekeningen een nieuwe persoon voor wiens taak niet geheel duidelijk is. In januari+ 1738 ontving Barend Gotink, 'knegt in dit Godshuijs' voor drie maanden loon. Zijn jaarsalaris bedroeg *f* 250. In april wordt hij aangeduid als timmermansknecht. In januari 1739 blijkt hij te zijn overleden. Hij werd opgevolgd door Gerrit Sagenoort die ook wel timmermansknecht genoemd werd en nog in 1765 in de rekeningen voorkomt. Waarschijnlijk moest deze knecht onder meer de huur van de huizen ophalen.

+De knecht van het huis

Het weeshuis droeg ook de verantwoordelijkheid voor een aantal kinderen buiten het huis. De afrekening van de regentessen van 1737 neemt een zestal kinderen waarvoor eens in de twee weken kostgeld werd geboekt, waarschijnlijk waren dit kleine kinderen onder de vier jaar die bij pleegmoeders waren uitbesteed. Hun kostgeld bedroeg ongeveer anderhalve gulden per week. Deze kinderen kwamen het huis dus elk op *f* 75 per jaar, een bedrag dat iets lager was dan wat voor de meisjes in het huis moest worden gerekend.

In het kasboek van regenten komt elk jaar een post voor betreffende 'buitenkinderen'. In 1737 was deze *f* 388, in 1732 werd hiervoor *f* 379 betaald. Waarschijnlijk is dit het kostgeld voor de weesmeisjes die, doordat zij ouder dan vijftien jaar waren toen zij wees werden, niet meer in het huis werden opgenomen.

Doordat deze meisjes al enigszins konden werken en geld verdienen moest het kostgeld aan de situatie worden aangepast.

+ De meeste kleding werd in het huis door de weesmeisjes zelf gemaakt. Ook het beddegoed werd zoveel mogelijk door hen gemaakt en hersteld. Er werden jaarlijks grote hoeveelheden stoffen gekocht, die nodig waren voor de huishouding. Voor het werk uit de naai- en breischool dat verkocht werd, leverden de afnemers het materiaal en verrichtten de meisjes alleen de arbeid. Een paar maal per jaar droegen de linnennaaimeesteres en de breimeesteres de inkomsten uit hun afdeling over aan de regentessen. Ook zij moeten over een eigen boekhouding hebben beschikt. De stoffen die de regenten betaalden dienden voor het leven in het weeshuis. In 1737 werd voor een bedrag van *f* 1733 aan linnen en laken ingekocht. In 1732 werd er aan linnen *f* 1756 betaald en aan laken *f* 178. Verder waren er nog andere stoffen die voor kleding dienden; in 1737 werd hieraan *f* 602 besteed; in 1732 *f* 342. Dan waren er nog uitgaven voor de slaapplaatsen. In 1737 werd voor bijna *f* 250 aan veren gekocht. De rekening van 1732

+De kleding der weesmeisjes

toont een post van *f* 179 aan bedden en dekens. In 1736 werden er te Leiden een aantal dekens gekocht die *f* 5 per stuk kostten.

Het kasboek van de regentessen geeft ook nog enkele kleine posten voor textiel te zien, zoals de aankoop van linten, sajet, band en dergelijke. Merkwaardig is een steeds weerkerende kleine post voor het naaien van een aantal ‘huishemden’. Misschien was dit een betaling aan weesmeisjes die in hun vrije tijd voor het huis naaiden. Er waren echter enkele kledingstukken die men in het huis niet zelf kon maken. De regenten betaalden in 1737 voor rijglijven *f* 179; in 1732 was dit *f* 164. Voor nieuwe schoenen moesten zij *f* 293 betalen, hetgeen in 1732 op *f* 310 neerkwam.

Een belangrijk aspect waarin de kasboeken ons enig inzicht geven is de voedselvoorziening van de bewoners van het weeshuis en de ruimten die men nodig had voor voorraden. De bereiding van het dagelijks brood voltrok zich binnen de muren van het+ huis. In 1737 werd in januari een rekening van *f* 655 voor tarwe betaald. In april werd nogmaals de voorraad aangevuld met 9:19:3 last tarwe voor *f* 1560. Aankoop van rogge vinden we dit jaar niet vermeld. In 1732 werd echter 7¼ last tarwe gekocht voor *f* 1061 en vier last rogge voor *f* 318.

+*Het bakken van het brood*

Deze hoeveelheden graan, goed voor een geheel jaar, werden in het huis geborgen. Er zijn in de rekeningen kleine posten die hiermee verband houden. In het kasboek van regentessen zien we maandelijks een bedrag voor het verschieten van koren. Ook in het kasboek van regenten zijn daarvoor soms uitgaven geboekt. Om de twee weken werd een vracht van negen zakken tarwe naar de molen gevoerd om gemalen te worden, vrijwel eens in de maand ging dit vergezeld van negen zakken rogge. Periodiek treffen we in de rekeningen posten aan voor nieuwe korenzakken of reparatie van oude. Wanneer het graan gemalen werd moest de accijns van de provincie voldaan worden. Deze ‘landpagt’ was hoog en beliep in 1737 in totaal *f* 840 en in 1732 *f* 707.

Het meel werd in het weeshuis opgeslagen en door de bakker verwerkt. De bakker Hendrik Dreve die, vermoedelijk twee maal per week, in het Maagdenhuis kwam om brood te bakken, had zijn winkel op de Oudezijds Voorburgwal (Old). Hij werd tweemaal per jaar betaald voor het bakken van 4¼ last koren, waarvoor hij zowel in mei als in november *f* 89 ontving. In november 1737 ontving hij bovendien nog een bedrag voor het bakken van 224 halsjes. Dit was een broodje dat ca. vijf stuiver kostte en dat eens per jaar aan ieder meisje werd uitgereikt volgens een testamentaire bepaling. Wij kennen uit deze merkwaardige bron het aantal weesmeisjes. Met de inwonende vrouwen waren er 234 personen in het huis die jaarlijks 8½ last koren consumeerden, waarvan twee derde deel uit tarwe bestond en een derde deel uit rogge.

Minder werk had men aan het bier, de belangrijkste drank in het huis. Op regelmatige tijden zal de brouwer Balthasar van Dulken een aantal tonnen aan het weeshuis hebben afgeleverd. Aan het eind van het jaar diende hij een rekening in. In januari 1737 werd hem *f* 864 betaald; in 1732 was er voor 502 halve vaten bier *f* 942 betaald.

+ De rekeningen voor de melk werden tweemaal per jaar voldaan. In 1737 werden 410 vaten karnemelk met *f* 163 betaald. In 1732 was er voor 5696 mengelen karnemelk *f* 178 uitgegeven. Voor zoetemelk werd in 1737 voor 6260 mengelen *f* 351 neergelegd, in 1732 hadden 7252 mengelen zoetemelk *f* 407 gekost.

+*Melk, boter en kaas*

Heel kostbaar was de boter die men consumeerde. Ongeveer 120 vierendeel boter kostten *f* 1961. In 1732 had men *f* 1733 uitgegeven voor 101 vierendeel boter.

Daarnaast was er nog een rekening voor kaas. In 1732 werd 6292 pond kaas gekocht voor *f* 620. De rekening van de kaashandelaar in 1737 beliep *f* 1096. Hierin

waren echter ook kaarsen begrepen, die in 1732 geboekt staan als 502 pond kaarsen voor *f* 100.

+ Bovendien leverde dezelfde handelaar ook bonen en gort. De rekening van 1732 geeft een bedrag te zien van *f* 308 voor erwten, bonen en gort. In 1737 beliep de aanschaf van grutterswaren en erwten en bonen *f* 352. Ook van dit bijzonder belangrijke voedsel werden in het huis voorraden aangelegd.

+*De grutterswaren*

+ Er is uit de kasboeken moeilijk een inzicht te krijgen over de hoeveelheden vlees die men consumeerde. In het overzicht van 1732 ontbreekt het vlees helemaal, hetgeen erop wijst dat de regentessen dit betaald hebben. In 1737 vinden we ook in het kasboek van regentessen maandelijkse betalingen aan vlees van in totaal ca. *f* 250. Het is mogelijk dat dit vlees voor de inwonende vrouwen diende want in het kasboek van regenten treffen we in 1736 een betaling aan van *f* 266 voor 'geleeverd vlees in de menagie voor de vrouwe'. Kort daarvoor had een betaling plaatsgevonden van *f* 265 voor geleverd

+*Het vlees*

vlees zonder verdere aanduiding. Misschien betrof dit de portie van de kinderen.

In het kasboek van regenten van 1737 ontbreekt iedere uitgave over vlees. Wel betalen regentessen Jan Haring in februari 1737 'voor slaan en aksijsen van de beesten' *f* 127. Bij de ontvangsten van regentessen van hetzelfde tijdvak staat 'voor 13 huijden à 5 gulden t stuck *f* 65'. Het lijkt waarschijnlijk dat de slager Jan Haring uit de Utrechtse straat de dertien ossen tegelijk en waarschijnlijk in het huis geslacht heeft. Het vlees moet daarna in gezouten toestand bewaard zijn. Bovendien was er een rookhok in het weeshuis.

Over de aankoop van dit slachtvee hebben wij geen gegevens kunnen vinden, waarschijnlijk werd de rekening hiervoor eens in de paar jaar betaald of waren het 'vereerde ossen' (AM nr. 57). In september 1737 geeft het kasboek van regentessen weer een grote betaling aan Jan Haring: 'voor een maand vlees waaronder de kermisharste en het ossenvlees voor de kinderen *f* 128'.

Het bewaren van het gezouten vlees verklaart ook de grote hoeveelheid zout die in het weeshuis werd gebruikt. In 1732 werden vijftien zakken zout gekocht voor *f* 34.

In 1737 bedroeg de rekening van het zout *f* 67.

In het kasboek van regentessen zijn nog meer kleinere uitgaven voor het eten te vinden. Iedere twee weken krijgt de keukenvrouw een bedrag van ca. *f* 20 voor het huishouden. Soms zijn er enkele duidelijk toegelichte uitgaven. Aan suiker en stroop werd *f* 62 besteed, voor 350 pond pruimen werd - in april 1737 - *f* 17 betaald.

+ Voor het bereiden van het eten, het bakken van het brood en het doen van de was had men turf nodig. Aan de verwarming van het huis zal niet veel brandstof zijn heengegaan. De vertrekken der weeskinderen waren onverwarmd, de regenten- en regentessen-kamers werden maar eens in de veertien dagen gebruikt. Slechts in enkele vertrekken van de vrouwen zal zijn gestookt. In 1732 werd 1230 ton turf afgerekend met *f* 836. Bovendien werd er zes 'vaem' brandhout gekocht voor *f* 51. In 1737 werd er voor *f* 1247 aan turf ingeslagen. Brandhout komt dan in de rekeningen niet voor. Uit het kasboek van de regentessen kunnen we precies zien wanneer de turf werd geleverd door de fooi die men gaf aan de dragers en de vulsters van de manden. Slechts enkele malen per jaar werd de voorraad aangevuld. Ook van dit artikel moest het huis grote voorraden kunnen opnemen.

+*De turf*

De bovengenoemde posten die de regenten in 1737 uitgaven ten behoeve van het levensonderhoud van de weesmeisjes beliepen bij elkaar *f* 12800. Er zijn nog enkele uitgaven die op het gesticht betrekking hebben en die niet uit de rekeningen af te zonderen zijn, zoals het onderhoud van het weeshuis. Zij gaan schuil in de jaarlijkse rekeningen van de verschillende bazen. We kunnen deze kosten op *f* 1000 ramen. Wel te bepalen zijn de belastingen van de honderdste en twaalfde penning die op het gebouw aan het Spui drukten en die jaarlijks ca. *f* 375 vergden. Hiermee komen de uitgaven van regenten op *f* 14200.

Behalve de betalingen aan buitenkinderen, beliepen de uitgaven van regentessen *f* 4800. Dit bedrag kwam ten goede aan de huishouding aangezien de regentessen geen kapitaaluitgaven deden. Met elkaar gaven regenten en regentessen ca. *f* 18 500 aan het huishouden uit. Hierbij komen nog enkele posten die misschien in een ander jaar geboekt zijn, zoals aankoop van slachtvee en enkele posten uit het kasboek van regenten die niet te rubriceren waren. Alles bij elkaar zullen de uitgaven die besteed werden aan de huishouding der weesmeisjes niet meer dan *f* 19000 hebben bedragen.

[+] Bij een bezetting van 225 meisjes komen we op een jaarlijkse verpleegprijs van vierentachtig gulden per persoon. Wanneer we de loonkosten zo hoog mogelijk opvoeren, met berekening van honderd gulden kost en inwoning van het huishoudelijk personeel en tevens het personeel van buiten het huis dat slechts een deel van de tijd aan het weeshuis besteedde erbij betrekken, zoals de dokter, de bakker, de schoolmeester, de schoenlapper en de wasvrouwen, dan komen we omstreeks de *f* 2500. Dit leidt tot de conclusie dat slechts 12½ procent van de kosten van de huishouding bepaald werd door personeelskosten.

[+]*De verpleegprijs was in 1737 ca. f 84 per kind per jaar.*

De verwerving van twee huizen in de Handboogstraat in 1705 en 1736

Na de uitbreiding van het weeshuis in 1684 en 1691 bleef het getal der weeskinderen stijgen om met de eeuwwisseling de 200 te overschrijden. Een grote uitbreiding werd voorlopig niet ondernomen, men volstond met enkele kleine verbeteringen.

In 1694 kreeg de pastoor van het huis de woning in de Voetboogstraat ter beschikking (AM nr. 108b). Waar hij voor die tijd verbleef is niet bekend. De tuin achter dit huis kon nu gedeeltelijk bij de plaats van het weeshuis worden getrokken zo dit al niet vroeger was geschied. Nu was er een huis in de Handboogstraat dat van het terrein van het weeshuis te bereiken was.

+ Dit huis was gebouwd op erf nr. 19 van de in 1650 uitgegeven erven. Bij verkoop per executie op 11 januari 1676 was het door Grietje Springappel, weduwe van Jacob Albersz Berghuijs, nagelaten perceel eigendom geworden van de aanspreker Jan Boog. Bij de scheiding en deling van de nalatenschap van hem en zijn vrouw in 1690 werd het huis eigendom van Elisabeth Boogh die gehuwd was met de apotheker Johannes van Warmelo. Het werd toen bewoond door de boekbinder Claes Burger. Het huis werd in 1705 tegen een lijfrente aan de drie katholieke gestichten geschonken. Het Maagdenhuis kocht het jongensweeshuis en het Oude-Armenkantoor uit en kreeg het gehele huis in bezit, waarna ten slotte een gefingeerde overdracht van het huis aan het Maagdenhuis volgde, die 30 juni 1705 gedateerd was en een koopprijs van *f* 4200 vermeldde (AM nr. 286) (Rijc 71).

+De voorgeschiedenis van het eerste gekochte huis

Dit nieuw verkregen huis was in verschillende gedeelten verhuurd. Voor ‘het huijs’ werd per jaar *f* 182 huur betaald, voor ‘de voorkamer’ *f* 36, voor ‘de achter kamer’ *f* 42 en voor ‘de bovenkamer en de vlieringh’ *f* 30. In totaal bracht het huis *f* 290 per jaar aan huur op (AM nr. 286). Per 1 mei 1706 werd de huur beëindigd en het pand werd ‘aen 't maagdehuijs getrocken’ (AM nr. 108a). Het is niet helemaal duidelijk waarvoor het ver van het grote huis gelegen pandje toen gebruikt werd. Bij de nieuwe verpondings-nummering van 1734 kreeg het huis geen eigen nummer doch kwam onder het nummer van het Maagdenhuis te vallen. Dit werd sindsdien omschreven als: ‘Maegdenhuijs en packhuijs handboogstraat’ (AM nr. 102a). Waarschijnlijk heeft men het huis geheel gebruikt voor de berging van voorraden en brandstof en daarmee ruimte in het grote huis vrijgemaakt.

+ In het begin van de achttiende eeuw daalde het aantal weeskinderen tot 156 in 1708 om daarna weer te stijgen; in 1741 waren er 234 weeskinderen in het huis (Rijc 69 en 135). Dit groeiend getal der wezen deed de regenten besluiten het weeshuiscomplex te vergroten door het aankopen van een volgend huis in de Handboogstraat. In 1735 werd overeenstemming bereikt over de verwerving van het huis dat aan de zuidkant van het in 1705 verkregen huis in de Handboogstraat lag. In de eigendomsbewijzen van dit laatstgenoemde huis wordt in 1676 als belending aan de zuidzijde opgegeven: ‘Trijntje Christiaens, met een vrije muur en waterlosing’ (AM nr. 286).

+Het aantal weesmeisjes

+ Op 28 maart 1729 lieten de erfgenamen van Trijntje Christiaanse en Philips Heijdemans het huis publiek veilen. Voor *f* 6200 werd het eigendom van Anna en Sara Ghijs. Het huis had aan weerszijden een vrije muur en grensde met de ‘agterzaal off keuken’ tegen het perceel van de Voetboogstraat. Op 25 november 1735 benoemden Anna en Sara Ghijs, die te Haarlem woonden, een gemachtigde om het huis namens hen aan het Maagdenhuis te verkopen. Het huis was ‘van ouds genaamt de verlooren arbeijd’. Op 2 mei 1736 vond de overdracht plaats en werd het huis voor *f* 8500 eigendom van het Maagdenhuis (AM nr. 287). Dit was het duurste huis dat de regenten ooit voor de uitbreiding van het weeshuis hebben gekocht. Het was ook duurder dan de andere huizen aan de Voet- en Handboogstraat. Het erf was gelijk aan de andere huiserven. Hoger was het huis niet, zoals blijkt uit de aanwezigheid van drie verhuurde bovenkamers (AM nr. 113), hetzelfde aantal als het buurpand telde dat in 1705 was verkregen. Het enige wat dit huis meer had dan

+De verwerving van het tweede huis in Handboogstraat

de andere huizen in deze buurt was de achterzaal en keuken. Uit de hoge prijs blijkt dat het Maagdenhuis het pand dringend nodig had.

In het grootboek van 1738 staan ook de aankomsttitels van dit huis vermeld, waaraan is toegevoegd: ‘dit laetstgemelde huijs is mede Ao 1736, aant' Godshuijs getrocken, werdende gebruijckt, voort' braeijschool’ (AM nr. 108b). In het kapitaalboek van 1738 staat het huis op *f* 4000 geboekt met de toevoeging dat een kelder en drie kamers voor *f* 176 verhuurd zijn (AM nr. 113). De kelder bracht zoals later blijken zal *f* 60 per jaar op, zodat de bovenkamers ongeveer *f* 40 per jaar deden, een bedrag dat vrijwel gelijk was[+] aan de huur van de bovenkamers van het buurhuis dat in 1705 was verkregen. Aan de uitgaven voor de 100ste penning vinden we voor het jaar 1736 geboekt:

[+] *Het ‘Moortje’ of ‘de Verloren Arbeid’*

‘Vant' huijs in de Handboogstraet, t'moortje’, *f* 26:13. Het jaar daarop is het huis ‘in de

Handboogstraet nu t' braeijschool' aangeslagen voor *f* 27:15 (AM nr. 102a). Uit deze gegevens blijkt dat het 'Moortje' of de 'Verloren Arbeid' na de aankoop in 1736 grotendeels intact is gebleven. Alleen 'het huis' op de begane grond werd uitgeruimd en bestemd voor breischool, dit ondanks de weinig bemoedigende naam die het pand bezat.

De nieuwbouw aan de Handboogstraat in 1736

In zijn kort overzicht van de geschiedenis van het weeshuis dat de regent Vennecool omstreeks 1740 neerschreef lezen we: 'Ao 1684, is dit Godshuijs vergroot met het gebouw, daer nu de Regentinne kamer is; en dewijl de arme Meijsies, seedert nogh zijn, vermeenigvuldigt, soo is Ao 1736, t'selve nogh vergroot, met het gebouw, daerde sieckenkamer, en braijschool, nu is,...' (AM nr. 391) (afb. 8).

In de rekeningen van 1736 en 1737 zijn enkele posten over deze uitbreiding te vinden (AM nr. 102a). Uit een betaling aan de bakker Hendrik Dreve blijkt dat hij van 25 mei tot 26 oktober niet in het gesticht, doch in zijn eigen huis voor het weeshuis gebakken heeft. Hij verwerkte daarbij vier last koren en zestig tonnen turf. Waarschijnlijk is de oven van het huis met de bouwerij vernieuwd, of was hij onbereikbaar. Dat het werk in mei begonnen zal zijn blijkt uit de eerste betalingen die eind juni 1736 vallen. Er werd+ toen *f* 12 uitgegeven 'voort' leggen van d'eerste steen, aant huis Handboogstraet' terwijl Hendrick Backer *f* 142 ontving voor het leveren van 75 'heijmasten'. Er werden nog meer heipalen gekocht en op 18 juni werd aan Cornelis Eijsbrands *f* 204 betaald voor het heien van 95 masten.

+*De eerste steenlegging*

In november werd 'aan Jan Bijlevelt, mr. timmerman, betaelt op reekening van arbeijtsloon, en geleeverd hout *f* 1000'. De grote afrekening vond eerst plaats bij de betalingen in het voorjaar van 1737. Jan Bijlevelt kwam daar voor met twee posten waarvan de grootste *f* 1293 op de nieuwbouw betrekking zal hebben en de kleinere van *f* 198 op het normale onderhoud van huizen en gebouwen. De metselaar Cornelis Knijff ontving *f* 1380. Verder waren er nog hoge rekeningen te voldoen van de graver Jan Holleman, de smid Leendert Uljé, de loodgieter Lucas Palsgraaff, de glazenmaker Dirk van Campen, de ijzerkoper Arnold de Vroom en de schilder Gerrit van der Horst. In mei 1737 werd nog een rekening van de leverancier van steen en kalk, de weduwe Paulus Achtienhoven en zoon, van *f* 1442 voldaan. Aangezien deze aannemers steeds voor het huis werkten is in hun rekeningen ook het gewone onderhoudswerk opgenomen. De bouwkosten van het nieuwe deel zijn dan ook niet exact vast te stellen. Zij moeten echter ruim *f* 7000 hebben belopen.

+ Het groot aantal heipalen en de betrekkelijk geringe bouwkosten wijzen op een uitgestrekt gebouw van niet al te grote hoogte. De gegevens over het in 1736 aangekochte huis doen eerder aan een verbouwing denken dan aan nieuwbouw. Waarschijnlijk heeft men in 1736 dan ook het huis ernaast vernieuwd dat in 1705 was gekocht en dat daarna vermoedelijk als opslagruimte was gebruikt. In het grootboek van 1738 staat vermeld dat dit huis 'werd nu gebruijkt, voor provisiekelder, sieckenkamer enz.' (AM nr. 108b). Er moet op deze plaats een nieuw gebouw zijn opgetrokken dat beneden voor provisieruimte gediend zal hebben en boven de ziekenzalen zal hebben bevat. Het is mogelijk dat dit nieuwe gebouw ver in het binnenterrein heeft doorgelopen aangezien de bakkerij die zich daar vroeger bevonden kan hebben ook vernieuwd werd. Het is niet duidelijk waarom men met deze nieuwbouw gewacht heeft tot het buurhuis gekocht was. Mogelijk kreeg het nieuwe gedeelte een breed achterhuis dat ook achter het in 1736 aangekochte en

+*De omvang van het nieuwe gebouw*

tot breischool ingerichte huis omliep. Het kwam dan in de plaats van de keuken en de zaal die daar vroeger aanwezig waren (afb. 6 en 8).

Hoe dit ook zij, in 1736 is een nieuw gedeelte van het Maagdenhuis aan de Handboogstraat ontstaan, waarbij het nieuwgebouwde gedeelte en het nieuwgekochte huis tot één geheel verenigd zijn. De totale kosten van deze uitbreiding, aankoopkosten en bouwkosten waren niet gering, zij beliepen ruim *f* 15 000. In het nieuwe gedeelte van het Maagdenhuis aan de Handboogstraat waren voorshands die zaken ondergebracht, die men in het oude huis het beste missen kon, de voorraadruimten, de ziekenkamers en de werkruimte voor de jongsten der grote meisjes: de breischool.

De veranderingen in het huis na 1736

De ingebruikneming van het nieuwe gedeelte aan de Handboogstraat in het eind van 1736 bracht ook veranderingen in het oude huis aan het Spui met zich mee. Op de plaats waar de breischool was geweest kreeg nu de binnenmoeder haar kamer, welke grensde aan de kamer van de regentessen. Waarschijnlijk werd daarbij van de gelegenheid gebruik gemaakt de kamer van de regentessen te veranderen en de ruimte voor het bergen van linnen te vergroten. De regentessenkamer lag - vermoedelijk sinds 1692 - aan de voorzijde aan het Spui in het in 1683 gebouwde gedeelte. Op 14 december 1733 werden twee ‘comptoir’ stoelen betaald die te zamen zes gulden kostten (AM nr. 102a). Het aantal van twee doet vermoeden dat deze stoelen voor de regentessen dienden, die ook het nodige te administreren hadden.

Het kasboek van regentessen vermeldt over 1737 een aantal posten die erop wijzen dat hun kamer toen werd opgeknapt. Op 17 juli werd de betaling geboekt van 12 stoelen van *f* 2 per stuk, geleverd door Jan Grotenhuijsen. Op 14 augustus werd *f* 27 verantwoord voor een spiegel op de ‘Regentinne’ kamer. Tevens ontving Hendrik Onversaagt *f* 40 voor zestien ellen ‘root gedrukt trijp’ (AM nr. 360). In 1738 schilderde Jacob de Wit een schoorsteenstuk voor de regentessenkamer, waarvoor geen uitgave in de kasboeken voorkomt (afb. 31). In december 1739 ontving Pieter le Norman *f* 9:16 voor een spiegelglas (AM nr. 102a).

+De wapenborden

+ Ter ere van de voltooide verbouwing en de inrichting van de nieuwe regentessenkamer werden wapenborden voor regenten en regentessen gemaakt (afb. 33 en 34). Zij werden in april en juni van 1739 betaald en eerst aan het eind van dat jaar in het kasboek geschreven (AM nr. 102a). Zij geven de toestand van het regentencollege uit 1738 weer. Op het regentessenbord komt het wapen van Johanna Elisabeth Bleesen, weduwe van Godefridus Franciscus Kromhout, die op 11 november 1738 overleed, nog voor. Het is te begrijpen dat na het opknappen van de regentessenkamer ook het verblijf der regenten moest worden verbeterd. In 1745 maakte De Wit een schoorsteenstuk voor dit vertrek (afb. 31 en 32). Waarschijnlijk ging ook dit gepaard met het aanbrengen van een nieuwe schoorsteenmantel.

+Pogingen tot het verplaatsen van de kerk

+ Het is mogelijk dat de pogingen van regenten om voor de kerkdiensten die in het Maagdenhuis gehouden werden een andere plaats te vinden, samenhangen met de veranderingen die men na de uitbreiding van 1736 in het oude huis wilde doorvoeren. Sinds in 1726 een priester van de Jansenistische richting door het stadsbestuur was aangesteld gingen de weeskinderen niet meer ter kerke in hun eigen huis doch bezochten zij de kerk het Duifje in de Kerkstraat. Toen de regenten gingen inzien dat deze toestand vermoedelijk lang zou kunnen duren terwijl men de ruimte in het gebouw zo dringend nodig had, deden zij de pastoor het voorstel om bovenin zijn huis in de Voetboogstraat een kerkruimte in te richten. Desnoods wilden zij het huis daartoe met een verdieping verhogen. In september 1738 kwam deze zaak voor de burgemeesters die het voorstel verwierpen omdat de pastoor het er niet mee eens was. Burgemeester Bicker stelde voor de nieuwe kerk niet in te richten boven de pastorie doch in het nieuw verworven huis in de Handboogstraat. Ook deze ruimte achtte de pastoor te klein en de kerkruimte bleef in het oude Maagdenhuis (Rijc 94).

De aankoop van de belendende percelen aan het Spui in 1737

Terwijl men bezig was met het bouwen en inrichten van het nieuwe gedeelte van het Maagdenhuis aan de Handboogstraat moeten de regenten onderhandelingen hebben gevoerd over de aankoop van vier panden ten westen van het oude huis. Nog in 1736 moet hierover overeenstemming zijn bereikt zodat direct in het volgende jaar de overdracht kon worden geregeld. Deze huizen, afkomstig van Johan de Kies van Wissen, waren na zijn overlijden op 31 augustus 1728 toebedeeld aan zijn dochter Eduarda de Kies van Wissen. Op 27 februari 1737 gingen zij voor *f* 23 900 in eigendom over aan het Maagdenhuis (AM nr. 102a, 260, 261). Met deze aankoop hebben de regenten in 1736 en 1737 bijna *f* 40 000 uitgegeven aan de uitbreiding en verbetering van het complex aan het Spui. Zij werden hierin gesteund door een gift van *f* 15 000 van de regentes Johanna Elisabeth Blesen, weduwe van Godefridus Cromhout (Rijc 95) (AM nr. 102a) (afb. 8).+ oorlopig trok men uit de nieuw verworven huizen aan het Spui nog huur. Direct naast

+*Het huis naast het weeshuis*

het weeshuis lag het huis dat in 1683 was gebouwd en dat voor *f* 300 per jaar verhuurd werd aan de kuiper Andries Weerdenberg. Deze komt in de jaarrekeningen van het weeshuis voor als vaste leverancier. Dit huis had in het kohier van 1734 het nummer 4164 gekregen, erachter lag een achterhuisje dat 4165 genummerd was en dat voor *f* 170 per jaar verhuurd was aan Jean van Rhijn. Deze was schoolmeester en gaf ook les in het Maagdenhuis waarvoor hij *f* 100 per jaar ontving. Zijn huisje grensde aan de binnenplaats van het weeshuis. Het was van het Spui af te bereiken door een gang die onder[+] het huis van de kuiper doorliep. Het lage huis naast de kuiper, nr. 4163, was voor *f* 180 per jaar verhuurd aan de timmerman Jan de Bruin, die bij de aankoop van de huizen als makelaar betrokken was geweest. Dit huis was reeds lang een timmermanswinkel, in 1705 woonde hier de timmerman Jan van Haarlem (AM nr. 15). Ten slotte was er een perceel in de Handboogstraat dat achter de panden aan het Spui doorliep en gebouwd was op de plaats van de vroegere sloot achter de huizen aan het Spui. Het werd omschreven als: ‘Een agterhuijs, zijnde nu een loos, agter de voorgemelde huijsen, uijtcoomende in de Hantboogstraet, tegenswoordig gebruijckt, werdende bij Jan Roemer wijnkooper’ (AM nr. 102a). De loods van Roemer bracht *f* 180 per jaar op (AM nr. 113).

[+]Het huis daarnaast

De huuropbrengst van de nieuwe huizen bedroeg nauwelijks vier procent van hun koopsom en lag daarmee iets onder het gemiddelde van het huizenbezit van het Maagdenhuis. Te meer waar het hier oude huizen waren met bijgevolg vrij hoge onderhoudskosten moet het rendement gering zijn geweest. De enige reden tot aankoop zal dan ook geweest zijn dat men deze huizen op dat moment of in de toekomst kon gebruiken. Een grote uitbreiding zal men na de nieuwbouw van 1736 wel niet van plan zijn geweest. Waarschijnlijk ging de belangstelling voorshands alleen uit naar het huis direct naast het weeshuis, waarvan het voorstuk door de kuiper gebruikt werd en het achterhuis door de schoolmeester.

[+] Dat men voor de overige huizen geen belangstelling had zou kunnen blijken uit een bouwproject voor een pakhuis dat in het archief van het Maagdenhuis bewaard bleef (AM nr. 265) (afb. 9 en 10). Dit pakhuis was geprojecteerd op de plaats van het huis van Jan de Bruin aan het Spui en de loods van Jan Roemer in de Handboogstraat. Zowel bij de gevel in de Handboogstraat als bij die aan het Spui is in de bekroning een roemer getekend, hetgeen het vermoeden wekt dat het Jan Roemer was die opdracht gegeven heeft het plan voor dit pakhuis te ontwerpen. Jan Roemer was een rijke wijnkoper en tapper en woonde op de Heiligeweg (Old). Voor het Maagdenhuis was hij een goede bekende. In 1726 was hij executeur-testamentair van de toen gestorven pastoor Petrus Cos (AM nr. 397). Op 1 februari 1737 sloot hij bij het Maagdenhuis een lijfrente af op naam van zijn vrouw Catharina de Kruijff (AM nr. 108a). Op hetzelfde moment werd hij huurder van het weeshuis doordat de loods in de Handboogstraat die hij in gebruik had aan deze instelling was gekomen. Bovendien huurde hij de kelder van het in 1736 aangekochte en tot breischool ingerichte huis aan de Handboogstraat (AM nr. 102 en 108). Volgens Bicker Raye was Jan Roemer een van de velen die de hittegolf van juli 1750 niet overleefden. In elk geval werd hij op 1 augustus 1750 in de Nieuwe Kerk begraven.

[+]Het plan voor een nieuw pakhuis

Waarschijnlijk heeft Jan Roemer het plan voor dit grote wijnpakhuis kort na de aankoop van deze percelen door het Maagdenhuis laten maken, wellicht met de bedoeling het benodigde gedeelte van het terrein over te nemen en daarmee het weeshuis geld te verschaffen om op de plaats van het eerste huis naast het weeshuis, een nieuwbouw te kunnen zetten. Misschien was het omdat de verplaatsing van de kerk in 1738 niet doorging, misschien omdat het aantal weeskinderen tijdelijk niet meer toenam, in elk geval breidde het weeshuis na de aankoop van de nieuwe panden niet meer uit en werd het pakhuis niet gebouwd.

+ In 1744 moet het bouwplan van het pakhuis al niet meer actueel geweest zijn want dan kopen de regenten op een veiling op 20 april van dat jaar het eerste huisje achter het hoekhuis in de Handboogstraat (afb. 7). Het werd per executie verkocht en was afkomstig uit het bezit van Gerrit Oortman. Daarna was het overgegaan in handen van zijn dochter Tietje Gerrits Oortman, weduwe van Pieter Boormester. Voor *f* 3000 was het nu eigendom geworden van het Maagdenhuis, de overdracht vond eerst op 20 april 1747 plaats (AM nr. 288 en 289). Het was de eerste maal dat het Maagdenhuis een der buurpanden verwierf op een veiling. Het jaar daarop werd het huisje ernaast geveild en

+*De aankoop van een pandje in de Handboogstraat*

verwisselde daarbij voor *f* 3115 van eigenaar, zonder dat het weeshuis tot aankoop overging. Wilden de regenten niet meer dan *f* 3000 betalen voor deze onaanzienlijke huisjes of wilden zij de indruk vermijden dat ze systematisch de omgeving aan het opkopen waren? In elk geval blijkt dat er geen concrete bouwplannen waren.

De nieuwe vleugel van 1752

Een notitie over de verbouwing van 1752 vermeldt het volgende: 'In den jaaren 1752 is uijt groote nootzaekelijkijt ons Godshuijs vergroot, door een nieuwen aanbouw, waartoe is gebruijckt de grond van het huijs, agter de kuijper staande opt' Spuij naast onse kerck, daar een schoolmeester pleeg te woonen, verders de grond van het packhuijs ofte loots staande in de Handboogstraat, en in huure gebruijkt geweest door Jan Roemer, en bestaet nu dat nieuwe gebouw in een galderij met blaeuwe steene pilaaren, daar onder een regenback van ruijm vijfhondert tonne waeter, en nevens een groote keuken, eetkamer voor de vrouwen, en vaathoek, en daar booven vier groote slaapkamers, en drie kamertiens voor de vrouwen, en hooger ruijme solders en rookkamer, en heeft dit gebouw gekost ruijm vijftienduijzent guldens, sijnde voorzien met een uijtgang opt' Spuij als meede in de Handboogstraat daar de turf word opgedaan' (AM nr. 267).

Deze beschrijving gaat vergezeld van een overzicht van de bedragen die aan de nieuwe+ vleugel zijn uitgegeven (AM nr. 268). De eerste betaling geschiedde op 5 april 1752 aan Gerrit ten Sanden voor de leverantie van 'suijkerbakkerskalk'. Hiervan zal specie zijn bereid die enige tijd moest staan voor het gebruik. Op 2 mei ontving Pieter Baas *f* 326 voor het heien van 139 masten; op dezelfde dag werd *f* 50 aan de 'rooijmeesters' betaald. Waarschijnlijk hebben deze laatsten de funderingen gekeurd voordat het gebouw werd opgetrokken. Op 12 mei kon de eerste steen worden gelegd, waarbij *f* 25 gulden werd ingemetseld of uitgegeven. De steenlegging geschiedde door de vierjarige Anna Maria Gens, het jongste weesmeisje dat in het huis verzorgd werd. De steen kwam onder de middelste pilaar van de galerij 'het metzelwerk gelijk de grond sijnde' (AM nr. 267).

+Het begin van het werk

+ Na enkele weken kwamen de rekeningen binnen van de leveranciers van de bouwmaterialen. Op 13 juni 1752 kregen Dirk en Caspar Bockholt vijftien vaten kalk betaald. Op 14 juni ontvingen Ploos van Amstel en Noteman *f* 1525 voor hout. Op 28 juni werd *f* 156 betaald aan Jacob Fortengens 'voor fondamentsplancken'. Ook kreeg de timmerman Hendrick Backer toen een eerste termijn van *f* 1000 betaald. De metselaar Leendert Knijff ontving eerst op 26 juli een eerste betaling van *f* 550. Het werk moet snel zijn opgeschoten want op 9 augustus worden 138 blauwe vloerstenen betaald en 6000 pannen, welke *f* 24 per duizend kostten. Dit bedrag werd door de schilder Jacob de Wit geschonken, evenals dat van de rekening van de weduwe van de steenkoper Jan Battist Schaap van 31 september, die *f* 71 beliep. Jacob de Wit deed meer schenkingen aan het huis en Schaap was een aangetrouwd familielid van hem (Rijc 129). Op 23 augustus werd nog *f* 895 betaald aan Peter van Dijk voor 'houtwaeren'. Op 29 oktober 1752 werd met Leendert Knijff afgerekend. Hij ontving *f* 250 'pro resto vant' gebouw, bij aanneeminge als metzelaar'. Bovendien kreeg hij nog *f* 150 'op reekening vande reegenback'. Ook hier was de grote waterkelder het laatste deel van het werk, waaraan men eerst begon als het gebouw vrijwel voltooid was.

+De bouwmaterialen

De definitieve afrekening vond eerst plaats bij de jaarlijkse betalingen aan de aannemers en leveranciers die voor het huis gewerkt hadden. Op 21 februari 1753

werden de volgende rekeningen die op de nieuwbouw betrekking hadden voldaan: ‘Claas Becker voor hout *f* 468; Arent van den Idzert schilder *f* 83; Dirk van Campen glaazemaker *f* 157; Lucas Palsgraaf lootgieter *f* 1328; Petronella Maria Geelhand steenkoper *f* 2138; Hendrick Backer van timmeren *f* 694; Leendert Knijff mr. metzelaar pro resto van de reegenbacq *f* 1350, idem voort' nieuwe werck tot heeden sijnde overbetaeling vant besteck *f* 325’. Eerst op 17 maart ontving de steenhouwer François Absiel *f* 1269. De rekening eindigt met de betaling van de weduwe Hoefsmit mr. smit *f* 322 (AM nr. 268, nr. 102b).

+ De kosten van het nieuwe werk hadden in totaal *f* 15 205 belopen. De belangrijkste vaklieden waren de timmerman Hendrick Backer die *f* 1694 ontving en de metselaar Leendert Knijff die aan het gebouw *f* 1625 verwerkt had en aan de regenbak nog eens *f* 1500. Dit laatste onderdeel vergde tien procent van de bouwkosten. De aankopen van

+*De bouwkosten*

het hout beliepen ruim *f* 3000, de baksteen, de pannen, de kalk en het zand bedroegen slechts weinig minder. De steenhouwer François Absiel en de loodgieter Lucas Palsgraaf ontvingen slechts weinig minder dan de timmerman en de metselaar. In hun vergoeding was echter niet alleen arbeidsloon doch ook de leverantie van materialen begrepen.

+ Doordat in bovenaangehaalde notitie over de uitbreiding van 1752 precies aangegeven is welke gebouwen er voor de nieuwe vleugel moesten plaats maken, is de omvang van de nieuwbouw vast te stellen. De nieuwe uitbreiding kwam op de plaats van de loods die door Jan Roemer gebruikt werd en van de woning van de schoolmeester (afb. 6 en 8). De gang die dit huis met het Spui verbonden had en die onder het huis van de kuiper doorliep bleef bestaan en kon nu door het weeshuis worden gebruikt. Waarschijnlijk liep de nieuwe vleugel niet helemaal door tot aan de Handboogstraat, waardoor aan die zijde een kleine voorplaats gevormd werd, die in 1755 met een muur en een deur werd afgesloten. Doordat de regenbak die onder de galerij werd aangelegd bij de nieuwbouw van 1783 werd gespaard en op de tekeningen voorkomt kunnen we de plaats van dit onderdeel precies vaststellen. Daarmee is dan ook de ligging bekend van de galerij, die op de plaats van het weeshuis uitkwam (afb. 108).

+De vorm van het nieuwe gebouw

De nieuwe uitbreiding betekende een vergroting van het gedeelte van het weeshuis dat aan de Handboogstraat was gelegen. Uit de beschrijving van Wagenaar uit 1765 blijkt dat deze nieuwe vleugel één geheel vormde met de nieuwbouw uit 1736. Met de oude huizen aan het Spui was er slechts verbinding over de plaats. Van nu af aan werd de bewoning voor het grootste deel ondergebracht in het nieuwe deel aan de Handboogstraat. De keuken, de woonkamers der vrouwen, de eetzaal en de slaapzalen der grote meisjes waren naar dit deel overgebracht. Alleen de kleinste kinderen bleven in het oude huis aan het Spui. Het is duidelijk dat deze uittocht uit het oude huis ook veranderingen in dit gebouw met zich mee zou brengen.

De veranderingen in de oude gedeelten in 1753

Over de veranderingen die in het oude huis aan het Spui en in het gedeelte aan de Handboogstraat uit 1736 plaatsvonden nadat de uitbreiding van 1752 voltooid was licht de notitie ons eveneens in: ‘In den jaare 1753, is het oude maagdenhuijs veel vertimmert en verbetert, sijnde niets in weesen gebleven, als de backerije en kelders, maar alles tot gemack verandert, als namentlijk de linnen naaijwinckel, daar aangetrocken is de linnenkamer en dus vergroot, en van de oude keuken gemaakt de linnenkamer, verders is de wollewinkel gebragt op de oude eetzaal, ende groote slaapkamer, boven de naaijwinckel gemaekt tot een ligt en ruijm braeijschool, en van het oude braeijschool is gemaekt een ziekenkaemer, en van de oude ziekenkaemer en groote overloop, een ruijme eetkamer, sijnde beneeden daar de klijne kinderen eeten en slaapen wijnig verandert, als alleen eenige ruijmte voor nieuwe krebbe gemaekt, gelijk op de nieuwe slaapkamers alle nieuwe krebben sijn gesteld, wijders sijn van de oude slaapplaatsen gemaekt solders voor het linnen te drogen’ (AM nr. 267). Deze beschrijving noemt de veranderingen in het oude huis aan het Spui en in het nieuwe deel aan de Handboogstraat dat in 1736 gebouwd was, door elkaar heen. Wij zullen de wijzigingen van beide delen apart beschrijven.

+ Uit het oude gedeelte werden de slaapzalen verwijderd. Alleen de kleinste kinderen bleven nog gehuisvest in het souterrain van de vleugel uit 1683. De regentenkamers en de kerk bleven ongewijzigd zodat in het deel uit 1683 niet

+De verandering in het gedeelte aan het Spui

veel gebeurde. In het oude huis uit 1628 werden de werkruimten samengebracht. De linnennaaiwinkel die links van de middengang was gelegen werd doorgetrokken tot aan de achtergevel. De linnenkamer moest hiervoor wijken en het onbewerkte linnen, dat door particulieren naar het huis was gezonden om het te laten naaien, werd sindsdien geborgen in de oude keuken op de achterplaats, welke ruimte na de nieuwbouw van 1752 vrijgekomen was. De wollennaaiwinkel die na de uitbreiding van 1683 waarschijnlijk in het souterrain onder de regentenkamer had gelegen werd omhoog gebracht. Aan het slot van de genoemde notitie is nog toegevoegd: ‘de wolle winckel is verplaest van beneden, op de geweesene eetkaemer, waarvan is noch genoomen een ruijm portaal voor de cantooren’ (AM nr. 267). Waarschijnlijk heeft de eetzaal vroeger tegen de regentenkamer, die aan de voorzijde van het huis lag, aangesloten zodat men door de eetzaal moest gaan om de

regentessenkamer en de woning van de binnenmoeder te bereiken. Nu kon hier een portaal worden gemaakt vanwaar deze vertrekken toegankelijk waren. Het blijkt hieruit dat de wollennaaischool kleiner was dan de linnennaaischool aan de andere kant van de gang. In de wollennaaischool werden voornamelijk de kleren voor de weesmeisjes gemaakt, werk voor mensen buiten het huis werd hier weinig verricht (AM nr. 391).

Op de verdieping van het oude huis moeten tot 1752 de slaapzalen voor de grote meisjes zijn geweest. Nu werd het linkerdeel, boven de linnennaaikamer, gebruikt voor het drogen van linnen. Het rechterdeel van de verdieping, boven de wollennaaiwinkel en naast de kerkruimte in de vleugel van 1683, werd ingericht voor breischool. Deze werkruimte voor de jongsten onder de grote meisjes had zich oorspronkelijk vermoedelijk achter de regentessenkamer in het deel uit 1683 bevonden en was van 1736-1752 ondergebracht in het huisje 'de Verloren Arbeid' in de Handboogstraat.

+ In het gedeelte van het weeshuis aan de Handboogstraat kwamen ook enige veranderingen. Doordat de breischool uit het pand 'de Verloren Arbeid' werd weggehaald kon de ziekenkamer naar dit huis worden overgebracht. De oude ziekenkamer die zich in het gedeelte van 1736 bevond werd nu ingericht tot eetzaal van de grotere meisjes. Aan de benedenruimte van dit deel, waar zich de bakkerij en de provisiekelders bevonden, werd niets veranderd. Feitelijk waren nu het deel van 1736 en dat van 1752 samengevoegd tot een woongebouw voor de grote meisjes, waar zich tevens de huishoudelijke vertrekken bevonden. In het oude gedeelte bevonden zich de werkruimten, de slaapzalen voor de kleinste meisjes en de regentenvertrekken. Het weeshuis was op deze wijze in twee gedeelten gesplitst. Na de uitbreiding van 1752 was het jongere gedeelte aan de Handboogstraat groter dan het oude complex aan het Spui.

+De verandering in het gedeelte aan de Handboogstraat

+ Er zijn nog twee onderdelen van de verbouwing van 1752-1755 die enige aandacht behoeven; het eerste is het pothuis, het tweede de toegangspoort in de Handboogstraat. Op 18 april 1754 werd *f* 1:16 betaald 'aan Rooijmeesters voor afschrijvinge van de pothuijse' (AM nr. 102b). Gezien de verbouwingen aan het oude gedeelte van het weeshuis, die toen plaatsvonden, lijkt het ons waarschijnlijk dat het pothuis, dat zich aan het gedeelte van 1683 bevond, nu werd weggenomen en uit de precarioregisters geschrapt. Het pothuis aan een van de huizen naast het weeshuis zal toen ook afgebroken zijn.

+De pothuizen

+ Op 8 oktober 1755 werd betaald 'aan Pieter van der Meer en Hendrik Backer voor de muur in de Handboogstraat met de deur en toebehooren aangenomen voor *f* 430' (AM nr. 102b). Het kan moeilijk anders dan dat de vleugel van 1752 op de plaats van de vroegere loods van Jan Roemer niet doorliep tot aan de Handboogstraat. Er moet daar een voorpleintje zijn geweest dat afgesloten werd door een muur met een dienstingang (afb. 6).

+De poort in de Handboogstraat

+ Er komen weinig of geen posten in de rekeningen voor die erop wijzen dat er uitgaven gedaan zijn voor de meubilering van de nieuwe of veranderde ruimten in het huis. Wij weten dat er nieuwe kribben gemaakt zijn, in de rekeningen zijn deze niet verantwoord. Ook de kastjes in de slaapzaal van de meisjes die Wagenaar daar aantrof zijn in de rekeningen niet vermeld. Over de tafels in de eetzaal lezen we in de reglementen van het huis dat ze na het gebruik werden opgehangen (AM nr. 54). Vermoedelijk zijn de nieuwe meubels door de timmerman gemaakt. Er is thans nog een broodkast bewaard, die tot de eenvoudige meubelen zou kunnen behoren die in deze tijd voor het huis gemaakt moeten zijn (afb. 37). In de nieuwjaarsrekeningen van 1755 is een uitgave van *f* 83 'aan J. Bollens voor twee

+De inrichting van het nieuwe gebouw

eijsere schoorsteene'. In de nieuwjaarsrekeningen van het jaar daarop komt J. Bolsens voor, die voor een ijzeren schoorsteen *f* 36 ontvangt (AM nr. 102b). Waarschijnlijk zijn dit ijzeren kachels geweest. Deze wijze van stoken werd in de achttiende eeuw voor grotere werk- of eetzalen veel gebruikt.

De verbouwing van de kerk in 1755

Na de grote veranderingen van 1752 en 1753 bracht het jaar 1754 een nieuwe gebeurtenis, de pastoor van de Oud-Bisschoppelijke cleresie, De Haan, die in 1726 gekomen was vertrok onverwacht naar de kerk de Ooievaar. De kleine kerk in het Maagdenhuis werd niet opnieuw door de Oud-Bisschoppelijke cleresie opgeëist zodat een nieuwe roomsgezinde pastoor zijn intrede kon doen. De weeskinderen mochten nu weer de diensten in de eigen kerk bijwonen en het kerkbezoek van buiten het huis nam weer toe. Aangezien er in de bijna dertig jaar dat De Haan hier priester was geweest

niets aan de kerkruimte was gedaan, bleek een opknapbeurt noodzakelijk. De notitie over de werkzaamheden van 1752-55 vermeldt hierover: 'In den jaare 1754, hebben wij tot Pastor van deezen huijsen gekreegen den Eerw. Heer Jan Baptista Weijmans, waar op gevolgt is het maeken van een nieuwe sacristije en biegtkamer, en ruijm portaal daar voor, dat voor deezen ook een slaepkamer is geweest, ook hebben gemaekt luijken op de braeijschool op dat de kinderen aldaar den godsdienst connen bijwoonen sonder de kerck te benauwen' (AM nr. 267).

+ De nieuwe sacristie en biechtkamer zullen zich aan het eind van de kerk hebben bevonden (afb. 50). Zij vormden een halfronde nis waarin het altaar was geplaatst. Het ruime portaal dat op de plaats kwam van een slaapkamer moet voor de kerkruimte aan de zijde van het Spui hebben gelegen. De breischool bevond zich sinds 1753 in het oude gebouw, links van de kerkruimte. Aangezien de kerk achter het oudste deel van 1628 uitstak zullen de weeskinderen door de luiken een beter gezicht op de kerkgangers hebben gehad dan op het altaar.

+De nieuwe sacristie

+ Ter gelegenheid van deze verbouwing werd een nieuwe preekstoel aangeschaft waarvoor P. Uilenberg in februari 1756 *f* 200 ontving (AM nr. 102b). Deze preekstoel is later naar de nieuwe kerk overgeplaatst (afb. 166).

+De preekstoel en het orgel

Op 23 april 1760 ontving Christiaan Müller en zoon *f* 40 voor het repareren en vergulden van het orgel. Het jaar daarop kregen zij met de zelfde omschrijving *f* 10. Daarna dient Pieter Müller Christiaansz jaarlijks een rekening van ca. *f* 16 in, waaruit blijkt dat deze firma het orgel in onderhoud had (AM nr. 102b).

+ Wagenaar vermeldt in zijn beschrijving van de Roomsch-Gezinden kerken uit 1765 weinig over de kerk in het Maagdenhuis: 'In de Kerke, die, gelyk een groot gedeelte van 't gebouw, oud is, heeft men eene afgezonderde plaats geschikt voor de Weezen, die in 't Maagdenhuis worden opgevoed. Een altaarstuk, door De Wit geschilderd, verbeeldt de boodschap des Engels aan Maria. Voorts heeft de Kerk niets merkwaardigs, dan dat er, tegenwoordig, een klein stukje houts bewaard wordt, welk men gelooft een gedeelte te zyn van het kruis des Heeren.' Dit stukje hout was in 1761 in het bezit gekomen van een Capucijner monnik, van wie de pastoor het had weten te verkrijgen. In 1764 heeft de nuntius van Brussel een aflaat beloofd aan alle Christenen die deze reliek zouden bezoeken en vereren.

+De kerk in 1765

+ Het is niet uitgesloten dat deze aflaat leidde tot het vernieuwen van het altaar. Op 9 januari 1765 ontving Wn Craijenschot *f* 51 voor 'het maeken van een throon in de kerk' (AM nr. 102b). De stucadoor Jacob Singer ontving bij de nieuwjaarsbetalingen van 1764 *f* 83 en in 1765 *f* 31. De werkzaamheden waarvoor hij betaald werd zijn niet omschreven, zij kunnen ook betrekking hebben op een der huizen in het bezit van het weeshuis. Wel werden in deze tijd nieuwe kazuifels gemaakt blijkens enkele posten in de kasboeken van regentessen. Op 24 juli 1766 'aan Dirk Veeling voor laaken voor Casuifel van de kerk *f* 8, G.E. Voities voor parsementen van Casuifel *f* 21'. In december 1768 ontving G.E. Voities *f* 26 voor gouden parsementen van de groene kazuifel (AM nr. 362).

+Nieuwe inventarisstukken

Bij de beschrijving van het weeshuis komt Wagenaar nog eenmaal op de kerk terug: 'In de Kerk van 't Huis, welke wy, hiervoor, beschreeven hebben, hangt ook eene schildery, op welke, in afgezonderde vakjes, het vermeend wonderwerk der Heilige Stede, omtrent zo als in Marius Amstelredams eer ende opcomen, verbeeld wordt' (afb. 25).

De beschrijving van het huis door Jan Wagenaar in 1765

Na de ingrijpende veranderingen van 1752-55 werd het Maagdenhuis door Jan Wagenaar in 1765 bezocht en beschreven. Aan de hand van deze beschrijving zullen wij Wagenaar door het huis volgen en daarbij, om het spoor niet bijster te raken, de beschrijving van de afzonderlijke schilderstukken inkorten. ‘Het Maagdenhuijs staat op 't Spuij, op den westelyken hoek van de Voetboogstraat. Ter wederzyde van de deur, staat een yzeren hek. In den gang, binnen de deur, en in sommige vertrekken, hangen eenige oude Schilderstukken, die, voormaals, in Klooster- of andere Kerken hier ter Stede, schynen geplaatst geweest, en, naderhand, herwaards overgebragt te zyn. In den gang, hangt een oud altaarstuk, waarop 't jaartal 1530 staat. In de Linnen-naaiwinkel, het eerste vertrek ter linkerzyde, of ten oosten, hangt, onder anderen, een stuk, waarin het Sacrament des Altaars’ (afb. 15).

+ 'Agter de Linnen-naaiwinkel, eene groote kamer, is eene kleine Binnenplaats, en verder, een vertrek, welk, voormaals, de kooken van 't Huis plagt te zyn; doch waar nu ongemaakt Lynwaat geborgen wordt. Ten westen van den gang, komt men, eenige treden opwaards, in een Poortaal; en, vandaar, in de Kamers der Regenten en der Regentessen, twee bekwaame vertrekken, die beide op het Spuij uitzien. Voor de Engelsche schoorsteenen deezer Vertrekken, zyn twee fraaije Schilderstukken, in 't graauw, van den beroemden DE WIT geplaatst'.

+ *Het oude gebouw aan het Spui*

'Agter de Regentessen-Kamer, is een vertrek voor de Moeder over de kleine Kinderen, die, beneden, van 't Spuij af, tot aan de groote Plaats toe, twee slaapvertrekken hebben. Ten zuiden van 't Poortaal voor de Regenten-Kamer, is de Wollennaaiwinkel, en daarby een vertrek voor de Keldervrouw, die, beneden, aan de Plaats, nog een vertrek heeft'.

+ 'De Plaats, die ten einde van den gang legt, en winkelhaakswyze loopt, is, aan alle zyden, betimmerd; meest met kleine vertrekken, tot Ziekenkamers, wooningen voor de Binnenvrouwen en ander gebruik geschikt. Doch het nieuwe gebouw staat in 't westen. Voor en onder het zelve, is eene hooge gaandery, rustende op drie heele en twee halve kolommen van blaauwen arduinsteen. Onder de gaandery, zyn de ingangen van den kooken, een vatenhok en een turfhok beneden, midsgaders, een gang naar 't Spuij. Hooger, is eene groote Eetzaal: daar boven, twee slaapvertrekken nevens elkanderen, en nog hooger, twee diergelyken. De slaapvertrekken zyn van een groot getal van kasjes, tot berging voor de Meisjes, voorzien. Wyders heeft het Huis verscheiden' Ziekenkamers, Turf- en Graanzolders, en Bier- en Provisiekelders aan de Plaats. Ook is hier eene Bakkery, waar, alleen voor 't Huis, met ééne oven, gebakken wordt'.

+ *Het gedeelte van het weeshuis aan de Handboogstraat*

Het nieuwe gebouw dat Wagenaar aan de westzijde van de binnenplaats beschrijft bestond uit twee gedeelten, het huis aan de Handboogstraat dat in 1736 nieuw was opgetrokken en de nieuwe vleugel uit 1752. De keukens en dienstvertrekken bevonden zich in de vleugel uit 1752, de grote eetzaal lag daarnaast in het gedeelte uit 1736. De eetzaal lag iets hoger dan de keukens omdat onder de eetzaal provisie-kelders waren. Van de beletage waarop de eetzaal lag moet een trap naar de slaapzalen gevoerd hebben, die de beide verdiepingen van de vleugel van 1752 in beslag namen. De gang welke van de galerij naar het Spui liep, verbond vroeger het huisje van de schoolmeester met de straat. Het blijkt dat deze gang na de grote verbouwing van 1752 is blijven bestaan.

In de beschrijving van Wagenaar is een verschil met de notitie over de verbouwing van 1752-54 op te merken. De eetzaal van de kleine kinderen in het oude gedeelte aan het Spui was er niet meer, Wagenaar trof hier twee slaapzalen aan. Waarschijnlijk aten ook de kleinere meisjes in de grote eetzaal

+ Over de samenleving in het huis vermeldt Wagenaar weinig. Het huis werd 'bestierd' door vier regenten en twee regentessen, die voor het leven werden benoemd. Na overlijden van een der leden vulden deze colleges zich zelf aan. Zowel de regenten als de regentessen vergaderden om de twee weken, 's woensdagsmiddags. De pastoor van de kerk in het Maagdenhuis had 'in 't geestelyke, het opzigt over de Weeskinderen, en onderwystze in den Godsdienst'. Over het verdere personeel vernemen wij slechts: 'Voorts, zyn 'er een goed getal van Binnenvrouwen, zo om de Meisjes, in 't breijen, en wollen- en linnen-naaijen, te onderwyzen, als om zorg te draagen voor den kooken, de kelders, en 't gene verder tot de huishoudinge behoort. De bestiering der Kinderen in dit Huis wordt, zo veel de gelegenheid van 't Gestigt gedoogt, geschikt naar 't gene, in andere Weeshuizen, plaats heeft'. ''t Getal der Kinderen beliep, in February des jaars 1741, twee honderd

+ *Het bestuur van het huis*

en vyftig, en tegenwoordig, (in September des jaars 1765), worden er twee honderd twee en veertig, in 't Huis opgevoed, en een, buiten 't Huis besteed'.

+ Van de inkomsten van het huis noemt Wagenaar als eerste: 'de winsten der kinderen, die een tamelyke somme, met Linnennaaijen, verdienen'. Verder werden er inkomsten verkregen uit enige huizen en enkele obligatiën. Bovendien werd er tweemaal 's jaars een collecte langs de huizen der 'Roomschgezinden' gehouden.

+De inkomsten van het weeshuis

De regels van het huis omstreeks 1750

Voor het personeel van het Maagdenhuis waren verschillende regels opgesteld, waarin het dagelijks leven was vastgelegd. Twee van deze reglementen bleven bewaard. Zij zijn

niet gedateerd doch zullen na het midden van de achttiende eeuw zijn opgesteld. Het reglement dat wij in het vervolg met I zullen aanduiden draagt als opschrift: ‘Regel waar na alle de vrouwen in 't Maagdenhuijs haar moeten reguleren’ (AM nr. 56). Als II kenmerken wij het ‘Reglement voor de vrouwen, die in dienst sijn van het Rooms Catholijke Maagdenhuijs...’ (AM nr. 54). Deze beide reglementen vullen elkaar aan. I bepaalt zich meer tot de grote lijnen en II geeft meer details.

+ Hoe het opstaan in het huis verliep leert II: ‘Eerstelijk sullen de vrouwen gehouden sijn op werkendagen, des somers de kinderen te wekken ten vijf uijren, en des s' winters en andere tijden naar het ligt van den dagh en de koude van den tijd met de bovenschel, als wanneer daer een sandloper van quartier uijrs zal omgekeert werden, eer die uijt is sullen de kinderen uijt haer bed moeten zijn, als het quartier om is sal de schel, die beneden is, getrocken werden en alsdan de santloper van een quartier wederom gekeert werden, eer deselve uijt is sullen alle de kinderen inde Bidplaats moeten sijn omme aldaar, naar gewoonte, het morgengebed aen God Almagtig met alle Godvrugtighijd en aandagtighijd op te dragen’.

+Het uur van opstaan

+ Een overzicht over het verloop van de dag geeft I: ‘Zomers word daar 's morgens den schel getrocken ten vijf uuren, waar na de kinderen moeten maken binnen een half uur gereet te sijn om haar morgen gebeden te lesen, en als dat gedaan is, zo moeten zij een uur schrijven, dan is het seven uuren wanneer sij een stuk krijgen en dan elk naar hunne winkels gaan: ten twaalf uuren word wederom de schel getrocken om aan de tafel te gaan, en als sij gegeten hebben, mogen spelen tot half twee, als wanneer weder word geschelt, waarop de kinderen binnen een quartier op hunne winkels moeten sijn, en dan sitten sij tot de klok seven uuren wanneer weder wort geschelt om hun avondgebeden te lesen, daar na gaan sij eeten,...’ ‘'t geheele jaar door word daar ten half tien uuren de schel getrocken, en dan moeten de kinderen maken dat sij ten tien uuren in 't bedde sijn’.

+Het verdere verloop van de dag

+ Een aantal punten van dit dagprogramma worden door II verduidelijkt. Naar het schijnt werd het stuk of het ontbijt terloops genuttigd. Het ontbijt voor de vrouwen werd van acht tot negen gehouden. Over de belangrijkste maaltijd, om twaalf uur, licht II ons uitvoerig in: ‘Des middags ten twaalff uijren de schel getrocken werdende voor de kinderen omme aen taaffel te gaan, sullen alle de vrouwen behalven die, dewelke eenige dienst oft beurten hebben waartenemen, haer ook aen taaffel moeten begeven, omme te eeten, en daermede den tijd van een uijr mogen besteden, dat is van twaalff tot een uijre, alswanneer de vrouwen, die eenige dienst oft beurten hebben waargenomen, haar aan tafel sullen moeten voegen, omme ook binnen dier tijd van een uijr, dat is van een tot twee uijren, haer maeltijd te houden’ en ‘Die vrouwen, welkers beurt het is omme de kinderen aan taeffel op te passen, sullen van de saal oft eetplaets niet mogen gaan voor en aleer dat de kitten van daar gebragt, en de taffels opgehangen sullen sijn’.

+Het verloop van de maaltijden

Ook over de avondmaaltijd en het verdere verloop der avond verschaft II ons enige gegevens: ‘Des avonds sullen alle de vrouwen, die buijten eenige dienst oft beurten sijn het avondmaal moeten nemen van seven tot acht uijren, als wanneer diegene, die eenige diensten oft beurten hebben gehad, ook haar avondmaal sullen houden, en daar ook+ mogen toe nemen den tijd van een uijr, dat is van agt tot negen uijr’ en ‘Die vrouwen, welkers beurt het is om 's avonds op te passen sullen gehouden sijn van agt tot tien uijren, als wanneer de kinderen vrije tijd hebben, soo nu en dan op de slaapkamers te gaan ommesien oft aldaar ook iets onordentelijks passeert, 't zij met lesen oft zingen van eenige onbetamelijke boeken, lietjens oft andersinds, en voorts sorgvuldig en naarstelijk toe te sien dat op de kinderekamers geen dovekolen en zijn, alsmede dat het vuijr uijt al de testen is, en

+De avonduren

dat het ligt op de selve kamers, voor dat de wagt tien uijren roept, uijtgedaan is, en alle de kinderen te bedde zijn, en wijders alle gelegenthijd wegnemen dat de kinderen bij nagt geen vuijr oft ligt kunnen ontsteken'. Vervolgens moesten de vrouwen zelf om half elf in bed zijn nadat zij zorgvuldig gekeken hadden of er geen vuur en licht in het huis brandde.

+ Over de dagindeling in de winter en op zondagen geeft I een overzicht. In de winter stonden de kinderen anderhalf uur later op en was het schrijfonderricht van de ochtend naar het eind van de middag verplaatst. Om half zeven luidde de bel, om zeven uur moest het aankleden en het ochtendgebed klaar zijn en kregen de kinderen 'een stuk', dat wil zeggen een stuk brood met kaas en gingen zij na vuur in hun stoven gekregen te hebben 'elk na sijn winkel'.

+*De gewijzigde dagindeling in de winter*

Om zes uur 's avonds hield het werk op en gingen zij eten, na hun avondgebed gedaan te hebben ‘en dan moeten zij een uur schrijven, d'overige tijd tot half tien mogen sij spelen wijders als vooren’.

+ De zondagen vormden een afwisseling in dit werkzame bestaan. Om half zeven, een uur voor kerktijd, luidde de bel. Voor de kerkdienst moesten de kinderen in de kerk hun ochtendgebeden lezen. Na de kerkdienst gingen zij aan tafel om te eten, waarbij een der kinderen voorlas. Een uur voor vespertijd luidde de bel en moesten de kinderen de vragen der catechismus opzeggen die door vier vrouwen werden overhoord, ‘daarna zo komt Mijn Heer catechiseren, waar aan dan de Vesperen sijn volgende’. Daarna mochten de kinderen uitgaan, op de ene zondag de grote meisjes op de andere de kleine. Zomers mochten de grote meisjes tot zeven uur weg blijven en moesten de kleine om zes uur thuis zijn. 's Winters was dit voor beide groepen een uur vroeger. Na een vrije avond gingen de meisjes om half tien weer naar bed.

+De zondagen

+ Het lijkt waarschijnlijk dat het schrijfonderricht dat zomers van zes tot zeven in de morgen en 's winters van zes tot zeven in de middag plaatsvond, gegeven werd in de eetzaal. De kinderen moesten 's morgens ‘aende schrijftafel sitten en aldaer verblijven tot dat de klok seven uijren zal sijn geslagen’ (II). Vandaar gingen zij na ‘een stuk’ (I) gegeten te hebben naar ‘de linne, wolle oft lapwinkel’. Er was bepaald dat de ‘schrijffmatres altijd door een vande andere vrouwen op het school, geduijrende den tijd dat de grote kinderen aldaar zijn, moeten werden geadsisteert, omme het oogh op de selve kinderen te houden’ (II).

+Het onderwijs in het schrijven

De schooljuffrouw woonde toen ook in het huis, naar het schijnt in een nogal brandgevaarlijk vertrekje, want in hetzelfde artikel waarin staat dat de vrouwen geen koffie en thee op enige kamer of plaats mochten drinken of schenken wordt het volgende bepaald: ‘nogte ook eenig vuijr op het kamertie van de schrijffmatres te brengen oft laten brengen, also sulxs, om de na bij gelegenthijd van de turffsolder, alte pericoleus is’ (II).

+ De deur in het oudste gedeelte aan het Spui was de voordeur gebleven. De vrouw die de sleutels beheerde van de ‘sijdeuren oft andere deuren en poorten van het huijs, inde straat daarnaast uijtkomende’, mocht niemand van de vrouwen of kinderen daar in of uit laten (II). De voordeur werd in de winter om half tien en in de zomer om tien uur gesloten en mocht daarna voor niemand meer geopend worden (II). Ook de kerkgangers gebruikten deze deur, hetgeen wel eens problemen gaf. Daarom moest onder kerktijd altijd een der vrouwen in het voorhuis zitten ‘omme het oog over het huijs te houden en besonderlijk agt geven dat niemant van de kinderen, die voor dese in het huijs gewoont hebben en daar uijtgegaen zijn, op Sondages en Heijligedagen naar de Vesperen oft loff, nog ook op eenig andere tijden, door het huijs gaat, anders als door het voorhuijs naar de kerk, die alsdan voor alle menschen open staat omme hier door verschijde ingeslopene abuijsen en desorders te verbeteren’ (II). Er dreigde nog een ander gevaar bij de voordeur: ‘Dat de vrou, wiens beurt het is op de voordeur te passen, gehouden sal sijn naarstelijk toetesien ende te beletten datter geen karssen, bessen oft ander fruijt ofte enige snoeperijen, in het huijs te koop gebragt werden’ (II).

+Het toezicht op de voordeur aan het Spui

Het schijnt dat het huis alleen overdag werd gelucht als de kinderen op de winkels waren. De vensters van de slaapkamers en van andere kamers mochten 's morgens niet eerder worden geopend en 's avonds niet langer openblijven (II). Wanneer de kinderen 's ochtends en 's avonds ter kerke gingen moesten twee vrouwen hen begeleiden en toezien dat allen aanwezig waren. Tijdens de mis mochten er geen kinderen ‘op de braijwinckel leggen oft zijn’ (II).

+ Over de verhouding tussen de vrouwen en de kinderen waren ook enkele zaken geregeld. De vrouwen mochten de kinderen niet slaan. II bepaalt hierover: 'Niemand van de vrouwen sal vermogen sonder speciale en uijtdruckelijke ordre en consent van de Moeders [regentessen] eenig kind oft kinderen met roejen oft met de hand op het lijff oft armen te slaan, nogte ook een gehele slaapkamer, winkel, school oft eetplaats eenige penitentie opte leggen' en 'Niemand van de vrouwen sal vermogen aan eenig kind oft kinderen in haar kamer oft kamers eenige spijs oft drank te geven, doen geven oft toeschikken, nochte ook sal ijmand vande vrouwen vermogen op de winkels iets laten najen oft brajen voor haar selfs oft waarvoren sij eenig gelt oft eenig ander genot komen te hebben oft te genieten'.

+De positie van het personeel

In de reglementen voor het personeel waren ook de maaltijden opgenomen. I geeft de

+ volgende ‘Ordre van het Eeten’: ‘Sondags-'t geheele jaar door potje-beuling of anders groenwarmoes met een part kout vlees; 's Maandags, wordt er gekookt karremelk met meel en kool; Dinsdags, grauwe erten en kout vlees; Woensdags, soetemelk met gepelde garst en wortelen; Donderdags, rapen en kout vlees; Vrijdags, soetemelk met meel en erten; Saturdags, karremelk met gort en turkse bonen. In de winter word er geschaft kool, wortelen en rapen zo lang als het duurt, en anders eens te meer erten, boonen ofte karremelk naar dat het word geordonneert’.

+De maaltijden

‘Het geheele jaar door 's avonds karremelk de eene avond met meel ende andere avond met brood, uijtgenomen de geheele vasten als wanneer 's avonds de kinderen niet anders krijgen dan een boteram, van 's gelijke Sateerdags, en den avond voor een Hijlige dag’. De vasten bracht ook verandering in de hoofdmaaltijd, die om twaalf uur werd genuttigd. ‘Alle Sondagen inde vasten word'er geschaft grauwe Erten en witte broodssop, op de andere dagen naar het bequaamste kan geschieden, te weten somtijds stokvis, abberdaan en pekel-haring’.

+ Niet alleen aan de vasten ook aan de feestdagen was gedacht: ‘De hoogtijden die daar komen gedurende het jaar, als sijn Paasschen, Pinxteren, Kermis, Kersmisse, en Vastenavond eeten de kinderen den eersten dag 's avonds, soetemelks rijstenbrij; op den dag vande H: Drij Koningen sijn de kinderen 's avonds vrolijk en speelen tot elf uuren toe, als wanneer daar word geschaft soetemelks rijstenbrij, met suijker en pijpcaneel en appelsop toe. De tinnen commen waar uijt de kinderen eten houden ijder drij pintjes en aan elke com eeten zes kinderen’. Wagenaar deelde nog mede dat de wijze van eten of de ‘schaforde’ nagenoeg overeenkwam met die van het Jongensweeshuis.

+De tractaties op de feestdagen

De inventaris van het weeshuis

Het is moeilijk zich een beeld te vormen van de inventaris van het eerste weeshuis. Er zijn thans nog een aantal zaken bewaard die gezien hun ouderdom uit het oude Maagdenhuis aan het Spui afkomstig kunnen zijn. Zij geven echter geen representatief beeld van de inrichting en zij kunnen bovendien ook eerst later aan het huis gekomen zijn. De ruimten waar de weeskinderen verbleven zullen zeer eenvoudig gemeubeld zijn geweest. De kribben, banken en tafels die er stonden werden niet apart in de kasboeken verantwoord, zij zullen in de rekeningen van de timmerman zijn opgenomen. Van dit soort meubels bleef vermoedelijk alleen de broodkast bewaard (afb. 37). In de personeelskamers en vooral in de regentenkamers werden betere meubels geplaatst. De twaalf stoelen die in 1737 voor de regentessenkamer werden gekocht zijn thans nog bewaard (afb. 36). Een oud kabinet kan als berging voor het linnen in de regentessenkamer hebben gediend en aan het huis zijn geschonken toen het al oud was (afb. 38). De beide wapenborden die in 1739 voor de regentenkamers werden gemaakt zijn in de kasboeken terug te vinden (afb. 33 en 34).

+ Over andere inventarisstukken verschaft het archief van het weeshuis ons geen enkele inlichting. Uitgaven voor het maken of kopen van schilderijen komen er niet in voor, evenmin als voor het zilverwerk van de kerk. Wat het huis op dit punt bezat moet door schenking verkregen zijn. Het is niet na te gaan wanneer dit soort zaken in het bezit van het weeshuis zijn gekomen. Oude inventarislijsten van het bezit van het weeshuis ontbreken. Bij zijn bezoek aan het huis in 1765 vermeldt Jan Wagenaar enkele belangrijke stukken. In het ‘Vervolg op Wagenaar’ uit 1790 worden

+De schenkingen

andere zaken genoemd die kennelijk tot de inventaris van het oudere huis behoord hebben.

De enige bron uit het archief die ons over de schenkingen zou kunnen inlichten zijn de notulen van de regenten. Deze zijn echter eerst van 1796 af bewaard gebleven. Bovendien is het niet zeker of alle schenkingen aan het weeshuis of aan de kerk daarin zijn vermeld. Het is niet duidelijk in hoever deze bron op het punt van de schenkingen systematisch doorzocht is. Voor zover eruit geput is heeft dat niet veel opgeleverd zodat het er voorshands naar uitziet dat veel van het bezit aan schilderijen voor 1796 aan het Maagdenhuis is gekomen.

+ Wagenaar vermeldt in 1765 reeds dat er verschillende stukken uit het bezit van kloosters en kerken in het Maagdenhuis zijn terechtgekomen. Van de drie stukken die hij in het bijzonder beschrijft is er thans nog een over (afb. 15). Het is niet duidelijk wanneer het Maagdenhuis dit oudere bezit heeft verworven. Nadat in 1628 het nieuwe huis aan het Spui was gebouwd scheen het een der weinige veilige plaatsen voor oudere

+*De museale taak van de gestichten*

stukken. Aangezien echter verschillende jongere rooms-katholieke stichtingen ook over dergelijke oude stukken beschikken is het waarschijnlijker dat deze lang bij particulieren zijn ondergebracht en eerst heel geleidelijk aan de gestichten zijn overgedragen. Deze gestichten kregen hierdoor enigszins een museale taak te vervullen.

Niet alle stukken die uit het bezit van het Maagdenhuis thans nog bewaard gebleven zijn werden aan het weeshuis geschonken of hebben daar gehangen. De kerk in het Maagdenhuis bezat ook een aantal schilderijen. Bovendien waren er in de pastorie verscheiden schilderijen die aan het Maagdenhuis waren nagelaten door de in 1704 overleden pastoor Petrus Lettebos. Hij was de eerste pastoor geweest die in het huis aan de Voetboogstraat zijn intrek had genomen. Mogelijk zijn de beide grote schilderijen die daar in het voorhuis hingen nog bewaard (afb. 27 en 28).

+ Niet alle schenkingen bestonden uit oude zaken. De regenten deden zelf wel schenkingen aan het huis en zullen gevers uit hun omgeving soms om nieuwe kunstwerken gevraagd hebben die zij uit de kas van het weeshuis niet wilden betalen. Zo is er van de schilderijen van De Wit in de kasboeken niets te vinden. Ook de pastoor van de kerk zal toekomstige schenkers in een bepaalde richting hebben geleid. Dergelijke schenkingen in onderling overleg zijn min of meer als kunstopdrachten van het Maagdenhuis te beschouwen.

+ De regentenkamers

Het Maagdenhuis was in dit opzicht een sobere instelling. Bij de meeste instellingen waren in de regentenkamer verscheiden kunststukken die de geschiedenis van dit college en daarmee ook die van de instelling vastlegden. In het oude Maagdenhuis waren geen regentenstukken en ook pastoorsportretten ontbraken. Het enige wat men bezat was het portret van de binnenmoeder Hendrickje Jansdr (afb. 24), dat vermoedelijk in de regentenkamer heeft gehangen aangezien het in het nieuwe huis daar ook weer terecht kwam. Verder hingen in de regentenkamer twee wapenborden. De regentenkamer van het Maagdenhuis was een klein en bescheiden vertrek. Wagenaar vond er, evenals in de regentessenkamer, slechts het schoorsteenstukje van De Wit het vermelden waard. Ook was er bij de regentenkamer geen spreekvertrek waar bijzondere gedenkstukken of onvermijdelijke schenkingen geplaatst konden worden. De belangrijkste stukken die+ Wagenaar in 1765 aantrof hingen op vreemde plaatsen in het huis. Het altaar uit 1530 hing in de gang waar men het huis binnenkwam. Alle bezoekers van het weeshuis, van de kerk en van de regentenkamers kwamen er langs. Een fraaie plaats zal het niet geweest zijn en ook geen gunstige; later verneemt men dan ook niets meer van dit stuk.

+ De oudste schilderijen uit het bezit

Het tweede grote oude schilderij dat Wagenaar beschrijft hing in de linnennaaikamer, het grootste werkvertrek in het huis. Het is het enige van drie genoemde oude stukken dat bewaard is gebleven (afb. 13). Het derde stuk, een schilderij van drie overleden paters en twee gestorven maters, diende ter opvrolijking van de ziekenzaal der kinderen. Deze plaatsen wijzen er op dat men geen grote waarde aan deze stukken hechtte. Misschien echter was er geen andere keus. In het nieuwe weeshuis vond dit oude bezit een plaats in de spreekkamer naast het regentenvertrek. Er wordt daar in 1790 in het ‘Vervolg op Wagenaar’ naast het groepsportret dat vroeger in de linnennaaikamer hing een ‘zeer oud Regentenstuk van een onbekenden meester’ aangetroffen, waarmee waarschijnlijk het stuk met de paters en maters bedoeld is.

Uit de bewaard gebleven inventarisstukken en uit de beperkte informatie die ons daarover ter beschikking staat blijkt dat men luxe zaken als schilderijen voor een weeshuis overbodig vond. Het Maagdenhuis heeft alleen een schilderij van

Hendrickje Jansdr laten maken en vermoedelijk van Jacob de Wit zelf de schoorsteenstukjes ten geschenke gekregen. Al het overige bezit moet uit min of meer toevallige schenkingen afkomstig zijn. Als men er geen andere plaats voor had werden de schilderijen in de ruimten voor de weeskinderen gehangen. Zodra zich de mogelijkheid daartoe voordeed werd het kunstbezit meer in de omgeving van de regentenkamer geplaatst. Dit was de plaats bij uitstek waar zich in de meeste weeshuizen een enigszins museaal gedeelte ontwikkelde.

De inventaris van de kerk in het Maagdenhuis

Reeds in de jaren voor 1600 toen het Maagdenhuis nog in een huis op de Dam gevestigd was, schijnt er een ruimte in het huis geweest te zijn met een altaar. Eerst in het weeshuis aan het Spui schijnen de godsdienstoefeningen ook door mensen van buiten het huis te zijn bijgewoond. De huiskapel groeide uit tot een kerk met een eigen priester.

Gezien deze ontwikkeling is het mogelijk dat het oudste nog bewaarde zilverwerk reeds vroeg tot de inventaris van het Maagdenhuis heeft behoord (afb. 39). De godslamp uit+ 1639 en monstrans uit 1650 (afb. 40 en 41) kunnen geschenken geweest zijn aan het jonge kerkje in het weeshuis aan het Spui. Wanneer men aanneemt dat er van het zilverwerk uit het kerkelijk bezit weinig verloren is gegaan dan schijnt de inventaris van het zeventiende-eeuwse kerkje zeer bescheiden te zijn geweest. In de achttiende eeuw, toen het weeshuis geleidelijk rijker werd, zou de inventaris kunnen zijn verbeterd. De periode dat een priester van de Oud-Bisschoppelijke cleresie pastoor van de kerk was (1726-1754) zal echter weinig nieuws hebben opgeleverd.

+Het zeventiende-eeuwse zilver

+ Wanneer Wagenaar bij de kerken der roomsgezinden ook de kerk in het Maagdenhuis beschrijft deelt hij mee dat de kerk oud is en dat er behalve het altaarstuk van Jacob de Wit niets bijzonders te zien is. Bij de beschrijving van het weeshuis die kort daarop in 1765 werd opgesteld, voegde hij er nog iets aan toe: ‘In de Kerk van 't Huis... hangt ook ene schildery, op welke, in afgezonderde vakjes, het vermeende wonderwerk der Heilige Stede, omtrent zo als in Marius Amstelredams eer ende opcomen, verbeeldt wordt’. Het genoemde boekje van Marius was in 1639 verschenen en bevatte gravures van Boetius a Bolswert. Naar een van deze prentjes schijnt het schilderij te zijn gemaakt (afb. 25). De kerk op het Begijnhof bezit een soortgelijk doek (Ste).

+De schilderijen in de kerk

In 1790 wordt nog een schilderij uit het bezit van de kerk genoemd door het ‘Vervolg op Wagenaar’. In de sacristie van de nieuwe kerk hing ‘een oud stuk, zynde de befaamde zweetdoek van Veroncia’. Tot 1953 heeft dit schilderij daar gehangen (afb. 26 en 168). Het lijkt zeer waarschijnlijk dat dit schilderij ook reeds tot het bezit van de kerk in het oude huis heeft behoord.

Het is de vraag of er in het bezit van het Maagdenhuis nog meer schilderijen bewaard zijn gebleven die tot de kerkelijke inventaris behoord kunnen hebben. De series van de vier evangelisten (afb. 16-19) en van de vier kerkvaders (afb. 20-23) schijnen wat thema betreft beter bij de kerk te passen dan bij een weeshuis. Zij kunnen bovendien ook nog in de pastorie gehangen hebben.

+ Het altaarstuk van Jacob de Wit uit 1723 stelt ons nog voor enige raadsels. Op de enige tekening die van het kerkinterieur bekend is en die van kort voor de afbraak in 1783 zou dateren, is er in de kerk een ander altaar te zien. Het is niet helemaal zeker dat deze tekening de kerk in het Maagdenhuis voorstelt, aangezien het opschrift op de achterzijde jonger schijnt (afb. 50). Gegronde redenen om eraan te twijfelen ontbreken.

+Het altaarstuk van Jacob de Wit

Bovendien is het aannemelijk dat wanneer het altaarstuk van De Wit tot 1783 onderdeel van het altaar had uitgemaakt er toch ook een poging gedaan zou zijn om het te verwerken in het altaar van de nieuwe kerk. De Wit was nog een zeer gewaardeerd schilder in deze tijd en ook de schoorsteenstukjes uit de oude regentenkamers werden opnieuw toegepast. Het lijkt dan ook niet onwaarschijnlijk dat bij de modernisering van de kerk na 1754 het bestaande oude altaar met het stuk van De Wit door een nieuw is vervangen en misschien een plaats gevonden heeft in de sacristie.

In het ‘Vervolg op Wagenaar’ uit 1790 worden behalve de zweetdoek van Veronica nog andere onderdelen vermeld die uit de oude kerk afkomstig zullen zijn. In de ene biechtkamer stond een ‘kunstig gewerkt Porceleinen Doopvont’; in de andere een ‘oud, doch wel bewaard Mariabeeld’.

+ Wanneer we de inventaris van het kerkzilver overzien valt het op dat er veel zilver is met jaarmerken van omstreeks 1775 (afb. 45-47). Werden de kandelaars en de canonborden speciaal voor de Maagdenhuiskerk gemaakt of enkele jaren later gekocht? Het schijnt ons mogelijk dat toen de oude pastoor Elshof na twintig jaar zijn taak te hebben waargenomen in 1778 stierf, dit de weg tot vernieuwingen heeft vrijgemaakt. Het was duidelijk dat er een nieuwe kerk moest komen. De jonge en energieke opvolger Jacob Cramer zal mede met dit doel voor ogen zijn aangetrokken. Cramer kreeg bij zijn benoeming in het Maagdenhuis van buitenlandse relaties verscheiden geschenken (afb. 48, 49 en 54). Ook de oudere monstrans met de voet van 1779 (afb. 42) zal na Cramers benoeming aan deze kerk geschonken zijn. Het lijkt dan ook niet uitgesloten dat het zilverwerk van omstreeks 1775 tot de geschenken aan Jacob Cramer behoort. Omdat men van nieuwbouwplannen doordrongen was kon men voorshands geen kleine moderniseringen aanbrengen. Het enige wat mogelijk bleef was de verbetering van de vermoedelijk zeer bescheiden inventaris van de kerk, met stukken die ook in de nieuwe kerk gebruikt zouden kunnen worden.

+*Het zilver uit de periode 1775-1780*

De pastorie in de Voetboogstraat

Het huis dat de regenten in 1650 op het eerste erf van de nieuwe Voetboogstraat hadden laten bouwen werd sinds 1694 gebruikt als pastorie (AM nr. 108b). De eerste pastoor die het huis in 1694 betrok was Petrus Lettebos. Bij zijn vertrek in 1704 liet hij een aantal meubels en schilderijen achter die eigendom van het Maagdenhuis bleven (Rijc 49). Hierdoor zou er bij de latere pastoorswisselingen enkele malen een inventaris worden+ opgemaakt. Na de dood van zijn opvolger in 1726 werd nauwkeurig opgeschreven wat eigendom van het weeshuis was (AM nr. 397). In het voorhuis hingen boven de deur naar de zijkamer twee grote schilderijen. Boven de deur naar de binnenkamer stond enig serviesgoed, ernaast stond een kastje. Verder waren er in het voorhuis nog een vierkant spiegeltje en een 'huijs hangh horologie'. In de zijkamer bevonden zich een groot en een klein schilderij die eigendom van het huis waren en bovendien nog wat serviesgoed dat boven de bedstede stond. Verder is er sprake van de 'binnekamer' en 'de kamer'. 'Op de agterkamer staedt een bibliotheek, die de Heer van Kampen laet staen tot dispositie van de Heeren regenten vant' Maegdenhuijs'. Waarschijnlijk is met dit vertrek de achterkamer op de verdieping bedoeld. Door het gehele huis stond porselein, tin, glaswerk en serviesgoed dat tot de nalatenschap van pastoor Lettebos behoord had. De tweede pastoor die deze pastorie bewoonde, Petrus Cos, werd in 1726 opgevolgd door een priester van de Oud-Bisschoppelijke cleresie, Henricus de Haen. In 1738 stelden de regenten voor om de kerk uit het Maagdenhuis te verplaatsen naar het huis van de pastoor en dit daartoe desnoods met een verdieping te verhogen. Door de bezwaren van de pastoor ging dit niet door (Rijc 94). Bij een belastingheffing in 1738 werd de pastorie getaxeerd op *f* 3000 (AM nr. 103). Henricus de Haen vertrok in 1754, zijn opvolger Johannes Bapt. Wymans overleed in 1759. Daarna volgde Cornelis Elshof, die van 1759 tot 1778 pastoor van het huis zou blijven. De inventaris die hij op 16 januari 1760 ondertekende vermeldde de zaken die aan het weeshuis behoorden (AM nr. 400).

+De inventaris van 1726

+ In het voorhuis waren dit drie schilderijen en vijf kopjes; in de binnenhaard die achter het voorhuis was gelegen, een bedstee met toebehoren en een tafel met acht stoelen en een leunstoel. In de opkamer, boven de binnenhaard gelegen, behoorden een groot schilderij, twee andere schilderijen en wat serviesgoed aan het weeshuis. In de zijkamer naast het voorhuis werden vijf stoelen aangetroffen. Boven de zijkamer was een hangkamer die op dezelfde hoogte gelegen zal hebben als de opkamer. In de inventaris was het aangeduid als: 'het voorkamertie boven de zeijkamer'. Hier was een bedstee met zijn toebehoren en er hingen zeven kleine schilderijtjes, die van het weeshuis waren. De keuken van de pastorie zal gezocht moeten worden in de kelder, die vroeger apart verhuurd was. Hier behoorden een roodkoperen doofpot, een met blik beslagen tafel en de 'drie ijzere randen op de fournuijsen' aan het weeshuis. Dan was er nog het 'Agterkeukentje' waar de inhoud van de 'tinnekas' op de inventaris prijkte. Enig keukengoed werd ook gevonden in de kelder.

+De inventaris van 1760

Ook op de verdieping waren er zaken die aan het weeshuis behoorden, zoals op de 'agterkamer' een gladde kast, gordijnen, wat zilverwerk en een schilderijtje. Op de voorkamer was daar een schilderij en enig beddegoed. Op de zolder daarboven was een 'ijzere haartien en back' te vinden alsmede een 'ijzere schoorsteen'. Waarschijnlijk was hiermee een ijzeren kachel bedoeld. Het kan zijn dat deze gebruikt werd voor het warmen van strijkijzers. Verder was er een kist met enige boeken, een lessenaar en enige 'boekendraaien'. Op de vliering bevond zich 'eenige turff'.

De schilderijen zijn sinds 1726 in aantal toegenomen, de inventaris is uitgebreid met enige meubels; enkele vroegere, zoals de klok in het voorhuis, worden niet meer genoemd. De ‘bibliotheek’ van de heer Van Kampen was veertig jaar later geslonken tot enige boeken op zolder.

Het is mogelijk dat er nog iets van deze inventaris bewaard is gebleven in het huidige bezit van de stichting het Maagdenhuis. Er zijn twee doeken die in 1884 gerestaureerd moesten worden. Indien zij in 1790 al in het weeshuis hingen, zouden zij wel genoemd zijn. Mogelijk zijn het de beide grote doeken uit het voorhuis van de pastorie (afb. 27 en 28).

+ Het erf achter de pastorie was waarschijnlijk reeds lang bij de plaats van het weeshuis getrokken. Uit de instructies voor de nieuwe pastoors van het Maagdenhuis blijkt dat

+De plaats achter de pastorie

‘de deur van de pastor sijn wooninge uijt koomende aende groote plaats vant huijs sal altijd moeten geslooten zijn op dat sijn dienstbode of de kindere daar niet in en uijt moogen loopen’ (AM nr. 395). Deze achterdeur zal dan ook alleen voor de pastoor hebben gediend.

+ Op 17 november 1772 werd het huis naast de pastorie eigendom van het weeshuis. Het was voor *f* 4450 op een openbare veiling verkregen. Dit huis schijnt als één geheel te zijn verhuurd. Op de schutterskaart van ca. 1735 ontbreken de bovenkamers en een woonkelder. In het kohier van 1742 wordt hier de goudsmid J. Munie genoemd, die slechts *f* 200 huur betaalde. Er woonden meer collega's van hem in deze straat, die al even weinig welvarend waren (Old). Het huis schijnt steeds een beleggingspand te zijn geweest. Op 23 februari 1677 werd het door Johannes Voerduijn verkocht aan Abraham Obbens. Deze deed het huis op 28 april 1683 over aan Gerrit Schaaf, die het reeds op 19 mei 1685 verkocht aan Johannes Bruijnenburg. Op 22 april 1701 verkocht Theodorius Bruijnenburg het huis aan IJsaak Hoogenbergh. Door het huwelijk van een van diens nazaten met Jan Agges Scholten, heer van Aschat kwam het in bezit van deze laatste. Zijn erfgenamen lieten het huis op 28 september 1772 veilen, waarbij het door het Maagdenhuis werd gekocht (AM nr. 297).

+Het huis in de Voetboogstraat naast de pastorie

De aankoop van dit huis was de tweede maal dat het Maagdenhuis een belendend perceel op een veiling verwierf. Waarschijnlijk voorzagen de regenten dat zij dit pand binnenkort zouden kunnen gebruiken. Zowel de kerk als de pastorie waren oud. Eerst als de bejaarde pastoor Elshof er niet meer zou zijn, werd een vernieuwing mogelijk. Waarschijnlijk was men het plan van 1738 nooit helemaal vergeten. Op de plaats van beide percelen zou men een nieuwe pastorie kunnen bouwen met de kerk erboven.

De metselaarsbazen

Het uitgebreide gebouw van het weeshuis en het huizenbezit vergden veel onderhoud. Enkele aannemingsbedrijven in de stad hadden de klandizie voor dit werk. Aan het einde van ieder jaar werd een rekening van de verrichte werkzaamheden ingediend, die dan in februari of maart van het volgende jaar voldaan werd. Aangezien de kasboeken van 1726 afbewaard zijn gebleven, is van dat moment te volgen welke firma's voor het huis werkten (AM nr. 102). Een belangrijk man voor het Maagdenhuis was de metselaarsbaas Cornelis Knijff. Ook van het Jongensweeshuis had hij de klandizie. Hij komt daar sedert 1723 in de jaarlijkse rekeningen voor. Tevens trad hij op als makelaar voor beide instellingen.

+ In 1725 verkocht Cornelis Knijff namens het Maagdenhuis een huisje in de Zwarte Bijlsteeg (AM nr. 108a). De regenten van het Maagdenhuis kochten enkele huizen van hem die hij gebouwd of opgeknapt had. In 1732 was dit een huis aan de Nieuwezijds Voorburgwal en in 1733 en 1735 de beide huizen Rokin 154 en 156 (afb. 245). In 1733 verbouwde hij het huis in de Kalverstraat in opdracht van het Maagdenhuis (afb. 247). Hij komt voor in de jaarlijkse rekeningen van het huis en was betrokken bij de uitbreiding van het weeshuis in 1736.

+Cornelis Knijff

Op 7 februari 1737 werd zijn vrouw Cornelia Karman in de Oude Kerk begraven. In hetzelfde jaar ging Cornelis Knijff, afkomstig uit Montfoort en weduwnaar van Cornelia Knijff, in ondertrouw met Cornelia Tameling, weduwe van Jasper Dekker. Hij woonde toen op de Keizersgracht en zij op de Nieuwezijds Achterburgwal. Kort na dit tweede huwelijk moet hij zijn overleden. In het kohier van 1742 komt Cornelis

Knijff niet meer voor. Toen Cornelia Tameling in 1746 haar testament maakte voor notaris Beukelaar werd zij weduwe Cornelis Knijff genoemd. Zij vermaakte een huis 'de Franse Sloep' op de Gelderse Kade aan het Maagdenhuis.

In de rekeningen van het Maagdenhuis komt nog een weduwe Cornelis Knijff voor. Deze had in 1742 een stoffenwinkel aan het Singel en was misschien de weduwe van de Cornelis Knijff die in 1721 het huis Herengracht 365 had gekocht en die op 15 april 1724 in de Nieuwe Kerk werd begraven. De winkel op de Herengracht werd vermoedelijk door een gelijknamige zoon voortgezet, die in het kohier van 1742 als uitdrager te boek staat. Deze weduwe Cornelis Knijff leverde het Maagdenhuis vele jaren de stoffen die nodig waren voor het vervaardigen van de costuums van de weesmeisjes.

+ De metselaar Cornelis Knijff deed omstreeks 1735 zijn zaak over aan Leendert en Pieter Knijff, die vermoedelijk zijn zoons waren. Leendert werd op 1 januari 1724 *+Leendert Knijff*

ingeschreven als lid van het metselaarsgilde. In 1734 treedt in de rekeningen van het Jongensweeshuis Leendert Knijff in de plaats van Cornelis. Bij het Maagdenhuis bleef deze laatste nog enige jaren doorwerken aan de vergroting van het gesticht en aan het opknappen van het huizenbezit. Hier doen bij de jaarrekeningen van 1738 Pieter en Leendert Knijff hun intrede als meester-metselaars. Pieter Knijff stierf jong, hij werd op 20 mei 1740 begraven vanuit zijn huis op de Nieuwezijds Achterburgwal bij de Oude Lutherse kerk. Leendert Knijff heeft de zaak aan dit adres voortgezet. Het kohier van 1742 vermeldt hem op deze plaats met een huur van *f* 250 en een inkomen van *f* 800 (Old).

Leendert Knijff verrichtte veel werk voor het Maagdenhuis. In 1738 verbouwde hij het door deze instelling gekochte huis aan de Kalkmarkt. In 1750 stond hij te zamen met de timmerman van het weeshuis voor de regenten borg bij de verkoop van een huis aan de Joden Houttuinen; hij woonde toen nog steeds aan de Appelmarkt (AM nr. 306). Zijn belangrijkste werk voor het Maagdenhuis was het bouwen van de nieuwe vleugel van dit gesticht in 1752. Hierbij moet een meningsverschil zijn ontstaan want daarna werkte Leendert Knijff niet meer voor het Maagdenhuis. Voor het Jongensweeshuis bleef Leendert Knijff echter werkzaam tot 1759.

Het is zelden mogelijk een indruk te krijgen van de manier van bouwen van de aannemers die voor de gestichten werken. In het geval van Cornelis en Leendert Knijff, die voor twee instellingen gewerkt hebben in een periode waarin veel huizen verbeterd werden, is het enigszins mogelijk. Van al het werk dat door Cornelis Knijff voor het Maagdenhuis werd verricht bestaan nog de panden Rokin 154 en 156, die in 1736 gebouwd werden. Uit het tijdperk van Leendert Knijff bleef Kalkmarkt 8 uit 1738 bewaard. Dat de ontwerptekeningen die voor dergelijke projecten vervaardigd werden vaak primitief waren toont het ontwerp voor het pakhuis van Jan Roemer (afb. 9 en 10), dat van Leendert Knijff zou kunnen zijn. Het is niet steeds duidelijk wie de ontwerptekening maakte, de timmerman of de metselaar. In het tijdperk van Cornelis en Leendert Knijff lijken deze metselaars belangrijker dan de timmerlieden waarmee zij samenwerkten. Een aanwijzing daarvoor zien wij ook in het feit dat zij als makelaar voor de weeshuizen optraden.

+ De nieuwe metselaar van het Maagdenhuis, die in 1753 in de plaats van Leendert Knijff kwam, Pieter van der Meer, was in oktober 1739 lid van het metselaarsgilde *+Pieter van der Meer* geworden. Het kohier van 1742 wijst uit dat hij in de Kerkstraat woonde, vlak bij de Binnen Amstel; de huurwaarde van zijn huis werd getaxeerd op *f* 150, zijn inkomen op *f* 600 per jaar (Old). Hij zou lang voor het Maagdenhuis blijven werken, tot 1781 komt hij in de rekeningen voor. Belangrijk werk is uit zijn periode echter niet bekend, vlak voor het bouwen van het nieuwe gesticht is hij overleden.

+ Van der Meer werd als metselaarsbaas van het Maagdenhuis opgevolgd door Matthijs Kuijpers en Zoon. Matthijs Kuijpers was in 1768 lid van het *+Matthijs Kuijpers* metselaarsgilde geworden. Hij stierf in 1783, voor de bouw van het nieuwe Maagdenhuis begonnen was. In februari 1784 droeg deze firma de naam Wed. Matthijs Kuijpers en zoon, waaraan een jaar later+ toegevoegd zou worden: Adriaan Kuijpers en Willem van Wouw. Deze laatste was nog jong, eerst op 11 november *+Willem van Wouw* 1782 was hij lid van het metselaarsgilde geworden. In diezelfde tijd, op 24 oktober 1782, was Willem van Wouw ondertrouwd met Maria van der Meer. Hij was 26 jaar oud, rooms en woonde in 't Clooster; zij was 18 jaar en afkomstig uit de Joden Breestraat. Maria van der Meer was een dochter van Pieter van der Meer, de vroegere metselaarsbaas van het Maagdenhuis, en Magtildis Schaap. Waarschijnlijk heeft Willem van Wouw dan ook de zaak van zijn overleden schoonvader voortgezet.

Het waren de firma's Kuijper en Van der Wouw die te zamen het nieuwe Maagdenhuis hebben gebouwd. In dezelfde tijd maakte Willem van der Wouw het metselwerk van de kerk De Liefde, buiten de Zaagmolenpoort.

De steenhouwers

In de nieuwjaarsbetalingen aan de verschillende werkbazen komt vrijwel ieder jaar een bedrag voor de steenhouwer voor. Meestal zijn deze posten niet hoog, zij kunnen betrekking hebben op het vernieuwen of repareren van stoepen, vloeren, vensterdorpels of schoorsteenmantels. Een enkele maal is er een grotere post waaronder een nieuwe geveltop voor een van de huizen van het weeshuis kan schuilgaan. Voor deze verschil-

lende werkzaamheden aan het gesticht en de verhuurde huizen maakte men gebruik van de diensten van grote firma's.

+ Omstreeks 1725 zijn het Maagdenhuis en het Jongensweeshuis klant bij Hendrik Pantel, de grootste steenhouwer van de stad. Het kohier van 1742 taxeert zijn inkomen op *f* 6000 en de huurwaarde van zijn huis aan de Houtgracht bij de Mozes en Ääronkerk, op *f* 745. Hendrik Pantel was in het bezit van twee werkplaatsen die dicht bij elkaar waren gelegen, de ene op het Roeterseiland, de andere op de Nieuwe Keizersgracht (Eeg 1952 12). Voor het Maagdenhuis maakte Hendrik Pantel in 1733 het steenhouwwerk van de nieuwe gevel voor Kalverstraat 116 (afb. 247). Waarschijnlijk liet Cornelis Knijff hem in 1733 ook de bijzonder fraaie toppen van Rokin 154 en 156 maken. Op 1 februari 1736 werd door het Maagdenhuis *f* 210 betaald aan de steenkoper Hendrik Pantel (AM nr. 102a). *+Hendrik Pantel*

+ In 1737 gaat de klandizie zowel van het Maagdenhuis als van het Jongensweeshuis voor het steenhouwwerk over op Pieter Pantel. Deze had zijn opleiding gekregen bij zijn oom Hendrik Pantel en had zich in 1733 zelfstandig als steenhouwer gevestigd. Zijn zaak zou nimmer de omvang krijgen van die van zijn oom. In het kohier van 1742 vinden wij hem aan de Achtergracht in een huis waarvan de huurwaarde slechts op *f* 140 is geschat, met een inkomen van *f* 600 per jaar (Old). Hij stierf kort na zijn oom, op 10 december 1747. Misschien was het Pieter Pantel die in 1738 de top leverde van het huis Kalkmarkt 8, dat toen in opdracht van het Maagdenhuis verbouwd werd. *+Pieter Pantel*

+ Bij beide gestichten werd Pieter Pantel opgevolgd door de steenhouwer François Absiel. Deze had een groter bedrijf dan zijn voorganger, het kohier van 1742 wijst uit dat hij aan de Binnen Amstel woonde in een huis met een huurwaarde van *f* 300, terwijl zijn inkomen op *f* 3500 werd getaxeerd (Old). In 1728 was François Absiel, afkomstig van Luik en 30 jaar oud, in het huwelijk getreden met Johanna Serex, die 38 jaar oud was en in de Kalverstraat woonde. Zijn vader Hubert Absiel 'tot Luyk' trad daarbij als getuige op. Waarschijnlijk was het vak van steenhouwer en steenhandelaar een traditie in de familie, want ook in Maastricht komen in de achttiende eeuw steenhandelaren van deze naam voor. François Absiel werd op 11 oktober 1754 in de Oude Kerk begraven. Zijn vrouw, Johanna Serex, volgde hem op 5 januari 1755, zij liet het Maagdenhuis een legaat na (Rijc 139). *+François Absiel*

François Absiel had een grote praktijk. In 1739 leverde hij de marmeren schoorsteenmantel van het gereformeerde weeshuis te Enkhuizen. Ook zijn er enkele zandstenen gevels waarvan het bekend is, dat zij in zijn werkplaats gemaakt zijn, zoals Herengracht 495 en 543 en Langestraat 114 te Alkmaar (Mei). Ten behoeve van het Jongensweeshuis leverde Absiel in 1732 steenhouwwerk bij de verbouwing van een huis aan de Nieuwezijds Voorburgwal. Eerst na de dood van Pieter Pantel komt hij daar weer met enkele kleine posten bij de nieuwjaarsbetalingen voor. Ook het werk dat hij voor het Maagdenhuis verrichtte zou bescheiden van omvang blijven. Het belangrijkste waren de natuurstenen kolommen voor de galerij in de vleugel uit 1752.

+ Na de korte periode dat Absiel het steenhouwwerk van beide weeshuizen verzorgde volgde een lange waarin de firma Poggeman de klandizie had. Hermannus Poggeman was in 1741 gehuwd met Johanna Driessen, hij was toen zeven en twintig jaar oud en afkomstig uit Ipenburen. Hij woonde op de Botermarkt, maar zijn welstand was nog niet hoog want in het kohier van 1742 komt hij niet voor. Eerst in 1752 werd hij lid van het metselaarsgilde. In 1757 leverde hij de kolommen voor het nieuwe orgel in de kerk te Nijkerk (Gelre, 1911). In het tijdperk dat hij het Maagdenhuis en het Jongensweeshuis tot klant had werd er niet veel veranderd *+Hermannus Poggeman*

aan de gestichten en aan de beleggingshuizen zodat daar geen beeld van zijn werk te krijgen is. Hermannus Poggeman werd op 5 januari 1767 in de Oude Kerk begraven. De firma werd voortgezet door zijn weduwe Johanna Driessen, die hem lang overleefde en eerst op 8 mei 1793 in de Oude Kerk begraven werd. Zij behield de klandizie van de beide weeshuizen. Onder de naam de weduwe Poggeman en zoon zou deze firma een belangrijke rol spelen bij het bouwen van het nieuwe Maagdenhuis. In de kerk te Naarden bevindt zich een gedenkteken ter herinnering aan de bevrijding van 1672. Het is gesigneerd J. Humbert invent. J. Poggeman fecit 1773. De kwaliteit van het werk wijst uit dat deze J. Poggeman een bekwaam vakman was. De voorgevel van het huis dat A.J. van Brienen in 1772 aan de Herengracht liet bouwen werd ook door deze firma gemaakt. Ook hier zien we ornamentwerk van zeer hoge kwaliteit.

De timmermansbazen

+ Het timmerwerk voor het huis werd van ca. 1730 tot 1743 verricht door Jan Bijleveldt. Hij werkte naast Cornelis Knijff aan de verbouwing van het huis in de *+Jan Bijleveldt* Kalverstraat en aan de uitbreiding van het weeshuis in 1736. In andere ondernemingen, zoals het bouwen van de huizen aan het Rokin in 1733, werkte Cornelis Knijff samen met de+ timmerlieden Pieter Moock sr. en Pieter Moock jr. In 1743 moet Jan Bijleveldt zijn overleden, in de voorjaarsrekening kwam hij nog *+Pieter Moock* voor, in augustus van dat jaar werd afgerekend met de ‘erven van Beijleveld, timmerman’. De volgende timmerman was+ Hendrik Bakker, die het huis lang zou dienen. Een enkele maal was hij voor die tijd reeds in de rekeningen *+Hendrik Bakker* voorgekomen; zo had hij in 1736 de heipalen geleverd die voor de uitbreiding van het gesticht nodig waren. In het kohier van 1742 wordt hij vermeld op de Nieuwezijds Achterburgwal, vijf huizen van de Korte Heisteeg (Old). De huur van het huis werd op *f* 250 getaxeerd, zijn inkomen op *f* 2000. Dit laatste bedrag was twee en een half maal zo hoog als dat van zijn overbuurman, de metselaar Leendert Knijff. Toen Bakker in 1750 samen met Knijff als borg optrad voor het Maagdenhuis, woonde hij nog op dit adres aan de Achterburgwal (AM nr. 306). Bakker maakte voor het weeshuis de uitbreiding van 1752 in samenwerking met Leendert Knijff. De verbouwing van het oude gedeelte van het huis in 1753, deed Bakker samen met de metselaar Pieter van der Meer. Met dezen zou hij vele jaren de zaken van het weeshuis behartigen.

+ Na 1770 gaat Hendrik Bakker samenwerken met de timmerman Hermannus Braakman. Na 1779 neemt de firma ‘Hermannus Braakman en Soon’ het *+Hermannus Braakman* timmerwerk voor het Maagdenhuis alleen voor haar rekening. Hermannus Braackmans Wzn was op 26 september 1719 in de rooms-katholieke kerk De Toren gedoopt. In 1754 trouwde hij met Allegonda Renoud, afkomstig uit Zwolle. Braakman woonde toen op de Keizersgracht. Tussen 1756 en 1764 werden een viertal kinderen van dit echtpaar gedoopt in de rooms-katholieke kerk Geloof, Hoop en Liefde, op de Nieuwezijds Voorburgwal. Daarbij is niet zijn zoon Willem die vermoedelijk het oudste kind is en met wie hij in 1779 samenwerkt. Deze behandelde voor het Maagdenhuis in 1780 als makelaar de aankoop van de huizen op de hoek van het Spui en de Handboogstraat. Deze Willem Braakman Herm.zn werd op 31 oktober 1787 in de Oude Kerk begraven. Zijn vader overleefde hem tot 1795. Veel is er over het werk van de firma Braakman niet bekend. Het moet een groot bedrijf zijn geweest want bij het bouwen van het nieuwe Maagdenhuis traden Braakman en Zn op als de voornaamste aannemers. Verder is slechts bekend dat Hermannus Braakman voor 1782 de huizen Spuistraat 113-115 heeft gekocht (JA 68 1976 46).

+ Behalve deze timmerlieden die aan het weeshuis en het huizenbezit in de stad werkten komt er in de kasboeken nog een timmerman voor die speciaal belast *+Herman Wiggelaar* was met het beheer van de pakhuizen. Waarschijnlijk is deze timmermansfirma meegekomen met de drie pakhuizen die het weeshuis in 1728 van de weduwe van de makelaar Pieter Blok geërfd had. Zij lagen op het Prinseneiland en droegen de namen: het Ooievaarsnest, het Witte Block en het Gouden Block. Voor het Maagdenhuis zouden de timmerlieden Wiggelaar slechts van ondergeschikte betekenis blijven, voor het Jongensweeshuis waren zij de voornaamste onder de aannemers, zodat wij daar nader op deze firma zullen terugkomen. In 1739 verrichtten zij uitgebreide herstelwerkzaamheden aan de pakhuizen op het Prinseneiland in opdracht van het Maagdenhuis. Verder had zij de pakhuizen in beheer zodat ook de verhuur over deze firma liep.

Verschillende kunstenaars en ambachtslieden

In de rekeningen van het Maagdenhuis komen weinig betalingen aan stucadoors voor.+ Bij de nieuwjaarsbetalingen van 1736 ontving 'Jacob Husly *f* 60' voor werk dat hij het jaar daarvoor moet hebben verricht en dat tot zijn vroegste werk in Amsterdam zal behoren. Het is niet waarschijnlijk dat dit in het weeshuis was uitgevoerd, daar was men bezig een uitbreiding voor te bereiden. Eerder denken wij aan het tweede huis op het Rokin dat in de herfst van 1735 gekocht was en dat daarna nog werd afgewerkt. De kamerbehangsels waarvoor de weduwe Lammers op hetzelfde tijdstip *f* 103 ontving zouden daarvoor ook gediend kunnen hebben.

+*Jacob Husly*

Het duurde tot 1745 eer er weer een uitgave voor stucadoorswerk in de rekeningen voorkwam. Toen ontvingen bij de nieuwjaarsbetalingen Jacob en H. Husly, ‘stukedoorder’ *f* 56. Ditmaal zou het, na de grote verbouwing van het weeshuis, op een werk dat in het weeshuis was uitgevoerd kunnen slaan. Dezelfde mogelijkheid doet zich+ voor bij de betalingen die de stucadoor Jacob Singers in 1764 en 1765 ontving en die kunnen samenhangen met veranderingen in de kapel. In 1772 ontving Laurens Singer een betaling van stucadoorswerk, waarvan evenmin vermeld werd waar het was aangebracht. Het weinige stucadoorswerk dat in de rekeningen verantwoord wordt doet de vraag rijzen of het niet mogelijk is dat het stucadoorswerk in veel gevallen in de rekening van de metselaars schuilgaat.

+Jacob en Laurens Singer

+ Dat de huizen die in het bezit van het Maagdenhuis waren in de achttiende eeuw inwendig gemoderniseerd werden bewijzen de vele uitgaven aan kamerbehangsels. Zo komt in de jaren van 1750-1755 vrijwel jaarlijks een grote betaling voor aan Anna van Eijkelenbergh voor de leverantie van kamerbehangsels. Alleen in 1752 staat erbij vermeld dat het voor het huis op het 's-Gravenhekje was. In 1764 komt de behangselmaker Gerrit ten Naerden in de rekeningen voor.

+Kamerbehangsels

Een enkele maal komen in de rekeningen betalingen aan een beeldhouwer voor, zonder dat de werkzaamheden zijn aangegeven. In 1752 en 1757 staat de beeldhouwer W.F. Craijenschot bij de nieuwjaarsbetalingen. Misschien heeft hij decoraties voor schoorstenen of ander snijwerk voor de huizen geleverd. In 1764 maakte hij een nieuwe troon voor het altaar in het weeshuis.

+ Over het algemeen werkte het Maagdenhuis lang met dezelfde firma's. Zo werd de schilder Christoffel Pot in 1743 opgevolgd door Arend van den Idsert, die tot 1778 het schilderwerk voor het huis verrichtte en daarna werd opgevolgd door Gerrit van der Idsert. De glazenmaker Dirk van Campen, die in de Handboogstraat naast het weeshuis woonde, kwam jaarlijks met hoge bedragen in de rekeningen voor; in 1754 maakte hij plaats voor zijn collega Willem Schouten. Ook de loodgieter Lucas Palsgraaf en de smederij van de weduwe Barend Hoefsmit, later opgevolgd door Hendrik Hoefsmit, kwamen lange tijd in de nieuwjaarsbetalingen voor. In deze rekeningen vinden we ook regelmatig kleine betalingen aan de blikslager. Waarschijnlijk verrichtte hij kleine reparaties aan het gesticht en aan de andere huizen (AM nr. 102abc).

+Schilders en glazenmakers

Het is opvallend dat wanneer een nieuwbouw plaatsvond steeds de vaklieden werden gebruikt die de klandizie van het huis hadden. Dit was het geval bij de uitbreiding van 1736 en bij de vergroting van 1752, het zou ook het geval zijn bij het bouwen van het nieuwe Maagdenhuis, ondanks het feit dat daarbij, voor de eerste maal in de geschiedenis van het gesticht, de verschillende werkzaamheden openbaar werden aanbesteed.

1
HET MAAGDENHUIS AAN HET SPUI In 1628 werden twee huizen aan het Spui gekocht en vervangen door een nieuw huis van dubbele breedte. In 1650 werden over de terreinen van de schuttersdoelens achter dit nieuwe Maagdenhuis twee straten aangelegd. Het Maagdenhuis lag nadien op de hoek van het Spui en de Voetboogstraat.
Afb. 1. Gedeelte van de kaart uit 1625 van Balthasar Florisz. van Berckenrode.

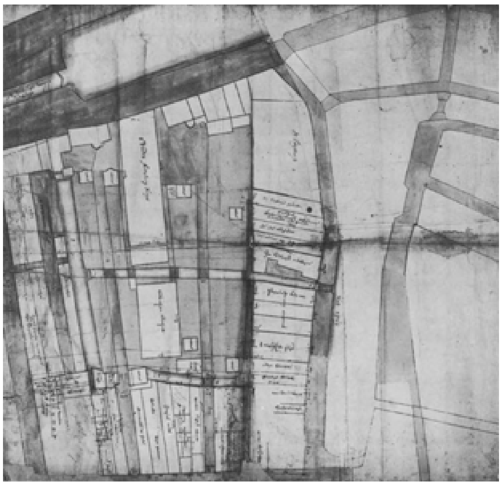

2
Afb. 2. Terreinen van de schuttersdoelens en de omringende erven (GAA). Gesigneerd C. de Rij A 1642. Pen, penseel in kleur. Schaalstok van 100 voet = 10,6 cm = 4⅛ duim. Deze kaart moet zijn gemaakt ten behoeve van de aanleg van straten over de doelens. In dunne lijnen zijn verschillende mogelijkheden aangegeven.

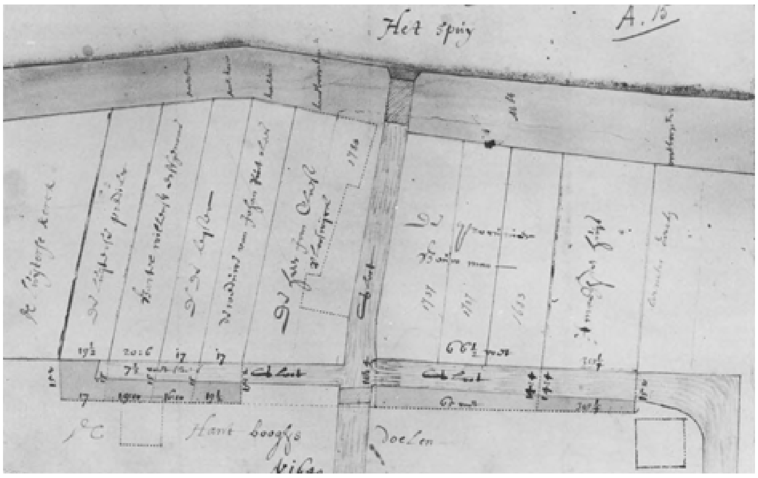

3

Afb. 3. Kaart uit 1649 met de percelen aan de zuidzijde van het Spui (AM nr. 264).
Pen, zwart en bruin, penseel grijs. Bladmaat 21,5 × 33 cm.
Op deze kaart is aangegeven hoeveel grond de huizen die bleven staan erbij kregen. In potlood enkele aantekeningen uit ca. 1885.
De eigenaars van 1649 staan in de erven ingeschreven. Het zijn van links naar rechts: ‘de luijterse kerck; de luijterse prediker; Bartel Willemsz erffgenamen; dr. de Keyser; de weduwe van Johan Pourtvliet; de heer Jan Claesz Vlooswijck; de procureur Bouwman; 't maeghden huijs’.
De Voetboogstraat kwam naast het Maagdenhuis te lopen. De Handboogstraat werd over het erf van Vlooswijck aangelegd, het huis van de weduwe Pourtvliet kwam op de westhoek te liggen. Aan de oostkant werd op de plaats van de sloot een nieuw hoekhuis gebouwd.

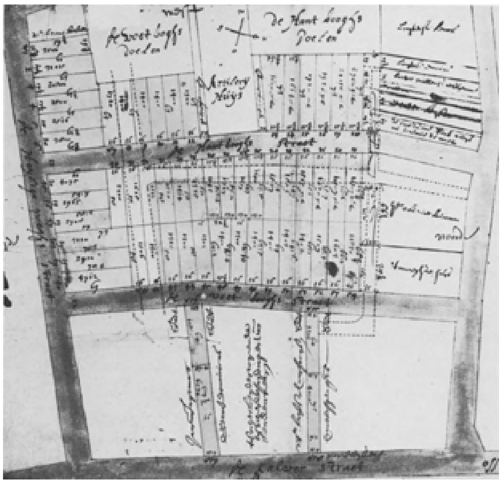

4

Afb. 4. Kaart met de huiserven aan de nieuwe straten over de doelenterreinen (GAA). Bladmaat 33,5 × 46,5 cm. Pen, zwart en bruin, penseel in kleur. Van deze kaart bestaan enkele exemplaren. Uit een aantekening op de achterzijde blijkt dat de erven op 20 en 21 januari 1650 verkocht werden.
Het erf nr. 54 in de Voetboogstraat werd door het Maagdenhuis verworven. Hier werd een huis gebouwd dat het weeshuis verhuurde.

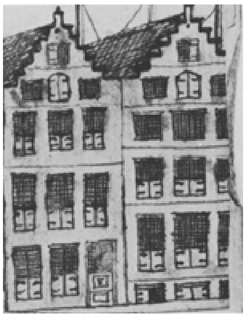

5

DE UITBREIDING VAN HET MAAGDENHUIS

Afb. 5. Pentekening in de marge van de ‘Geïllustreerde Wagenaar’ (GAA). Deze tekening van de hand van een amateur kan niet veel vroeger zijn dan ca. 1770 (MA 46 1959 3). Het oudste deel van het Maagdenhuis bezat toen nog zijn beide trapgevels. Overigens is de gevel zeer onnauwkeurig weergegeven.

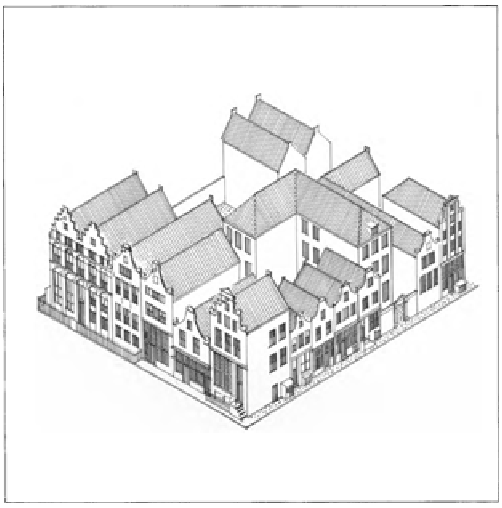

6

Afb. 6. Reconstructietekening van het Maagdenhuis en omgeving na de uitbreiding van 1752.

De gedaante van de panden aan het Spui is bekend. De afmetingen van de huizen aan de Handboogstraat zijn af te leiden uit het aantal woningen dat zij bevatten. Het grote bouwlichaam dat in de vorm van een winkelhaak aan de zijde van de Handboogstraat terugspringt, is het gedeelte dat in 1752 werd gebouwd. Rechts daarvan ligt een lager deel dat in 1736 tot stand kwam.

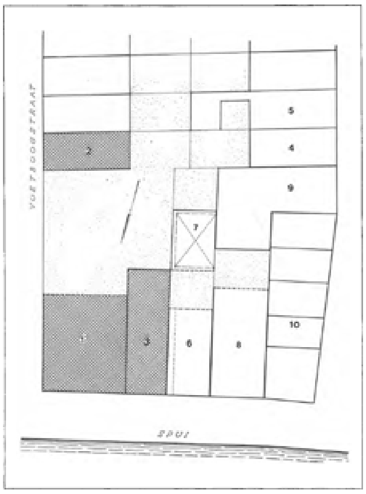

7
Afb. 7. Reconstructie van de verkaveling van de omgeving van het Maagdenhuis in het begin van de achttiende eeuw. Donker gearceerd zijn de panden die in 1700 door het Maagdenhuis gebruikt werden. De percelen werden in de volgende jaren verworven: Nr. 1, het Maagdenhuis, gekocht in 1628. Nr. 2, het huis in de Voetboogstraat in 1650 gebouwd, in 1694 in gebruik genomen als woning voor de pastoor.
Nr. 3, aangekocht in 1683, vernieuwd in dat jaar en vergroot in 1691. Nr. 4, het eerste huis in de Handboogstraat, in 1705 verkregen. Nr. 5, gekocht in 1736 en verbonden met 4 dat toen geheel herbouwd werd. Nrs. 6, 7, 8 en 9 werden in 1737 gekocht. Nr. 10 volgde in 1744.

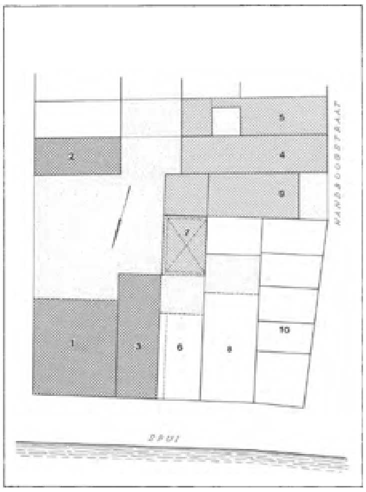

8
Afb. 8. Reconstructie van de verkaveling na de nieuwbouw van 1736 en 1752. In 1736 werd nr. 4 afgebroken en zo herbouwd dat het een geheel werd met nr. 5. In 1752 volgde een nieuwbouw op de percelen 7 en 9. Het nieuwe gedeelte van het Maagdenhuis is op de tekening lichter gearceerd. (blz. 25-30)

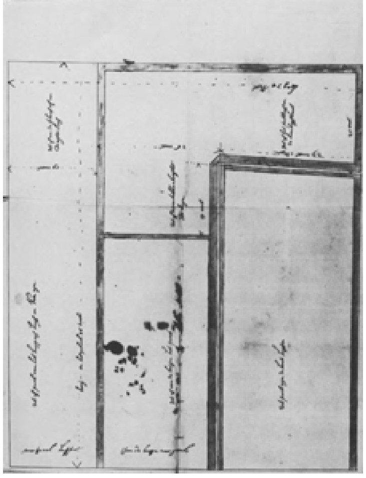

9

Afb. 9 en *10*. Plattegrond en gevels voor een pakhuis (AM nr. 265). Pen, penseel in rood en groen. Maatstok 11 voet = 3½ duim. Dit niet uitgevoerde pakhuis was geprojecteerd op de percelen 8 en 9. Het plan zal van kort na 1737 dateren, toen het Maagdenhuis deze percelen juist had verworven. (blz. 29, 30).

Toelichting: Door aankopen in de omgeving werd het bezit van het weeshuis vergroot. Door de aanleg van de Voetboogstraat was de uitbreiding van het grondgebied naar het oosten afgesloten. De Voet- en Handboogstraat, met de hoge en nieuwe bebouwing eraan, maakten de uitbreiding aan de achterzijde kostbaar. De oude bebouwing aan het Spui ten westen van het Maagdenhuis leende zich het beste voor uitbreiding. Aan deze kant onderging het weeshuis in 1683 de eerste vergroting.

De huizen in de omgeving die werden gekocht, waren gedeeltelijk voor gebruik door het weeshuis bestemd en voor een deel verhuurd. In 1736 en 1752 werden aan de zijde van de Handboogstraat twee nieuwe gedeelten voor het weeshuis gebouwd. Sindsdien bestond het gesticht uit twee door een binnenplaats gescheiden complexen.

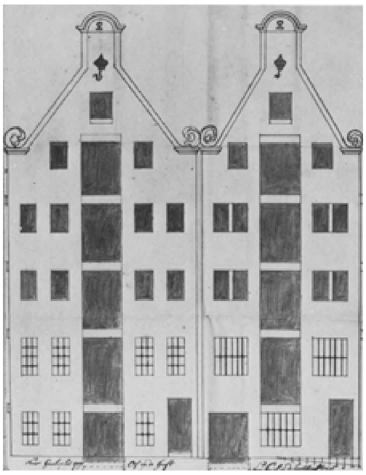

10

11

HET EERSTE MAAGDENHUIS IN ZIJN LAATSTE JAREN

Eerst nadat besloten was de oude gebouwen aan het Spui af te breken werd het vertrouwde beeld door enkele tekenaars vastgelegd. De trapgevels waren kort tevoren wegens bouwvalligheid gesloopt. Het huis heeft de kruiskozijnen met glas-in-lood-beglazing nog behouden. De tekeningen geven geen indruk van de omvang van het gesticht; het achttiendeeeuwse gedeelte aan de binnenplaats en Handboogstraat werd door de huizen aan het Spui aan het oog onttrokken.

Afb. 11. Het Maagdenhuis gezien van de kant van de Voetboogstraat.

Tekening van H.P. Schouten; binnen de lijst ca. 21 × 31 cm; pen, penseel in grijs (SM).

Fouquet (1783) geeft een gravure (23 × 33 cm) naar deze tekening. De tekening werd in 1899 aangekocht.

Rechts van het oudste gedeelte op de hoek is de uitbreiding van 1683, waarin zich de kerk bevond (afb. 50). Het volgende huis was verhuurd aan een kuiper.

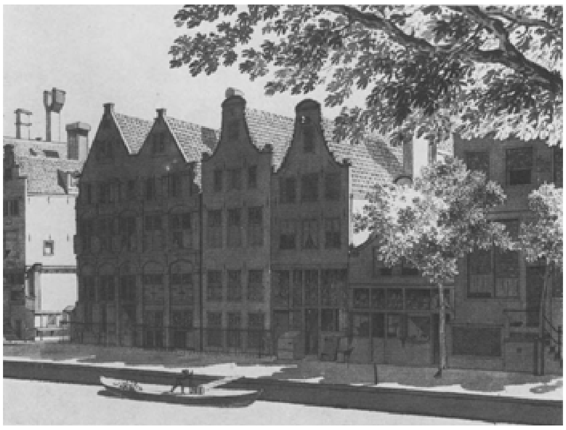

12

Afb. 12. Het Maagdenhuis gezien van de kant van de Handboogstraat.

Ca. 19 × 24,5 cm; pen, penseel in grijs (GAA Dreesmann).

Het huis aan de linkerzijde is identiek met dat op de tekening waarop het nieuwe gebouw is afgebeeld van dezelfde plaats gezien (afb. 102).

13
Afb. 13. Gravure uit de Nederlandsche Mercurius van 1786 (11,5 × 10,5 cm). Onderschrift: 'Afbeelding van het Gewezene Roomsche Weeshuis te Amsterdam.
Afgebrooken in 1785. B. Mourik Excudit.'

14

DE SCHILDERIJEN UIT HET EERSTE GEBOUW

De eerste gegevens over de schilderijen van het Maagdenhuis verschaft Jan Wagenaar bij zijn beschrijving van het weeshuis uit 1765. Hij zag daar: ‘eenige oude Schilderstukken, die, voormaals, in Klooster- of andere Kerken hier ter Stede, schijnen geplaatst geweest.’

Van de drie grote oudere schilderstukken die Wagenaar vervolgens afzonderlijk beschreef is er thans nog slechts een over (afb. 15). De beide andere worden bij de beschrijving van het nieuwe huis in 1790 niet meer genoemd (Wag IV 480).

Deze drie stukken hingen in 1765 niet op belangrijke plaatsen in het huis.

De tekst van Wagenaar over de drie grote schilderstukken van voor de reformatie luidt als volgt:

‘In den gang hangt een oud altaarstuk, waarop 't jaartal 1530 staat. In de Linnennaaiwinkel... hangt, onder anderen, een stuk waarin het Sacrament des Altaars, met het byschrift, ECCE PANEM ANGELORUM, dat is, *Zie hier het brood der Engelen*; een Priester, en nog dertien knielende Persoonaadjen geschilderd zyn, welken men meent, de vier Burgemeesteren, en de negen Schepenen der Stad te verbeelden. In ééne der Ziekenkameren, ziet men een stuk, ter gedagtenisse van drie afgestorvene *Paters, Jacob Meliszoon*, Meester *Egbert*, en een derde Meester, wiens naam niet meer leesbaar is; en twee overleedene *Maters, Mary Ghysberts dochter* en *Machtelt Jacobs dochter*, geschilderd.

Doch het *Convent* of Klooster, waartoe deeze Paters en Maters behoorden, wordt niet genoemd. In de opschriften leest men, alleenlyk, Pater of Mater *van dit Convent*'. Wagenaar veronderstelde dat dit stuk afkomstig was van het St. Margarethaklooster waar het weeshuis vroeger was gehuisvest. De genoemde namen zijn echter niet met dit klooster in verband te brengen, enkele komen voor in andere kloosters (Eeg 1941).

Afb. 14. Kruisafneming.

Paneel, binnen de lijst 84 × 64,5 cm (SM). Vermoedelijk tweede helft vijftiende eeuw. Er bestaan meer soortgelijke taferelen uit het atelier van Rogier van der Weyden of zijn

omgeving. Deze panelen bevinden zich in het Museum voor Schone Kunsten te Brussel (84 × 63 cm), in de kerk van St. Salvator te Brugge (60 × 46 cm) en het St. Jansgasthuis te Brugge.
Het exemplaar van het Maagdenhuis schijnt het beste van deze reeks. Het is niet bekend wanneer het in het bezit van het Maagdenhuis is gekomen. Wagenaar noemt dit schilderij niet afzonderlijk; het was daarvoor ook te klein van afmeting.

15
Afb. 15. Groepsschilderij uit 1569.
Paneel, 130 × 220 cm, met oude lijst (RMCC).
Bij monstrans: ECCE PANIS ANGELORVM. Aan rechterzijde ANNO 1569. Aan weerszijden achter de groep is een basement van een dorische zuil op piedestal geplaatst. Priester en dertien leken, mogelijk het Sacramentsgilde van de Nieuwe Kerk (Eeg 1979).

16

SCHILDERIJEN UIT DE EERSTE HELFT VAN DE ZEVENTIENDE EEUW

In het bezit van het Maagdenhuis waren twee series van vier schilderijen, een met de voorstellingen van de vier kerkvaders, de ander met de uitbeeldingen van de vier evangelisten. De herkomst van de beide series is onbekend. We horen voor de eerste maal van deze doeken wanneer een groot aantal schilderijen van het Maagdenhuis in 1884 door W.A. Hopman gerestaureerd wordt.

DE VIER EVANGELISTEN

Vier panelen, ca. 73 × 56 cm. Mogelijk replieken uit het atelier van Joachim Wttewael. Sinds 1968 in het Centraal Museum te Utrecht. Overeenkomstige voorstellingen van Marcus en Lucas in het Rijksmuseum te Amsterdam (All). Deze zijn op doek en kleiner dan de panelen van het Maagdenhuis.

Afb. 16. Johannes.

17

Afb. 17. Lucas.

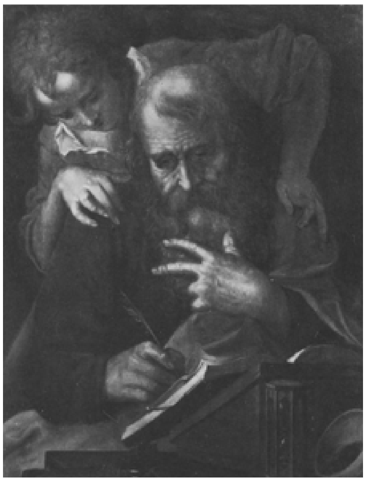

18
Afb. 18. Mattheus.

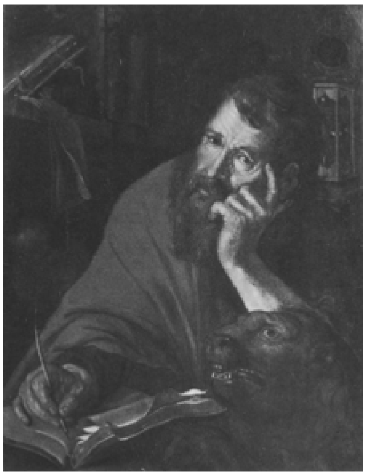

19 *Afb. 19*. Marcus.

20
DE VIER KERKVADERS
Olieverf op doek; ca. 83 × 68 cm. Drie van de vier gesigneerd L.J. (Lambert Jacobsz) en gedateerd 1628 en 1629. Sinds 1979 in het Fries Museum te Leeuwarden.
Afb. 20. Augustinus.

21
Afb. 21. Ambrosius.

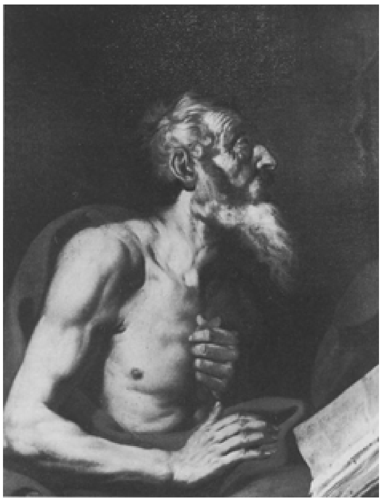

22
Afb. 22. Hieronymus.

23
Afb. 23. Gregorius.

24
HET PORTRET VAN HENDRICK JE JANS COPIER
Afb. 24. Paneel 71 × 55,5 cm. Links boven de schouder: AEtatis sua 82 1648 C M (Claes Moyaert). Aan de rechterkant boven de schouder: Hendrickie Jans Copier. Dit portret is het oudste schilderij waarvan vaststaat dat het voor het Maagdenhuis gemaakt is. Het toont de hoogbejaarde ‘meesteresse’ van het huis (blz. 13, 15).

25
DE SCHILDERIJEN UIT DE KERK
Afb. 25. Het Mirakel van Amsterdam. Doek 98,5 × 81 cm; Museum Amstelkring.

26
Afb. 26. Zweetdoek van Veronica. Ca. 1675.
Doek 58,5 × 65 cm (RMCC).
Het eerste schilderij werd in 1765 genoemd als inventaris van de kerk, het tweede hing in 1790 in de sacristie. Met het altaarstuk van De Wit zijn dit drie schilderijen waarvan vaststaat dat zij tot de kerk behoorden.

27
SCHILDERIJEN MOGELIJK UIT DE PASTORIE
Afb. 27. Ecce Homo. Doek 136 × 105 cm. XVII B. Bureau Kerkelijke Kunst. Deze 'Christus voor Pilatus' moest in 1884 verdoekt worden, hetgeen niet geschiedde.

28
Afb. 28. De Heilige Familie. Doek 154 × 100 cm. XVII B. Bureau Kerkelijke Kunst. Een schilderij van ‘Maria, Jozef en het Kind’ werd in 1884 verdoekt. In de pastorie hingen enkele grote schilderijen die van het weeshuis waren.

29

DE SCHILDERSTUKKEN VAN JACOB DE WIT

De drie werken die Jacob de Wit in 1723, 1738 en 1745 voor het Maagdenhuis vervaardigde werden door zijn tijdgenoten tot het belangrijkste kunstbezit van het huis gerekend. Zowel in ‘Wagenaar’ (1765) als in het ‘Vervolg op Wagenaar’ (1790) worden deze drie werken en hun plaats in het oude en het nieuwe Maagdenhuis vermeld. In de kasboeken zijn geen uitgaven voor deze schilderstukken gevonden. Van alle drie de werken is een voorstudie bewaard gebleven.

Afb. 29. De Verkondiging aan Maria, Altaarstuk, doek, 207 × 167 cm. Gesigneerd en gedateerd in het midden van de onderzijde: J. de Wit 1723.

Wagenaar vermeldt dit stuk in 1765 bij beschrijving van de kerk in het huis: ‘Een Altaarstuk, door De Wit geschilderd, verbeeldt de boodschap van den Engel aan Maria’ (RMA).

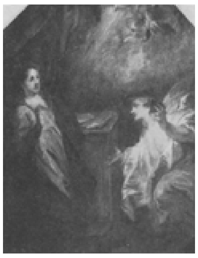

30
Afb. 30. Voorstudie in olieverf voor het altaarstuk. Museum Amstelkring.

31
Afb. 31. Voorstudie voor het schoorsteenstuk in de regentessenkamer (Sta).

32
Afb. 32. Voorstudie voor het schoorsteenstuk van de regentenkamer.
Ontwerp op bruin papier, 31,5 × 37 cm.

31a
Afb. 31a. De werken der Barmhartigheid, of de Zorg voor de Weesmeisjes.
Schoorsteenstuk, doek, 99 × 104 cm. Grisaille, gesigneerd en gedateerd: J. de Wit 1738.
Dit doek is vervaardigd voor de schoorsteenmantel in de regentessenkamer van het oude Maagdenhuis en in 1787 in de schoorsteen van de nieuwe regentessenkamer geplaatst (SM).

32a
Pen, penseel in bruin en wit (GAA Dreesmann). Op de achterzijde: ‘Voor de Heere Regenten in 't Maeghden Huys tot Amsterdam 1745 J. de Wit’.
Afb. 32a. Schoorsteenstuk van de Regentenkamer.
Gesigneerd J. de Wit F 1745. Paneel, 99 × 104 cm.
In het medaillon, de voorstelling van Ruth en Boaz. Gemaakt voor de schoorsteen in de regentenkamer van het oude Maagdenhuis, in 1787 geplaatst in de nieuwe regentenkamer (RMCC).

33

DE VIJF WAPENBORDEN

In 1739 werden de twee eerste wapenborden van het Maagdenhuis gemaakt door P. le Normant.

Aangezien het regentencollege groter was dan dat der regentessen was het bord van de regenten eerder vol. In 1764 werd een tweede regentenbord gemaakt. Eerst in 1842 was een tweede bord voor de regentessen nodig. Omstreeks 1950 volgde een derde en laatste regentenbord. De beide laatste borden zijn gecopieerd naar de modellen van 1739 en 1764. Alle ca. 125 × 76 cm (SM).

Afb. 33. Regentessenbord van 1739. In de kuif de wapens van Maria van der Hooch (1736-1763), Johanna Elisabeth Bleesen (1719-1738) en Geertruyt Teresia Occo (1737-1767). Zij geven het regentessencollege van 1738 weer.

36

DE MEUBELS VAN HET OUDSTE HUIS

Er zijn slechts enkele meubels die tot de inventaris van het oudste huis behoord kunnen hebben.

Afb. 36. Tafel, vurehout, geschilderd; iepehouten stoel, een van twaalf stuks. Mogelijk aangeschaft in 1737 voor de regentessenkamer (SM) (blz. 28).

34
Afb. 34. Regentenbord van 1739. In de kuif de wapens van Nicolaes de La Naye (1729-1749), Dirk Roest (1719-1751), Henrico Coeck (1729-1749) en Jacobus Vennekool (1735-1742).

Onderaan het blad: J. Klumper scripsit.

35 *Afb. 35*. Regentenbord van 1764. In de kuif de wapens van Jan François van Lilaar (1757-1792), Adriaen Joan Cloeting (1746-1794), Denis Adrien Roest (1751-1791) en Arnold Joan van Brienen (1763-1804). Dit is het college, dat afgebeeld staat op het schilderij van A. de Lelie (blz. 120). Onderaan het blad staat: J. Crajenschot Weinandz 1764. Het vierde bord - of het tweede bord voor de regentessen - is een spiegelbeeld van het bord uit 1739. Het moet gemaakt zijn in 1842 blijkens de wapens in de kuif: Theodora Christina Bouvij (1827-1843), Theresia Marcella Maria Achtienhoven (1830-1845) en Maria Theresia ten Sande (1841-1877).

37
Afb. 37. Grote tweedeurskast.
Afmetingen: 247 × 222 × 42 cm. Broodkast, midden achttiende eeuw (SM).

38
Afb. 38. Kabinet ca. 1700.
Afm. 170 × 166 × 65 cm (SM)

39

HET OUDSTE ZILVER VAN HET HUIS

Het oudste zilver is alleen kerkelijk zilver. Het oudste stuk, de hostiedoos uit 1495, is ouder dan het Maagdenhuis. Verder zijn er een aantal belangrijke stukken uit de zeventiende eeuw bewaard gebleven. Deze kunnen voor de kerk van het Maagdenhuis vervaardigd zijn.

Afb. 39. Pixis of hostiedoos, Nederlands werk, 1495. Acht zijden, staande op vier leeuwen. Hoog ca. 9 cm. Randschrift: 'hic est servatu corpu de v gie natu an° mccccxcv' (RMA).

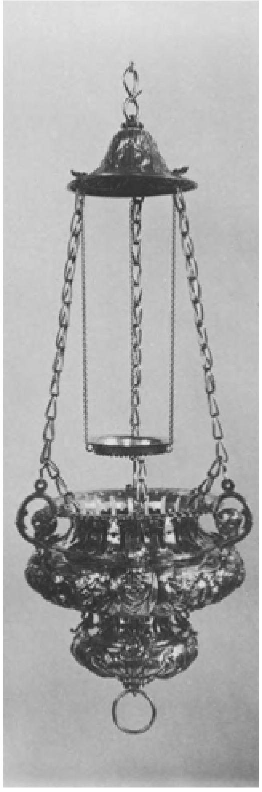

40

Afb. 40. Godslamp. Amsterdam, 1639. Johannes Bogaert (RMCC).

41
Afb. 41. Verguld zilveren monstrans. Hoog 75,5 cm. Amsterdam, 1650, Thomas Bogaert.
Links St. Fransciscus; rechts St. Antonius.
Lunulla waarschijnlijk jonger (RMA).

42
Afb. 42. Monstrans. Zilver, hoog 60 cm. Het bovenste deel, de engel en de vergulde stralenkrans eind zeventiende eeuw; mogelijk Antwerpen.
Jonger voetstuk. Amsterdam, 1779 (SM). Frederik Manicus. I (Cit 226).

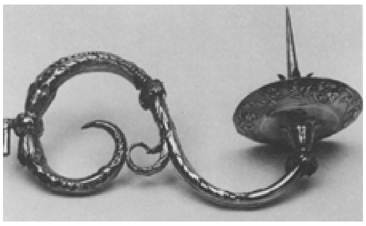

43
Afb. 43. Wandarm; eind zeventiende eeuw. Meesterteken: AB aanelkaar.
Mogelijk Utrechts werk. Twee stuks; van een van beide is de vetvanger vernieuwd:
Amsterdam 1793, Harmanus Duwel (SM) (Cit 314).

44
Afb. 44. Altaarschel. Amsterdam 1717 (SM). Stephanus van Battem (Cit 811). *Niet afgebeeld*:
Wijwaterkwast met steel. Lang ca. 42 cm. Begin achttiende eeuw (SM) (blz. 38).

45

HET ZILVER VAN OMSTREEKS 1775

Het Maagdenhuis bezit veel zilver uit de tijd van omstreeks 1775, vervaardigd door Nicolaas van Diemen. Het lijkt waarschijnlijk dat dit in opdracht van schenkers voor de kerk in het huis gemaakt werd. Misschien hingen deze schenkingen samen met de vernieuwing van het altaar, die kort tevoren plaatsgevonden kan hebben (afb. 50). Bovendien kreeg de nieuwe pastoor van het huis, de in Rome opgeleide priester Jacob Cramer, kort na zijn benoeming in 1778 enkele geschenken.

Afb. 45. Canonbord. Serie van drie stuks. Het brede bord meet 38,5 × 42 cm, de beide smalle borden 32 × 20 cm. Amsterdam 1774, Nicolaas van Diemen (SM) (Cit 701).

46

Afb. 46. Lezenaar. Hout met zilver bekleed. Holland, ca. 1775. Geen zichtbare merken (SM).

47

Afb. 47. Altaarkandelaar. Serie van zes stuks. Hoog met pin, ca. 75 cm. Amsterdam 1775, Nicolaas van Diemen (SM) (Cit 701). In 1842 zijn er twee grotere bijgemaakt, geschonken door Willem van Benthem en J.M. Struik. Hoog met pin, ca. 90 cm (SM).

48
Afb. 48. Zilveren kelk met vergulde cuppa. Hoog 25 cm. Italiaans? Midden achttiende eeuw. Op voet pauselijk wapen met:
'PIVS SEXT PONTIF MAX CONSECRAVIT ET GRATIA MUNIFICENTIA SACERDOTI JACOBO CRAMER DONAVIT ANNO MDCCLXXX' (SM).

49
Afb. 49. Verguld koperen kelk met een verguld zilveren cuppa. Italiaans werk, vermoedelijk uit de eerste helft van de achttiende eeuw. Geschenk van Mgr. Ignatius Busca aan Jacob

Cramer. Opschrift onder de voet: ‘IGNATIUS BUSCA ARCHIPUS Emes; Nuntius Aplicus Consecravit Die 15 Juli 1781’. Hoog 26 cm. Lepeltje 1845, Jacob Helweg (SM).
Niet afgebeeld: Kleine reiskelk. Hoog 12 cm. Amsterdam 1784, meesterteken onduidelijk (SM).

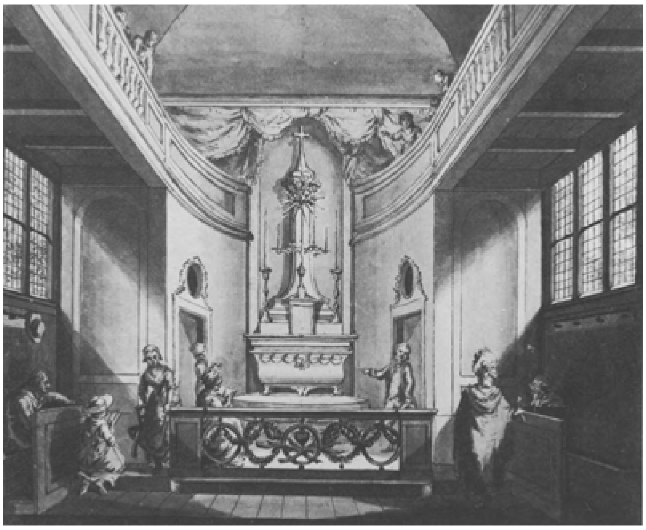

50

DE KERK IN HET OUDE MAAGDENHUIS

Afb. 50. Tekening met op de achterzijde: ‘P. Barbiers, 1781. De Kerk met het altaar van het Oude Roomsch-Katholieke Maagdenhuis op het Spui’ (GAA).
Zowel het handschrift als de redactie doen vermoeden dat dit opschrift jonger is dan de tekening. Bekende inventarisstukken ontbreken op de tekening. De vorm van de kerkruimte met vensters aan weerszijden is in de situatie van het Maagdenhuis zeer goed denkbaar. Het altaar moet dan omstreeks 1770 vernieuwd zijn.

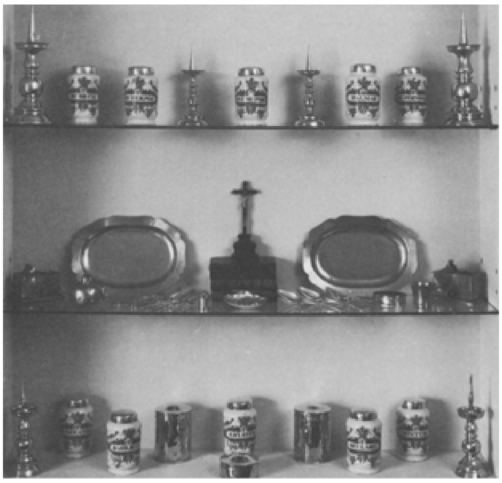

51

DIVERSEN

Afb. 51. Gedeelte van de inventaris van het oude Maagdenhuis (SM).
Koper: zes kandelaars uit de zeventiende eeuw. Tin: twee vleesschalen, twee inktstellen, appelvormig kruikje. Missale Romanum, 1664 Kruisbeeld op schildpad, hoog 20,5 cm; achttiende eeuw; geschenk van regent A.J. Cloeting. Zilveren doopschelpje 1854.

52

Afb. 52. Apotheekpotten, achttiende eeuw, merk Lampetkan (SM).

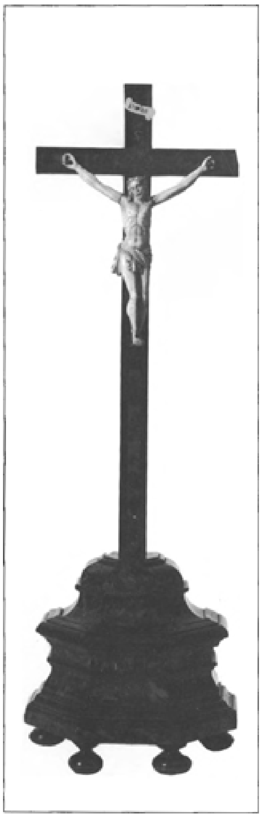

53
Afb. 53. Ivoren corpus op staand kruis van ebbehout en schildpad, hoog 76 cm (SM).

54
Afb. 54. Miniatuurportret van Pius VI. Geschilderd op koper, gevat binnen een koperen lijst met het pauselijk wapen. Door de Paus in het zesde jaar van zijn pontificaat (1781)

geschonken aan Jacob Cramer, priester van het Maagdenhuis blijkens het volgende opschrift aan de achterzijde:

PIVS SEXT PONTIF, MAX VT APVD SACERDOT JACOB CRAMER SIBI MERITIS NOTVM PROPENSAE SVA VOLVNTATIS DIGNVS EXTARET IPSIVS EFFIGIEM ACCVRATE DELINATVM PONTIFICIA LIBERALITATE DONO MISIT ANNO PONTIFICAT SVI VI

Op het blad dat de Paus in zijn linkerhand houdt staat Pio VI en daaronder ‘Per J.’ Francisco Jenep (?)

Pinx. O.J. (SM).

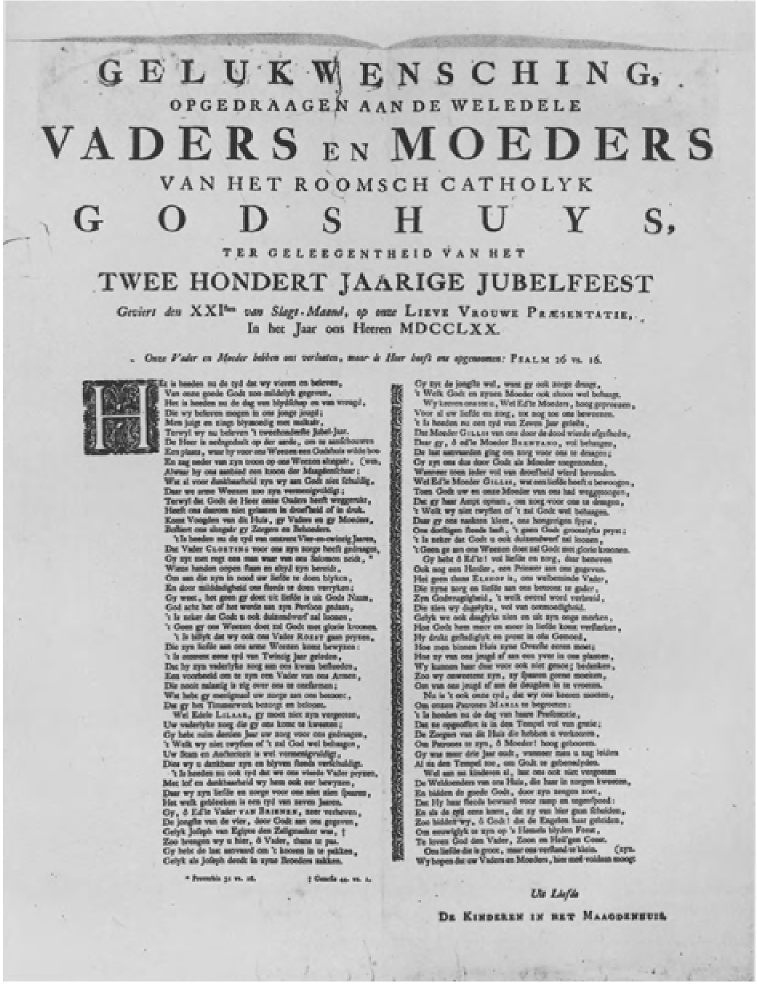

GELUKWENSCHING,
OPGEDRAAGEN AAN DE WELEDELE
VADERS EN MOEDERS
VAN HET ROOMSCH CATHOLYK
GODSHUYS,
TER GELEEGENTHEID VAN HET
TWEE HONDERT JAARIGE JUBELFEEST
Gevierd den XXI^ste^ *van Slagt-Maand*, op onze LIEVE VROUWE PRÆSENTATIE,
In het Jaar ons Heeren MDCCLXX.

Lied ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest van het Maagdenhuis (1770)

4. Het voorspel van de vernieuwing

Het vermogen van het weeshuis in de zeventiende eeuw

Over de omvang van het bezit van het Maagdenhuis in de zeventiende eeuw zijn wij slecht ingelicht. De bezittingen werden niet op naam van het gesticht gesteld, doch op die van particuliere personen. De administratie werd aanvankelijk gevoerd ten huize van een der regenten, waar ook de eigendomsbewijzen en waardepapieren bewaard werden. Er zijn enkele overzichten van de samenstelling van het vermogen, opgemaakt bij het overlijden van een beherend regent of bij een overdracht aan zijn opvolger.

+ Na de dood van Jan Michiel Loufsznzn, de eerste regent van het Maagdenhuis, die de bezittingen van 1570 af beheerd had, werd het vermogen in 1610 aan zijn opvolgers overgedragen. Het bestond toen uit een huisje naast de vleeshal, een bleekveld buiten de Jan Rodenpoort en een stukje land te Bergen. Verder waren er een aantal rentebrieven, die *f* 200 per jaar aan inkomsten opleverden. Bovendien was er een bedrag van *f* 1900 aan afgeloste leningen.

+Het vermogen in 1610

Dat deze regent de administratie van het weeshuis voerde, blijkt uit het feit dat de kas van het Maagdenhuis zich in zijn huis bevond, evenals een tweetal kasboeken, een waarin de goederen van het huis waren opgetekend, het andere waarin de betalingen werden bijgehouden (Rijc 23).

Naast de inkomsten uit dit vermogen - die de *f* 500 niet te boven zullen zijn gegaan -+ was er een bedrag dat de weesmeisjes verdienden met hun naaiwerk. In de periode 1611-1614 was dit ca. *f* 200 per jaar, waarbij dan nog *f* 100 gevoegd kon worden voor het schoolgeld van de meisjes van buiten het huis, die hier onderricht in handwerken volgden. Na 1615 stijgen deze verdiensten tot boven de duizend gulden per jaar. Zij blijven dan op dit hoge niveau tot 1650, waarna weer een tijdelijke inzinking komt (AM nr. 391).

+De verdiensten van de weesmeisjes

Naast deze inkomsten uit de arbeid van de weesmeisjes had het weeshuis soms nog enige opbrengst uit de bezittingen van de weesmeisjes. Wanneer de kinderen een bedrag in geld of een aandeel in een pandje geërfd hadden, of tijdens hun verblijf in het weeshuis kwamen te erven, dan werd dit bezit bij het vermogen van het weeshuis gevoegd en weer uitgekeerd wanneer de eigenares het weeshuis verliet. In de tussentijd waren de opbrengsten voor het huis; wanneer het kind tijdens haar verblijf in het weeshuis kwam te overlijden, vervielen haar bezittingen aan het huis. Veel kan deze bron van inkomsten niet hebben opgeleverd: rijke wezen kwamen niet in een gesticht.

+ Belangrijk voor het huis waren de inkomsten uit de collecten aan de huizen der roomsgezinden, die tweemaal per jaar plaatsvonden: de collecten in de kerken, de opbrengsten van de bussen die bij een aantal mensen in huis, herberg of winkel stonden opgesteld en vooral de schenkingen, legaten en erfenissen (Rijc 74). Iedere laag van de bevolking werd door dit uitgebreide systeem van inzamelen bereikt. Het was de basis van de wezenzorg en door een jaarlijks overschot kon het vermogen groeien.

+De collecten en de schenkingen

+ Een volgend overzicht van het vermogen stamt uit 1643. Het weeshuis heeft dan een bezit van *f* 34510. De helft daarvan werd gevormd door het nieuwe Maagdenhuis, dat in 1628 op het Spui gebouwd was en voor *f* 17600 te boek stond. Het overige deel van het vermogen bestond uit obligaties en uit leningen aan personen. De rente was gemiddeld 4½% zodat dit deel van het vermogen ca. *f* 800 per jaar inbracht (Rijc 37). Dit bedrag

+Het vermogen in 1643

lag nog steeds onder de inkomsten die uit het naaiwerk werden verkregen.

Opvallend is dat in de opgave van 1643, behalve het weeshuis aan het Spui, geen huizen of landerijen genoemd worden. Het schijnt dat men dergelijke bezittingen, die op de lijst van 1610 genoemd werden, van de hand heeft gedaan. Nu doet zich de moeilijkheid voor dat ook andere personen dan regenten goederen, die aan het Maagdenhuis vermaakt waren, beheerd hebben. Zo werden de legaten van de familie Spiegel apart geadministreerd en eerst in 1654 geheel afgerekend (Rijc 15). De erven aan de Amstelstraat die in 1610 ten behoeve van het weeshuis waren gekocht werden reeds in 1631 bij de administratie van het huis gevoegd (AM nr. 108a). Zij ontbreken evenwel in het overzicht van 1643, zodat wij tot de conclusie moeten komen dat dit geen volledig overzicht van het hele bezit van het weeshuis geeft.

Toch is het wel waarschijnlijk dat tot het midden van de zeventiende eeuw het onroerend goed in het vermogen van het weeshuis een ondergeschikte rol heeft gespeeld. In 1650 begint de opbouw van het huizenbezit met het huis dat de regenten toen lieten bouwen achter het weeshuis in de nieuw aangelegde Voetboogstraat. Na dat jaar erft het weeshuis een groot aantal kleine beleggingspandjes. In de samenstelling van het vermogen gaan huizen een grotere rol spelen, naast obligaties en leningen.

+Het plakkaat van 1655

+ De groei van de vermogens van rooms-katholieke instellingen, die zich in het midden van de zeventiende eeuw ging aftekenen, was de overheid niet welgevallig. Op 4 mei 1655 vaardigden de Staten van Holland en West-Friesland een ‘placaat’ uit, waarbij het verboden werd bij testament legaten te vermaken aan ‘Paapsche geordende personen, geestelijke armen, gestichten en Godshuizen’. Reeds in 1661 trachtten de regenten van het Maagdenhuis vrijstelling van deze bepaling te krijgen, hetgeen hun eerst in 1715 lukte (Rijc 113).

Door dit verbod bleef men volharden in de gewoonte om de aan het weeshuis te vermaken bezittingen op naam te stellen van particuliere personen, met de verplichting de inkomsten uit deze goederen aan het weeshuis over te dragen. Uiteraard werden hiervoor meestal regenten gekozen. De nagelaten goederen werden dan beheerd als waren het bezittingen van het weeshuis. Het plakkaat van 1655 had echter twee onaangename gevolgen. Andere erfgenamen van de overledene werd de mogelijkheid geboden een making aan de regenten van het weeshuis ongeldig te laten verklaren. Het is mogelijk dat erflaters uit vrees dat dergelijke legaten door hun erfgenamen aangevochten zouden worden, deze achterwege hebben gelaten. Een ander punt was dat het verkopen van de huizen die ondanks het plakkaat in het bezit van het weeshuis waren gekomen moeilijk was. De regenten waren gedwongen alle huisjes die hun toegedacht waren te blijven beheren.

+Het grootboek van 1692

+ Ondanks dit plakkaat bleef het vermogen toenemen. In 1692 werd een grootboek ingericht waarin het huizenbezit van het weeshuis werd ingeschreven. Men beschikt dan over zeventien verhuurde huizen, waarvoor per jaar *f* 250 betaald moet worden aan de achtste penning. Aangezien deze gerekend werd naar de huurwaarde van de huizen moet de huur die deze opbrachten minstens *f* 2000 hebben bedragen. De gebouwen van het weeshuis aan het Spui zijn hierbij niet inbegrepen, zij waren te zamen nog eens met *f* 72 aan achtste penning belast. De taxaties van de achtste penning waren meestal aan de lage kant, zodat we de inkomsten uit huur op *f* 2500 kunnen stellen en de waarde van de huizen op ca. *f* 50000.

Opgemerkt moet worden dat deze huurinkomsten niet geheel aan het weeshuis ten goede kwamen. Naast de achtste penning en het onderhoud rustten nog andere

verplichtingen als lijfrenten, vrij wonen of zielmissen op de huizen, waarvan zij eerst na vele jaren bevrijd werden. De inkomsten uit het handwerk van de meisjes die in de periode 1690-1700 tussen de twee en drie duizend gulden schommelden waren belangrijker voor het huis dan de inkomsten uit het huizenbezit.

+ Een overzicht over het totale vermogen uit dit tijdperk ontbreekt. Aangezien de verhuurde huizen in de vroegere vermogensopstellingen nauwelijks een rol speelden en in 1732 een derde deel van het totale vermogen innamen, lijkt het dat zij omstreeks 1700 een kwart van het vermogen uitmaakten. Zeer globaal geschat zou het vermogen van het Maagdenhuis dan omstreeks 1700 op ca. *f* 200000 geraamd kunnen worden. Omstreeks deze tijd waren er 200 weesmeisjes in het huis, zodat men duizend gulden kapitaal per kind bezat. De opbrengst daarvan was ca. *f* 25 per kind, de uitgaven per kind moeten ruim *f* 75 per jaar hebben bedragen.

+Het vermogen omstreeks 1700

De groei van het vermogen in de achttiende eeuw

Het vermogen van het Maagdenhuis is eerst in de achttiende eeuw gevormd. Omstreeks 1700 zal het de *f* 200000 niet te boven zijn gegaan, aan het einde van de eeuw bedroeg het aanzienlijk meer dan een miljoen, waarbij de waarde van het nieuwe weeshuis aan het Spui niet was meegerekend.

+ Het eerste overzicht van het vermogen en de inkomsten en uitgaven dateert uit 1732 (AM nr. 110). Aangezien dit de eerste maal is dat wij een volledig overzicht over de financiën van het huis krijgen kunnen we aan dit stuk veel ontlenen. Het weeshuis bezat toen 140 obligaties die bijna *f* 240000 nominale waarde bezaten en per jaar *f* 5904 aan inkomsten opleverden. Zij brachten dus ongeveer 2½% rente op.

+Het overzicht van het vermogen uit 1732

Het huizenbezit bedroeg in 1732 volgens taxatie *f* 163700. Het is niet bekend welke waarde daarbij aan het gebouw op het Spui was toegedacht. Vermoedelijk stond dit nog te boek voor het bedrag dat er tot dat moment in geïnvesteerd was, namelijk ca. *f* 30000. In dat geval zou de waarde van de verhuurde huizen ruim *f* 130000 hebben bedragen, een aanzienlijke stijging vergeleken bij de ca. *f* 50000 van 1692. De huren van de huizen+ bedroegen *f* 4668, terwijl de pakhuizen *f* 1705 per jaar opleverden, zodat een jaarlijks inkomen uit huur bereikt werd van *f* 6373. Hiervan moest een bedrag van *f* 519 aan de achtste penning van de huur en *f* 508 aan de honderdste penning van de waarde betaald worden. Bovendien was er in dat jaar *f* 2094 uitgegeven aan reparatie van de huizen, waarin ook het gebouw van het weeshuis was begrepen. Wanneer we schatten dat de helft der onkosten op het gebouw aan het Spui betrekking had dan brachten de verhuurde huizen ca. *f* 4000 netto-huur binnen, hetgeen neerkomt op 3% van de taxatiewaarde. Gezien alle werk dat aan het beheer van huizen was verbonden en het risico van brand en leegstand was het huizenbezit niet erg voordelig.

+De inkomsten in 1732

Buiten de inkomsten uit de obligaties en uit huishuren was er in het jaar 1732 een bedrag van *f* 4825 binnengekomen uit de collecten aan de huizen der roomsgezinden en uit de bussen. De legaten en milde giften hadden *f* 7995 opgebracht. De inkomsten van de regenten over 1732 bedroegen dan ook in totaal *f* 25097.

In het hier besproken overzicht ontbreken de inkomsten en uitgaven van de regentessen. De inkomsten van regentessen bestonden hoofdzakelijk uit het naaiwerk van de kinderen. De inkomsten van de weeskinderen waren geleidelijk gestegen en na 1720 tot een gemiddelde van boven de *f* 3000 per jaar gekomen. In 1732 bedroegen deze verdiensten *f* 3759 (AM nr. 391). Hoezeer zij ook gestegen waren, zij lagen nu aanzienlijk beneden de inkomsten uit de huishuren.

+ Uit het overzicht van de uitgaven van 1732 blijkt dat er door de regenten ca. *f* 13500 aan het huishouden werd uitgegeven. De inkomsten van de regentessen werden ook geheel voor het huishouden aangewend zodat er in totaal ruim *f* 18000 werd besteed aan de huishouding in het weeshuis, de kosten van het personeel en het onderhoud van het huis daarbij inbegrepen. Er moeten toen ca. 225 meisjes in het huis zijn geweest, zodat de verpleegprijs per kind op ruim *f* 80 per jaar moet zijn uitgekomen.

+De verpleegprijs in 1732: f 80 per jaar per kind

+ Uit het overzicht van 1732 blijkt dat het Maagdenhuis veel geld had opgenomen tegen lijfrenten. Er werd in dat jaar een post van *f* 3926 aan lijfrenten uitgekeerd. Bovendien is er een uitgave die als volgt is toegelicht: 'voor lijf.renten ontfangen in capt. *f* 22275: - waer op 1½ pct is verlies comt 's jaers *f* 334:2:8'.

+De lijfrenten

De kasboeken van het weeshuis wijzen uit dat het in deze jaren gebruikelijk was om voor iedere lijfrente vier procent uit te keren ongeacht de leeftijd van de

begunstigde en ongeacht of de rente op een of twee personen was gesteld. Wanneer men het ontvangen geld tegen 2½% kon uitzetten moest men er jaarlijks 1½% op toeleggen. Dit wekt de indruk dat er buiten de eerstgenoemde post nog een lijfrentekapitaal was dat apart geadministreerd werd en waarvan men alleen het nadelig saldo ten laste van de jaarrekening bracht. De eerste post van bijna vierduizend gulden jaarlijkse lijfrenteuitkeringen bewijst dat men bijna *f* 100000, in elk geval meer dan een kwart van het vermogen - wanneer men het weeshuisgebouw niet mee rekent - had verkregen door middel van lijfrentetransacties. Het betekende dat vrijwel de helft van wat het gehele vermogen jaarlijks opbracht aan uitkeringen van lijfrenten moest worden besteed. Het is duidelijk dat men dergelijke omvangrijke verplichtingen die alleen in de verre toekomst de vermogenspositie van het huis zouden verbeteren, eerst kon aangaan wanneer men verzekerd was van de hoofdbron van de inkomsten, de offervaardigheid

der roomsgezinden in alle gelederen. Het beleid van de regenten wijst uit dat zij rekenden op de blijvende steun van hun geloofsgenoten. Althans voor het jaar 1732 vergisten zij zich hierin niet; na het voldoen van alle lijfrenteverplichtingen hielden zij nog ruim vijfduizend gulden over die bij het vermogen gevoegd konden worden (AM nr. 110).

+ De volgende opstelling van het vermogen dateert uit 1738. Het is de meest uitvoerige die gemaakt is. In 1738 werd een nieuw grootboek ingericht (AM nr. 108b). Tevens werd een overzicht over het vermogen op dat moment samengesteld (AM nr. 112).

+Het vermogen in 1738

Ten opzichte van 1732 is er een belangrijke vooruitgang te constateren. Het totale bezit werd op *f* 539459 becijferd. Hierin was het weeshuis aan het Spui begrepen dat op *f* 40000 was gesteld. Het belegde vermogen bedroeg dus bijna een half miljoen. De waarde van de verhuurde huizen was gestegen tot ca. *f* 220000. Dit was veroorzaakt door de aankoop van een viertal panden naast het weeshuis en van vier kostbare huizen+ in de stad. Met deze aankopen was vrijwel een ton gemoeid geweest. Slechts een huis was verkocht en had *f* 10000 opgebracht.

+Het huizenbezit in 1738

De huuropbrengst uit het huizenbezit beliep in 1738 vrijwel *f* 11000. De verhuurde huizen gaven een bruto-rendement van precies vijf procent. Het netto-rendement zal niet ver boven de drie procent gelegen hebben. Het in obligaties belegde deel van het+ vermogen was slechts weinig groter dan het huizenbezit. De nominale waarde was bijna *f* 280000; het bestond vrijwel geheel uit obligaties op de provincies Holland en Friesland en op enkele steden. Dit deel van het vermogen had een rendement van 2½%. Het is duidelijk dat door de grote aankopen in de periode 1732-1738 het in huizen belegde gedeelte van het vermogen sterker was gestegen dan dat wat in obligaties was belegd. De huizen maakten in 1738 bijna de helft van het totale vermogen uit.

+De obligaties in 1738

+ De vermogensopstelling van 1738 wijst uit dat er dat jaar *f* 4347 aan lijfrenten betaald moest worden. Hiervoor moet men een bedrag van ruim een ton ontvangen hebben. In de boekhouding is hier tegenover een kapitaal van tien maal de lijfrenteverplichting gereserveerd. Dit houdt in dat alle op dat moment lopende lijfrenteverplichtingen - wanneer zij nog een gemiddelde looptijd van twaalf jaar hadden - het Maagdenhuis dit kapitaal zouden kosten. Dit bedrag heeft men, vermeerderd met enkele aangegane leningen, van het bezit afgetrokken. Hierdoor werd het zuivere vermogen in 1738 begroot op *f* 476801 en het zuivere inkomen op *f* 12756. Wanneer we het vermogen nog verminderen met de boekwaarde van het weeshuis dan blijft er ca. *f* 435000 als belegd zuiver vermogen over. Wanneer we het inkomen verminderen met de onkosten van de gebouwen bleef er slechts *f* 9000 over dat geconsumeerd kon worden. De inkomsten uit het vermogen waren op dit moment gestegen tot bijna het dubbele van wat de weesmeisjes met hun handwerken verdienden. Deze inkomsten uit naai- en breiwerk waren inmiddels geklommen tot ca. *f* 5000. De inkomsten uit het vermogen begonnen ook de inkomsten uit de collecten en milde giften te overtreffen. Alleen de legaten en erfenissen overtroffen deze rubrieken nog. Zij maakten het mogelijk dat het kapitaal bleef groeien.

+De lijfrenten in 1738

+ Na 1738 kocht men geen huizen meer aan, doch belegde de overschotten geheel in obligaties. Hoe snel het deel van het vermogen dat in obligaties belegd was na 1738 groeide toont een opgave uit 1750. Het weeshuis bezat toen *f* 317000 aan obligaties die *f* 7800 aan rente binnen brachten (AM nr. 129a). Het waren obligaties van de meest veilige soort, leningen van de belangrijkste provincies en van de grootste steden. De rente was dan ook laag. Er waren slechts acht obligaties

+De groei van het bezit aan obligaties na 1738

‘opt quiksilver’ die vijf procent opbrachten. Op twee obligaties op Boheemen en op vijf op Silizien was de betaling gestaakt. De regenten hadden tot troost dat zij deze onverantwoorde papieren niet zelf gekocht hadden doch geërfd.

+ De volgende gegevens waarover wij de beschikking hebben komen uit een overzicht van inkomsten en uitgaven in de periode 1784-1804 (AM nr. 116). In deze periode beliepen de huren ca. *f* 15500 per jaar en bleven vrij constant, sinds 1738 waren de huurinkomsten met 40% gestegen. De rente-opbrengsten waren in 1784 gestegen tot *f* 20129 en bleven daarna nog toenemen. Zij waren meer dan driemaal zo hoog als in 1738. Aangezien de rente niet verhoogd was wijst dit op een evenredige toename van het vermogen.

+De inkomsten en de uitgaven in 1784

+ Uit een opgave aan het eind van 1797 blijkt dat het huizenbezit, behoudens het nieuwe Maagdenhuis, werd gewaardeerd op ca. *f* 270000. Het in obligaties belegde deel van het vermogen was gestegen tot vrijwel een miljoen gulden nominale waarde. Het aantal weeskinderen bereikte aan het einde der eeuw een hoogtepunt van 400. Per weesmeisje

+Het vermogen in 1797

was er een vermogen van drieduizend gulden achter de hand, driemaal zoveel als aan het begin der achttiende eeuw (AM nr. 253).

De financiële positie van het Maagdenhuis was dan ook op het moment dat het nieuwe huis gebouwd werd, heel gunstig. Uit het overzicht van inkomsten en uitgaven van de jaren 1784-1804 zien we dat in het eerste jaar de inkomsten uit eigen vermogen en uit arbeid van de kinderen *f* 41623 beliepen en daarmee de uitgaven die in totaal op *f* 36776 kwamen, overtroffen. De volgende jaren leverden een zelfde beeld op. Ondanks het groeiend aantal weeskinderen was men financieel onafhankelijk geworden en hield aan de inkomsten uit arbeid en uit eigen vermogen nog over. Het bedrag dat ontvangen werd uit collecten, bussen, legaten en giften kon rechtstreeks bij het vermogen worden gevoegd, iets wat vermoedelijk niet alle gevers zich bewust zijn geweest.

De aankoop van de huizen op de hoek van het Spui en de Handboogstraat in 1780

Nadat het weeshuis in 1737 de huizen van Johan de Kies van Wissen had gekocht, ontbraken aan de kant van de Handboogstraat nog slechts het hoekhuis en de vier kleinere huizen erachter in de Handboogstraat aan het bezit van het Maagdenhuis. Eerst omstreeks 1780 gaan de regenten van het Maagdenhuis belangstelling voor deze hoek tonen.+ Het hoekhuis en de vier huisjes erachter waren gebouwd op de plaats van de vroegere Doelensloot, die hier tot 1650 in het Spui uitmondde. Het hoekhuis was ondiep, het bezat een bijna vierkant grondvlak. In de oude eigendomsoverdrachten werd het aangeduid met 'daar de hand- en voetboog in de gevel staat' (AM nr. 263). Tekeningen van kort voor de afbraak in 1783 tonen dat het huis toen nog zijn zeventiende-eeuwse vorm had (afb. 11 en 12). Het was een beleggingspand dat vermoedelijk in verschillende gedeelten verhuurd was. Geen der huurders was welvarend genoeg om in het kohier van 1742 te worden aangeslagen (Old).

+*Het hoekhuis*

Op 24 januari 1662 was het huis eigendom geworden van de koster Claes Mulder. Zijn nakomelingen brachten het huis 8 september 1760 in publieke veiling. De koper deed het voor slechts *f* 3250 over aan Frans Sadelaar. Waarschijnlijk heeft deze er het een en ander aan opgeknapt, want toen zijn erfgenamen het op 9 juni 1777 weer op de veiling brachten werd het voor *f* 6600 eigendom van Everhard Wilhelm Rietmeijer. Op 15 januari 1780 kochten de regenten van het Maagdenhuis het pand voor *f* 8500 van Rietmeijer, door bemiddeling van de makelaar Willem Braakman (afb. 64).

+ Het huisje dat direct achter het hoekhuis was gelegen, was reeds in 1744 eigendom van het Maagdenhuis geworden. Het tweede huisje achter het hoekhuis werd ook in 1780 aangekocht. Ook van dit huis is de geschiedenis bekend. Toen dit perceel op 24 mei 1659 door Jan Dirckszn Clinck was gekocht, werd het nog aangeduid als 'een erff nr. 2 getekent'. Op 15 mei 1685 was het huis eigendom geworden van Dirk van Voorst. Diens erven verkochten het op 15 juli 1731 voor *f* 4420 aan de goudsmit Johannes Oorthuijs. Het huisje had een gemene muur met het pand van Stijntje Broers aan de zuidzijde en stond muur tegen muur met Gerrit Oortman aan de noordkant.

+*Het tweede achterhuis*

In 1745 woonde Johannes Orthuijs te Lehr in Oost-Friesland, hij liet het huis in dat jaar publiek veilen. Hoewel het buurhuis aan de noordkant het jaar daarvoor door het Maagdenhuis was verworven, kwam dit tweede huis aan de Handboogstraat

niet in handen van dit gesticht doch werd het voor *f* 3115 op 17 november 1745 eigendom van Laurens Tichelaar. In 1759 werd het door zijn erfgenamen publiek geveild waarna het op 5 april 1759 voor *f* 2410 aan Lena Schaap, weduwe van Jacob Vrij, werd overgedragen. Deze laatste verkocht het huisje op 17 oktober 1765 voor *f* 3400 aan Hendrina Hendriks, weduwe van Claes Bruijn. Zij trad in het huwelijk met Jacob van den Orm. Dit echtpaar, dat in het huisje woonde, verkocht het pand in 1780 door bemiddeling van de makelaar Willem Braakman Hermanuszn aan het Maagdenhuis, dat op 22 juni 1780 voor *f* 4000 eigenaar ervan werd (AM nr. 289).

+ Het volgende huisje in de Handboogstraat was gesticht op het erf nr. 3 dat op 10 juli 1651 door de stad was verkocht aan de huistimmerman Evert Lubbertszn. Deze heeft er vermoedelijk het huis gebouwd dat op 21 februari 1660 door Frederik Bouman werd verkocht aan Henderick Barentszn Eenhuijs voor *f* 4400. Van deze vererfde het huis op zijn enige zoon Baerent Eenhuijs. Diens erfgenamen verkochten het huisje op 7 april 1724 voor *f* 3500 aan Dirk Grevink. Van deze kwam het voor 1730 in handen van Pieter

+*Het derde achterhuis*

Roobol wiens erfgenamen het op 24 april 1783 aan het Maagdenhuis verkochten voor *f* 5000. De familie Roobol heeft het huis nooit bewoond doch steeds als beleggingspand bezeten. Het huisje bezat aan weerszijden een gemene muur (AM nr. 290).

[+] Het vierde huisje achter het hoekhuis blijkt in 1661 bij de verkoop van het noordelijk buurpand op naam te staan van Leli Lelisch. Op 5 april 1685 verkopen enkele familieleden van Lelijsz Florensz het huis aan de chirurgijn Jan Canel. Diens erfgenamen verkochten het op 15 december 1729 voor *f* 3800 aan Hendrik Westelo 'vettewarier'. De familie Westerloo verkocht het huis op 13 juli 1762 voor *f* 3615 aan Elisabeth de Waart, weduwe van Jurriaan Nijs. Na enkele onderlinge overdrachten in de familie op 18 juni 1771 en 17 november 1771 verkocht Elisabeth de Waart, weduwe van Jan Guijnder, het huisje op 6 mei 1783 voor *f* 5800 aan het Maagdenhuis (AM nr. 291). Ook dit huis werd niet door de eigenaar bewoond doch verhuurd.

[+]Het vierde achterhuis

Met deze aankoop was het laatste pandje van het hoekhuis en de vier achterhuizen in het bezit van het Maagdenhuis. Uit de eigendomsbewijzen blijkt dat de vier huisjes achter het hoekhuis door verschillende eigenaren gebouwd waren, dat zij meestal als huurhuis werden geëxploiteerd en dat het Maagdenhuis hier eerst laat tot aankoop is overgegaan. Veel gunstige kansen heeft men voorbij laten gaan; eerst toen er bouwplannen beraamd werden moest men wel kopen, tegen hoge prijzen.

De eerste gedachten aan nieuwbouw

Aangezien de notulen van de regentenvergaderingen eerst van 1796 af bewaard zijn gebleven is het niet bekend wanneer de gedachte om het Maagdenhuis opnieuw uit te breiden is opgekomen. Toch zijn er enkele aanwijzingen waaruit de gang van zaken is op te maken.

Het oudste gedeelte van het huis aan het Spui ging gebreken vertonen; de trapgevels van het gedeelte uit 1628 werden omstreeks 1775 vanwege hun bouwvalligheid gesloopt (afb. 5 en 11). Het oude zolderkerkje was klein, ver van de pastorie gelegen en had geen aparte ingang voor de bezoekers van buiten het huis. Waarschijnlijk had men bij de aankoop van het huis naast de pastorie in 1772 reeds de bedoeling de kerk naar deze hoek over te brengen. De regenten kregen mogelijkheid tot handelen toen Cornelis Elshof, die sedert 1759 priester in de statiekerk in het Maagdenhuis was, op 5 november[+] 1778 overleed (Rijc 131). Hij werd op 21 november 1778 opgevolgd door Jacob Cramer, voordien kapelaan bij de kerk de Duif. De nieuwe pastoor was vier en dertig jaar en had zijn opleiding genoten te Rome aan het Collegio Urbano, het seminarie van de congregatie van de Propaganda Fide (Wol 183). Hij was een veelbelovend man en zou opklimmen tot de hoogste waardigheid in de rooms-katholieke kerk van ons land. Tevens zou hij bijna vijftig jaar lang pastoor van de statie in het Maagdenhuis blijven. Met de komst van Jacob Cramer zal men begonnen zijn met het maken van plannen voor een nieuwe kerk. Waarschijnlijk is men daarbij al heel spoedig tot het inzicht gekomen dat het oude gedeelte van het huis niet langer mee kon. Het besluit tot herbouw van het oudste gedeelte moet in de loop van 1779 genomen zijn. Om een nieuwe vleugel aan het Spui te kunnen bouwen moesten nog twee huizen worden gekocht: het huis op de hoek van het Spui en de Handboogstraat en het tweede huis daarachter; het huis tussen deze beide panden was reeds bezit van het Maagdenhuis. Deze twee benodigde panden werden door de makelaar van het huis, Willem Braakman,

[+]Jacob Cramer, pastoor in het Maagdenhuis van 1778-1824

verworven tegen prijzen die veel hoger waren dan die welke enkele jaren tevoren op veilingen waren betaald. In januari en maart 1780 kon Braakman de overeenkomst met de eigenaren namens zijn opdrachtgevers tekenen.

+ De omvang van de bouwplannen uit 1779 blijkt uit het feit dat men het derde en het vierde huis in de Handboogstraat niet gekocht heeft. Deze kleine beleggingspandjes waren voor een bod boven de marktwaarde te krijgen, zoals drie jaar later zou blijken. Dat men deze huisjes in 1779 niet aankocht wijst erop dat men alleen aan de Voetboogstraat en het Spui wilde bouwen en de nieuwe gedeelten van het huis aan de kant van de Handboogstraat die uit 1736 en 1752 dateerden intact wou laten. Het lijkt waarschijnlijk dat de stadsbouwmeester Abraham van der Hart als architect van het begin af bij de plannen betrokken is geweest en mede de stoot heeft gegeven tot het belangrijke besluit een nieuwe vleugel te bouwen langs het Spui met een gevel van de Voetboogstraat tot de Handboogstraat.

+*De plannen voor nieuwbouw in 1779*

De keuze van de architect

De eerste keuze die de regenten moesten maken bij het opstellen van de plannen voor het nieuwe Maagdenhuis was of zij de leiding wilden toevertrouwen aan een timmermans- of metselaarsbaas, of dat zij een architect zouden aantrekken.

Wanneer de regenten overwogen hebben de opdracht te geven aan een van de Amsterdamse bazen dan was er één persoon die daarvoor zeker in aanmerking kwam.

+De timmerman Johannes Jacobus Luyten

+ Dat was de timmerman Johannes Jacobus Luyten (± 1735-1785), afkomstig van Turnhout. Toen hij op 14 april 1758 in ondertrouw ging met Catharina van Kempen uit Cloppenburg was hij 35 jaar oud en woonde hij in de Handboogstraat. In 1761 deed hij zijn gildeproef. Het grote logement dat Gerrit Braamcamp van 1767-1770 op de Kloveniersburgwal liet optrekken kan door Luyten gebouwd zijn, aangezien gegadigden om het te huren zich moesten wenden tot 'Monsieur Jan Luyten, meester-timmerman op de Botermarkt' (JA 32 1935 62). Zijn belangrijkste werk zou het Huis van Barmhartigheid of Occo's hofje aan de Nieuwe Keizersgracht worden. De eerste ontwerpen voor deze stichting werden gemaakt door C. Hoeneker. Deze was een van de grote metselaarsbazen van de stad, hij was Luthers en was juist begonnen met het grote Lutherse Diaconiehuis, waarvan hij ook de ontwerpen had geleverd (Fuc). Dit lag naast het toekomstige Huis van Barmhartigheid, hetgeen de reden geweest kan zijn dat hij hierbij werd ingeschakeld. Nadat Hoeneker in december 1769 was overleden maakte Jan Luyten enkele ontwerpen voor het Huis van Barmhartigheid die, hoewel zij veel slechter getekend waren, uit architectonisch oogpunt interessanter zijn. Ten slotte nam Jan Luyten het bouwen van het hofje naar zijn eigen ontwerp en bestek, in 1774 aan voor *f* 56000. In 1776 was het Huis van Barmhartigheid voltooid; het werd als een van de belangrijkste gebouwen van de stad beschouwd. Het was de eerste maal dat een katholieke instelling een monumentaal bouwwerk oprichtte.

+Het nieuwe huis van de regent Arnout Jan van Brienen

+ Bij het bouwen van het nieuwe woonhuis van de regent A.J. van Brienen, Herengracht 182, maakte Jan Luyten het timmerwerk en de betimmeringen en leverde hij het hout. Hiervoor ontving hij op 10 augustus 1775 een bedrag van *f* 53300. Verder had Jan Luyten de tien huizen die Hendrik van Naarden in 1785 aan het weeshuis zou nalaten, sinds 1776 in onderhoud. In 1782 schonk Jan Luyten een altaarstuk voor de nieuwe kapel van het Jongensweeshuis. Buiten de regenten van deze instelling was hij de enige schenker. Het is niet anders denkbaar dan dat de vier regenten die over het bouwen van het nieuwe Maagdenhuis nadachten van hem gehoord hadden of hem kenden. Ondanks zijn bekendheid en het niet onbelangrijke ontwerp van het Huis van Barmhartigheid werd Jan Luyten gepasseerd. Wensten de regenten een beter ontwerp, of wilden zij een leider van het werk die verder van de wereld van de bazen afstond? Om een antwoord op deze vraag te vinden zullen we enige aandacht moeten besteden aan het huis dat Van Brienen van 1772-1775 aan de Herengracht liet bouwen. De tekeningen van het huis die na de voltooiing vervaardigd werden en de indruk maken bestemd te zijn voor de uitgave van een serie gravures, zijn gesigneerd door L.F. Druck.

Zowel uit de tekeningen als uit de rekeningen is het duidelijk dat bijzonder veel zorg aan de afwerking van het huis werd besteed. Het blijkt dat Van Brienen de nieuwste mode wilde volgen en onderdelen voor het interieur uit Brussel liet komen. Zijn architect stond hem hierin terzijde. Deze steun in de afwerking van zijn kostbare interieurs had hij van geen der Amsterdamse bazen kunnen verwachten.

+ Toen Van Brienen in de jaren 1774 en 1775 schuin tegenover zijn huis een koetshuis met pakhuisruimte erboven liet bouwen had hij er geen architect bij nodig.

+Het koetshuis van Van Brienen

Indien het nieuwe Maagdenhuis in de ogen van Van Brienen en de andere regenten meer op het pakhuis of op het Huis van Barmhartigheid zou dienen te lijken dan hadden zij kunnen volstaan met het uitzoeken van enkele bekwame bazen. Als zij een zuiverder architectuur en betere interieurs verlangden dan konden zij een architect niet missen. Het project waaraan men op dat moment dacht was het bouwen van een nieuwe kerk en van een nieuwe vleugel die de regentenkamers zou bevatten. Voor een man als Van Brienen moet het duidelijk zijn geweest dat een dergelijk project niet zonder architect kon worden uitgevoerd.

Amsterdam bezat op dat moment geen vooraanstaande katholieke architect zoals vroeger Philip Vingboons of Steven Vennecool. Er waren wel bekende bouwmeesters zoals Jacob Otten Husly, die juist het stadhuis te Weesp gebouwd had, en Leendert

Viervant, die in 1779 aan het gebouw van Teyler te Haarlem bezig was. Men koos echter de stadsbouwmeester Abraham van der Hart.

De omvang van de bouwplannen uit 1780

Van het ontwerp dat Van der Hart in 1779-1780 voor het Maagdenhuis moet hebben getekend is één blad bewaard gebleven, waarop de vier wanden van het kerkinterieur staan afgebeeld; het is gesigneerd: A. van der Hart 1780 (afb. 61). Een dergelijk interieurontwerp behoort tot de uitwerking van een plan dat vastligt. Dit maakt het waarschijnlijk dat Van der Hart in 1779 met zijn ontwerp is begonnen. Het ontwerp van de kerkruimte maakte deel uit van een plan dat voorzag in het bouwen van twee nieuwe vleugels. Deze vleugels konden niet anders dan hoog en smal zijn. Het was van belang om zoveel mogelijk afstand te scheppen tot het deel uit 1752 dat bleef staan, dit zowel uit een oogpunt van verlichting als om de binnenplaats zo groot mogelijk te houden; met speelruimte voor de kinderen was het Maagdenhuis toch al krap bedeeld.[+] Het kerkinterieur van Van der Hart uit 1780 komt in afmetingen overeen met de kerk uit het grote ontwerp van 1783. Bij de toegangstrap naar de kerkruimte was een deur, die aangeduid was als 'deur naar het choor'. Het 'choor' was de ruimte achter het orgel op de bovenste galerij. Zoals bij alle Roomse kerken uit deze tijd moet ook hier een koor van zangers aan de kerk verbonden zijn geweest. De trap naar de kerk heeft in dit ontwerp dezelfde vorm als in de definitieve plannen van 1783. Het lijkt dan ook aannemelijk dat de kerkvloer op dezelfde hoogte was geprojecteerd als hij later gekomen is. De kerkruimte was zo hoog dat hij boven de voorste vleugel zou uitsteken wanneer deze in het eerste plan twee verdiepingen in plaats van drie zou hebben bezeten. Wij zien hierin een aanwijzing dat de vleugel aan het Spui in het plan van 1780 even hoog[+] was als in de latere plannen. Waarschijnlijk was het tevens de bedoeling om boven de kerkruimte het korenmagazijn te maken, dat lager dan een normale verdieping was en de kerkvleugel op gelijke hoogte bracht als de vleugel aan het Spui (afb. 63). De vorm van de voorste vleugel uit het ontwerp dat Van der Hart in 1779-1780 moet hebben gemaakt, kan niet veel verschild hebben van de gedaante die deze vleugel aan het Spui in het latere ontwerp kreeg, aangezien alle ruimten uit het toen af te breken gedeelte in deze voorste vleugel passen. In het oude gebouw aan het Spui waren de werklokalen, de regentenkamers en de slaapzaal van de kleine meisjes. Op de erachter gelegen binnenplaats waren de kamer waar het linnen bewaard werd, enkele ziekenkamers en vrouwenkamers, dan volgde de pastorie.

[+]De vleugel met de kerk aan de Voetboogstraat

[+]De vleugel met de regentenkamers aan het Spui

In de nieuwe vleugel aan het Spui kwam aan de linkerzijde de pastorie, op de hoofdverdieping de beide regentenkamers, op de eerste verdieping was de grote naaiwinkel en in de hoek de kamer voor het linnen. Op de tweede verdieping kunnen de breiwinkel en de 'wollewinkel' zijn geprojecteerd, terwijl de derde verdieping bestemd was voor ziekenzalen. De kelder was bedoeld voor turfberging. Aangezien de speelplaats noodzakelijk was en door de kerkvleugel overbouwd zou worden, ontwierp men onder de kerk een speelgalerij. Daarachter was nog ruimte voor enkele vrouwenkamers die dan onder de insteekverdieping lagen waar de 'deur naar het choor' halverwege de kerktrap op moest uitkomen.

Wanneer de vleugel aan het Spui en de kerkvleugel in 1780 op deze wijze gebouwd waren zou aan het deel van het weeshuis in de Handboogstraat niets veranderd hoeven te worden. De zieken gingen naar het nieuwe deel, de kleine meisjes konden in de vrijgekomen zaal worden ondergebracht. De gevaarlijke

turfzolder kon worden ontruimd, terwijl ook het graan in het nieuwe deel geborgen zou kunnen worden.

Het kerkontwerp van Van der Hart uit 1780

Het ontwerp voor de kerkruimte, gesigneerd A. van der Hart 1780, bestaat uit ontwerpen voor de vier wanden, samengevoegd op één blad (afb. 61). De plattegrond van de ruimte ontbreekt, deze kon men vinden op het plan voor het nieuwe gedeelte dat nu niet meer aanwezig is. De nieuwe kerk zou 27 voet breed, 41 voet hoog en 62 voet lang worden. Door de keuze van deze maten was bij de korte wand de hoogte ongeveer anderhalf maal de breedte en bij de lange wand de lengte anderhalf maal de hoogte. De lange wanden zijn geleed door korinthische pilasters op piedestals. De hoogte van

+ de piedestals, pilasters en het hoofdgestel bedraagt ca. 35 voet, de koof daarboven was 6 voet hoog. De grote lijst is een vijfde deel van de pilasterhoogte, de hoogte van het piedestal is anderhalf maal de hoogte van de grote lijst. De totale hoogte van de grote pilaster bedraagt iets meer dan tien maal de diameter. De afstand van de pilasters hart op hart, is elf maal de pilasterdiameter en komt overeen met acht modillions of consoles van de kroonlijst. De bovengenoemde maten en de detaillering wijzen in de richting van het ordeboek van Sebastian Le Clerc, dat in 1714 in Parijs verscheen en waarvan in 1781 te Amsterdam een Nederlandse vertaling met een opdracht aan burgemeester Rendorp het licht zag (Duy pl. 113).

+De beide lange wanden

In de velden tussen de pilasters zijn nissen, die aan de bovenzijde worden afgesloten door bogen op impostlijsten. Aan de zijde van de binnenplaats zijn in deze nissen de vensters geplaatst. Deze nissen en dus ook de vensters zijn ongeveer drie maal zo hoog als breed. De pilasters bevinden zich alleen in de lange wanden, in de korte wanden ontbreken ze. Zelfs in de hoeken van de lange wanden zijn zij weggelaten.

+ De korte wanden zijn heel anders behandeld. Hun hoogte schijnt in tweeën gedeeld. Bij de altaarwand valt de halve hoogte precies samen met het midden van de grote lijst van het altaar. Bij de orgelwand liggen de bogen boven de galerijen op de halve hoogte. Het ontwerp voor het altaar blijkt te zijn ontleend aan de ‘Recueil élémentaire d'architecture’+ van J.F. de Neufforge, een reeks gravures met architectonische voorbeelden die in 1757-1768 te Parijs was verschenen. In het ontwerp dat Van der Hart had uitgekozen bracht hij enkele veranderingen aan (Neu deel VI pl. 424). Van de vijf beelden die het altaar van De Neufforge sierden nam Van der Hart alleen de figuur van Christus over (afb. 66). De vulling in het gebogen fronton werd verwisseld met die van een ander altaarontwerp. Ook de voetstukken onder de zuilen en het bekronende motief van de wereldbol met kruis werden van andere ontwerpen overgenomen. De achterwand, waarin zich de boog bevond, werd breder gemaakt. Op deze wijze ontstond een harmonisch en evenwichtig geheel, waarbij het voorbeeld verbeterd werd.

+De korte wanden

+Het ontwerp voor het altaar

Uit de bekroning blijkt dat het altaar voor de nis was geplaatst. Men kon op eenvoudige wijze achter het altaar langs. Vermoedelijk bevonden zich achter het altaar de deuren naar de biechtkamers vanwaar men in de sacristie en de pastorie kon komen. In tegenstelling tot het voorbeeld van De Neufforge maakte Van der Hart de achterwand van het altaar grotendeels dicht, vermoedelijk om de deuren erachter te verbergen. De versiering van de wanden met korinthische pilasters die Van der Hart toepaste was gedurende de achttiende eeuw voor monumentale ruimten geliefd. De kerk van de Oud-Bisschoppelijke cleresie in de Juffrouw Idastraat in Den Haag, die in 1720 gebouwd werd, toont een vrijwel gelijke wandbehandeling. Ondanks het algemene karakter van deze decoratie is er enige reden aan te nemen dat Van der Hart zich meer in het bijzonder heeft geïnspireerd op het werk van Jacob Otten Husly (afb. 57-60).

Twee vroege ontwerpen voor beeldhouwwerk

Bij de ontwerptekeningen voor het Maagdenhuis bevinden zich nog twee bladen die verband kunnen houden met het eerste project van 1780 (afb. 68 en 69). Geen van beide tekeningen zijn gesigneerd of gedateerd. Beide bladen hebben betrekking op beeldhouwwerk dat in de ontwerpen van 1783 en later in een andere vorm voorkomt.

+ Het eerste blad, waarschijnlijk getekend door Anthonie Ziesenis, toont een schets voor een frontonvulling. De voorstelling op het schilderstuk van Jacob de Wit in de schoorsteenmantel van de regentenkamer - Ruth 2 - is daarbij als uitgangspunt gekozen. De bijgeschreven hoogtemaat bewijst dat dit voorstel voor het grote fronton bedoeld moet zijn. Het model uit juli 1783 geeft een voorstelling in het fronton te zien die ontleend is aan Marcus 10, vers 14 (afb. 99). Deze laatste voorstelling heeft men in alle latere plannen aangehouden en in 1787 ook uitgevoerd. De schets naar Ruth 2 schijnt dan ook ouder dan het plan van 1783 en kan nog tot het ontwerp van 1779-1780 behoord hebben.

+Een ontwerp voor het beeldhouwwerk in het fronton

+ Het tweede blad toont een ontwerp voor een monument dat vermoedelijk bedoeld was als herinnering aan het leggen van de eerste steen. Ook dit ontwerp zou een ideeënschets van Ziesenis geweest kunnen zijn die in de ontwerptekening van Van der Hart zal zijn ingepast. In het plan van het Maagdenhuis van 1783 komt geen plaats voor waar dit gedenkteken zou passen. Wel is daar een eenvoudige gedenksteen geprojecteerd in de noordwand van de galerij, precies onder de plaats van het altaar (afb. 76).

+Een monument voor het leggen van de eerste steen

Op het ontwerp voor het gedenkteken is met dunne potloodlijnen een ruitverdeling getekend. De breedte van de nis bedraagt negen ruiten, de hoogte van het piedestal twaalf. Deze ruitverdeling maakt het eenvoudig om de tekening op een andere schaal over te brengen en het ontwerp te verkleinen om het in te passen in de grote ontwerptekening.

In verband met de datering van dit ontwerp moet erop gewezen worden dat het Maagdenhuis vier regenten bezat en drie regentessen. Aan de rechterzijde, waar de regentessenwapens zijn geplaatst, zijn dan ook slechts drie bruikbare schilden, aangezien het tweede schild van boven gedeeltelijk is bedekt door het been van de engelfiguur. In 1785 overleed een der regentessen; haar opvolgster werd eveneens tot de regentessen gerekend die de bouw hadden meegemaakt, zodat er sinds dat moment ook vier vrouwelijke wapens nodig waren, zoals de schouw in de regentessenkamer toonde. Na 1785 kan dit ontwerp dan ook moeilijk ontstaan zijn. In de tekeningen van 1783 komt reeds een kleinere gedenksteen voor, zodat het waarschijnlijk lijkt dat dit gedenkteken ontworpen is ten behoeve van het eerste plan uit 1780. Deze ontwerptekening is enigszins geïnspireerd op een soortgelijk monument dat is aangebracht in de traphal van het stadhuis te Weesp. Dat zal in 1776 tot stand zijn gekomen toen dit gebouw werd voltooid (afb. 59).

+ Het blijft de vraag waarom zo weinig tekeningen van het eerste ontwerp bewaard zijn gebleven. Wanneer we de tekeningencollectie van het Maagdenhuis overzien, dan krijgen we de indruk dat men die tekeningen heeft weggedaan waarvan vaststond dat zij geen betrekking hadden op het uitgevoerde gebouw en dus geen dienst konden doen bij het beheer daarvan. Bij de gevels en de plattegronden van het eerste ontwerp was dit in een oogopslag duidelijk. Het kerkontwerp kwam zoveel overeen met het uitgevoerde plan, vooral aan de kant van het orgel, dat men dit heeft bewaard. De studie voor het fronton en het ontwerp voor het gedenkteken waren aparte onderdelen waaraan niet direct te zien was dat zij niet tot het uitgevoerde ontwerp behoorden.

+De overige tekeningen van het eerste ontwerp

Uitstel en verdere ontwikkeling van de bouwplannen

De nieuwbouwplannen van 1780 kwamen niet tot uitvoering, hoezeer de nieuwe pastoor Jacob Cramer ook verlangend zal hebben uitgekeken naar zijn nieuwe kerk en pastorie. In de aanhef van de circulaire waarmee de regenten zich in 1783 richtten tot ‘de Roomsch Catholyke Burgers en Ingezeetenen der stad Amsterdam’ (Rijc 155) werd de reden daarvan vermeld: ‘Het tegenwoordige Roomsch-Catholijk Meisjes Weeshuis was van overlang een voorwerp van onze angstige zorgen. Te naauw van omtrek, ten eenemaal bouwvallig, en dus onbekwaam om het aangroeijend getal der Weezen te huisvesten, is deszelfs herbouwing en vergrooting, een dringende noodzaaklijkheid+ geworden. De buitengewoone duurte van 't Hout en andere Bouwstoffen, veroorzaakt door den oorlog; geen plaats om de Weezen intusschen te huisvesten; eindelijk gebrek aan de sommen der Herbouwing, hebben zulks tot dusverre verhindert’.

+De duurte door de oorlog

Er wordt hier gedoeld op de oorlog met Engeland die de aanvoer van het hout uit de Oostzeelanden tot stilstand had gebracht. Toch was het project waarover de regenten in 1783 de ruim tienduizend circulaires onder hun ‘Geloofsgenooten en Medeburgers’ verspreidden een ander dan hun in 1780 voor ogen stond. Men was gaan beseffen dat wanneer de beide nieuwe vleugels gebouwd waren het bewaard gebleven gedeelte van het weeshuis, waar in de meisjes woonden, als zeer

bekrompen zou afsteken. De overbelasting van dit deel van het weeshuis trad aan het licht toen in 1782 een besmettelijke+ ziekte uitbrak waaraan in dat jaar 18 meisjes stierven en die het jaar daarop de levens van 23 weeskinderen zou vergen (Rijc 152). In de genoemde circulaire werd deze ‘aansteekende ziekte’ geweten aan de ‘al te naauwe beperkingen van dit Huis en daardoor bedorve Lugt’, hetgeen verder werd uitgewerkt: ‘Onze Weezen hebben tot dus verre van uwe mededeelzaamheid het brood genooten; geeft hun dan ook nu de plaats om het met eenig genoegen te eeten; om geene zaaden van ziektens, en daaruit volgend kwijnend leeven in te ademen, en bij wederkeerende bezoekingen elkanderen door een vergiftigde lugt als te verstikken’.

+Besmettelijke ziekten

+ Het besluit om het weeshuis in zijn geheel te herbouwen schijnt in de loop van 1782 genomen te zijn. In het testament van Hendrik van Naarden van 15 augustus 1782, waarbij het Maagdenhuis tot erfgenaam werd benoemd, werd bepaald dat het geld

+Het besluit tot een algehele vernieuwing van het Maagdenhuis

moest worden gebruikt voor ‘het vertimmeren van voorschreeve Maagdenhuijs staende en gelegen op het Spuij, het sij soo ter evengemelde plaetse ofte op eenige andere plaats binnen deeze stad’. Van Naarden stelde verder vast dat indien de nieuwbouw nog tijdens zijn leven gereed zou komen zijn nalatenschap moest worden aangewend ter aflossing van de schulden die nog op het nieuwe gebouw zouden rusten. Toen Van Naarden eind 1785 stierf was het nieuwe weeshuis al onder de kap (AM nr. 234).

Waarschijnlijk zal ook de architect Van der Hart er bij de regenten op hebben aangedrongen het weeshuis in zijn geheel te vernieuwen. Hij was in de jaren dat de eerste ontwerpen van het Maagdenhuis tot stand kwamen bezig met het bouwen van het Nieuwe Werkhuis waarbij ook grote aandacht aan ventilatie en frisse lucht werd besteed. Het was een onderwerp dat Van der Hart steeds is blijven interesseren (Swi 73). Het zal voor de regenten een moeilijke beslissing zijn geweest om de vleugel van 1752 op te geven. De voorzitter van het regentencollege A.J. Cloeting van Westenappel en het lid D.A. Roest van Alkemade hadden beiden destijds nog als regent aan de bouw van dit deel meegewerkt. De beide andere regenten waren kort nadat deze nieuwe vleugel gebouwd was aan het college toegevoegd.

+Een tijdelijke onderdak in het Spinhuis

+ Een groot probleem bij een algehele vernieuwing van het huis was het vinden van een tijdelijk onderdak voor een weeshuis van ca. 300 kinderen, annex kerk en pastorie. Het is ongetwijfeld Van der Hart geweest die dit probleem heeft opgelost. Toen in november 1782 het Nieuwe Werkhuis klaar was gekomen werden de bewoners van een aantal gestichten in de stad daarheen overgebracht. Op dat moment kwam een aantal stadsgebouwen leeg te staan. Op 10 januari 1783 richtten de regenten van het Maagdenhuis een verzoek tot het stadsbestuur om het Spinhuis aan de Oudezijds Achterburgwal en twee aangrenzende huizen enkele jaren kosteloos te mogen gebruiken in verband met de noodzakelijke vernieuwing van het Maagdenhuis. Zij hadden dit gebouw reeds bezichtigd en door deskundigen laten bekijken; het was met een aantal veranderingen voor het verblijf van 300 weeskinderen geschikt te maken. De kosten van deze veranderingen zouden uiteraard voor rekening van het Maagdenhuis komen. Reeds op 15 januari 1783 kwam er een gunstig antwoord, de burgemeesters stemden in met het voorstel ‘mids de vertimmeringen geschiede onder 't opsigt van de Stads Directeur Van der Hart’ (AM nr. 269). Dit laatste was een begrijpelijke eis waar het een stadsgebouw betrof.

+De reparaties aan het Spinhuis

+ Bij het gereedmaken van het Spinhuis ter huisvesting van de weeskinderen werden de werkbazen van het huis ingeschakeld. De timmerman Braakman en zoon, de metselaar Matthijs Kuijper, de steenkoper, de weduwe Aghtienhooven, de glazenmaker Willem Schouten, de loodgieter G. Huijsman, de schilder G. van den Idsert, de smid Hendrik Hoefsmith en de steenhouwer weduwe Poggeman, verwerkten te zamen *f* 5622 aan het Spinhuis (AM nr. 270). Het is niet bekend op welke wijze het gebouw toen werd ingedeeld. Wel zijn er verscheidene afbeeldingen van de binnenplaats en het inwendige van dit gebouw, maar deze dateren uit de tijd dat het gebouw nog als Spinhuis gebruikt werd (Wei). Het huis schijnt kleiner dan het complex van het oude Maagdenhuis. Wagenaar vermeldt dat er ten tijde van zijn bezoek in 1765 ongeveer zestig vrouwen verbleven, het aantal slaapplaatsen dat hij noemt - er sliepen drie vrouwen in een kribbe - maakte het huisvesten van tachtig tuchtelingen mogelijk. Veel ruimte zullen de ca. driehonderd weesmeisjes die op 16 oktober 1783 naar dit nieuwe verblijf verhuisden dan ook wel niet gehad hebben.

Naast het gesticht stonden nog twee huizen die eveneens door de stad ter beschikking werden gesteld. In een ervan vond pastoor Cramer een tijdelijk verblijf, ook werd in dit huis een ruimte voor de kerk gevonden. De ballingschap zou vier

jaar duren. In het Spinhuis werden de besluiten genomen over de nieuwbouw aan het Spui. Hier vergaderden de regenten en hier werden de vele aanbestedingen gehouden van de verschillende onderdelen van het nieuwe Maagdenhuis.

+ Nadat de beslissing gevallen was het complex aan het Spui geheel te vernieuwen en nadat een tijdelijk onderkomen was gevonden, zullen de onderhandelingen voor de aankoop van de twee huisjes aan de Handboogstraat, die nog geen eigendom van het gesticht waren, geopend zijn. Op 24 april en 6 mei 1783 werden deze pandjes aan de regenten overgedragen voor prijzen die weliswaar aanzienlijk boven de marktwaarde lagen doch die, gezien het belang dat deze huisjes voor het gesticht hadden, redelijk waren. Er was nu niets meer dat de nieuwbouw in de weg stond.

+ De aankoop van de laatste huisjes in de Handboogstraat

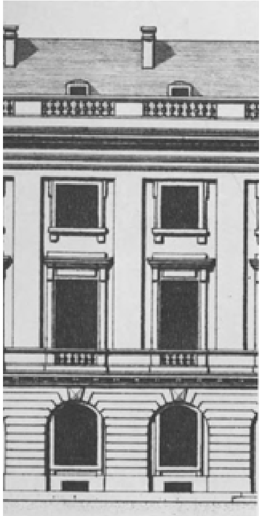

55
VOORLOPERS VAN DE GEVEL VAN HET NIEUWE MAAGDENHUIS
Bij de voorgevel van het Maagdenhuis zijn de kelder en de hoofdverdieping te zamen als basement behandeld. Zowel de vensters in dit basementgedeelte als die erboven werden in verticale nissen gevat. Bij enkele hoge huizen aan de grachten was dit gevelschema reeds gebruikt. (blz. 103).
Afb. 55. Voorbeeld van een dergelijke gevelcompositie bij de Neufforge (Neu; gedeelte van plaat 154).

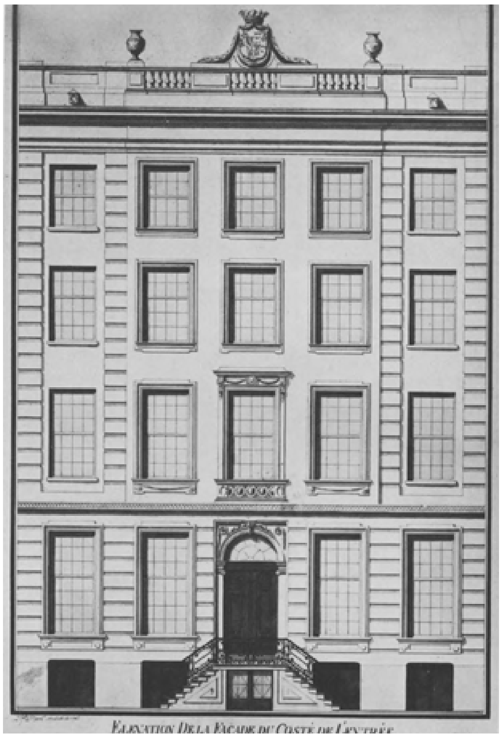

56
Afb. 56. Tekening van de voorgevel van Herengracht 182. Dit huis werd in 1772 gebouwd door L.F. Druck, voor A.J. van Brienen, regent van het Maagdenhuis (Qua).

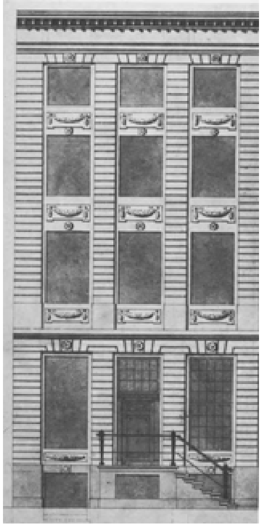

57
Afb. 57. Gedeelte van een ontwerp voor Herengracht 382 uit 1775, door J. Otten Husly (Luy).

Hier is het gevelschema gebruikt dat ook bij het Maagdenhuis zou worden toegepast. Van der Hart voegde aan de middenpartij een fronton en een reeks bogen in het basement toe.

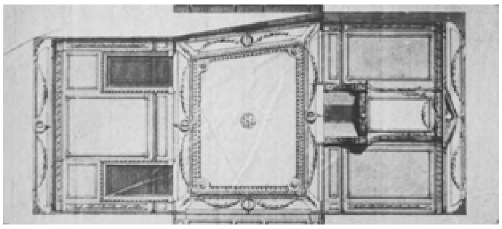

58

VOORLOPERS VAN DE INTERIEURS VAN HET NIEUWE MAAGDENHUIS

Bij de decoratieve afwerking van zijn vroege interieurs toont Van der Hart de invloed van Jacob Otten Husly, die negen jaar ouder was dan hij. Van der Hart moet Otten Husly goed gekend hebben. In 1771 maakten Van der Hart, L.F. Druck en Otten Husly tekeningen voor het stadhuis te Weesp. In 1774 werd Van der Hart lid van de tekenacademie, waarvan Otten Husly en A. Ziesenis tot de directeuren behoorden. In 1776 namen zij alle drie deel aan de prijsvraag voor een nieuw koorhek van de St. Janskerk te Gouda, welke prijsvraag door Otten Husly werd gewonnen. Het jaar daarvoor was Otten Husly de gelukkige winnaar geweest van de prijsvraag voor een nieuw stadhuis te Groningen.

Afb. 58. Gedeelte van een ontwerp voor de burgemeesterskamer van het stadhuis te Weesp, gebouwd van 1772-1775 door J. Otten Husly (Gemeente-archief Weesp).

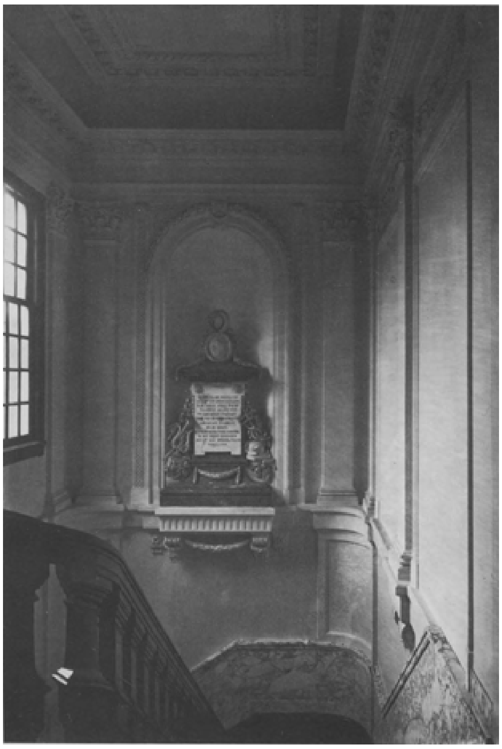

59

Afb. 59. Trappehuis in het stadhuis te Weesp (foto Steenbergh 1922).

Zowel bij het stadhuis te Weesp als bij zijn bekroonde project voor het nieuwe stadhuis te Groningen (1775) paste Husly in de voornaamste ruimten de korinthische orde toe. Gekozen werd hiervoor een variant van Vignola zoals die voorkomt bij Sebastiaan le Clerc.

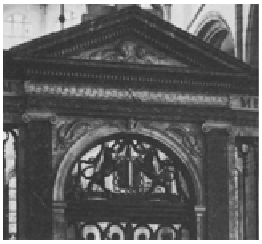

60

Afb. 60. Middendeel van het koorhek in de St. Janskerk te Gouda. Het koorhek werd voltooid in 1782 naar het bekroonde prijsvraagontwerp van J. Otten Husly uit 1776.

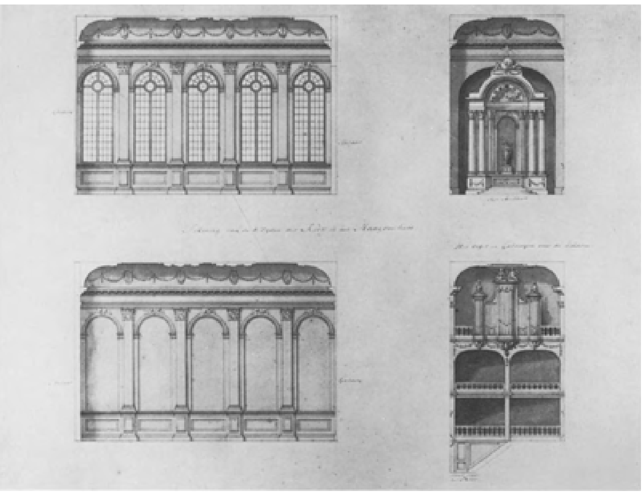

61
HET ONTWERP UIT 1780
Afb. 61. Ontwerp voor de wanden van de kerkruimte, gesigneerd: A. van der Hart 1780. Maatstok van 70 voet = 19,5 cm; 60 voet = 6½ duim; schaal 1:102. Pen, penseel in grijs (AM).
Dit kerkontwerp moet tot een volledig uitgewerkt bouwplan hebben behoord, de andere tekeningen ontbreken echter.

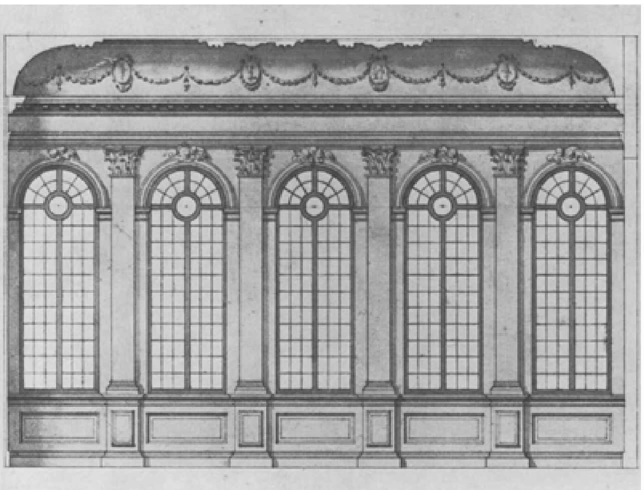

62
Afb. 62. Wand met vensters uit het voorgaande ontwerp.
In veel opzichten sluit dit ontwerp aan bij het werk van Otten Husly. De korinthische orde is op dezelfde wijze gedetailleerd als in het stadhuis van Weesp. De koof onder het plafond komt ook voor bij de traphal aldaar. De versiering van deze koof is gelijk aan die van de burgemeesterskamer te Weesp.
De engelenkopjes in de bogen komen op soortgelijke wijze voor aan het koorhek van Otten Husly te Gouda.

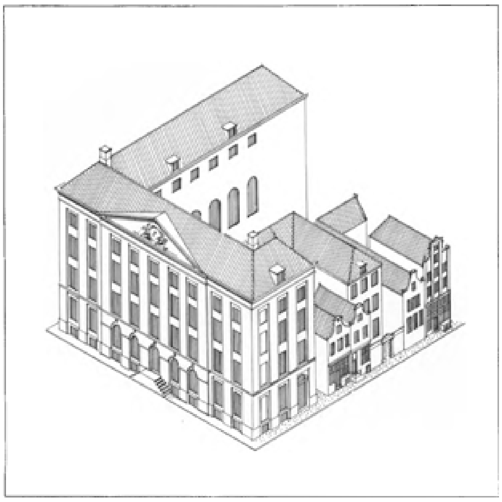

63

Afb. 63. Vermoedelijke vorm van het ontwerp uit 1780 voor de vernieuwing van het oudste deel van het weeshuis. De kerkvleugel aan de Voetboogstraat moet in het plan van 1780 dezelfde hoogte hebben gehad als in de latere plannen. De voorgevel aan het Spui kan dan moeilijk lager zijn geweest. Bovendien toont het, vermoedelijk, oudste ontwerp voor het fronton aan dat dit onderdeel ook reeds dezelfde afmeting moet hebben bezeten. Waarschijnlijk was ook de gevelcompositie met nissengeleding in het plan van 1780 aanwezig.

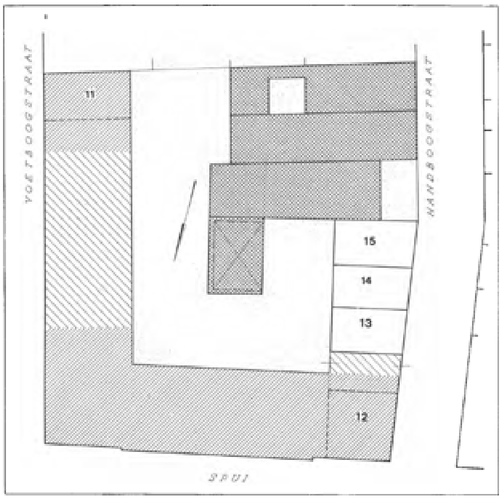

64

Afb. 64. Vermoedelijke omtrek van het plan van 1780 (vergelijk afb. 7 en 8). Na 1744 werd enige tijd geen huis meer gekocht. Nr. 11 werd verkregen op een veiling in 1772 (blz. 41). Nrs. 12 en 13 werden begin 1780 tegen hoge bedragen gekocht.

Toelichting: Bij het ontwerp van 1780 moet men van plan zijn geweest alleen aan de zijden van de Voetboogstraat en het Spui te bouwen. De bebouwing aan de Handboogstraat moet men voorlopig hebben willen sparen. Nrs. 14 en 15 werden eerst in 1783 aangekocht toen men had besloten het gehele complex te vernieuwen.

(blz. 73).

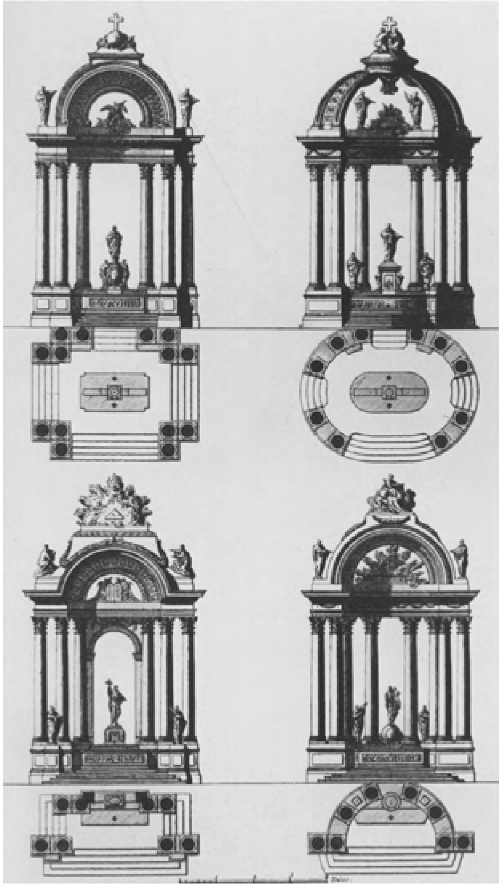

65

DE ONDERDELEN VAN HET PLAN UIT 1780

Afb. 65. Voorbeelden voor altaren uit het plaatwerk van de Neufforge (Neu; pl. 424).

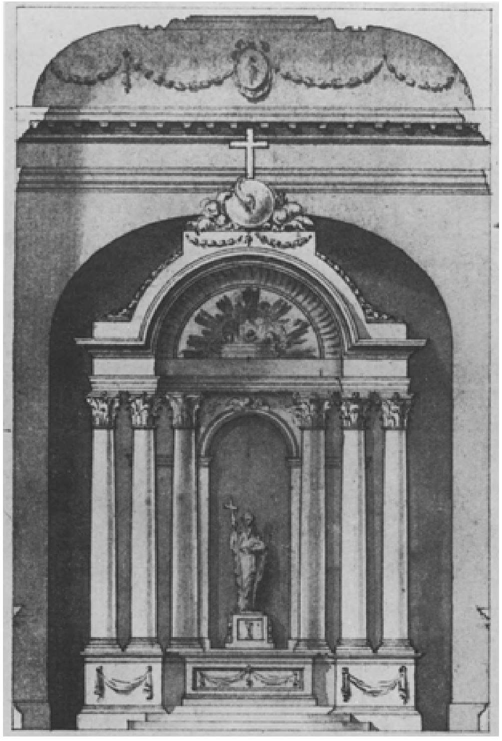

66
Afb. 66. Het altaar uit het kerkontwerp van 1780.
Van der Hart koos het voorbeeld aan de linker onderkant tot uitgangspunt. De beelden aan weerszijden liet hij weg en de zijstukken van de boog in het achtervlak werden verbreed. De bekroning werd overgenomen van het ontwerp links boven, waarbij eveneens de beelden werden weggelaten. De vulling van de bovenste boog werd ontleend aan het voorstel rechts onder. Om bij de kerkruimte aan te passen, werd de korinthische orde op dezelfde wijze gedetailleerd als in de zijwanden van de kerk, ook werd hier in de boog een engelenkopje toegepast.
Het altaar stond vrij in de kerkruimte; een brede nis maakte het mogelijk er achter langs te lopen. Hier zal een deur naar de sacristie en biechtruimten geweest zijn.

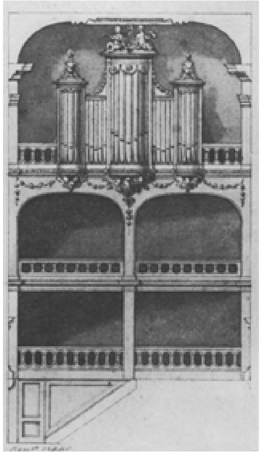

67
Afb. 67. Orgelwand uit het ontwerp van 1780. De consoles onder het orgel zijn ook voorzien van engelenkopjes. Op het bordes van de trap is de ‘deur naar het choor’. Een trap achter de galerijen voor de weeskinderen moet naar het koor bij het orgel hebben geleid. De deur naar de straat moet zich onder het bordes hebben bevonden.

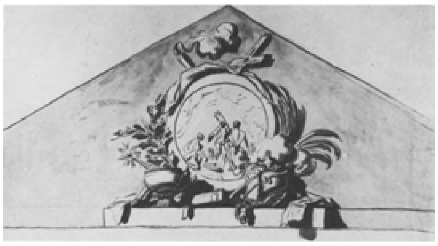

68
Afb. 68. Schetsontwerp voor beeldhouwwerk in het fronton, mogelijk van A. Ziesenis. Potlood, penseel in grijs en oranje. Bladmaat 37 × 54 cm. Bijschrift: '13½ voet hoog' en 'A. Ruth 2'. Deze voorstelling is ontleend aan het schilderstuk in de schouw van de regentenkamer (afb. 32a). In de ontwerpen van 1783 werd een ander thema gekozen. Dit voorstel kan voor het ontwerp van 1780 gediend hebben.

69
Afb. 69. Ontwerp voor een gedenksteen. Pen, penseel in grijs. Ruitverdeling in potlood. Bladmaat 40,5 × 26,7 cm. Dit ontwerp betrof vermoedelijk het gedenkteken van de eerste steenlegging, geplaatst in de galerij onder het altaar van de kerk. Mogelijk heeft ook dit ontwerp bij het plan van 1780 behoord.
Er is enige gelijkenis met het monument in de traphal van het Weesper stadhuis (afb. 59).

Prent uit 1788 ter herdenking van de eerste steenlegging

5. Het nieuwe Maagdenhuis

Het plan voor de algehele nieuwbouw aan het Spui

Aan het eind van 1782 of aan het begin van 1783 moet Abraham van der Hart begonnen zijn aan een ontwerp voor een algehele vernieuwing van het Maagdenhuis. De vervanging van het woongedeelte van de oudere meisjes aan de Handboogstraat was er nu bijgekomen. Dit schijnt geen aanleiding geweest te zijn tot het maken van een heel nieuw ontwerp. De uit architectonisch opzicht belangrijkste vleugels aan de Voetboogstraat en het Spui, die de kerk en de regentenkamers bevatten, waren op tekening geheel uitgewerkt, zoals uit het kerkontwerp van 1780 blijkt (afb. 61). De twee vleugels die er nu aan werden toegevoegd, die aan de Handboogstraat en aan de achterzijde van het terrein, waren niet zo belangrijk dat een nieuw ontwerp nodig scheen. Het is mogelijk dat men bij het ontwerp van 1780 voorzien heeft dat in de toekomst eens de beide andere vleugels zouden volgen.

+ In de beide, nieuw aan het ontwerp toegevoegde, vleugels werd het huishoudelijk deel van het weeshuis ondergebracht, zoals dat ook in de gebouwen die zij vervingen gehuisvest was geweest. De keuken, bakkerij, het washuis en de voorraadruimten kwamen in een onderhuis, daarboven de eetzaal, school en slaapzalen. De nieuw geprojecteerde grote eetzaal, liep onder de galerijen van de kerk door tot aan de Voetboogstraat. In het onderhuis liepen de werkruimten eveneens tot de Voetboogstraat door. Onder de speelgalerij naast de binnenplaats was een grote drijvende provisiekelder gemaakt waardoor de vloer van de galerij hoger was komen te liggen dan de binnenplaats. Het is mogelijk dat deze kelder in het plan van 1780 heeft ontbroken, zodat de galerij toen wellicht gelijk met de binnenplaats geprojecteerd was. Doordat de grote eetzaal tot de Voetboogstraat werd doorgetrokken kwam ook de ‘deur naar het choor’ te vervallen. Nadat de twee nieuwe vleugels aan het ontwerp waren toegevoegd heeft men vermoedelijk nog enige tijd vastgehouden aan het plan om boven de regentenkamers drie werklokalen boven elkaar te maken. Op de oudste doorsnede ziet men hier nog drie ruimten met een stookplaats boven elkaar, hetgeen erop wijst dat het geen slaapzalen waren (afb. 75). Later worden de drie werklokalen verdeeld over de eerste verdieping.

+De twee aan het ontwerp toegevoegde vleugels

+ Hoewel het ontwerp in twee etappen ontstaan moet zijn heeft het een consequente opzet. In het middendeel der vleugels liggen de grote ruimten, in de hoeken de kleinere kamers, die vaak in twee lagen boven elkaar zijn geprojecteerd. In of bij ieder hoekgedeelte ligt een trappehuis. Toch was dit schema niet zo helder uitgewerkt dat het Maagdenhuis een voorbeeld voor soortgelijke gestichten zou worden.

+De plattegronden zijn logisch van opzet

Met de hier omschreven opzet heeft Van der Hart de maximale bebouwingsmogelijkheid uit het terrein gehaald. De situatie bepaalde de grootte van het huis en dit bepaalde weer het aantal kinderen dat er ondergebracht kon worden. Op de oudste plattegronden staan ca. 325 slaapplaatsen getekend. Het nieuwe huis was dan ook niet berekend op veel meer dan de ruim driehonderd kinderen die het oude huis verlaten hadden. Alleen had ieder kind meer ruimte tot zijn beschikking, zulks om ‘aanstekende ziektens’ zoveel mogelijk te voorkomen.

+ In de architectuur van het gebouw zijn de twee fasen waarin het ontwerp moet zijn ontstaan af te lezen. De beide in 1780 ontworpen vleugels bezitten een ander karakter dan de in 1783 toegevoegde uitbreiding, welke laatste nauwelijks boven een kazerne-

+De binnenplaatsgevels tonen grote verschillen

achtige aaneenschakeling van vensters is uitgekomen. Het duidelijkst waren de verschillen te zien aan de zijde van de binnenplaats. Toen de vleugels uit 1780 werden ontworpen was er nog geen sprake van een vierkante binnenplaats. De gevels aan deze zijde waren achtergevels, zij hadden een gesloten en enigszins toevallig karakter, waarin verschillende soorten vensters naast elkaar voorkwamen. De beide vleugels uit 1783 daarentegen tonen een zo groot mogelijk aantal ramen, allemaal van hetzelfde type. Een eenheid is de binnenplaats nooit geworden. Ook bij de buitengevels zijn verschillen op te merken, de gevels aan het Spui en de Voetboogstraat toonden een monumentale architectuur, die aan de Handboogstraat sloot zich zo goed en zo kwaad als het ging bij het bestaande schema aan.

+ Voor het bouwen van het nieuwe Maagdenhuis ontbraken zowel in 1780 als in 1783 aparte fondsen. Het vermogen van het huis wilde men daarvoor niet te veel aanspreken. In dat laatste jaar deden de regenten een beroep op de steun van hun geloofsgenoten, terwijl dit in 1780 niet geschied was. Waren de bouwplannen in 1780 nog niet ver genoeg voor een dergelijk beroep of dacht men de bouwkosten nog wel uit enkele grote schenkingen te kunnen financieren, zoals dat bij de vroegere verbouwingen ook geschiedde? In het verzoek om medewerking van de stad in verband met het kosteloos verkrijgen van het Spinhuis werd alleen de bouwvalligheid van het oude huis genoemd. Het valt te begrijpen dat regenten hier niet vermeldden dat het project voor minstens een kwart bestond uit het bouwen van een kerk en pastorie. Doch ook in de circulaire aan de geloofsgenoten, die toch eerst werd verspreid toen het Spinhuis al verkregen was, werd daarover niet gerept. Men noemt daar alleen de bouwvalligheid en de ongezonde toestand in het door de weesmeisjes bewoonde deel. Bij de aanvang van het werk hebben de regenten en regentessen met hun naaste relaties vrijwel de helft van de bouwkosten, die toen reeds volgens de circulaire 'ruim een somme van drie Tonnen Gouds' zouden belopen, uit eigen middelen beschikbaar gesteld (Rijc 154). Het kan zijn dat men de bouw van de beide eerste vleugels wel op deze wijze dacht te kunnen regelen en eerst toen de vernieuwing van de rest van het weeshuis daaraan werd toegevoegd, een algemeen verzoek om steun heeft gedaan. De circulaire wekt dan ook de indruk dat de opstellers ervan alleen het laatste stuk van het bouwplan, het woongedeelte van de weeskinderen, op het oog hebben gehad (Rijc 155).

+De financiering van het nieuwe gebouw

Het bouwmodel van 1783

Ook van het eerste ontwerp van Van der Hart voor de algehele vernieuwing van het Maagdenhuis zijn geen tekeningen bewaard gebleven. Dit gemis wordt enigszins vergoed door het grote model dat in juli 1783 naar dit ontwerp vervaardigd werd (afb. 70-72). De twee timmerlieden die dit werkstuk maakten en die hun naam aan de achterzijde van het fronton schreven, moeten in dienst zijn geweest van Braakman. Op 21 februari 1784 ontving Braakman bij de jaarlijkse afrekening van het werk dat het jaar daarvoor was verricht *f* 599 voor het 'model van het nieuwe Maagdenhuijs' (AM nr. 270). Het model geeft het ontwerp voor het nieuwe gesticht volledig weer. Ook de gevels aan de binnenplaats zijn uitgewerkt. Aan drie zijden kunnen de wanden worden neergeklapt waardoor een blik in het inwendige mogelijk wordt. De indeling van het gebouw+ komt overeen met die welke we uit de latere ontwerpen kennen. Het belangrijkste aspect van het model is de architectuur van de drie buitengevels. Aangezien deze in de latere plannen enigszins gewijzigd is zullen we er hier iets langer bij stilstaan. De drie gevels van zeer verschillende opzet zijn gevat in eenzelfde stramien. Een horizontale lijst verdeelt de gevels in

+De architectuur van de gevels aan de buitenzijde

een basement en een bovenstuk. In beide is een nissengeleding aangebracht. De nissen van het basementgedeelte vatten de vensters van het onderhuis en van de hoofdverdieping samen. In de nissen van het bovenste deel van de gevel bevinden zich de vensters van de eerste, tweede en derde verdieping. Zo werden de vijf lagen die het gebouw telde in de gevel teruggebracht tot twee gevelgedeelten. Door de nissengeleding werden bovendien onregelmatigheden in de vensterreeksen in de zijgevels opgevangen. De geleding van de gevels door dit systeem van verdiepte nissen waarmee de vensters in verticale zin werden samengevat, is een van de bijzonderheden van het Maagdenhuis. Deze wijze van behandeling van de gevel komt in het midden van de achttiende eeuw meer voor. Het is de vraag of de nissengeleding, die het houten model van 1783 toont, reeds in het eerste ontwerp van 1780 werd toegepast. Het lijkt ons wel waarschijnlijk,

immers in 1780 had dit gevelschema meer zin dan later aangezien het gevelgedeelte aan de Handboogstraat nog kort was en de nissen aan de beide zijgevels slechts drie traveeën omgezet waren. Eerst bij de verlenging van de zijgevel in de Handboogstraat in 1783 van drie tot twaalf traveeën ontstond het gevaar dat deze zijgevel door zijn lengte, bij een gelijke behandeling de voorgevel zou gaan overheersen.

Het eerste plan voor een geheel nieuw Maagdenhuis dat ons door het houten model bekend bleef, wekt de indruk een uitbreiding van het ontwerp uit 1780 te zijn. Nog voor de timmerlieden in juli 1783 het model hadden voltooid had de architect zijn ontwerp op enkele essentiële punten herzien. Zijn vermoedelijk reeds in 1780 gekozen uitgangspunt voor de gevelarchitectuur bleek in verschillende opzichten na de vergroting niet meer te voldoen.

Het tweede en derde ontwerp uit 1783

Nog in het jaar 1783 ontwierp Van der Hart een tweetal varianten op de gevels. Bij deze ontwerpen zijn geen plattegronden bewaard gebleven. Het kan zijn dat deze er nooit zijn geweest. In de plattegronden van het eerste ontwerp werd immers geen verandering aangebracht. Aangezien ook de gevels aan de binnenplaats werden getoond en daarbij doorsneden over de aangrenzende vleugels, geven de bewaard gebleven tekeningen van het tweede en derde ontwerp toch enige indruk van het inwendige van het gebouw.

+ In het tweede ontwerp blijkt het onderhuis omhoog gebracht te zijn (afb. 73-77). Waarschijnlijk was dit uit een oogpunt van grondwaterstand nodig, want volgens het bestek voor het metselwerk van het uitgevoerde plan kwamen de vloeren van het onderhuis slechts één voet boven de hoogste grondwaterstand. Men vraagt zich af of men bij het plan dat door het model werd afgebeeld niet het lage onderhuis gevolgd heeft dat het oudere ontwerp uit 1780 bezeten kan hebben. Immers in de beide eerst geprojecteerde vleugels was het onderhuis slechts kelder, pas bij de in 1783 aan het ontwerp toegevoegde vleugels werd het voor huishoudelijke vertrekken bestemd. Voor de gevelarchitectuur had deze verandering grote gevolgen. Het hele gebouw kwam hoger uit de grond en werd nu geplaatst op een doorlopend voetstuk van natuursteen. Niet langer liepen de onderste gevelnissen door tot op de grond, zij stopten op het voetstuk waarop het gebouw nu geplaatst was en verloren daarmee hun samenvattende functie van de vensters van hoofd- en kelderverdieping.

+Het verhoogde onderhuis

+ In het derde ontwerp uit 1783 zijn de verdiepte nissen in de zijgevels opgegeven (afb. 79-80). Dit is niet gedaan om kosten te sparen. De zijgevels werden nu in hun geheel twee steen dik, terwijl dit bij de voorgevel alleen op de plaats van de muurdammen het geval was. Doordat de nissen vervielen kwamen de vensters in de zijgevels dieper in het gevelvak te liggen. De hardstenen onderdorpels moesten daardoor zwaarder worden (afb. 92). Bij de eerste aanbestedingen in eind 1783 werd zowel in het bestek van het timmerwerk als in dat van het natuursteenwerk verschil gemaakt in de kozijnen en dorpels van de vensters in de voorgevel en die welke in de zijgevels geplaatst zouden worden. Hieruit blijkt dat men toen reeds tot deze veranderingen besloten moet hebben. Het derde ontwerp van 1783 kan moeilijk later dan september 1783 gesteld worden.

+De veranderingen in de zijgevels

De eerste aanbestedingen in december 1783

In de herfst van 1783 werden de beide eerste grote partijen werk voor het nieuwe gebouw aanbesteed. De plannen lagen toen geheel vast, zodat men alle raamkozijnen en een deel van het natuursteenwerk kon laten gereedmaken. Het oude Maagdenhuis was nog niet gesloopt en de eerste gedeelten van het hier aanbestede werk behoefden pas in juli 1784 gereed te zijn. Waarschijnlijk hoopte men door een tijdige aanbesteding - voor de winter - een voordelige prijs te kunnen bedingen. Op 5 december 1783 moesten de inschrijvers hun biljetten inleveren.

+ Voor het maken van de raamkozijnen en de ramen bleken er zestien inschrijvers te zijn. De timmerman van het huis, Hermannus Braakman, was met *f* 4200 de laagste. Daarop volgde Jan Smit met *f* 4600; de hoogste inschrijver vroeg *f* 7200 (AM nr. 272). Voor het aangenomen bedrag moesten in totaal 207 kozijnen met hun ramen geleverd worden.

+De aanbesteding van de raamkozijnen

+ De grootste partij vormde die welke negen ruiten hoog en vijf ruiten breed was, waarvan er 103 stuks moesten worden gemaakt. Van dit venstertype was een model ge-

+De honderd stuks gelijke kozijnen

maakt. Het mat in de 'dag' 12 voet in de hoogte en 5 voet en 1 duim in de breedte; 'uit welke verdeeling allen de anderen van minderen hoogte moet worden opgemaakt; van welke echter de preciese maatstokken zullen gegeven worden'.

Bij de andere kozijnen waren er veertien van acht ruiten hoog, die op de bovenste verdieping aan de binnenplaatsgevels kwamen; vijf en dertig stuks van vier ruiten hoog waarvan twee en twintig op de bovenste verdieping aan de buitengevels, waar de grote kroonlijst geen hoge vensters toeliet, vijf in de korenzolder boven de kerk en acht aan de achtergevel. Verder waren er een aantal vensters voor de kelders en het onderhuis, variërend van een tot drie ruiten hoog. Apart stonden de vier vensters met ronde togen in de voorgevel en de vijf grote en vijf kleine vensters in de kerk. Om al deze vensters te beglazen zouden er meer dan 7000 ruiten nodig zijn. De kozijnen moesten van grenehout zijn, doch Noors of Coperwijks grenehout mocht niet gebruikt worden. De zijkanten van de kozijnen moesten worden afgerond. De bovendorpel bleef voor een groot deel in het zicht, terwijl de zijstijlen vrijwel geheel achter het metselwerk schuilgingen; op dezelfde wijze als dit ook bij het Nieuwe Werkhuis was gedaan. Alleen de kozijnen van de kerkvensters moesten van eikehout zijn.

+De ramen

+ Zeer veel aandacht besteedde het bestek aan de beschrijving van de constructie van de ramen; het was duidelijk dat dit het meest kwetsbare onderdeel was. Het raamhout moest gemaakt worden uit '2 duims eikehout'. De zijstijlen en de bovenregels moesten 3 duim breed zijn, de wisseldorpels 2½ duim en de onderdorpels 4 duim. De roeden werden 5/4 duim breed, zij waren aan de binnenzijde waarschijnlijk gewoon rechthoekig afgewerkt. Slechts de vier vensters met de ronde togen uit de regentenkamers en zestien stel van de grootste vensters moesten worden afgewerkt met een 'schaafje'. Het eikehout waaruit de ramen werden gemaakt moest ten minste een jaar tevoren gezaagd zijn en aan de lucht blootgesteld zijn geweest, het moest zijn 'Wagenschot, Vathout ofte Pijphout' zonder enig gebrek. Voordat het hout verwerkt werd moest het gekeurd worden. De kozijnen van de 'benedenverdieping' of het onderhuis zouden 1 juni 1784 klaar moeten zijn, de overige op 1 maart 1785. Van de ramen moest de eerste helft worden geleverd op 1 juni 1785 en de resterende helft twee maanden later.

+De aanbesteding van het eerste deel van het steenhouwwerk

+ Op 5 december 1783 werden ook de inschrijvingsbiljetten geopend op het bestek voor het eerste deel van het steenhouwwerk. Ook hier was de werkbaas van het huis de laagste inschrijver. Voor *f* 6355 werd dit werk gegund aan Johanna Driessen, weduwe Herman Poggeman. De andere inschrijvers waren J. Dk. Beuker, A. van der Noen, E. Gotzch, Fk. Kaal en Westerloo, waarvan de laatste met *f* 11300 het hoogste was (AM nr. 272). Dit eerste natuursteenbestek omvatte het plint van het gebouw en alle vensterdorpels. Het werk moest worden uitgevoerd in blauwe Escouzijnse steen, die onder de rij moest worden vlak geschuurd en vervolgens moest worden gefrijnd met elf slagen per duim. Van belang is het tijdschema dat in dit bestek is opgenomen waaruit blijkt hoe men zich het verloop van het werk had voorgesteld. De onderste lagen van het plint alsmede de dorpels van de vensters van de kelders en van het onderhuis moesten voor de ene helft op het werk zijn op 1 juli, voor de andere op 1 augustus 1784. Het gehele plint moest zijn geleverd voor 1 september 1784. Verder dan het onderhuis wilde men in 1784 niet gaan. De dorpels van de vensters van de hoofdverdieping moesten eerst het volgende seizoen, april 1785, gereed zijn. Men was van plan het gebouw in dat jaar in zijn geheel op te trekken, want de dorpels van de eerste verdieping moesten op 1 mei klaar zijn, die van de tweede verdieping op 1 juni en van de derde verdieping op 1 juli 1785. In dit bestek wordt naar tekeningen verwezen, welke thans ontbreken. Van de verschillende profielen van onderdorpels waren door Braakman houten

mallen gemaakt. Ook was er een werktekening van het voetstuk waarop de breedte van de blokken was aangegeven. Achter de stoepen, die niet behoorden tot het deel dat in dit bestek werd aanbesteed, konden de blokken worden weggelaten.

Reeds in de herfst van 1783 stond de vorm van het nieuwe Maagdenhuis geheel vast en moeten er een aantal aanbestedingstekeningen gemaakt zijn, waarvan er slechts enkele zijn overgebleven (afb. 88-93). Van de werk- en detailtekeningen bleef er geen bewaard.

Het begin van het werk

Terwijl de aannemers die het laagste hadden ingeschreven in hun werkplaatsen begonnen aan de eerste onderdelen van het nieuwe gebouw, kwam ook op het Spui

+ enige verandering. De afbraak van het oude Maagdenhuis en de negen aangrenzende huizen was inmiddels aanbesteed. Op 5 november 1783 was dit werk gegund aan de bekende sloper Frederik Kaal, die *f* 9210 voor de sloop geboden had (AM nr. 272). Voor half januari 1784 moesten het Maagdenhuis, de pastorie en een der aangrenzende huizen zijn afgebroken en het puin zijn afgevoerd. Zes panden aan de zijde van de Handboogstraat waren nog verhuurd en konden eerst na mei 1784 worden gesloopt. Alleen de regenbak onder de vleugel van 1752 moest gespaard blijven.

+De afbraak van het oude weeshuis

Een verzoek aan het stadsbestuur om de straat voor het huis geheel te mogen afsluiten en er een kalkhok te plaatsen werd toestemmend beantwoord (Rijc 159). Op 19 november 1783 ontving de heibaas *f* 80 voor het inslaan van 40 masten voor het kalkhok (AM nr. 270). Op 21 februari 1784 werd met Braakman afgerekend voor het werk dat hij het jaar daarvoor verricht had. Behalve de betaling voor het model ontving hij *f* 688 voor de schutting en het kalkhok en *f* 269 voor het maken van mallen ten behoeve van het steenhouwwerk.

+ Op 28 januari 1784 werd het ontgraven van de bouwput, het opruimen van de funderingen en het stutten van de zijkanten voor *f* 4300 aangenomen door Gerrit Kuneman (AM nr. 272). Hij moest hiermee in februari beginnen aan de kant van de Voetboogstraat. Het heiwerk van het nieuwe Maagdenhuis werd op 7 april 1784 gegund aan Jan+ Scheuning (AM nr. 272). Hij moest 855 masten van 44 voet lengte en 533 juffers van 36 voet inslaan. Daarvoor zou hij een grote heistelling moeten gebruiken die door 60 man bediend kon worden. Voor de lange masten had hij 47 stuivers bedongen, voor de kortere 23 stuivers. Volgens het verslag van het bouwwerk in de Nederlandsche Mercurius van oktober 1786 was op 5 mei 1784 de eerste paal geslagen. De betalingen van het heiwerk liepen van 19 mei tot 25 augustus 1784 en kwamen in totaal op *f* 3079. Waarschijnlijk is men genoodzaakt geweest een wijziging in het heiplan aan te brengen. Vermoedelijk bleken langere palen nodig dan men aanvankelijk verwachtte. Van deze langere en zwaardere palen zal een kleiner aantal voldoende zijn geweest. Bij de laatste afrekening op 25 augustus bleken 1086 masten te zijn geslagen voor 55 stuivers per mast (AM nr. 270). De 747 eiken kespen en de 3441 voet funderingsplanken van 4 duim dik zullen door de regenten zijn gekocht en door de timmerman Braakman verwerkt (AM nr. 272).

+Het maken van de bouwput

+Het heiwerk

De aanbesteding van het metselwerk in mei 1784

Op 19 mei 1784 zouden de bezorgers van het ‘Roomsch Catholijke’ Maagdenhuis ‘des avonds ten half zes uuren ten hunne comptoire in de Spinhuissteeg, met besloten briefjes aan de minst inschrijvende’, aanbesteden: ‘de arbeidsloonen van het metzelwerk tot het opbouwen van het nieuw te makene Maagdenhuis op het Spuij, bij het duizend gerekend, volgens plans en tekeningen, het model en volgende Conditiën’. In zes en twintig artikelen werden de spelregels uiteengezet. Het was de bedoeling dat alle werkzaamheden die verricht moesten worden berekend werden per duizend steen. Het+ was evenwel ook toegestaan om een totaalbedrag op te geven en dit niet te herleiden tot bedragen per duizend steen. De besteders zouden zorgen dat er voldoende steen op het werk was, welke steen zou worden opgetast aan de overzijde van het Spui en vandaar naar het werk gebracht kon worden over een hulpbrug die over het water zou worden geslagen. ‘Het getal der metzelsteenen zal moeten blijken uit de bewijsbriefjes van de schippers, volgens

+De algemene voorwaarden

welken de betaling zal gereguleert worden'. Alle werk moest worden gemaakt 'als of het in dagloon wierd gewerkt'. Er zou een opzichter worden aangesteld om op het werk toe te zien (AM nr. 272). De laagste inschrijver bleek de wed. M. Kuijpers & Zn en W. van Wouw welke combinatie *f* 2:17 per 1000 stenen vroeg. Ook hier bleek weer een firma die in normale tijden de klandizie van het huis bezat het laagste te zijn.

De bepalingen van het bestek bevatten veel gegevens over het gebouw. Zij zijn neergeschreven in de volgorde van het werk: van funderingen naar het opgaande werk en ten slotte de afwerking en onderdelen als schoorstenen en privaatkokers. We zullen deze volgorde hier aanhouden.

De bovenkant van de fundering lag vier voet onder stadspeil. De buitenmuren moesten[+] hierop worden aangelegd, 3½ Lekse rode mopsteen dik. Van alle andere muren, zowel de opgaande binnenmuren als de muren ter ondersteuning van de aardgewelven en de

[+] *Het metselwerk onder de grond*

muren van de riolen was de dikte in de tekening ingeschreven. De riolen moesten op een diepte van zes voet worden aangelegd en worden afgedekt door stenen gewelven, die evenals de aardgewelven een halve voet onder het vloerniveau moesten blijven. Dit laatste was bepaald op één voet boven het hoogste peilwater. De kalk die voor het metselen nodig was, moest gemaakt worden door de aannemer, de samenstelling zouden de besteders opgeven. De formelen van de gewelven van de riolen zouden beschikbaar worden gesteld. Voor het formeren van de aarde ter ondersteuning van de aardgewelven moest de aannemer zorgen.

+ De buitenmuren zouden voor zover zij boven het peilwater kwamen tot een halve voet onder de straat worden opgemetseld van 'vlakke grijze klinkert in basterd ciment'.

+De opgaande muren

Onder de binnenmuren moesten acht harde lagen komen, ook daar was dus een soort trasraam. Boven het trasraam werd het arduinstenen plint van de buitengevels gesteld, met een achtermetseling van anderhalve steen dikte. Daarboven werden de buitenmuren opgetrokken, die twee steen dik moesten worden. Alleen ter plaatse van de nissen van de voorgevel kon worden volstaan met een muurdikte van anderhalve steen. De nissen werden aan de bovenzijde besloten met een halfsteensrollaag, boven de vensters kwamen 'strekse bogen' van 1½ steen een duim rondgewerkt. Alle buitengevels moesten worden uitgevoerd in grauwe, Vechtse mopstenen, waarvan de beste stenen aan de voorgevel moesten worden verwerkt. De besteders hielden zich het recht voor om bij de gevels aan de binnenplaats over te stappen op grauwe Lekse mopsteen. In de oorspronkelijke redactie van het bestek zou de voorgevel gesneden voegen krijgen en de andere gevels plat vol worden gevoegd. Een kanttekening bepaalde het voegwerk van de voorgevel eveneens op plat vol 'en waartoe de voorgevel van het Werkhuis tot modell zal moeten verstrekken'.

De aannemer van het metselwerk moest de timmerman helpen bij het leggen van de balken en van anderhalve voet onder de balken tot aan de bovenkant ervan harde lagen metselen met gebruik van 'basterd ciment'. Ook de steenhouwer moest op hulp kunnen rekenen bij het stellen van lijsten en goten. De binnenmuren zouden vanaf het trasraam worden opgetrokken in rode Vechtse moppen, behalve op die plaatsen in het interieur waar het metselwerk van de muren in het zicht zou blijven in het onderhuis en op de korenzolder.

+ De balklaag boven het onderhuis moest worden gemaakt volgens de constructie met stenen gewelfjes die men oorspronkelijk voor alle vloeren had willen toepassen. De balken werden daartoe overhoeks gelegd en verbonden door halfsteens gewelfjes van Goudse steen. Ook tussen de galerij en de kerk zou een dergelijke vloerenconstructie worden gemaakt. Verder werd hij alleen nog gebruikt bij de trappehuizen en wasplaatsen. Op punten waar water te verwachten viel, zoals bij de galerij en de wasplaatsen, werden deze vloeren gemaakt van 'een digte Goudse plaveij in basterd ciment'.

+De vloeren

+ Het bestek van het metselwerk geeft aanwijzingen over de afwerking van het interieur, aangezien de aannemer de muren moest pleisteren, het metselwerk dat in het zicht bleef moest afvoegen en de stenen vloeren moest leggen. Ook de ovens, fornuizen en schoorstenen, alle van Goudse steen, moest hij aanbrengen. Ook de blauwe of verglaasde pannen op het dak moesten door de aannemer van het metselwerk worden gelegd.

+Het pleisterwerk

+ De laatste bepalingen van het bestek betreffen de cementen kelder onder de galerij en de regenwaterput. Het is duidelijk dat men dit werk voor het laatste hield. De constructie van deze onderdelen werd uitvoerig beschreven. De

+De grote kelder en de regenbak

aannemer moest voor de degelijkheid van zijn werk instaan en eventuele latere gebreken op zijn kosten herstellen. De regenbak uit 1752 bleef behouden en moest geheel worden schoongemaakt. Het was de bedoeling in het midden van de binnenplaats een pomp te maken. Daartoe zou een waterput worden gemetseld, die van boven met een gewelf zou worden gesloten.

Ook in het metselbestek werden tijdstippen genoemd waarop gedeelten klaar moesten zijn. Op 1 november 1784 moest men zover gevorderd zijn dat het arduinstenen plint van een achtermetseling was voorzien en enkele dwarsmuren tot dezelfde hoogte waren opgetrokken. Een jaar later, half november 1785, moest het werk geheel gereed zijn, hetgeen ook inhield de pannen op het dak en de pomp op de binnenplaats.

Direct na de aanbesteding op 19 mei 1784 moest de aannemer aanvangen, want reeds op 1 juli 1784 zou moeten worden begonnen met het stellen van het plint aan de zijde van de Voetboogstraat. Aan de zijde van de Handboogstraat was men op dat moment nog aan het heien. Een gedenksteen onder de galerij aan de zijde van de Voetboogstraat

vermeldde dat op 16 juni 1784 door de regenten de eerste steen werd gelegd.

Het eerste jaar moeten de werkzaamheden volgens plan zijn verlopen. De steenhouwersfirma die het plint moest maken kreeg op 6 december 1784 de termijn uitbetaald waarop zij recht had als dit deel was opgeleverd. In november en december werden duizend matten aangekocht om het werk voor de winter af te dekken (AM nr. 270).

+ Ook nu werden weer onderdelen uitbesteed waaraan men het volgend jaar zou toekomen. Het maken en stellen van de kap met leverantie van hout en spijkers werd op 8 september 1784 aangenomen door de firma Braakman. Op 6 oktober 1784 werd de leverantie van 650 stuks ijzeren blindankers uitbesteed aan de smid H. Hoefsmid voor *f* 12 per honderd pond. Het loodgieterswerk, met alle buizen en de pompen werd op 26 januari 1785 voor *f* 12749 aangenomen door Johannes de Vos (AM nr. 272).

+De aanbestedingen in de herfst van 1784

De aanbesteding van het natuursteenwerk

Een belangrijke aanbesteding vond plaats op 20 oktober 1784 toen in het regentenkantoor+ kantoor aan de Spinhuissteeg de inschrijvingsbiljetten op het steenhouwwerk, benodigd voor de voltooiing van het gebouw werden geopend. Deze partij betrof de beide grote stenen trappen van het huis, waarvan die bij de ingang aan de Handboogstraat 95 treden en een aantal bordessen zou krijgen en die bij de secreten 101 treden hoog zou worden. Verder waren er zes stoepen nodig, drie aan de buitengevels en drie op de binnenplaats.

+Het grote natuursteenbestek

De bogen in de voorgevel en de band daarboven die zich langs de zijgevels zou voortzetten en de natuurstenen goten aan de binnenplaats en achtergevel moesten, evenals de stoepen en trappen, worden uitgevoerd in blauwe arduinsteen, genaamd Schotzensche steen. De grote kroonlijst langs de drie buitengevels en het fronton van de voorgevel zouden worden gemaakt van Bremersteen. In het bestek wordt herhaaldelijk naar tekeningen verwezen welke niet bewaard zijn gebleven. Waarschijnlijk zijn de tekeningen van het grote trappehuis (afb. 89) en van het profiel van de voorgevel (afb. 88) ten behoeve van dit bestek gemaakt.

Het resultaat van de aanbesteding viel tegen. Van de vier inschrijvers: Westerloo, Frauen, Beuker en de Wed. Poggeman was de eerste de laagste met *f* 21050 en de laatste de hoogste met *f* 22545. De besteding werd ‘uit hoofde van eenige zwarigheden voortspruitende uit de tijdsomstandigheden en de duurte der steen, die nochtans bezwaarlijk zoude te bekomen zijn, opgeschort’ (AM nr. 272).

+ Aangezien het werk voortgang moest vinden werd op 17 november 1784 een kleine partij steenhouwwerk aanbesteed, die men het komende jaar het eerste nodig had. Het betrof de bogen van de middenpartij der voorgevel en de lijst daarboven, die nu beperkt bleef tot de voorgevel en niet meer doorliep over de beide zijgevels. Hiermee was het verschil tussen de voorgevel en de beide zijgevels weer groter geworden. Het werk behoefde niet meer in arduinsteen te worden uitgevoerd; nu werd Bremersteen voorgeschreven die op dat moment blijkbaar beter te krijgen was.

+Het beperkte natuursteenbestek

Van de inschrijvers op dit bestek, M. en J.D. Frauen, H. van Westerloo, J.D. Beuker, Wed. Poggeman, Viervant en Gotsch en comp., was de laatste met *f* 1379 de laagste. Het werk moest voor 1 mei 1785 klaar zijn.

+ De grote partij steenhouwwerk werd op 13 april 1785 opnieuw aanbesteed. Weer schreven dezelfde firma's in, behalve Viervant die dit keer niet meedeed. Het werk werd gegund aan Ernst Gotz en Doyer voor *f* 14246 (AM nr. 272).

+De aanbesteding van het resterende deel van het natuursteenwerk

Het eerst nodig waren de natuurstenen gootlijsten. Voor de Bremerstenen gootlijst aan de buitengevels zouden de regenten de steen leveren ‘onder de kraan’. De aannemer moest direct met het werk beginnen zodat men twee maanden later een aanvang zou kunnen maken met het stellen en daarmee zou kunnen doorgaan.

Het overige natuursteenwerk moest worden uitgevoerd in blauwe arduin of Schotzense steen waarvan de leverantie in het aangenomen werk was begrepen. De goten aan de binnenplaats en aan de achtergevel dienden half augustus klaar te zijn. De drie stoepen op de binnenplaats moesten half september gereed liggen om te kunnen worden gesteld als de steigers werden weggenomen.

Het laatste kwamen de beide grote trappen en de drie stoepen van de buitengevels aan de beurt. Deze onderdelen behoefden pas in maart 1786 geleverd te worden; een half jaar later dan het eerste bestek voorschreef.

Het optrekken van het gebouw in 1785 en de afwerking in 1786

+ In 1785 werd het Maagdenhuis gebouwd. Aan het begin van het bouwseizoen stond nog slechts het natuurstenen plint; op 2 november 1785 werd de eerste pan gelegd volgens een verslag in de Nederlandsche Mercurius van oktober 1786.

+Het verloop van het werk

Uit de rekeningen blijkt dat de verschillende onderdelen die uitbesteed waren op tijd op het werk waren aangekomen. Op 29 juni 1785 werd met Ernst Gotzsch en comp. het hele bedrag van de bogen en de benedenste lijst afgerekend. Johanna Driessen, de weduwe van Herman Poggeman, kreeg op 5 oktober 1785 de laatste betaling van het eerste natuursteenbestek. Alle vensterdorpels waren door haar op tijd geleverd. Met de timmerman Hermannus Braakman werden de vensterkozijnen en de kap eerst in maart 1786 afgerekend, het hele jaar door had hij echter regelmatig voorschotten ontvangen. Buiten deze aangenomen partijen had hij nog *f* 12449 voor niet aangenomen werk te vorderen. Voor het grootste deel moet dit zijn verwerkt aan het leggen van balken en vloeren. De regenten betaalden de bouwmaterialen meestal rechtstreeks aan de leveranciers. De houtkoper Cornelis Otter had in 1785 voor *f* 16035 aan balken geleverd. De kalk en de steen was in grote hoeveelheden geleverd door Abel Hanenbergh. Op 17 mei 1786 werd eerst afgerekend met de ‘heer Willem van Brienen en Soonen voor geleeverde Breemersteen 1785’ waarvoor hem *f* 1808 werd betaald (AM nr. 270).

+ Nadat in 1785 de romp van het nieuwe gebouw voltooid was kon men het volgende jaar beginnen met de afwerking. Op 8 februari 1786 werd het maken van 100 binnendeuren voor *f* 902 gegund aan Dk. van der Horst. Het randwerk moest van grenehout worden gemaakt, de panelen van Riga's wagenschot. Op 15 augustus 1786 zouden de deuren klaar moeten zijn. Uit de afrekening blijkt dat er in totaal 103 deuren gemaakt werden. Een tekening van de binnendeuren bleef bewaard (afb. 94).

+De binnendeuren

+ Op 22 maart 1786 werden 118 stuks draailuiken voor *f* 1342 aan Braakman aanbesteed. Zij moesten voor augustus 1786 klaar zijn. Per venster waren er vijf vouwen waarvan de naden samenvielen met de roeden. Aan de ene zijde van het venster werden drie vouwen, aan de andere twee vouwen geplaatst. De hoogte van de luiken werd opgegeven aan de hand van het aantal ruiten dat het raam hoog was. Uit de aantallen luiken van verschillende hoogten blijkt dat waarschijnlijk de vensters aan de buitengevels van luiken werden voorzien en dat aan de binnenplaats slechts de ramen van de vleugel aan het Spui, die op het zuiden lagen, luiken kregen.

+De vouwblinden

+ Op een punt was de bouwerij nog in volle gang. De grote kelder onder de vleugel aan de Voetboogstraat en de twee nieuwe regenbakken op de binnenplaats werden nu gemaakt. De houten roosterwerken hiervoor, die bij de kelder 28 bij 46 voet en bij de waterbakken elk 18 bij 22 voet groot waren, werden voor *f* 1390 op 8 maart 1786 aan Braakman gegund. Cornelis Otter had het leveren van hout voor de roosters aangenomen en kreeg daarvoor in november 1786 *f* 1060 betaald.

+De drijvende kelder

Het metselwerk van deze onderdelen was al in het grote metselbestek van mei 1784 begrepen. Alleen had men ondertussen besloten in plaats van een, twee waterbakken te maken. Dat de grote kelder het laatste werd aangebracht en daardoor als drijvende kelder moest worden uitgevoerd zal gedaan zijn om de druk van de draagmuren niet op de kelder te laten komen, hetgeen ongelijke zettingen en lekkage ten gevolge zou hebben.

+ Het stucadoorwerk van het huis werd op 16 augustus 1786 aanbesteed. Het was slechts van geringe omvang aangezien de muren aan de binnenzijde door

+Het stucadoorwerk

de metselaar gepleisterd waren en er onder de houten balklagen geen gestucadoorde plafonds werden aangebracht. Dergelijke plafonds kwamen alleen voor in het portaal aan de Handboogstraat, in de regentenkamers met het voorhuis daartussen en in de pastorie. Deze werkzaamheden, waarbij de afwerking van de kerk was inbegrepen, werden voor *f* 972 door Casper van Dijk en Joh. George Frits aangenomen. Bij de bespreking van de interieurs en van de kerk zullen wij op hun werk terugkomen.

+ In november 1786 werden een aantal bijzondere deuren van het huis aanbesteed aan Braakman. Hierbij was inbegrepen de afwerking van de dakkapel met klok aan de binnenplaats (afb. 95). Het hout ervoor was reeds door de 'Heeren Aanbesteeders' aan de molen opgegeven.

+Bijzondere onderdelen

De deuren die toen werden besteed waren de voordeur aan de Handboogstraat (afb. 97) en de deur die het portaal aan de kant van de binnenplaats afsloot. Dan volgde de eiken

voordeur aan het Spui (afb. 96), waarbij een bovenlicht kwam dat zover bewerkt moest worden dat de beeldhouwer het snijwerk zou kunnen verrichten. De deur aan de binnenplaats bij de achterstoep werd gewijzigd. Het reeds geplaatste kozijn moest worden veranderd en voorzien worden van een ronde toog, waarin een soortgelijk bovenlicht als dat van de voordeur zou passen.

In de hal of het voorhuis tussen de voordeur aan het Spui en de deur aan de binnenplaats zouden vier deuren komen. Verder moesten er nog twee deuren voor de Voetboogstraat worden gemaakt en vier deuren in de kerk, bij de altaarnis.

Ook de vensters waren in 1786 aangebracht. In februari 1787 blijkt bij de betalingen van de rekeningen van het vorige jaar dat er *f* 1933 was verwerkt aan loden raamgewichten. De schilder Gerrit van de Idsert ontving *f* 3782 voor het leveren en inzetten van de ca. 7000 ruiten en het gronden van de vensters (AM nr. 270).

Op 3 februari 1787 ontvingen de 'Rooijmeesters voor salaris weegens t' maaken nieuw Maagdenhuijs' *f* 140 (AM nr. 102c). Hun bemoeiing met het werk zal niet verder nodig zijn geweest.

De voltooiing van het gebouw in 1787

In de voorgaande jaren had de metselaar ca. *f* 10000 per jaar verwerkt, in dit laatste jaar beliep dit ruim de helft. In het bestek voor het metselwerk was ook begrepen het pleisteren van de muren en het leggen van de stenen vloeren, welke werkzaamheden het laatst moeten zijn uitgevoerd. Het afschilderen van het huis in 1787 kostte *f* 7026 (AM nr. 270). Een deel van dit bedrag moet betrekking hebben op het inwendige waar veel vensterluiken en deuren te schilderen vielen. Deze onderdelen werden eerst in dit jaar aangebracht, evenals de buitendeuren. Op 4 april 1787 ontving de wed. Hendrik Hoefsmith en zoon *f* 292 voor het maken van 26 leuningen voor de trappen (AM nr. 102c). Ook aan de buitenkant van het huis werd nog gewerkt. Het grote fronton was eerst in september 1787 voltooid. Aan het eind van 1786 werden waarschijnlijk het kalkhok,+ de loopbrug en de schuttingen gesloopt, waarvan het houtwerk blijkens een post van 3 februari 1787 *f* 315 opbracht. De regenten richtten een verzoekschrift aan het stadsbestuur om de walkant voor het nieuwe gebouw naar voren te mogen plaatsen. De walmuur lag voor het huis twee voet terug vergeleken met de omgeving. Het verzoek hield in de walmuur 7 voet te mogen verplaatsen, zodat hij 5 voet zou uitsteken bij die van de buurpanden. De gedeelten van de walmuur voor de zijstraten gelegen, zouden dan schuin op het nieuwe stuk moeten toelopen. Na een gunstige beslissing op 14 februari 1787 toog men aan het werk. Op 2 mei 1787 werd *f* 273 betaald voor het heiwerk en de palen en op 13 juni 1787 kon worden afgerekend met Ad. Kuijpers en Willem van Wouw die het maken van de wal met graven, metselwerk, materiaal en stenen dekstukken hadden aangenomen voor *f* 1850 (AM nr. 270). Dit alles was gedaan 'ter bevordering van meerder gemak voor de passage en tegelijk ook voor het welstandige' zoals in het verzoek aan Burgemeesters uiteengezet werd (AM nr. 277).

+*De nieuwe walmuur*

Op de grote gravure van 1786 (afb. 101) die gemaakt was voordat het huis was afgewerkt en de walmuur was verplaatst, ziet men hoe dicht het grote gebouw aan het water stond. Bovendien ontbraken op dat moment de stenen stoeppalen aan de voet nog.

In de Handboogstraat staat een andere toegangsdeur aangegeven dan werd uitgevoerd. De stenen palen die de voet van het gebouw omzomen konden eerst

geplaatst worden+ toen de bestrating om het gebouw in orde werd gemaakt. In februari 1787 vroeg de wed. Poggeman *f* 17:5 per paal (AM nr. 272). Het ging toen om 54 stuks, een aantal dat ongeveer overeenkomt met het aantal stoeppalen dat op de laatste plattegrond staat aangegeven (afb. 110). In later tijd werd het gebouw omringd door 44 palen. Waarschijnlijk heeft men op het aantal stoeppalen bezuinigd. Aan hardstenen stoepzerken om het gebouw heeft men kennelijk nooit durven denken; binnen de palen werd een eenvoudige bestrating aangebracht.

+De stoeppalen

In februari 1788 werden ijzeren stoepbalusters of de ‘pilaaren tot de stoepen’ betaald met *f* 243, die de wed. A. van der Valks erfgen. geplaatst hadden (AM nr. 270).

In 1788 werden aan weerszijden van de gevel twee grote Franse lantaarns gehangen,+ voorzien van een lamp en een koperen verzilverd schild erachter. Zij hadden *f* 50 per stuk gekost en werden aan Hendrik Bosch betaald in februari 1789 (AM nr. 102c). Op een gravure uit 1789 zijn deze lantaarns te zien (afb. 104). Het Vervolg op Wagenaar

+De twee lantaarns aan de gevel

(1790) vermeldt hierover: ‘Op elken hoek ziet men eenen fraaien Lantaarn, van de hedendaagsche uitvinding; zij geeven licht niet slegts op de Graft, maar ook in de Hand- en Voetboogstraat’.

Het beeldhouwwerk in het fronton (1787)

Het grote natuurstenen fronton met het beeldhouwwerk van de stadsbeeldhouwer Anthonie Ziesenis werd eerst in 1787 gehakt en geplaatst. Reeds op het vier jaar vroeger gemaakte model komt dezelfde compositie voor.

De twee weesmeisjes die een rond schild tussen zich in houden schijnen ontleend aan+ het schoorsteenstuk van de regentenkamer. In het schild is Marcus 10 vers 14 uitgebeeld: ‘Laat de kinderen tot Mij komen’. De weesmeisjes met het schild zijn omgeven met de symbolen van Geloof (kruis, wierookvat en kan), Hoop (anker, en duif met tak) en Liefde. Dit laatste is gesymboliseerd door een brandend hart dat het geheel bekroont. Slechts in dit bijwerk dat om de voorstelling van de weesmeisjes is geplaatst, valt enig verschil met de eerste opzet te constateren.

+De voorstelling van het beeldhouwwerk

Van het beeldhouwwerk in het fronton werd een uitgewerkte tekening gemaakt waarvan de verblijfplaats thans niet bekend is doch waarvan wel een afbeelding bestaat (afb. 100). De Nederlandsche Mercurius van oktober 1786 vermeldt: ‘De tekening tot deeze Medaillon wierd, alvoorens dezelve door den Stadts Beeldhouwer Antonie Ziezenis in Steen gehouwen is, op een hout beschot, op Maandag den 6 Febr. 1786, den Regenten voorgesteld, welken ten dien einde aan de overzyde in een der vertrekken van het Bagynenhof vergaderd waren’.

+ Het duurde daarna nog geruime tijd eer Ziesenis aan het werk kon gaan. Eerst in februari 1787 werd het aannemingscontract getekend. Het houten model en de ‘boetzeersels’ waren in de aannemingsprijs begrepen. Het werk moest half september 1787 gereed zijn. In dat geval zou Ziesenis boven de aanneemsom van *f* 4000 nog een premie van *f* 700 ontvangen. De regenten zouden de benodigde Bremersteen leveren, waarvan zich een deel reeds aan de stadswerkplaats bevond. Bij het transport en het stellen zou de firma Thomas Doyer en Ernst Gotzch haar diensten bewijzen, zij zou hiervoor boven de met Ziesenis overeengekomen aanneemsom een bedrag van *f* 1800 ontvangen (AM nr. 272).

+Het contract met Ziesenis

Waarschijnlijk was het voor de regenten heel moeilijk geweest in deze onrustige tijd aan de benodigde Bremersteen te komen. Reeds op 12 juli 1786 werd de Heer Van Brienen betaald voor 9 blokken Bremersteen en ontving Ernst Gotzch *f* 600 ‘op rek. van Breemersteen voor de groote Lijst en Beeldhouwer’ (AM nr. 102c).

Op 30 oktober 1786 blijken Thomas Doyer en Bentinck Waardenburg elk een aantal ‘bremer blokken’ te hebben geleverd. Op 21 februari 1787 krijgt de stad Amsterdam ‘7 blokken Breemer steen voor het frontispice’ betaald. Op 13 juni 1787 werd de laatste partij afgerekend met Bentinck Waardenburg (AM nr. 102c).

Wanneer op 12 december 1787 met Ziesenis wordt afgerekend ontvangt hij de premie van *f* 700. Hij moet het werk dus op tijd hebben klaar gekregen, zodat de voorgevel misschien reeds uit de steigers was toen de wezen eind september 1787 hun nieuwe huis betrokken.

De veranderingen in het plan tijdens het bouwen (1783-1787)

In het voorbereidende stadium van 1783 werden twee grote veranderingen in de plannen aangebracht: het omhoogbrengen van het onderhuis en de vervlakking van de zijgevels. De consequenties van beide wijzigingen werden niet direct getrokken. Door+ de hogere stoepen was het eenvoudig het onderhuis meer toegangen te geven. In het tweede en derde ontwerp van 1783 zijn deze deuren nog niet getekend (afb. 78-79), evenals bij het model zijn daar nog lichtopeningen onder de stoepen. Eerst het ontwerp van 1785 toont op deze plaats ingangen naar het onderhuis. De vervlakking van de zijgevel vond logische voortzetting in het weglaten van de natuursteenlijst tussen de hoofdverdieping en de eerste verdieping, welke stap eerst in november 1784 werd gezet (afb. 81-82).

+Het verhoogde onderhuis

+ Ook tijdens de uitvoering werd het ontwerp op talrijke punten van ondergeschikte aard gewijzigd. In de gevels aan de binnenplaats waren twee minder geslaagde punten. Naar

+De vensters aan de binnenplaats

de zijde van de Handboogstraat waren de vensters van het onderhuis zo geplaatst dat de muurdammen van de hoge balkdragende muren erboven op deze vensters neerkwamen (afb. 75). Deze uit constructief oogpunt weinig doordachte situatie kon eenvoudig worden voorkomen door de vensters van het onderhuis zo te verschuiven, dat zij onder de andere vensters kwamen, iets waartoe men tijdens de uitvoering in 1784 moet hebben besloten.

Aan de overzijde grensde de pastorie voor een klein deel aan de binnenplaats. Hier was een blindnis ontworpen met een klein rond venster erin, van soortgelijke vorm als er ook hoger in de gevel, naast de kerkvensters was toegepast. De ruimten erachter waren kennelijk onvoldoende verlicht zodat men voor de uitvoering in 1785 moet hebben besloten hier een groter venster aan te brengen waartoe een venster met ronde bovenkant werd gekozen, zoals ook in de regentenkamers was gebruikt (afb. 188).

+De datering van de oudste plattegronden

+ Voor het vaststellen van het stadium waarin tot verschillende veranderingen tijdens het werk is besloten is de datering van de oudst bewaard gebleven serie plattegronden van belang (afb. 84-87). Hoewel op het plan van het onderhuis de vensters aan de binnenplaats aan de kant van de Handboogstraat nog op de oude plaats van voor 1784 staan aangegeven, kan deze serie toch niet zo oud zijn. Waarschijnlijk zijn deze vensters klakkeloos van een oudere tekening overgenomen. Er is een ander onderdeel waaraan deze oudste plattegrondenserie gedateerd kan worden. De pomp op de binnenplaats staat niet meer in het midden, zoals het bestek van het metselwerk nog in april 1784 voorschreef, doch is gecombineerd met de dubbele stoep aan de zijde naar het Spui. Bovendien zijn er twee nieuwe waterkelders in plaats van de ene die het genoemde bestek voorschreef. Nog in het grote natuursteenbestek, waarvan op 13 april 1785 de inschrijvingsbiljetten werden ingewacht, wordt de genoemde stoep omschreven met een benedendeur. De oudste plattegrondenreeks kan dus op zijn vroegst midden of eind 1785 getekend zijn.

+De laatste veranderingen

+ Ook nadien traden nog veranderingen op, zodat de oudste plattegronden met plakstukjes werden bijgewerkt en er later weer nieuwere plattegronden getekend zijn. De plakstukjes betreffen een verandering in de aanleg van de secreten naast de trap en de verandering van de altaarnis. Deze onderdelen, gevormd door binnenmuren zonder constructieve betekenis, zullen eerst in 1786 zijn uitgevoerd.

De vergroting van de absis van de kerk was waarschijnlijk de belangrijkste verandering in het project die gedurende het bouwen heeft plaatsgevonden. Niet alleen voor de kerkruimte was deze wijziging van belang, ook voor de pastorie had het gevolgen. Het trappehuis dat zich in de eerste plannen achter de ondiepe altaarnis bevond kon nu niet worden gemaakt. Er werd een andere ruimte gevonden voor de trap, die nu beknopter van aanleg werd en verstoken bleef van licht (afb. 137).

Buiten de hier besproken veranderingen aan de altaarnis en secretenkokers is er een wijziging op te merken in de plaatsing van de deuren van de regentenkamers. In de plannen van 1783 was er in het voorhuis een deur aan elke zijde die naar de kamers van de regenten en regentessen voerde (afb. 127). Bij de uitvoering werden aan elke zijde twee dubbele deuren aangebracht.

Bij het bestek van het laatste timmerwerk uit november 1786 blijken al deze veranderingen reeds te zijn uitgevoerd. Aanbesteed werd op dit moment alleen het maken van de deuren. De kozijnen, zowel in de altaarnis als in het voorhuis aan het Spui, zijn dan al gesteld. Eén wijziging schrijft dit bestek voor, de deur van het genoemde voorhuis naar de grote stoep op de binnenplaats moest veranderd worden.

De eerste klassieke opzet met fronton (afb. 76) maakte plaats voor een deur van het zelfde type als bij de altaarnis werd gebruikt. Van der Hart moet zich in deze tijd met de vormgeving van deuren hebben beziggehouden. Nog na dit bestek veranderde hij de deur aan de Handboogstraat van vorm. In de plaats van de paneeldeur die het bestek voorschrijft en die de grote prent van 1786 toont (afb. 101) kwam een andere deur van een nieuw en origineel ontwerp (afb. 97).

Bouwmaterialen, bouwkosten, aannemers en leveranciers

Het kasboek en de bestekken geven niet alleen een inzicht in de voortgang van het werk doch ook in de gebruikte materialen, de prijzen en de werkverdeling. De verdeling van de uitgaven over de verschillende rubrieken laat zien dat het timmerwerk en het metsel-

werk elk bijna *f* 100000 gekost hebben. Het natuursteenwerk en het smidswerk vergden samen met het loodgieterswerk elk bijna *f* 40000, terwijl het schilderwerk ruim *f* 12000 kostte. De verhouding van de kosten van het materiaal en het arbeidsloon is alleen bij het timmer- en metselwerk enigszins te benaderen. Bij het metselwerk is de scheiding⁺ het duidelijkste, er werd *f* 60000 aan de ca. vier miljoen bakstenen uitgegeven, die voor het grootste deel door Abel Hanenbergh geleverd werden en ca. *f* 35000 aan arbeidslonen van de firma Wed. Kuijpers en Willem van Wouw. Bij het timmerwerk vinden we *f* 40000 aan uitgaven aan bouwmaterialen en *f* 55000 aan betalingen aan timmerlieden. Doch deze laatste post bevat niet alleen arbeidsloon. Er waren gedeelten bij zoals de kozijnen met vensters en deuren, de kap, de roosters voor de beide regenbakken en de blinden van de vensters, waarbij de aannemer ook het materiaal moest leveren. Dit neemt niet weg dat bij het timmerwerk het arbeidsloon hoger was dan de materiaalkosten, terwijl dat bij het metselwerk juist andersom was.

⁺De lonen en de materiaalkosten

⁺ De centrale figuren bij de bouw schijnen de timmerlieden Hermannus Braakman en Zoon. Deze zoon, de makelaar Willem Braakman Hermannuszn, bemiddelde in 1780 bij de aankoop van het huis op de hoek van het Spui en de Handboogstraat, op 31 oktober 1787 werd hij in de Oude Kerk begraven.

⁺Het werk van de firma Braakman

De firma Braakman, die reeds geruime tijd voor het Maagdenhuis werkte, is van het allereerste begin, het maken van het model van het nieuwe huis, tot het laatste werk, de kastjes onder de galerij, bij de nieuwbouw betrokken gebleven. Het grootste deel van het werk was niet aangenomen, doch werd direct opgedragen. Doch ook bij die onderdelen die apart werden uitbesteed was Braakman vaak de laagste inschrijver. Slechts enkele partijen, zoals de honderd binnendeuren en de negentig kribben, gingen naar andere inschrijvers.

Helemaal zonder kritiek bleef het werk van de heren Braakman overigens niet. In een anonieme brief aan de regenten gericht worden ernstige klachten geuit (AM nr. 15). De organisatie van het werk zou te wensen overlaten, de timmerlieden die in de winter de kap gemaakt hadden zouden hun loon niet hebben ontvangen, de meesterknecht was dronken op het werk, terwijl 'het goede hout of timmerhout zoo in de drek en in het nat en vuijligheijd legt te bederven'.

Het hout dat de timmerlieden verwerkten werd van verschillende leveranciers betrokken, waarvan elk zijn eigen specialiteit gehad moet hebben. Maurits Dreijer en Bondix leverden de heipalen, (vloer)delen en andere houtwaren. Jan Smit werd betaald voor planken, de balken werden gekocht bij Cornelis Otter; Jan en Reindert Al leverden het eikehout dat bij de afwerking nodig was. Behalve de hier genoemden komen er nog meer houtkopers in de rekeningen voor: Hendrik Meijster, Pieter Meijster en Jan Ragnis.

⁺ De steen en kalk werden geleverd door Abel Hanenbergh, hij was degene die de hoogste betaling ontving, bijna *f* 55000 of een zesde deel der kosten. Eerst aan het eind van het werk komen er andere steenleveranciers bij zoals de Wed. Paulus Agtienhooven en Arie Zwanenberg, die waarschijnlijk tegels leverden.

⁺De benodigde baksteen

Interessant is een opgave van de aan het gebouw verwerkte soorten steen (AM nr. 272). Er werden ruim 300000 klinkers verwerkt, vermoedelijk aan de muren van het onderhuis. Ruim 100000 bakklinkers waren nodig voor de cementen kelder en de beide regenbakken. Aan de muren in het gebouw verwerkte men ruim 1,3 miljoen rode moppen en aan de buitenmuren ruim 1,5 miljoen grauwe moppen gevelsteen. Ruim 240300 Goudse stenen werden verwerkt in de troggewelfjes tussen de balken boven het onderhuis en bij de trappen. Daarbij werden 3729 gebakken plavuizen aangeschaft. Goudse steen werd ook gebruikt voor de schoorsteenkanalen; waarvoor

in totaal ruim 300000 stuks nodig waren. Na het timmer- en metselwerk vergde het natuursteenwerk de meeste kosten.

+ Er werden vier aanbestedingen van natuursteenwerk gehouden waarop vrijwel steeds dezelfde firma's inschreven. De namen van de belangrijkste steenhouwersfirma's uit het eind van de achttiende eeuw komen hierbij naar voren. Het zijn Johanna Driessen, weduwe van H. Poggeman, J. Dk. Beuker, H. van Westerloo, Ernst Gotzch en Thomas Doyer, M. en J.D. Frauen, L. Viervant en A. van der Noen. Merkwaardig is dat bij de eerste aanbesteding van natuursteenwerk ook de sloper Frederik Kaal als inschrijver voorkomt. De totale kosten van het natuursteenwerk, het beeldhouwwerk in het fronton meegerekend, beliepen ca. *f* 32000, waarbij nog ca. *f* 6000 geteld moet worden voor de aankoop van Bremersteen door de regenten.

+*Het natuursteenwerk*

[+] De kosten van de vrijwel onzichtbare ijzeren en loden onderdelen van het gebouw waren even hoog als die van het natuursteenwerk. Het ijzerwerk zoals de blinde ankers aan de balken, de spijkers, de leuningen aan trappen en stoepen vergde ruim *f* 22500. Met het loodgieterswerk aan de goten, afvoerpijpen, waterleidingen en pompen was meer dan *f* 17000 gemoeid.

[+] IJzer en lood

[+] In de administratie van het Maagdenhuis zijn de totale bouwkosten niet terug te vinden. De aparte bouwrekening is niet verder bijgehouden dan december 1788 en niet afgesloten. Eerst Van Rijckevorsel heeft een eeuw later deze rekening opgeteld en een bedrag verkregen van *f* 326548. Echter in de rekeningen die in februari 1789 betaald werden komen nog bijna *f* 10000 aan uitgaven voor het nieuwe gebouw voor. Bovendien werd daarna nog doorgewerkt aan de afwerking. De totale kosten van het gebouw zullen dicht bij de *f* 350000 hebben gelegen. Het gebouw had een inhoud van ca. 26000 m^3, de bouwprijs per kubieke meter lag in de buurt van 13½ gulden.

[+] De totale bouwkosten

Het kostbare nieuwe gebouw werd door de regenten reeds tijdens het werk verzekerd. Ieder jaar tegen een hoger bedrag. In 1787 kwam dat op *f* 200000, waarvoor op 5 januari *f* 750 premie werd betaald aan Dirk Offerman die daarvan *f* 250, als zijnde zijn courtage aan het huis schonk (AM nr. 102c). Op een lijst van huizen uit 1797 staat het nieuwe gesticht voor *f* 400000 te boek (AM nr. 253).

De architect en zijn medewerkers

De architect hield de leiding van het werk strak in handen. Aan elke opdracht was een vast tijdschema verbonden, niets werd gemaakt dat niet eerst uitgetekend was.

De uitvoerende bouwfirma's hadden geen invloed op de constructie, de materiaalkeuze[+] of de vormgeving. Zij dienden een project uit te voeren dat volledig was doordacht. Het werk van de architect bestond uit het maken van bestekken en tekeningen, alsmede het toezicht houden op de uitvoering. Alleen van het laatste weten we iets af. Het werd verricht door Frederik van Bassen die in juni 1784 in dienst moet zijn getreden toen men aan het metselwerk begon. In het begin werd hij ‘oppasser van het metselwerk’ genoemd, maar spoedig werd dit ‘oppasser van het nieuwe gebouw’. Hij werd per dag betaald. In de zomermaanden ontving hij anderhalve gulden per dag, in de winter was zijn salaris lager, in verband met het minder aantal uren dat er per dag gewerkt werd. In de zomermaanden krijgt hij alle dagen uitbetaald, ook de zondagen, in de winter is het aantal dagen dat hij voor het Maagdenhuis werkt minder.

[+] De opzichter Frederik van Bassen

In de eerste winter werd Van Bassen tussen september 1784 en mei 1785 niet uitbetaald. Het werk lag stil en er waren geen aanbestedingen of detailtekeningen voor te bereiden aangezien alle gegevens voor het optrekken van de romp van het gebouw voorhanden waren. Dat hij de andere winters wel loon ontving doet veronderstellen dat hij ook tekenwerk voor het nieuwe gebouw verrichtte. Hij bleef tot december 1787 in de rekeningen voorkomen (AM nr. 102c). Zijn salaris werd niet door de architect betaald doch kwam op de bouwrekening van het huis.

[+] Het aantal tekeningen dat voor het werk nodig was, moet groot zijn geweest. De bijna vijftig bewaard gebleven tekeningen behoren tot incomplete series. Van de vele tekeningen waarnaar de bestekken verwijzen zijn er slechts weinig meer over. Bovendien zullen van verscheidene tekeningen copieën nodig zijn geweest. Van de ontwerpschetsen bleef er echter geen enkele over. Ook van de tekeningen

[+] De tekeningen voor het nieuwe gebouw

voor de uitvoering is vrijwel niets bewaard gebleven. Er zijn een aantal tekeningen voor onderdelen van het gebouw (afb. 88-97), die gediend hebben bij aanbestedingen. Voor verschillende onderdelen zullen echter nog werktekeningen op groter schaal nodig geweest zijn.

Van de bewaard gebleven overzichtstekeningen moeten er verscheidene gemaakt zijn door een tekenaar die geen nauwkeurige voorstelling van het gebouw bezat. Vooral in de plattegronden komen veel vergissingen voor. Soms werden gedeelten uit verouderde plattegronden overgenomen (afb. 84). Ook werden onderdelen van de ene verdieping zonder nadenken in een andere verdieping herhaald. Zo zijn in alle plattegronden die er van de bovenste verdieping bestaan de vensters van de korenzolder even breed getekend als de kerkvensters eronder (afb. 87). Ook de blindnissen aan de zijde van de Voetboogstraat ontbreken vaak, terwijl zij op andere plaatsen wel aangegeven zijn. In de gevel aan de Handboogstraat werd in het derde ontwerp uit 1783 een venster getekend op de plaats van de blindnis aan de linkerzijde (afb. 80). Aangezien deze blindnis zowel in de

oudere als in de jongere plannen voorkomt en het venster scheef in de erachter gelegen kamer zou komen, lijkt dit meer ontsproten aan het initiatief van de tekenaar dan van de architect.

+ Van der Hart moet een drukke werkkring hebben gehad waardoor te verklaren is dat veel slordigheden in het tekenwerk hem zijn ontgaan. Voor zijn bemoeienis met het werk ontving hij in totaal *f* 7000. Dit werd hem in drie partijen uitbetaald.

+Het honorarium van de architect

Op 6 september 1786 en op 13 juni 1787 ontving de architect A. van der Hart *f* 2000. Op 6 februari 1788 werd *f* 3000 betaald. 'Aan A.v.d. Hart per resto waegens de gehoudene directie aang. de opbouwing van tmaegdenhuijs' (AM nr. 270).

De samenwerking tussen van der hart en ziesenis

Bij de bewaard gebleven ontwerptekeningen voor het bouwen van het nieuwe Maagdenhuis komt een aantal schetsen van decoratieve onderdelen voor, zij zijn niet gesigneerd of gedateerd. Het is mogelijk dat zij van de hand van de stadsbeeldhouwer Antony Ziesenis zijn. Deze vervaardigde immers de belangrijkste decoratieve onderdelen zowel in hout als in steen. Deze schetsen kunnen worden beschouwd als nadere uitwerking van de ornamentale onderdelen die de architect in zijn bouwkundige tekeningen had aangeduid. Het omgekeerde kan echter ook het geval zijn. Wij hellen over naar de veronderstelling dat deze schetsen door Ziesenis gemaakt zijn als suggesties voor in het gebouw aan te brengen beeldhouwwerk. De plaats, de afmetingen en de aard van de versiering zullen dan door de architect zijn aangegeven.

De oudste van deze decoratieve voorstudies zou de schets voor de vulling van het fronton kunnen zijn (afb. 68) en die voor een gedenksteen (afb. 69). Mogelijk hebben beide bij de uitwerking van het plan van 1780 gediend.

+ Voor de uitwerking van het definitieve plan was een blad met schetsen van trofeeën bestemd, welke aangebracht moesten worden in de nissen in de kerk (afb. 144). Op de bouwkundige tekening staan deze trofeeën netter uitgewerkt (afb. 143). Het lijkt dat het schetsblad het oudste is. Hetzelfde geldt voor de schetsen van de beide fraaie reliëfs boven de deuren ter weerszijden van het altaar. Wij kunnen deze onderdelen zeker als ontwerpen van Ziesenis beschouwen. Ook hier lijkt het schetsplan (afb. 160-162) vooraf te zijn gegaan aan de tekening van de wand als geheel (afb. 154).

+De schetstekeningen voor de decoraties

Als het beeldhouwwerk moest worden uitgevoerd, werkte Ziesenis zijn ontwerp verder uit. Bij de aanbesteding van het grote fronton kreeg Ziesenis uitdrukkelijk mede betaald voor zijn teken- en boetseerwerk. Helaas is het uitgewerkte ontwerp van het grote fronton, dat van de hand van Ziesenis moet zijn, momenteel onvindbaar (afb. 100).

Wanneer de samenwerking tussen Van der Hart en Ziesenis inderdaad zo is geweest als hier wordt vermoed, dan moet aan Ziesenis enige invloed op de detaillering van het ontwerp worden toegekend. Toch had deze invloed een weinig persoonlijk karakter. De gebruikte decoraties werden niet van geval tot geval ontworpen doch ontleend aan voorbeeldenboeken en aan uitgevoerde bouwwerken. Ontwerpen die voldeden werden enige malen toegepast. Het decoratieve werk was even algemeen geldig als de architectonische onderdelen zoals zuilen, kapitelen en kroonlijsten. Het persoonlijke element lag in de harmonie van de combinatie van de verschillende onderdelen en in de kwaliteit van de uitvoering.

+ Een voorbeeld hiervan zien we bij de trofeeën waarop zowel Ziesenis als Van der Hart gesteld schenen. De vele trofeeën die voor het Maagdenhuis werden ontworpen en waarvan er ten slotte slechts een werd uitgevoerd, waren geen van alle originele ontwerpen; zij waren aan gravures ontleend en in andere gebouwen reeds toegepast. *+De trofeeën*

Het is dan ook nauwelijks van belang of Ziesenis of Van der Hart de ontwerper is; van belang zou slechts geweest zijn de plaats die zij in het geheel hadden moeten krijgen en de zorg die aan hun uitvoering besteed zou zijn.

De architect en zijn opdrachtgevers

Door het ontbreken van de notulen van de regentenvergaderingen van voor 1796 zijn we niet ingelicht over de samenwerking tussen de architect en zijn opdrachtgevers. Meestal was er in soortgelijke gevallen een lid van het regentencollege dat zich in het bijzonder met de problemen van het bouwen belastte. Uit het feestgedicht ter opluistering

van het tweehonderdjarig bestaan van het weeshuis, dat in 1770 werd gevierd blijkt dat de regent Roest 'het Timmerwerk bezorgt en beloont' (blz. 68). Hoewel het regentencollege sindsdien niet gewijzigd was lijkt het aannemelijk dat niet Roest, doch Van Brienen zich belast heeft met de zaken van het bouwen van het nieuwe huis. Van Brienen was de jongste regent en waarschijnlijk de meest gerede partij. Bovendien moest tijdens de bouw van het nieuwe weeshuis de zorg voor het huizenbezit doorgaan, hetgeen wellicht onder de zorgen van Roest is blijven vallen.

+ Een aanwijzing dat Van Brienen zich inderdaad meer dan de andere regenten met de bouwplannen heeft beziggehouden, vinden we op het schilderij van De Lelie uit 1788 dat de vier bouwregenten voorstelt. Van Brienen staat daar afgebeeld met de rechterhand op het ontwerp van de voorgevel van het nieuwe gebouw en in de linkerhand een passer. Aan zijn voeten liggen enkele boeken, mogelijk zijn dit architectuurboeken. Bovendien is Van Brienen de enige regent die enkele malen in de bouwrekeningen voorkomt, vermoedelijk omdat hij enkele zaken voor het werk heeft ingekocht. In 1784 waren dit de matten waarmee het metselwerk voor de winter moest worden afgedekt, in 1787 verschafte hij Bremersteen voor het fronton.

+De rol van A.J. van Brienen

Waarschijnlijk is het Van Brienen geweest die Van der Hart in 1779 bij de uitbreidingsplannen van het weeshuis betrokken heeft. Van Brienen heeft van deze keuze nooit spijt gekregen getuige het feit dat hij Van der Hart in 1797 opdroeg de plannen van een door hemzelf te bouwen 'gesticht van liefdadigheid', het latere Van Brienenhofje, te ontwerpen (Swi 230).

Behalve de regenten was er nog iemand die intensief met het bouwproject meeleefde.

+ Dit was de pastoor van het gesticht, Jacob Cramer, die in de zaken van kerk en pastorie een belangrijke stem gehad zal hebben en ook in zaken betreffende het weeshuis, als geestelijk verzorger van de meisjes wel zal hebben meegesproken. Zijn rol in het geheel blijft moeilijk vast te stellen. Zijn komst moet aanleiding zijn geweest tot het maken van de eerste plannen. Toen in 1786 de grote gravure van het huis verscheen, nog voor het bouwwerk uit de steigers kwam (afb. 101), stuurde hij deze met een zekere trots haar zijn superieur, de nuntius te Brussel. Deze vond de zaak belangrijk genoeg om de gravure te voegen bij een brief die hij op 28 november stuurde aan de kardinaalstaatssecretaris te Rome. Hij vermeldde erbij dat het een van de belangrijkste gestichten der stad was, dat speciaal tot stand gekomen was door de ijver van Dr. Cramer, de pastoor van dit weeshuis (Pol II nr. 594).

+De invloed van Jacob Cramer

De belangstelling die Jacob Cramer voor het werk had blijkt ook uit het altaar voor de nieuwe kerk dat hij vermoedelijk eind 1786 te Antwerpen gekocht had. Hij vermeldde dit in een brief die hij op 9 februari 1787 richtte aan Michael Causati, de secretaris van de gouverneur van Rome. Hij deelde mee dat het hem *f* 1400 gekost heeft en dat dit heel goedkoop is gezien de schoonheid van het altaar en de hoogte van 18 voet (Pol II nr. 604). Jacob Cramer, geboren in 1744, en Abraham van der Hart uit 1747 behoorden tot een jongere generatie dan Arnout Jan van Brienen die ca. 1730 was geboren. Het is dit drietal, dat naar het schijnt in goede samenwerking, de vele problemen aan het bouwen van dit grote gesticht verbonden, heeft opgelost.

De architectonische compositie

In 1779 moet Van der Hart zich met drie grote architectonische projecten hebben beziggehouden.+ Het zijn de eerste belangrijke projecten die van hem bekend zijn, zij tonen een duidelijke samenhang. Het ontwerp voor het Maagdenhuis is het laatste uit de reeks en moet in verband met de beide andere bekeken worden. In het voorjaar van 1779 voltooide Van der Hart de plannen voor het Nieuwe Werkhuis te Amsterdam (Swi 160).

+Drie belangrijke gebouwen uit 1779

In dezelfde tijd moet hij de ontwerpen voor het huis Houdringe in De Bilt hebben uitgewerkt. Dit huis is blijkens een jaartal op een steen in de voorgevel aangebracht, in 1779+ gebouwd. De details van alle onderdelen van de gevel vertonen zoveel verwantschap met die van het Nieuwe Werkhuis en het Maagdenhuis dat er geen twijfel aan kan bestaan dat dit huis door Van der Hart gebouwd werd (Swi 296). De plannen van het Maagdenhuis zullen in de tweede helft van 1779 of het begin van 1780 zijn ontstaan. Deze drie ontwerpen zijn variaties op eenzelfde thema: een eenvoudige bakstenen gevel met een iets vooruitspringende middenpartij met ingang en fronton. Het Nieuwe Werkhuis toonde de grootste ontwikkeling in de breedte. De drie vensters brede middenpartij

+Het Nieuwe Werkhuis

zou te smal zijn geweest voor het gehele front. De middenpartij werd daarom geflankeerd door zijstukken van twee vensters breed en vormde daarmee een centraal gevelgedeelte van in totaal zeven vensters dat naar voren sprong en dat de kern vormde van de gevelcompositie. De gevel had met zijn drie vensterreeksen boven elkaar een normale hoogte. Een onderverdeling in verschillende zones in verticale zin werd vermeden, het zou de breedte alleen maar beklemtoond hebben. Door het grote verschil in hoogte van de vensters op de verschillende verdiepingen werd bovendien al een ritme in verticale zin verkregen.

+ De gevel van het huis Houdringe in De Bilt telde zeven vensterassen; evenveel als bij het centrale gedeelte van de gevel van het Nieuwe Werkhuis. De indeling in de hoogte was echter heel anders. Er was een kelderverdieping met daarboven twee reeksen vensters van gelijke hoogte.

+Het huis Houdringe bij De Bilt

De gevel van het huis Houdringe werd geleed volgens een klassiek gevelschema, dat in Frankrijk voor grote huizen in de stad en op het land gedurende de gehele achttiende eeuw werd gebruikt. Door de vele Franse uitgaven op architectuurgebied, vooral die van De Neufforge, waren dergelijke voorbeelden algemeen bekend. Deze Franse gevelschema's werden door de timmerlieden of metselaarsbazen die de buitenplaatsen ontwierpen vrijwel niet nagevolgd. Die taak was aan de architecten voorbehouden. Het bij Houdringe gebruikte gevelschema accentueerde de vooruitspringende middenpartij van drie vensters breed door een fronton en een grote stoep over de volle breedte. De hoofdverdieping had toegang naar deze stoep door drie openslaande deuren die in bogen geplaatst waren. Door deze afwijkende behandeling van het middengedeelte van de hoofdverdieping ontstond er een verschil met de vensters van de eerste verdieping die anders gelijk zouden zijn geweest aan die van de hoofdverdieping. Bovendien werden de hoofdverdieping en de eerste verdieping door een cordonlijst van elkaar gescheiden. Een dergelijke afwijkende behandeling van de hoofdverdieping zou Van der Hart bij de voorgevel van het Maagdenhuis opnieuw toepassen.

+ De voorgevel van het Maagdenhuis bracht meer problemen met zich mee dan die van het Nieuwe Werkhuis en van het bescheiden Houdringe. Hij was breder dan het middengedeelte van de voorgevel van het Nieuwe Werkhuis, dat zeven vensters telde. Toch kan de breedte van de gevel van het Maagdenhuis geen onoverkomelijke problemen geboden hebben, de hoogte echter wel. Deze overtrof die van vrijwel alle monumentale gebouwen uit deze tijd, welke zelden meer dan drie vensterreeksen boven elkaar kregen. Bij het Maagdenhuis kwamen boven een laag onderhuis vier bouwlagen van gelijke hoogte. Het werd dan ook veel hoger dan de monumentale gebouwen, ook hoger dan de grachtenhuizen omdat de beide bovenste verdiepingen bij het Maagdenhuis geen lage pakzolders waren, maar volledige gebruiksverdiepingen. De gootlijst van het gebouw zou dan ook evenveel boven het straatpeil komen te liggen als die van het stadhuis op de Dam.

+Het Maagdenhuis

Van der Hart heeft alle middelen aangegrepen om het grote gevelvlak van 125 voet breedte en 90 voet hoogte te geleden. Van de vier gelijke vensterreeksen kreeg die van de hoofdverdieping een bijzondere behandeling op dezelfde wijze als bij Houdringe. In de middenpartij werd een reeks bogen ontworpen waardoor de hier aanwezige vensters een andere vorm kregen. De bovenste verdieping kreeg eveneens een ander uiterlijk. Door de grote lijst die het gebouw aan de bovenzijde afsloot moesten de vensters hier lager worden, evenals dat bij het Nieuwe Werkhuis was geschied. Er kwamen dus slechts twee gelijke vensterreeksen boven elkaar.

Met behulp van het gevelschema met de verdiepte nissen is de architect erin geslaagd ondanks de opeenstapeling van een aantal gelijke verdiepingen een duidelijke tweedeling in de gevel te brengen. Het onderste deel van de gevel bevatte

de benedenste vensterreeks en de vensters van het onderhuis, oorspronkelijk in nissen samengevoegd. In het bovenstuk werden de vensters van de eerste, tweede en derde verdieping door nissen samengevat. Dit bovenste deel was precies tweemaal zo hoog als het onderste. Ook de afmetingen van de middenpartij kunnen de architect enige hoofdbrekens hebben bezorgd. Bij een negen vensters brede gevel was een middenpartij van drie vensters gebruikelijk. Er waren hier echter twee redenen om daarvan af te wijken. In de eerste plaats waren de gang en de regentenkamers in totaal vijf vensterassen breed. In de tweede plaats zou bij een drie vensters brede middenpartij een kleiner en lager fronton hebben behoord, dat tegenover de hoogte van de gevel te klein zou zijn geworden.

Zo heeft Van der Hart alle architectonische mogelijkheden die zijn tijd bood aangegrepen om de grote gevel van het Maagdenhuis zoveel mogelijk te geleden. De situatie van dit gebouw die zo heel anders was dan die van het Nieuwe Werkhuis en Houdringe gaf hiertoe ook wel aanleiding. Tussen de kleinere en lagere huizen in de omgeving zou het sterk domineren. Tevens kon men niet voldoende afstand van het gebouw nemen.

+ Het is de vraag aan welk voorbeeld Van der Hart het systeem van verdiepte nissen om de vensters heeft ontleend. Dit architectonische middel om gevels te geleden is in de achttiende-eeuwse bouwkunst betrekkelijk weinig toegepast. Het genoemde 'Recueil' van De Neufforge gaf er enkele voorbeelden van (Neu pl 154, 529). In het fraaie huis Herengracht 182 dat de regent Van Brienen in 1772 had laten bouwen werd het bij de vensters in de zijtraveeën gebruikt. In een niet uitgevoerd ontwerp voor het huis Herengracht 382 dat uit 1775 dateert past Jacob Otten Husly dit gevelschema op dezelfde consequente wijze toe als Van der Hart enkele jaren later bij het Maagdenhuis zou doen. Het is waarschijnlijk dat Van der Hart dit ontwerp gekend heeft (afb. 57).

+Gevels met nissen om de vensters

Het belangrijkste voorbeeld van deze gevelarchitectuur was echter de Place Royale te Brussel (Mar). De plannen voor dit nieuwe plein, dat werd aangelegd op de plaats van het verbrande hof van de Hertogen van Brabant, werden in 1775 getekend door de architect Barré uit Parijs. De uitvoering onder leiding van B. Guymard kwam omstreeks 1780 gereed. Ongetwijfeld was dit een van de belangrijkste projecten van de tijd en het is mogelijk dat Van der Hart onder de indruk van deze grootste schepping zich hierdoor bij de ontwerpen van het Maagdenhuis heeft laten beïnvloeden. Vooral de eerste plannen, weergegeven door het model van 1783, tonen door het ontbreken van een tot voetstuk uitgegroeide onderverdieping en de gelijkmatigheid van de voor- en zijgevels een grote verwantschap met de architectuur van de bebouwing aan het Brusselse plein. Bij de verdere ontwikkeling der plannen heeft Van der Hart de nissengeleding tot de voorgevel beperkt. Het nissenmotief is hem niet bevallen; hij heeft het in zijn latere werk niet meer gebruikt.

+ Er zijn nog twee onderdelen van de gevels die de aandacht vragen, de grote lijst die de gevels bekroont en de bogen van de middenpartij. De grote lijst is op dezelfde wijze gedetailleerd als de lijst van het Nieuwe Werkhuis dat van 1779-1782 gebouwd werd. Ook is er een grote overeenkomst met de lijst van het huis Herengracht 182 dat Arnout Jan van Brienen in 1772 had laten bouwen. De profilering van de lijst van het Maagdenhuis komt overeen met de Ionische lijst van Le Clerc (Duy pl 93).

+De grote lijst aan de bovenzijde van het gebouw

+ De bogen die in de middenpartij van de voorgevel zijn aangebracht vormen een motief dat Van der Hart ook bij het huis Houdringe in De Bilt gebruikt had. In zijn later werk zou hij er nog meermalen op teruggrijpen. De boogstelling voor de middenpartij was een motief dat we ook bij De Neufforge tegenkomen (Neu pl 196, 245, 254 en 262). Naar het schijnt is voor de detaillering van de impostlijsten en de bogen bij de voorgevel gebruik gemaakt van de Ionische boogprofielen en impostlijst van De Neufforge (de Neu pl 531). Deze wijken slechts weinig af van de profielen voor deze onderdelen die Le Clerc geeft (Duy pl 93).

+De bogen van de middenpartij

De benaming van de verschillende verdiepingen van het Maagdenhuis brengt een probleem met zich mee aangezien het huidig spraakgebruik verschilt met dat uit de tijd van Van der Hart. Over het souterrain of de kelderverdieping, die wij steeds

het onderhuis+ genoemd hebben spreekt Van der Hart als: ‘de huishoudelijke vertrekken; 4 voet onder de oppervlakte der straat’. Daarboven komen dan in zijn terminologie, de eerste, tweede, derde en vierde verdieping; een aanduiding die overeenkomt met de gelijkwaardigheid ervan. Om niet af te wijken van de thans algemeen geldende benamingen hebben wij de onderste der vier gelijke verdiepingen de hoofdverdieping genoemd. Daarboven komen dan de eerste, tweede en derde verdieping, welke laatste bekroond wordt door het dak. Deze termen zullen wij verder gebruiken bij de beschrijving van het inwendige van het gebouw.

+*De nummering van de verdiepingen*

Een aanzienlijk gebouw van de stad

+ In de tweede helft van de achttiende eeuw werden in Amsterdam een aantal gebouwen van liefdadigheid gesticht of vernieuwd. Een der eerste grote projecten was de herbouw van het Oudemannenhuis aan de Oudezijds Achterburgwal in 1754. De bouwkosten moeten meer dan *f* 160.000 hebben bedragen. Op een inhoud van ca. 15.000 m^3 gaf dit

+*Vergelijking met andere projecten*

een bouwprijs van ruim *f* 10 per kubieke meter. De bouwkosten beliepen meer dan *f* 1000 per verpleegde.

+ Het grote nieuwe gebouw dat de Lutherse Diaconie in 1769 aan de Nieuwe Keizersgracht liet optrekken had een inhoud van ca. 40.000 m^3 en zou slechts *f* 229.000 hebben gekost (MA 16 1929 89). Het was bestemd voor 450 bewoners (Fuc 19). Het huis kwam op nog geen *f* 6 per kubieke meter en op ca. *f* 500 per inwoner.

+Het Lutherse Diaconiehuis

+ Het nabijgelegen Huis van Barmhartigheid of Hofje van Occo kostte in 1771 *f* 56000. Het bezat een inhoud van ca. 5500 m^3 en was gebouwd voor ca. 40 vrouwen. Dit gebouw heeft dan ook meer dan *f* 10 per kubieke meter gekost en meer dan *f* 1400 per bewoonster. Evenals het Oudemannenhuis bestond het niet uit grote zalen, doch uit kamers waarin twee personen waren gehuisvest.

+Het Huis van Barmhartigheid

+ Het Nieuwe Werkhuis dat in 1779 naar de plannen van Abraham van der Hart gebouwd werd, was met een inhoud van ca. 50.000 m^3 het grootste gesticht van de stad. De bouwkosten hadden - blijkens de notulen van de regentenvergadering van 14 september 1797 - een bedrag van *f* 340557 belopen, zodat het gebouw vrijwel *f* 7 per kubieke meter gekost heeft. Het was bedoeld voor 700-800 mensen, zodat de stichtingskosten op ca. *f* 500 per inwoner kwamen.

+Het Nieuwe Werkhuis

+ Het Maagdenhuis was met zijn inhoud van ca. 26000 m^3 niet het grootste, maar met zijn bouwsom van ca. *f* 350000 wel het kostbaarste gesticht uit die tijd. Met een bouwprijs van ca. *f* 13½ per kubieke meter en meer dan *f* 1000 per weesmeisje was het voor een gebouw dat uit grote zalen bestond, een duur gebouw geworden. Dat men dit kostbare project zonder enige tegemoetkoming van de overheid kon verwezenlijken zal zeker bewondering hebben afgedwongen.

+Het Maagdenhuis

+ Het nieuwe Maagdenhuis was een gebouw dat men niet over het hoofd kon zien. Temidden van de kleine huizen uit de omgeving leek het extra groot. Het was het grootste en modernste particuliere gesticht uit de stad en tevens een demonstratie der roomsgezinden hoever men het na twee eeuwen achterstelling toch weer had weten te brengen. Tijdens het bouwen van het huis waren velen nieuwsgierig hoe het zou worden. De Maandelijkse Nederlandsche Mercurius van 1786 gaf een plaat van de afgebroken oude behuizing en van het nieuwe, nog niet voltooide gebouw, vergezeld van een uitvoerige beschrijving over het verloop van het bouwen (afb. 13 en 103). Nog voor het nieuwe gebouw uit de steigers was verschenen er afbeeldingen van, die vervaardigd moeten zijn met behulp van de bouwtekeningen. Het indrukwekkendste was de grote prent van het nieuwe gesticht die in 1786 bij de katholieke uitgever Craijenschot verscheen en die ertoe kan hebben bijgedragen de beurzen open te houden tot de voltooiing van het bouwwerk (afb. 101).

+De eerste afbeeldingen

Zeer indrukwekkend was ook de grote gravure die vervaardigd werd naar een tekening van J. Bulthuis en die de kerk in het huis voor de eerste maal na de voltooiing afbeeldde. Deze gravure was gemaakt naar aanleiding van het bezoek van de graaf de Brancadora, aartsbisschop van Nisibi, die op 8 juni 1792 in de kerk van het Maagdenhuis het sacrament des vormsels bediende (afb. 166).

Sinds de voltooiing van het nieuwe Maagdenhuis kon er geen boek meer over Amsterdam verschijnen of er werd uitvoerig aandacht besteed aan dit gesticht. In het Vervolg op Wagenaar, het anoniem verschenen vierde deel van de stadsbeschrijving van Jan Wagenaar, wordt het gebouw zeer uitvoerig beschreven. De tekst bevindt zich in de aflevering welke in 1792 verscheen, doch is vermoedelijk opgesteld na een rondgang door het huis in april 1790.

Het nieuwe Maagdenhuis was een van de herkenningspunten van de stad. Een fraaie gravure naar een tekening van J. Bulthuis komt voor in de Vaderlandse Gezigten van omstreeks 1790. Ook in ‘Amsteldam en zyne geschiedenissen’ van Johannes Allart werd reeds in 1789 een afbeelding van het Maagdenhuis gegeven (afb. 104). In de ‘Vues choisies d'Amsterdam et ses Environs’, die Buffa in 1825 liet verschijnen naar tekeningen van C. de Kruyf, is het Maagdenhuis opgenomen.

+ Het waren niet alleen schrijvers en tekenaars die aandacht aan het nieuwe weeshuis besteedden. Het gebouw werd ingelast in het programma wanneer de stad hoog bezoek kreeg. De eerste maal op 29 oktober 1790, toen stadhouder Willem V met zijn gezin het huis bezocht. Lodewijk Napoleon heeft nimmer de moeite genomen het weeshuis, de belangrijkste katholieke instelling in de stad, te bezichtigen. Koning Willem I, die als prins reeds bij het bezoek van 1790 was geweest, bezocht het huis opnieuw op 26 februari

+*Belangrijke bezoekers*

1816. Deze bezichtiging zou de eerste zijn van een reeks koninklijke bezoeken die in de negentiende eeuw plaatsvonden (Rijc 175, 192).

+ Het huis stond als een burcht in de stad, de politieke spanningen schijnen er goeddeels aan voorbij te zijn gegaan. Na 1797 werd er in de regentenkamers een enkele maal een grondvergadering gehouden voor het kiezen van een provinciaal bestuur (Rijc 178). *+Patriotten*

In 1797 ontstonden er problemen met de regentenbanken in de kerk. Enige gelovigen met patriottische gezindheid verlangden dat wanneer de regenten niet zelf de diensten in de kerk van het huis bijwoonden, anderen in hun banken mochten plaatsnemen. Het meningsverschil liep zo hoog op dat de regenten besloten deze banken, die zij als hun eigendom beschouwden - aangezien zij door hun voorgangers uit eigen middelen betaald waren - uit de kerk te laten weghalen en op de zolder van het weeshuis op te slaan (AM nr. 1a en Rijc 177).

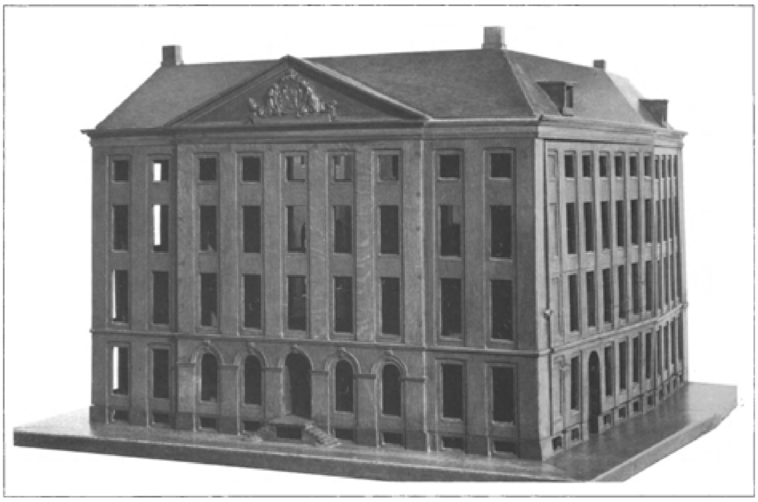

70

HET EERSTE GROTE PLAN UIT 1783

Afb. 70-72. De maquette van juli 1783. De maquette is gemaakt naar het eerste plan van Abraham van der Hart uit 1783, van welk ontwerp geen tekeningen bewaard zijn. Op de achterkant van het fronton staat geschreven: ‘G. Smit out 36 jaar Amsterdammer heeft dit gebou getimmert in het jaar 1783. L. Bonekamp out 23 jaar 1783 dit gebou helpt maken in de maand juli geboren van Gornichem.’ De maquette van eikehout meet 84 × 79 × 49,5 cm; de schaal bedraagt ca. 1:44 of 1 duim op 4 voet. De zijgevels en de achtergevel kunnen worden neergeklapt, de indeling is aangegeven (SM).

HET TWEEDE ONTWERP UIT 1783

Van het tweede ontwerp bleven drie bladen bewaard, waarop de zijgevel langs de Voetboogstraat en de vier gevels aan de binnenplaats voorkomen (afb. 73-77); de andere gevels en de plattegronden ontbreken. De tekeningen zijn gesigneerd A. van der Hart. Pen, penseel in grijs, blauw en rood. De maatstok van 100 voet komt overeen met 27,8 cm (10¾ duim) zodat de schaal 1:102 bedraagt.
In vergelijking met de maquette blijkt het souterrain te zijn verhoogd. Het basement werd hoger en de stoepen kregen meer treden.

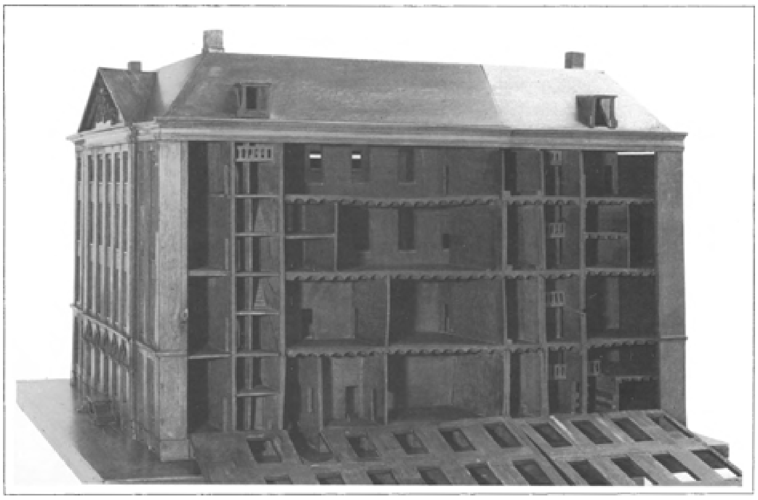

71

72

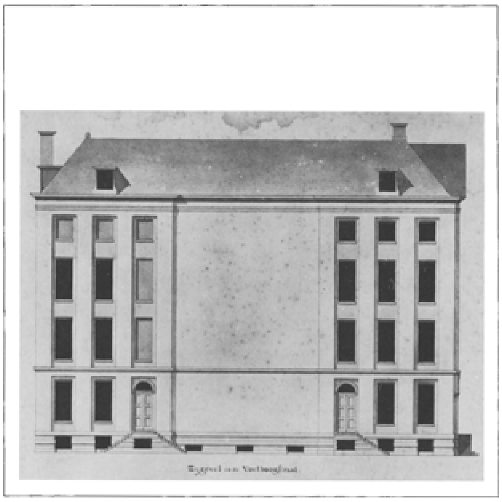

73

Afb. 73. Zijgevel in de Voetboogstraat. De nissengeleding om de vensters is bij dit plan nog aanwezig. De rechter stoep heeft nu slechts treden aan een kant.

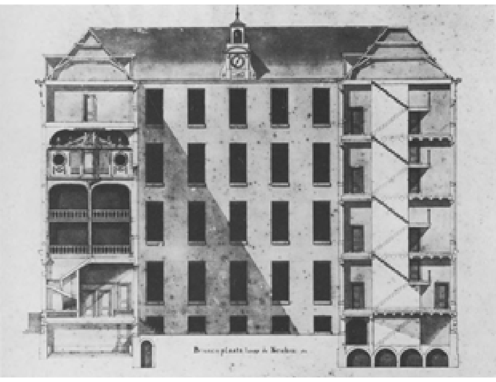

74
Afb. 74. Binnenplaats naar de achterzijde, met links de kerk en rechts een doorsnede over het tweede trappehuis.

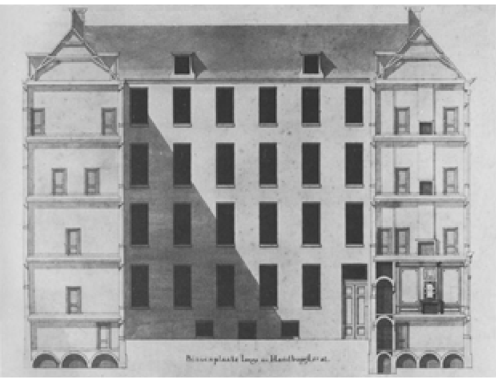

75
Afb. 75. Binnenplaats naar de kant van de Handboogstraat, rechts de regentenkamer. De keldervensters zijn bij de uitvoering onder de vensters erboven geplaatst. Boven de regentenkamer zijn de beide bovenste stookplaatsen vervallen.

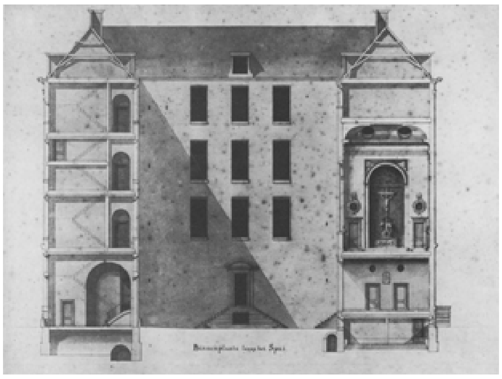

76
Afb. 76. Binnenplaats naar de voorgevel gezien. Links de ingang van het weeshuis in de Handboogstraat. Rechts de kerk met bovenin de ronde ramen naar de ziekenzaal. Eronder de galerij met de gedenksteen van de eerste steenlegging.

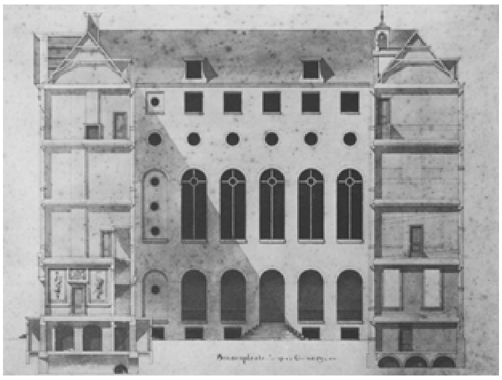

77
Afb. 77. Binnenplaats naar de kant van de kerk. In de doorsnede aan de rechterzijde zijn de galerijen achter de kerk met stippellijnen aangegeven. De boog op de begane grond, aan de linkerzijde, werd bij de uitvoering van een rond venster voorzien. (blz. 88, 89).

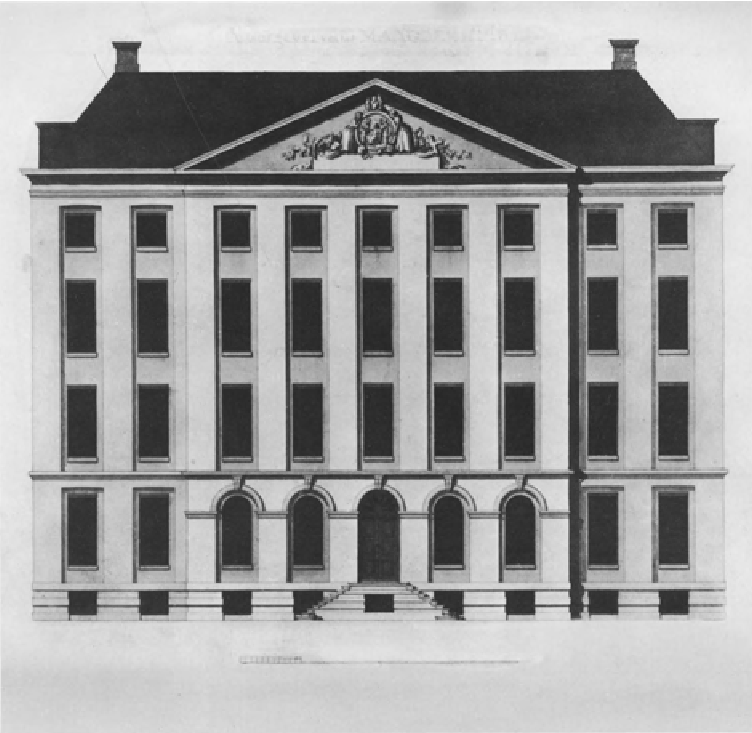

78
HET DERDE ONTWERP UIT 1783
Afb. 78. Ontwerptekening voor de voorgevel, zonder ingang in de stoep.

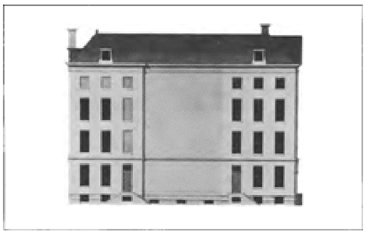

79
Afb. 79 en *80*. Zijgevels in de Voetboogen de Handboogstraat. Ook in de stoep van het pastoorshuis ontbreekt nog een toegang.
Toelichting: Van dit ontwerp bleven vier bladen over, waarop de drie straatgevels en de vier binnenplaatsgevels staan. Pen, penseel in grijs; letters in potlood. Schaal 1:102. Op de binnenplaatsgevels naar de Handboog- en Voetboogstraat zijn plakstukjes aangebracht. De onderliggende tekening stemt overeen met het tweede ontwerp. In de vleugel aan de kant van de Handboogstraat werden de keldervensters onder de andere vensters geplaatst, in de andere gevel werd een groot raam in de blindnis naast de galerij getekend. In de buitengevels aan de Handboog- en Voetboogstraat zijn de nissen om de vensters verdwenen. Het derde plan kwam voor eind 1783 tot stand (zie ook afb. 142 en 151 en blz. 89).

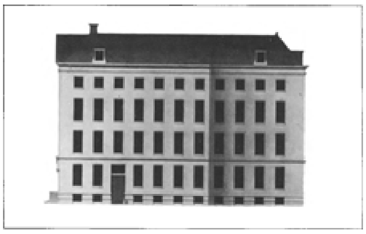

80

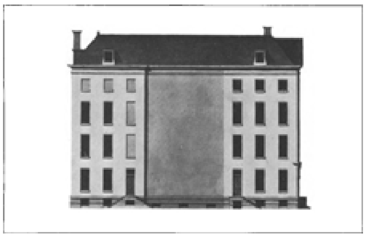

81
HET HERZIENE PLAN VAN 1785
Er is een blad met de drie gevels aan de straatzijden en drie gevels aan de binnenplaats. De maatstok van 150 voet, met signatuur ‘Van der Hart’, meet 8¼ dm; schaal 1:200. Pen, penseel in kleur. In november 1784 werd besloten de band van hardsteen in de zijgevels te laten vervallen. In de stoep van de voorgevel en die van het pastoorshuis zijn deuren.
Afb. 81 en *82*. Gevels aan de Voetboogstraat en Handboogstraat van bovengenoemd blad.

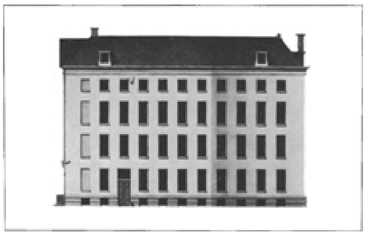

82

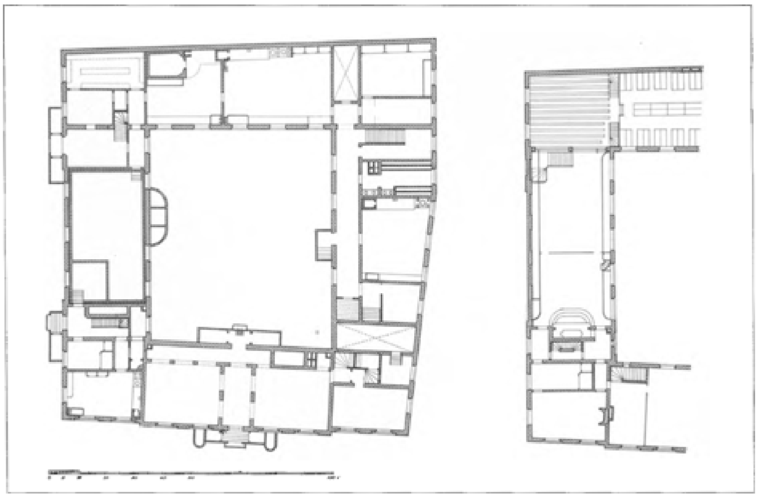

83
DE OUDSTE SERIE PLATTEGRONDEN VAN HET MAAGDENHUIS UIT 1785
Afb. 83. Copie van de plattegrond van het onderhuis zonder de plakstukjes. Schaal 1:400.

Links de vertrekken in het onderhuis, rechts de kerk en pastorie op de eerste verdieping.
In de ruimte voor de secreten waren in het onderhuis slechts vier zitplaatsen geprojecteerd.
Het grootste deel van de ruimte werd in beslag genomen door de vier afvoerkokers van de verdiepingen erboven.
Deze situatie werd zo veranderd dat slechts een afvoerkoker over bleef (zie afb. 84). Hierdoor kwam er ruimte voor zeven zittingen, terwijl er ook voor de vrouwen een apart secreet kon worden gemaakt. Tevens kwam er plaats voor een waterbak en een pomp.
De rechte achterzijde van de altaarnis werd gewijzigd in een halfronde absis. De ruimte daarachter werd bestemd voor sacristie. De trap in de pastorie kreeg een andere plaats.

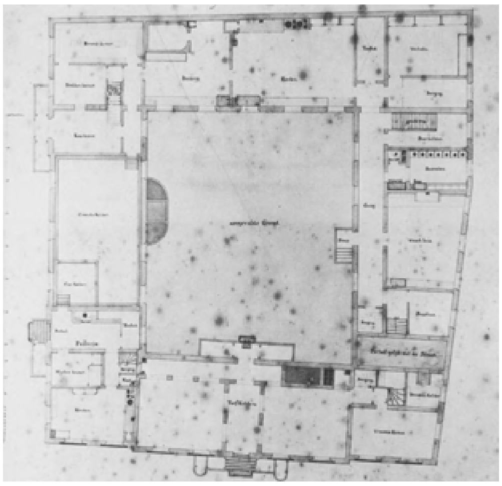

84
Afb. 84. ‘Plan van het Maagdenhuis; zijnde de Huishoudelijke Vertrekken; vier voeten onder de oppervlakte der Straat rondom het Gebouw.’
In de voorste vleugel lag de turfkelder, links daarvan de keuken van de pastorie met de kamer voor de meid ernaast. Onder de galerij was een grote voorraadkelder, waarvan de pastorie een klein gedeelte in gebruik had. Dan volgden de kaaskamer, de stukkenkamer waar de broodmaaltijden werden klaargemaakt, de broodkamer en de bakkerij. Daarbij sloten de grote keuken en de voorraadkamers aan. In de rechtervleugel lagen de beide trappehuizen, de secreten en het washuis. In de eerste opzet was in deze ruimte een fornuis en warmwaterketel.

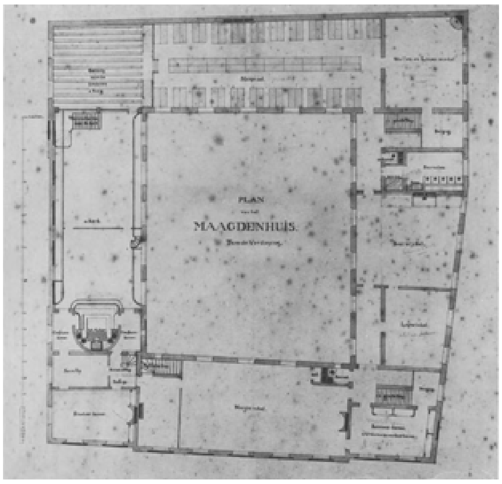

85
Afb. 85. Plattegrond der eerste verdieping. De linkervleugel werd hier geheel in beslag genomen door kerkelijke ruimten. Het altaar op het opplakstukje heeft zijn definitieve vorm en kan niet voor 1787 getekend zijn. Het weeshuisgedeelte besloeg drie vleugels. Achter lag een grote slaapzaal; langs de Handboogstraat waren drie les- of werklokalen. Aan de voorzijde bevond zich de grote naaikamer.

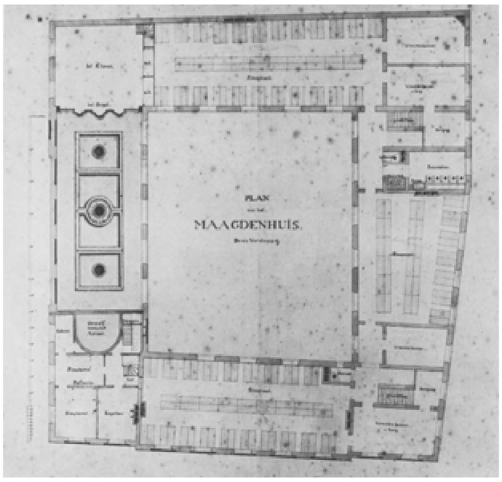

86
Afb. 86. Plattegrond der tweede verdieping. De drie vleugels die het weeshuis innam dienden geheel als slaapruimten. In de hoeken zijn de 'vrouwenkamers' voor het personeel.

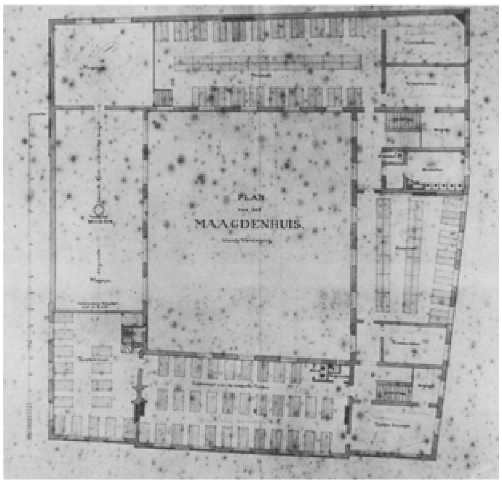

87
Afb. 87. Plattegrond der derde verdieping. Het weeshuis heeft hier alle vier de vleugels in gebruik. Aan de voorzijde zijn ziekenzalen, boven de kerk magazijnen. Verder zijn er twee slaapzalen. De dubbele kribben in de gewone zalen zijn ca. 110 cm breed; de enkele bedden van de ziekenzalen ca. 75 cm. Er waren in het huis 328 slaapplaatsen in de dubbele kribben en 47 in de bedden op de ziekenzalen. De dubbele kribben waren kort tevoren in het nieuwe Werkhuis toegepast en als volgt omschreven: 'Hoewel ieder legplaats geschikt is voor twee persoonen, zyn, ze egter, door middel van een houten schot, van elkander afgescheiden' (Wag IV 464).
Toelichting: De oudste serie plattegronden bestond uit zes bladen. Het derde blad waarop de hoofdverdieping was getekend, ontbreekt. Het eerste blad, waarop de fundering en riolering staan, is hier niet afgebeeld.
Pen, penseel in grijs, blauw en geel. Op elk blad een maatstok van 150 voet lengte. 100 voet is ca. 1 voet (28,2 cm); schaal 1:100,5. In potlood staat een recent gebruik der ruimten ingeschreven. De plattegronden dateren van na april 1785 op welk moment het nog niet vaststond dat de pomp op de binnenplaats met de stoep gecombineerd zou worden. Sommige zaken zijn van oudere tekeningen overgenomen, zoals de plaats van de keldervensters in de vleugel aan de Handboogstraat. Bovendien vertonen de tekeningen onnauwkeurigheden zoals de te brede vensters van de korenzolder boven de kerk. Het zijvenster in de kamer op de hoek van het Spui en de Handboogstraat is hier geopend (vergelijk afb. 80). In oudere plannen is dit venster dicht. Op het moment dat dit plan getekend werd, was hier echter reeds een blinde nis. In het begin van 1787 werden door opgeplakte stukjes twee

veranderingen in de tekeningen aangebracht: de altaarnis werd vergroot, hetgeen wijzigingen in de pastorie met zich meebracht en de secreten aan de zijde van de Handboogstraat werden op een afvoerkoker aangesloten. Deze veranderingen leidden tot wijzigingen in de tekeningen op vrijwel alle verdiepingen. De hier afgebeelde plattegronden zijn van na deze veranderingen. Zij tonen de stand van het ontwerp uit eind 1785 behoudens de altaarnis en de secreten. (blz. 97 en 103).

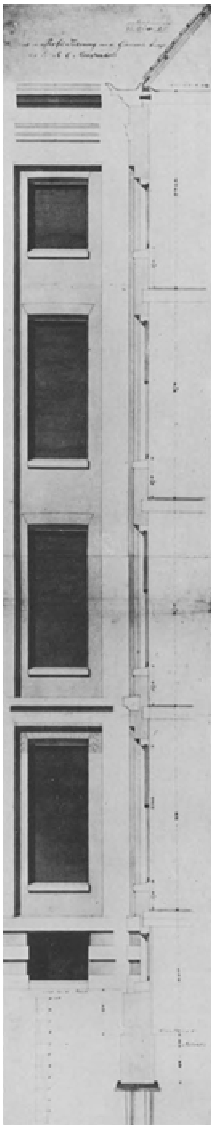

88
AANBESTEDINGSTEKENINGEN
Het bouwen van het Maagdenhuis werd zoveel mogelijk openbaar aanbesteed. Dit geschiedde in verschillende gedeelten al naar gelang het werk vorderde. Voor de meeste aanbestedingen werden aparte tekeningen gemaakt die de betreffende onderdelen uitvoeriger weergaven dan het grote ontwerp. Enkele van deze tekeningen bleven bewaard.
Afb. 88. ‘Stand en Profil Tekening van de Generaale hoogte van het R C Maagdenhuis’. Pen, penseel in grijs.
Maatstok van 11 voet; 10 voet = 13,8 cm = 5⅜ duim. Schaal 1:20,6. Vermoedelijk gemaakt voor de aanbesteding van het metselwerk in mei 1784 (blz. 91).

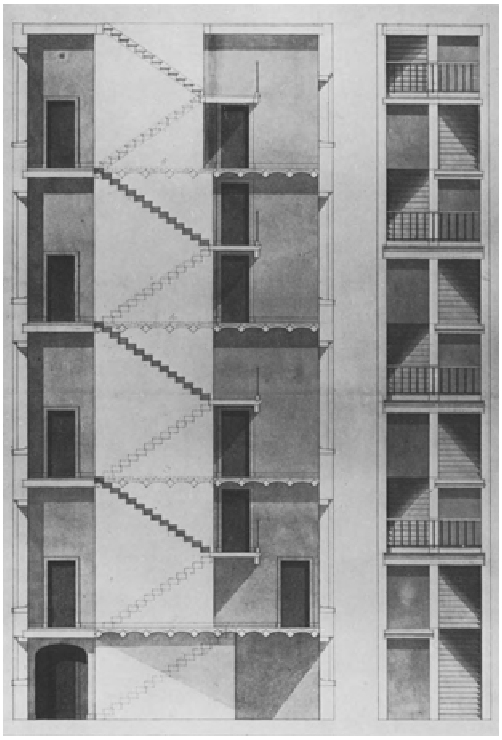

89

Afb. 89. Doorsneden over het tweede trappehuis aan de kant van de Handboogstraat. Pen, penseel in grijs. Schaalstok 25 voet = 16 cm; 20 voet = 5 duim; schaal 1:44.
Het natuursteenwerk voor de trappen werd in oktober 1784 aanbesteed.

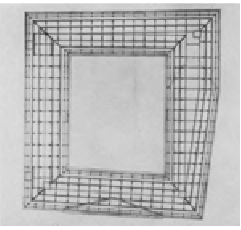

90

Afb. 90. Plattegrond van de kap. Pen, penseel in grijs. Maatstok 90 voet = 25,4 cm; schaal 1:100,2. De aanbesteding van de kap vond plaats in september 1784.

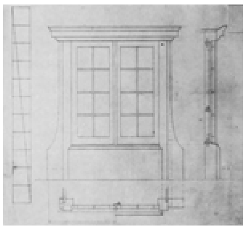

91

Afb. 91. Detailtekening dakkapel. Pen. Maatstok 11 voet = 27,4 cm = 10⅝ duim; schaal 1:11,5.

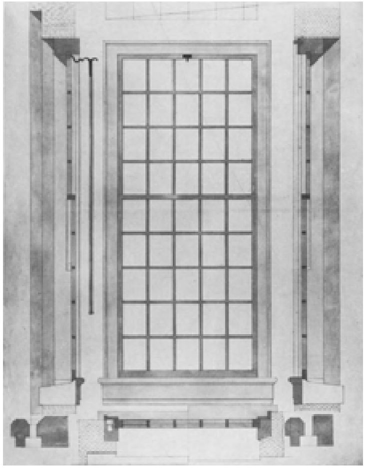

92

Afb. 92. Tekening van een schuifraam. Pen, penseel in grijs. Maatstok 5½ voet = 20,5 cm = 8 duim; schaal 1:7,5.

Deze tekening zal hebben gediend bij de aanbesteding van de ruim 200 ramen op 5 december 1783. Aan de linkerzijde is het raamtype van de voorgevel aangegeven, het kozijn was hier anders in de muur geplaatst dan bij de andere vensters. De vensterroeden waren aan de binnenzijde geprofileerd. Aan de rechterzijde is het normale venstertype afgebeeld. De vensterroeden zijn hier rechthoekig. Overal waren zowel de boven- als de benedenvensters schuivend. De kozijnen werden zo in het muurvlak geplaatst dat de bovendorpels in het zicht kwamen, terwijl de zijstijlen achter het metselwerk schuilgingen (blz. 89).

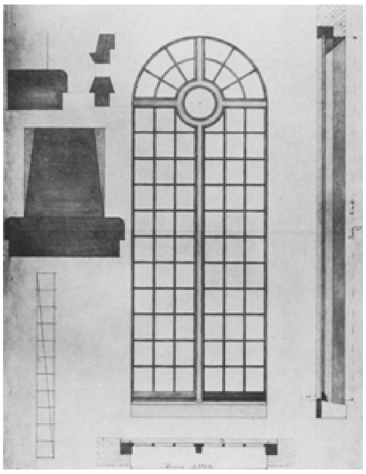

93

Afb. 93. Kerkraam.

Pen, penseel in grijs. Maatstok 11 voet; 10 voet = 22 cm = 8½ duim. Schaal 1:13. Later ingeschreven maten in meters. Ook de kerkramen behoorden bij de vensters die op 5 december 1783 werden aanbesteed. Het kozijn was hier geheel door muurwerk bedekt. Ook hier bevond zich de stopverf aan de buitenkant. Een deel van het venster kon worden geopend.

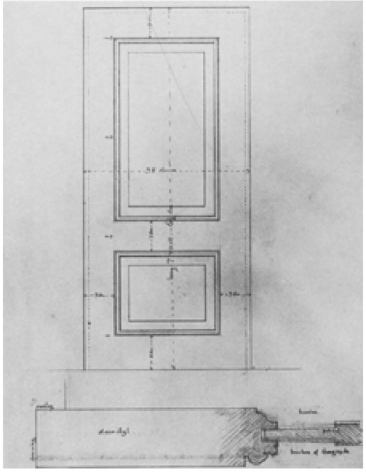

94
DE AANBESTEDINGEN UIT 1786
Afb. 94. Binnendeur.
Pen en potlood. Maatstok van 5½ voet = 22,8 cm, 5 voet = 8 duim. Schaal 1:6,8. De honderd binnendeuren werden aanbesteed in februari 1786.

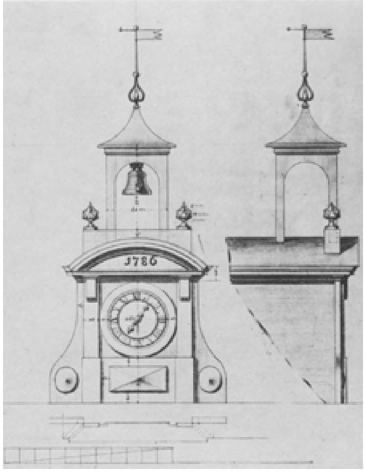

95
Afb. 95. Grote dakkapel met uurwerk en klok. Pen en potlood. Maatstok 20 voet; 15 voet = 7¼ duim. Schaal 1:22,7. Aanbesteed november 1786.

96

Afb. 96. Voordeur aan het Spui. Pen, penseel in rood, geel en grauw. Maatstok 11 voet = 29,3 cm = 11⅜ duim. Schaal 1:10,6.
Aanbesteed november 1786.

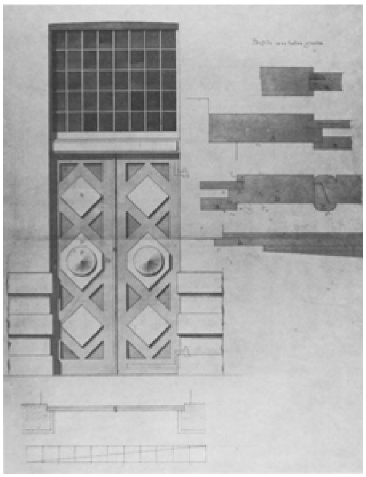

97
Afb. 97. Deur aan de Handboogstraat. Pen, penseel in grijs. Maatstok 11 voet = 21 cm = 8¼ duim, 1 voet = ¾ duim. Schaal 1:13,5.
Aanbesteed november 1786.
(blz. 94).

98

HET BEELDHOUWWERK IN HET FRONTON

Reeds op de maquette van 1783 lag de opzet van het fronton vast. Gekozen was een medaillon met de uitbeelding van de tekst van Marcus 10, vers 14: ‘Laat de kinderen tot mij komen’. De weesmeisjes die het medaillon vasthouden herinneren aan het schilderij uit de regentenkamer (zie afb. 32). In de vormgeving van de symbolen van geloof, hoop en liefde is enige verandering na de eerste opzet te constateren.

Afb. 98. Het beeldhouwwerk in het fronton gezien van Begijnhof 40 (opn. 1976).

Op 6 februari 1786 vergaderden de regenten in een huis op het Begijnhof om het ontwerp voor het beeldhouwwerk te beoordelen dat getekend was op een houten schot. Na goedkeuring werd het werk op 17 februari 1787 aan Ziesenis aanbesteed. (blz. 96).

99

Afb. 99. Beeldhouwwerk in het fronton van het bouwmodel van juli 1783 (zie afb. 70).

100

Afb. 100. Uitgewerkt ontwerp voor de vulling van het fronton. Verblijfplaats onbekend. Naar afbeelding uit: M.G. Emeis; De Nationale Handelsbank.

101
DE EERSTE PRENTEN VAN HET HUIS
Het grote nieuwe gebouw in de oude stad genoot veel belangstelling. De eerste prenten verschenen reeds voordat het gebouw uit de steigers was.
Afb. 101. 'Ruim gezigt van het nieuwe gebouw, het Roomsch-Catholijke Maagdenhuis, te Amsterdam'.
Gravure; 31,7 × 44,5 cm. Editie van voor en na letter. Bijschrift in Nederlands en Frans. Gesigneerd: A. van der Hart, direx. P. Wagenaar, delin. C. Bogaerts, sculp. Bij T. Crajenschot, boekhandelaar, 1786.

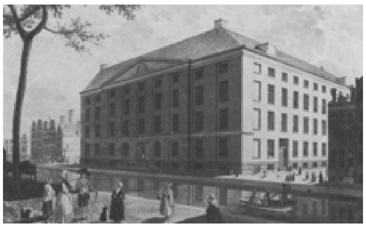

102
Afb. 102. Tekening voor afb. 101 (SM). In 1899 op veiling Wurfbain door regenten aangekocht als 'P. Wagenaar 1786, het Maagdenhuis na de verbouwing *f* 10'. Pen, penseel in grijs, ca. 36 × 50 cm.

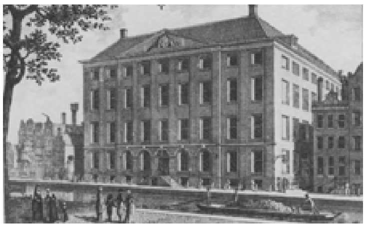

104
Afb. 104. Gravure afkomstig uit [J. Fokke] Amsteldam en zyne geschiedenissen in 't kort. Deel III (1789). Afm. 8,5 × 12,2 cm. Navolging van de grote gravure uit 1786, doch beter van verhoudingen. Tevens zijn de beide, in 1788 op de hoeken van het gebouw geplaatste, lantaarns aangegeven.

103
Afb. 103. Gravure uit de Nederlandsche Mercurius, augustus 1786 (17 × 12,5 cm).

105
Afb. 105. Gedeelte van een tekening van J. Bulthuis.
Pen, penseel in grijs. Afm. 15,5 × 23 cm (GAA).
Naar deze tekening werd een gravure gemaakt van dezelfde afmeting. Tevens is er een grotere natekening (afm. 31,5 × 44 cm) vals gesigneerd J. Ouwater. Penseel in kleur (GAA).

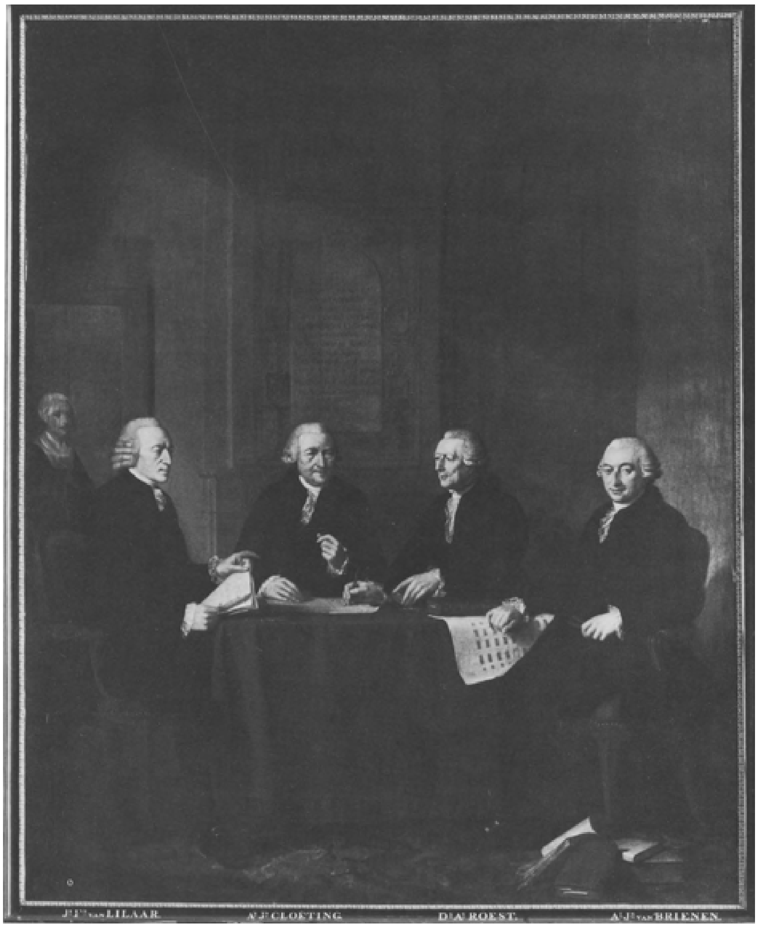

Schilderij van A. de Lelie uit 1788 met de vier bouwregenten

6. Het inwendige van het nieuwe Maagdenhuis

De afwerking van de ruimten in het huis

Het huis dat de weesmeisjes op 24 en 25 september 1787 betraden was sober afgewerkt. De muren waren wit gepleisterd en de balken en vloerdelen waren overal in het zicht gebleven. Er was maar één plaats waar een stucplafond was gemaakt: boven het portaal aan de Handboogstraat. In enkele ruimten was geen pleisterwerk op de muren aangebracht.+ Het metselbestek schrijft voor dat de muren daar in betere steen moesten worden opgetrokken dan de overige binnenmuren en platvol moesten worden afgevoegd. In het onderhuis waren dit de turfkelders aan de zijde van het Spui, 'het waschhuis, de bakkerij, keuken, turfhok en berging voor de victuali'. Ook bij de korenzolder boven de kerk moesten de muren op deze wijze worden afgewerkt (AM nr. 272). Waarschijnlijk was deze afwerking duurder dan het normale pleisterwerk en werd zij daar toegepast waar de muren tegen een stootje moesten kunnen, bij opslag- en werkruimten.

+De wanden

Ook over de afwerking van de vloeren geeft het bestek van het metselwerk ons enige+ inlichtingen. In het onderhuis zouden alle ruimten blauwe arduinstenen tegels krijgen, behalve het turfhok naast de keuken en de kelders aan de zijde van het Spui. Een noot in de kantlijn van het bestek voegde er echter aan toe dat de besteders zich de vrijheid behielden om in plaats hiervan 'een geplaveijde vloer van graauwe of vlakke moppen in basterd ciment' toe te passen. Dit laatste is het dan ook geworden. Op de hoofdverdieping moest het portaal aan de Handboogstraat 'dwars geplaveijt' worden met vlakke klinkers. De bordessen van de trappen en de gang langs de school naar de eetzaal zouden een vloer krijgen van blauwe arduinsteen. De wasplaats en de secreten werden voorzien van een bakstenen vloer. Verder kwamen in alle ruimten houten vloeren, op de hoofdverdieping over de bakstenen gewelfjes heen.

+De vloeren

In veel ruimten van het huis werd het onderste deel van de muur zwart geschilderd. Op 21 april 1819 besloten de regenten een aantal onderhoudswerken te laten uitvoeren. Hiertoe behoorde ook 'het zwart schilderen van alle de muren op de kamers, in de portalen en op de trappen zoo als die thans zijn' (AM nr. 1b).

+ Uit de tekeningen en ook uit het bestek van het metselwerk blijkt welke vertrekken een stookplaats kregen. De slaapzalen van de meisjes waren niet te verwarmen, slechts de twee ziekenzalen hadden elk een stookplaats. De werkruimten zoals de 'naaijwinkel, de breijwinkel en de wollewinkel' kregen ook een schoorsteen, evenals 'het school' en de eetzaal. Bij grote ruimten zoals de eetzaal en de naaiwinkel schijnt gerekend te zijn op het plaatsen van een kachel. Verder zouden drie of vier kamers voor de toezichthoudende, inwonende, vrouwen van een schoorsteen worden voorzien. In de nieuwjaarsrekeningen van 1789 en 1792 komen betalingen voor aan de smid Joannes Bolsens, wellicht dezelfde als, of een zoon van, de smid die het huis na de verbouwing van 1754 van ijzeren kachels voorzag.

+De stookplaatsen

In de vertrekken voor de wezen zullen gordijnen hebben ontbroken. Aan de binnenzijde der vensters bevonden zich vouwblinden die 's avonds konden worden gesloten. Dat deze voornamelijk dienden om de inkijk tegen te gaan blijkt uit het feit dat ze vrijwel alleen aan de buitengevels waren aangebracht.

De sobere ruimten waarin de weesmeisjes hun dagen doorbrachten werden niet opgevrolijkt door veel stoffering. In het Vervolg op Wagenaar (1790) wordt het nieuwe

gebouw uitvoerig beschreven. Slechts de volgende versiering wordt daarin vermeld. Boven de deur naar de eetzaal was een 'vierregelig Vaersje, behelzende eene vermaaning, aan de Kinderen, tot een goed gedrag'. Zowel in de breischool als in de wollewinkel hing een klein schilderijtje van Christus aan het kruis. In iedere slaapzaal hing een 'Afdruksel der Reglementen van het Huis' (afb. 106).

De technische voorzieningen

Zoals in alle grote gebouwen te Amsterdam werden ook in het Maagdenhuis twee+ soorten water gebruikt; regenwater en putwater. Op de binnenplaats waren drie grote regenbakken in de grond aangebracht. Zij kregen hun water via de regenpijpen in de hoeken van de binnenplaats. Hierin kwam niet alleen het water van de goten aan de vier zijden van de plaats terecht, doch ook het water van de goten van de buitengevels dat door middel van Keulse goten over de zolder heen naar de goten aan de binnenplaats werd geleid. Als de regenbakken vol waren, liep het water door een overloop naar het riool. Behalve de regenbakken waren er op de binnenplaats nog twee putten waaruit grondwater kon worden opgepompt.

+De waterleiding

Het water had men voornamelijk nodig in de keukens in het onderhuis; hoger in het gebouw was het uiterst beperkt aanwezig. Op de hoofdverdieping lag bij de eetzaal de grote wasplaats. Het water werd hier door een pomp uit de regenbakken verkregen. In deze ruimte lag een 'bemetzelde vloer' met lood eronder. Het bestek van het metselwerk vermeldt over de afwerking 'en aldaar rondom te doen stellen een steenen loop of gootsteen; voorts een pomp en afleider met verscheidene kraanen' (AM nr. 272).

Volgens de tekening waren er 23 kranen (afb. 10). Bij de secreten voor de weeskinderen werd het water het hoogste opgevoerd en kwam het tot de bovenste verdieping. Hiervoor gebruikte men putwater en op elke verdieping was een pomp met gootsteen om de ruimten van de secreten te kunnen reinigen. Naast de pomp bevond zich in het voorportaal een waterbak, waarschijnlijk werd het water hier van verdieping naar verdieping omhoog gepompt. Bij de lozing van het afvalwater op het riool werd een stankafsluiting toegepast. Onder alle gootstenen in het huis moest blijkens het bestek voor het metselwerk een ruimte worden gemaakt voor het plaatsen van 'keer- of stinkbakken'.

+ Ook over de afwerking van de keuken licht het bestek van het metselwerk ons in: 'In de keuken en in het waschhuis zal den aanneemer doen metzelen en stellen de vereischte schoorsteenen, vuurplaatsen, bemetzelde waterketels en fournuisen' (AM nr. 272). In de keuken is deze aanleg op de tekening aangegeven. Rechts van de vuurplaats is het fornuis met zes kookpotten, links de waterketel. Naast de waterketel is een pomp die zijn water betrok uit de regenbak, de pomp bij de gootsteen gaf regen- en putwater (afb. 109). Op de oudste plattegrond staat ook bij het washuis een dergelijke aanleg aangegeven. Onder de schouwkap staat hier aan de rechterzijde het fornuis met vijf kookpotten, links is weer een bemetselde waterketel (afb. 83). In de opplakstukjes die over deze plattegrond werden aangebracht, waren het fornuis en de waterketel vervallen. De vuurplaats strekte zich uit over de volle breedte van het vertrek. Voor de bakkerij schreef het bestek van het metselwerk het volgende voor: 'voorts in de bakkerij ook te metzelen een groote bakoven, daar twee hoog in moet gestookt kunnen worden' (AM nr. 272).

+De keuken en het washuis

+ De verlichting van het grote huis was geen eenvoudige zaak. Bewaard bleef een offerte voor de leverantie van een aantal lantaarns. Behalve de beide grote lantaarns aan de voorgevel, die elk *f* 50 zouden gaan kosten, was er voor het

+De verlichting

weeshuis het volgende nodig. Op de binnenplaats, in de ‘speelgalderij’ en in de grote eetzaal waren lampen van *f* 30 gewenst die voorzien zouden worden van een koper schild dat verzilverd was, om het schijnsel van de olielamp te verspreiden. De beide ziekenkamers zouden elk een lamp van *f* 26 dienen te krijgen. Om het gehele huis te verlichten waren 27 kleinere lantaarns nodig die wanneer zij uitgevoerd zouden worden met een verzilverd koperen schild *f* 6 per stuk moesten kosten. Wanneer deze laatste lampen slechts met een kaars zouden branden dan konden zij voor *f* 4 geleverd worden. Op 2 april 1788 ontving Hendrik Bosch *f* 298 ter betaling van de lampen. Aangezien de beide lampen aan de voorgevel eerst later werden betaald blijkt dat men op de offerte is ingegaan en dat het gehele huis van deze moderne olielampen werd voorzien. Sindsdien kwam Hendrik Bosch jaarlijks in de rekeningen van het huis voor met een post van ca. *f* 1300 die op

14 februari 1789 als volgt werd omschreven: ‘Hendrik Bosch voor 1 jaar pitten, olij en lantaarns in dit huijs *f* 1305’ (AM nr. 102c).

+Het uurwerk

+ Een belangrijk element in het leven van alledag was het uurwerk in de dakkapel aan de binnenplaats. Een klok sloeg de uren die de dagindeling bepaalden, welke zo nauwkeurig was vastgelegd in de reglementen. In januari 1788 ontving de klokkemaker Rutgerus van Meurs *f* 1925 voor een ‘groot torenwerkorloge geplaats in het nieuwe Maagdenhuijs op de binneplaats’. In februari 1788 werd aan de geelgieter H. ter Winkel *f* 70 betaald voor een ‘metaale klok’ (AM nr. 270).

+De kastjes voor de weesmeisjes

+ Voor een achttiende-eeuws weeshuis waren de kastjes waarin de weeskinderen persoonlijke bezittingen konden opbergen een noodzakelijk onderdeel. In zijn beschrijving van het huis vermeldt Wagenaar (1765) deze kastjes op de slaapzalen van de nieuwe vleugel uit 1752. In het nieuwe Maagdenhuis was er op de slaapzalen geen plaats voor. In het Vervolg op Wagenaar (1790) wordt bij de eetzaal vermeld: ‘Langs den muur zyn verscheiden genommerde Kasjes, dienende tot bergplaatsen voor deeze en geene noodwendigheden. Diergelyke Kasjes heeft men ook langs de muuren van eene overdekte Speelgallerye voor de Kinderen’. Deze laatste kastjes op de galerij (afb. 189) waren nieuw gemaakt; het werk was aanbesteed en Hermannus Braakman was de laagste inschrijver. Op 23 juli 1788 werd afgerekend voor ‘arbeidsloon der kasjes onder de gaanderij aangenomen voor *f* 350’ (AM nr. 270). De kastjes op de eetzaal (afb. 190) komen niet in de rekeningen voor; waarschijnlijk zijn zij uit het oude huis meegenomen naar het Spinhuis en hier herplaatst.

Het gebruik van de ruimten

In de vier jaar die tussen het vaststellen van de plannen en de inwijding van het huis lagen was verandering gekomen in de bestemming van enkele ruimten. De bewaard gebleven plattegronden uit 1785 en 1787 tonen verschillen in de bestemming van de vertrekken. De oudere tekeningen van de binnenplaatsgevels uit 1783 laten zien dat op enkele punten de schouwen toen anders geplaatst waren. Zo was men van plan de drie zalen boven de regentenkamers in de vleugel aan het Spui elk van een stookplaats te voorzien (afb. 75), hetgeen het vermoeden wekt dat het in de bedoeling moet hebben gelegen ook op de tweede verdieping een werkruimte te maken. In de plattegronden van 1785 zijn de werkruimten over de eerste verdieping verspreid en over vier vertrekken verdeeld. Alleen de achterste ruimte op deze verdieping, boven de eetzaal, werd toen nog als slaapzaal gezien (afb. 85).

+Driepersoons kribben

In het plan van 1785 staan de kribben in de slaapzalen getekend (afb. 86-87). Deze+ kribben zijn voor twee personen bedoeld, zodat er, afgezien van de ruimte in de ziekenzalen, 324 normale slaapplaatsen voor weesmeisjes waren. Dit aantal was echter niet meer voldoende op het moment dat men de terugkeer van het Spinhuis naar het Spui ging voorbereiden. Men moet toen besloten hebben kribben te laten maken waarin drie kinderen slapen konden. Er werden voor het nieuwe huis 90 kribben besteld. Dit werk was voor *f* 1148 aangenomen door Dirk van der Horst. De laatste betaling geschiedde in oktober 1787. Toen de kribben klaar waren hebben de wezen op 25 september hun nieuwe huis betrokken. Het Vervolg op Wagenaar vermeldt dat er in 1790 in het huis 368 kinderen waren en dat er per kribbe drie kinderen sliepen.

Doordat men was overgegaan naar de driepersoons kribben in plaats van de tweepersoons, waar men aanvankelijk aan dacht, namen de 368 kinderen minder plaats in dan de 324 waar het gebouw op ontworpen was. Alle kinderen konden nu op de beide bovenste verdiepingen slapen en de slaapzaal op de eerste verdieping, boven de eetzaal kwam vrij. In de plattegronden van 1787 bestemde Van der Hart deze ruimte tot breischool, waardoor ook de wollewinkel en de lapwinkel in een ruimer vertrek konden komen en er op deze verdieping tevens een personeelsvertrek bijkwam. Dit voorstel werd niet gevolgd; mogelijk op aandrang van de pastoor Jacob Cramer werd de vrijgekomen slaapzaal, waarin zich de deur naar de galerijen voor de weeskinderen in het+ achterste deel van de kerk bevond, bestemd tot kerkzaal. Het reglement van 1789 (afb. 106 en 107) wijst uit dat de kinderen hier 's ochtends en 's avonds voor gebed samen kwamen. Ook in het Vervolg op Wagenaar (1790) wordt het gebruik van deze ruimte als kerkzaal omschreven. Dat de kerkzaal tevens als verblijfsruimte voor de kinderen werd benut blijkt uit het reglement voor de binnenmoeders uit 1789. Er is sprake van toezicht

+*De kerkzaal*

‘op de verblijfkamers, Eetzaal, Kerk, Binnenplaats of Gallerij, daar de kinderen mogen wezen’.

Omstreeks 1800 was het getal wezen gestegen tot ca. 400 (Rijc. 188). Zij werden verzorgd+ door dertien inwonende vrouwen. In het Vervolg op Wagenaar worden de taken van het personeel omschreven: ‘drie Linnennaaivrouwen, van welke de oudste, tevens, den post van Binnen-Moeder van het Godshuis bekleedt; twee Breivrouwen; eene Wollennaaivrouw; eene Keldervrouw; eene Keukenvrouw; de twee laatstgenoemde neemen, by beurten, den post van Deurbewaarster of Portierster waar; eene Schoolmeesteres; twee Werkvrouwen; en, eindelyk, twee Kindermoeders. In 't Geestelyke staan de Kinderen onder het opzigt van den Pastoor van het huis, welke dezelven in den Godsdienst moet onderwyzen’. Deze dertien vrouwen woonden allen in het huis. Zij sliepen niet bij de meisjes op de slaapzalen. Daar waren 's nachts enkele oudere meisjes verantwoordelijk voor de rust en orde. Waarschijnlijk was het personeel gehuisvest in de ‘vrouwekamers’, die vaak in het bezit waren van een insteekverdieping (afb. 111-112).

+Het personeel: dertien vrouwen

‘Bezyden dit Vertrek, heeft de Ziekenmoeder haare wooning’ vermeldt het Vervolg op Wagenaar bij de ziekenzaal. Aangezien de ziekenmoeder in het overzicht van het personeel ontbreekt zal deze functie wel zijn waargenomen door een ouder invalide weesmeisje. De vrouwen aten in een aparte eetzaal, naast de grote eetzaal van de kinderen.+ Uit de samenstelling van het personeel blijkt het belang van de linnennaaiwinkel en de breiwinkel. Bij de inkomsten van het huis vermeldt het Vervolg op Wagenaar: ‘Daarenboven beloopt hetgeen de Meisjes, met naaijen en breiden, voor de Burgery, verdienen, jaarlyks, eene vry aanmerkelyke somme’. In de lapwinkel werden de kleren van de meisjes hersteld, in de wollennaaiwinkel werden nieuwe kleren voor hen gemaakt. De linnennaaiwinkel, waar de grootste meisjes werkten, had de mooiste plaats in het huis, aan de voorkant aan het Spui boven de regentenkamers. Daarnaast op de hoek van het Spui en de Handboogstraat was ‘de Linnenkamer, in welke bewaard worden de Linnens, welke veele burgers, aan het Huis, zenden, om aldaar, voor geld, genaaid te worden’. De ruime zolders van het huis werden ook gebruikt om het linnen te drogen, zoals het Vervolg op Wagenaar ons meedeelt.

+De linnennaaiwinkel

De regenten- en regentessenkamer

De kamer van de regenten en die van de regentessen waren van elkaar gescheiden door een gang of voorhuis. Zij zagen elk met twee vensters uit op het Spui. Aan de achterzijde naar de kant van de binnenplaats waren geen vensters doch enkele bijruimten. In de regentessenkamer die links van het voorhuis lag was een bergplaats voor het linnen; in de regentenkamer was een overwelfde ruimte die als brandvrije bergplaats diende voor waardepapieren en voor het archief. In beide vertrekken bevond zich in de achterwand een stel dubbele deuren, waarvan die in de regentessenkamer het breedste waren (afb. 116 en 211). In het voorhuis was een boog die deze ruimte verdeelde in een voorstuk ter diepte van de regentenkamers en een achterstuk ter breedte van de strook met de nevenruimten achter de regentenkamers. In het achterste deel van het voorhuis ging een trap naar boven naar de linnennaaikamer (afb. 110).

+ In de plannen uit 1783 was het de bedoeling om aan weerszijden van het voorhuis één deur te maken (afb. 127). De deuren naar de regentenkamers zouden geflankeerd worden door trofeeën van stucwerk. Naast de deur van de

+De trofeeën in de gang of het voorhuis

regentessenkamer zou de linker trofee de symbolen van het geloof, een kruis met slang, tien-geboden-bord en liturgisch vaatwerk bevatten en de rechter samengesteld zijn uit een medusamasker, een opengeslagen boek en een fakkel. Deze versieringen zijn gelijk aan die welke Ziesenis maakte voor de grote zaal van het in 1783 naar de plannen van J.S. Creutz gebouwde rechthuis te Westzaan (Mey 56). De geprojecteerde trofee rechts van de deur naar de regentessenkamer werd bovendien in 1784 toegepast in de schoorsteenmantel van de grote verhoorzaal van het Nieuwe Werkhuis. In de herfst van 1786 besloot men twee dubbele deuren te maken als toegang naar de regenten- en regentessenkamer, de trofeeën kwamen te vervallen.

Behoudens deze verandering in de deuren naar het voorhuis schijnen de kamers van regenten en regentessen uitgevoerd zoals zij bij de eerste plannen van het gebouw[+] bedacht waren. De belangrijkste onderdelen van deze vertrekken waren de schoorsteenmantels. Reeds op de oudste tekening van 1783 komt de schoorsteen van de regenten-

[+] *De schoorsteen in de regentenkamer*

kamer voor in de vorm waarin hij later werd uitgevoerd (afb. 114). Bij een jonger plan uit 1783 is een andere schoorsteen voor dit vertrek getekend. Boven de marmeren schoorsteenmantel bevindt zich een hoge nis met een vrouwefiguur die wellicht een Prudentia of Sybille als symbool der maagdelijkheid voorstelt (afb. 115). Deze oplossing doet enigszins denken aan de schouw die Ziesenis in dezelfde tijd in het rechthuis te Westzaan maakte en waar in een soortgelijke nis een beeld van Justitia geplaatst was (Mey 58).

+ Van de schoorsteenmantel in de regentessenkamer bestaan geen oudere tekeningen dan die op het ontwerp van de uitgevoerde kamerbetimmering (afb. 113). Evenals bij de schouw van de regentenkamer werd hier het oude schoorsteenstuk van Jacob de Wit bovenin geplaatst en ook waren hier vier wapenschildjes toegepast. Het regentessencollege kende slechts drie leden. Aangezien een der regentessen in 1785 overleed en kort daarop een nieuwe regentes benoemd werd, waren hier toch vier regentessen die het bouwen hadden meegemaakt, en waarvan de namen op de wapenschildjes vereeuwigd werden.

+De schoorsteen in de regentessenkamer

Nadat Ziesenis in september 1787 het grote fronton van de voorgevel voltooid had verrichtte hij werk aan de kerk en aan de regentenkamers. Op 6 februari 1788 ontving hij *f* 400 op rekening 'van t geleeverde houte beeldwerken', welke betaling een vervolg kreeg op 18 maart 1788 met 'aan Ziesenich op rest van rek. beeldhouwerij kerk en comptoiren *f* 900' (AM nr. 102c). In de regentenkantoren of -kamers is er maar één onderdeel dat door Ziesenis gemaakt kan zijn, dat is de decoratie van de schoorsteenmantels en de gedenksteen in de schoorsteen van de regentenkamer.

Ook over de verdere afwerking van deze ruimten bestaan enige gegevens. Het bestek van het metselwerk van voorjaar 1784 vermeldt dat de aannemer behulpzaam moet zijn met het leggen en opschuren van de marmeren vloer in de vestibule, waarmee de gang tussen de regentenkamers bedoeld zal zijn. Verder moest hij de '2 Engelsche schoorsteenen in de Heeren en Mevrouwenkamers' metselen, waarbij het volgende werd bepaald: 'De snijdingen voor de mantels moeten naar buiten wel 5 duim breet zijn, en van boven met rollaagen, die op ijzers rusten (en van achteren schuin bijgehaald moeten worden) gedekt worden; en opdat de zwaarte der pijpen door hunne drukking geen nadeel zullen veroorzaken, zo zal men boven allen de mantels doen metselen de vereischte boogen' (AM nr. 272).

+ In het bestek voor het stucadoorwerk van augustus 1786 werd het werk in de regentenkamers en het voorhuis als volgt omschreven: 'Regenten en Regentessen kamers met vierkante perklijsten en gebroken hoeken aan de binnen- en buitenzijde; moetende twee leeden dezer lijsten met paarlen en bladen of gegotene vercieringen, bewerkt worden; alles volgens de tekeningen, die op zijn tijd daar toe zullen gegeven worden. Dit werk zal met half October dezes jaars in de ruige grond moeten staan, en voorts in het aanstaande voorjaar, op eerste aanzegging verder worden afgemaakt. Het portaal of middengang tusschen beiden de gemeldene vertrekken; het plafond met een perklijst en een cierlijk gewerkte rozette in de midden; alsmede een lijst langs bovenste der muuren en het plafond; voorts wederzijds en boven de deuren de vereischte nissen met effene lijsten; edoch met eenige verciering boven de deuren en een architraaf en impostlijst aan de boog; alles zo als nader zal opgegeven worden: het vlakke dezer muuren daaronder begreepen'. Verder moest de dwarsgang naar en boven de trap en de spreekkamer naast de regentenkamer gestucadoord worden met een effen platte band. Ook dit werk moest tot het voorjaar in de 'ruige grond' blijven staan (AM nr. 272).

+De plafonds in de regentenkamers

De meubilering van de regentenkamers

Ook in de stoffering schijnen beide vertrekken vrijwel gelijk aan elkaar te zijn geweest. Bij de grote jaarlijkse afrekening vinden we in februari 1789 een aantal posten die op de afwerking betrekking hebben en aantonen dat de beide kamers in 1788 zijn ingericht.+ Eerst is er de post: 'gebroeders Remmers de 2 kamers. Behangers *f* 41. Dan volgt de betaling aan Johannes Remmerszoon, die voor 'behangsel Regentekamer' *f* 139 ontving en voor 'idem Regentessekamer' *f* 142. Waarschijnlijk is hij dezelfde als Joh. Remmers jun. die in latere rekeningen als behanger voorkomt. Op 14 mei 1788 ontvingen J. de Geer en J. Geesink *f* 16 voor 'een geschilderde sijldoekse ganglooper'. Deze kan voor de gang tussen de beide regentenkamers bestemd zijn geweest.

+*De behangsels*

Aan H.A. Moorman werd in februari 1789 betaald voor 'het tapijt met onkosten, de+ Regentekamer *f* 108' en 'een dito in de Regentessekamer *f* 155' (AM nr. 102c). Waarschijnlijk was het tapijt in de regentenkamer kleiner aangezien dit vertrek door een balie werd gedeeld en men het kleed vermoedelijk niet heeft laten doorlopen in het looppad voor de balie. In maart 1788 was de aankoop verantwoord van '2 gebruijn' haarden en 2 beste tangen *f* 75'. Zij waren gekocht bij de erven van de weduwe van Ab. van der Valks die ook de stoepbalusters van het nieuwe gebouw geleverd hadden.

+De tapijten

+ Voor de regentenkamer werden nieuwe mahoniehouten meubels besteld. Op 6 augustus 1788 ontving Hendrik Artmer *f* 202 'voor 4 mahony cantoor stoelen, 18 dito tafelstoelen met gebloemt blauw en wit trijp'. Bij de uitbetalingen in februari 1789 treffen we Hendrik Masker aan die voor *f* 35 een mahonie tafel leverde (AM nr. 102c). De vier regenten betaalden zelf de kosten van inrichting van hun nieuwe kamer. Op 4 maart 1789 stortten zij ieder *f* 245 in de kas van het gesticht als 'gifte voor het pourtraitteeren van de Regenten, behangsel, tapijten, stoelen, tafel', waarvan de kosten in totaal *f* 980 beliepen. De nieuwe regent Jean Batta van Ceulen, die op 3 september 1788 was gekozen als aanvulling van het college waarvan de meeste regenten zeer bejaard waren, betaalde niet mee, doch schonk 'een superbe spiegel', mogelijk die voor de kamer van de regentessen (AM nr. 464). Voor de regentessenkamer werden geen nieuwe meubels aangeschaft. De regentessen betaalden ieder slechts een kwart van de kosten van het kleed voor hun kamer (Rijc 162). Waarschijnlijk werden de twaalf stoelen die in 1737 waren aangeschaft hier weer geplaatst (afb. 36).

+De nieuwe mahoniehouten meubels van de regentenkamer

+ Het belangrijkste meubelstuk van de regentenkamer was de balie waaraan elke regent op een eigen zetel de administratie voerde en betalingen kon verrichten. Achter de balie, die evenwijdig aan de raamwand geplaatst was, stonden de vier hoge kantoorstoelen. De balie of lessenaar was in 1788 gemaakt, vermoedelijk door de timmerlieden van Braakman. Hendrik Meijster ontving in maart 1789 *f* 103 'voor geleeverd mahony hout voor de lessenaars' (AM nr. 102c). Deze balie of doorlopende lessenaar was in de plaats gekomen van de 'balustraade' die nog op de jongste plattegrond van het huis uit 1787 evenwijdig met de gangmuur getekend staat (afb. 110). Aan de andere zijde van de regentenkamer lag een spreekkamer die men kon bereiken door de ingang aan de Handboogstraat. Dit laatste vertrek had het karakter van een anti-chambre waar men bezoekers kon laten wachten eer ze in de regentenkamer werden toegelaten.

+De balie of lessenaar

+ In de regentenkamer en de spreekkamer hing het belangrijkste schilderijenbezit van het huis. Voordat de schilderijen hier werden opgehangen zijn zij, zo nodig, gerestaureerd en van nieuwe lijsten voorzien. Op 24 december 1788 ontving A. de Lelie *f* 57 voor het 'schoonmaken en bijhelpen van oude schilderijen'. In februari 1789 kreeg Jan Spaan *f* 43 betaald voor 'lijsten van schilderijen', terwijl H. van der Sluis *f* 84 ontving voor 'een swarte lijst met 1 goude binnesponning', en nog twee dito's (AM nr. 102c).

+Het schilderijenbezit

+ De schilderijencollectie werd aangevuld met een bijzonder stuk, het grote regentenportret van A. de Lelie. Het is het eerste en het laatste regentenportret van dit gesticht. Het moest de herinnering aan de vier regenten, die het nieuwe Maagdenhuis hadden laten bouwen, vasthouden (blz. 120). Het was bestemd om in de regentenkamer geplaatst te worden, op de muur naar de gangzijde, tegenover de schouw. Met de lichtinval is op deze plaats gerekend: het licht komt op het schilderij van links. Het bovenste deel van de schouw, het doek van De Wit, is in

+Het regentenportret

spiegelbeeld weergegeven. Bij het middelste deel, de gedenkplaat van de eerste steenlegging, was dit door het opschrift niet mogelijk.

Waarschijnlijk is met het oog op de plaats van dit schilderij de deur die in het midden van de wand geprojecteerd was (afb. 127) vervangen door deuren aan weerszijden. Op 24 december 1788 ontving A. de Lelie *f* 420 'voor het portretteeren van de 4 Regenten' (AM nr. 102c). Het schilderij zal in de loop van het jaar 1788 gemaakt zijn, waarschijnlijk waren toen niet alle meubels gereed. De heren zitten nog op ouderwetse zetels, de nieuwe mahonie stoelen komen hierop niet voor.

+De regentenkamer in 1790

+ Het Vervolg op Wagenaar (1790) besteedt veel aandacht aan de regentenkamer: 'De Kamer der Regenten,..., een ruim vierkantig Vertrek, zeer zindelyk behangen, pronkt met een fraaien marmeren Engelschen Schoorsteen'. Na deze beschreven te hebben volgt: 'Tegenover den Schoorsteen hangt een uitvoerig Regentenstuk, verbeeldende de boven bedoelde Regenten,... De Kunstschilder A. van der Lely heeft, in den jaare 1788, dit stuk vervaardigd. De verdere sieraaden van dit Vertrek zijn twee Wapenborden, zes Plannen of Ontwerpen van het Godshuis, even zo veele Plattegronden, en zeven onder-

scheidene Afbeeldingen, uit verschillende oogpunten of standen. Aan 't agtereinde, midden in het Vertrek, ziet men eene houten Deur, agter welke eene andere van yzer verborgen is, den toegang geevende tot een Vertrekje, in 't welk een yzeren kist staat, waar in de gereede penningen, als mede de Effekten, aan het Huis behoorende, bewaard worden. Het hoofd van eene Oude Vrouw, hangende boven de eerstgemelde of de houten deur, verbeeldt, naar men wil, de eerste Stigteres van het Oude Maagdenhuis'. Van de hier genoemde onderdelen waren enkele uit het oude huis afkomstig, te weten het schilderij van Jacob de Wit uit de schoorsteen (afb. 32a), de beide regentenborden (afb. 34 en 35), en het portret van de oude vrouw. Waarschijnlijk heeft dit laatste, het portret van Hendrickje Jans (afb. 24), in het oude huis evenals de andere stukken in de regentenkamer gehangen. Dit zou de belangrijke plaats verklaren die dit stuk in de nieuwe regentenkamer kreeg. Het zou daar de eer genieten om bij vorstelijke bezoeken na het regentenstuk te worden aangewezen.

Opvallend is het grote aantal tekeningen van het huis dat in de nieuwe kamer hing. Bladen met zes gevels en zes plattegronden komen in de huidige tekeningencollectie nog voor. Met de 'zeven onderscheidene Afbeeldingen, uit verschillende oogpunten of standen' kan moeilijk iets anders bedoeld zijn dan de afzonderlijke tekeningen van de vier gevels aan de binnenplaats en de drie aan de buitenzijden. Dergelijke series bleven eveneens bewaard. Uit het ophangen van dit grote aantal geveltekeningen blijkt dat de regenten hun nieuwe gebouw met gepaste trots bezagen.

+ Naast de regentenkamer in de hoek van Spui en Handboogstraat was een spreekkamer. Door dit vertrek kon men van de regentenkamer in het weeshuis komen. Het Vervolg op Wagenaar noemt hier twee belangrijke schilderijen: het groepsportret uit 1569 (afb. 15) en het altaarstuk van Jacob de Wit (afb. 29). Verder was er de gravure van Cornelis Focking betreffende de eerste steenlegging (blz. 86) en een schildering van het wapen en de stamboom van Hendrik Jacob van Naarden, die het huis in 1785 een aanzienlijke erfenis had nagelaten. Dit laatste object is thans niet meer aanwezig.

+De spreekkamer in 1790

+ De regentessenkamer bevatte geen bijzonderheden. Het Vervolg op Wagenaar vermeldt er alleen 'een grooten Spiegel, boven den fraaien Engelschen Schoorsteen'. De wapens van de 'Mevrouwen' en het schilderstuk van De Wit worden daarbij verder nog vermeld. 'Daarenboven is dit Vertrek voorzien van de vereischte Kassen en bergplaatsen van noodwendigheden, de bewooneressen van het Huis betreffende'.

+De regentessenkamer in 1790

De pastorie

De pastorie, die zich in het huis op de hoek van het Spui en de Voetboogstraat bevond, bevatte vier woonverdiepingen boven elkaar. De ruimten hadden dezelfde hoogte als die in het gesticht, waardoor de mogelijkheid tot het maken van insteekruimten gegeven was. De plannen voor de pastorie ondergingen een ingrijpende verandering toen men in begin 1786 besloot, de absis van de kerk te vergroten waardoor de oorspronkelijk geprojecteerde trap geen doorgang kon vinden (afb. 83). Er kwam een andere trap voor in de plaats, die vrijwel de vorm van een spiltrap kreeg en weinig plaats innam (afb. 137).

Over de indeling van de pastorie lichten de plattegronden van 1787 ons voldoende in (afb. 108-113). Over de afwerking van de ruimten geven de bestekken van het

metselwerk uit mei 1784 en van het stucadoorwerk uit augustus 1786 enige gegevens (AM nr.+ 272). De ruime keuken in het onderhuis was aan alle zijden tot vijf voet hoogte bezet met witte tegels; er was een schouw met zwarte ijzeren vloer- en achterplaten en een 'fornuis, hetwelk van de voorzijde met witte steentjes moet bezet worden'. De vloeren in het gehele onderhuis werden met blauwe arduinsteenplaten bedekt van twee voet in het vierkant. Het beneden voorhuis, het portaal bij de keuken en de trap zouden eenvoudige stucplafonds krijgen.

+De keuken

De stoep aan de Voetboogstraat gaf toegang tot een voorhuis dat een marmeren vloer+ kreeg. Ernaast was de spreekkamer van de pastoor. Op de hoek lag het vertrek dat in de bestekken als zijkamer wordt aangeduid en in de tekeningen eetkamer wordt genoemd. Dit vertrek kreeg een stucplafond met een eenvoudige perklijst. De andere ruimten op de hoofdverdieping zoals de spreekkamer, het voorhuis, de kamer op de insteek boven het voorhuis, de trap en het trapportaal werden voorzien van een stucplafond in 'vlak werk met een effen platte band'. In de eetkamer werd een fraaie schouw geplaatst, met boven de spiegel een reliëf van stucwerk, het enige stucreliëf dat Ziesenis in het

+De hoofdverdieping

Maagdenhuis verwezenlijkt heeft (afb. 138). Het wordt niet omschreven in het bestek van het stucwerk en zal vermoedelijk behoord hebben tot het extra werk dat de rekening van de stucadoor bijna dubbel zo hoog deed zijn als het overeengekomen bedrag.

+ Op de eerste verdieping lagen de ruime studeerkamer, de sacristie en de biechtkamers. Al deze vertrekken zouden een eenvoudig plafond met effen band krijgen. Op de tweede verdieping huisden de kapelaans. Hier was alles eenvoudiger afgewerkt. Stucplafonds kwamen er, behalve in het trappehuis, niet voor. In de zitkamer van de kapelaans werd een stookplaats aangebracht, hoewel het bestek van het metselwerk van mei 1784 slechts voorzag in twee schoorstenen in de pastorie (AM nr. 272).

+De eerste en tweede verdieping

De pastorie was een zelfstandig huis, slechts op enkele plaatsen was het met het gesticht verbonden. De speelgalerij, onder de kerk, was vanuit het voorhuis van de pastorie te bereiken. Ook was er een verbinding op de eerste verdieping tussen de linnenwinkel en het trapportaal van de pastorie. In 1796 werd er nog een verbinding bijgemaakt, doordat een deel van de grote turfkelder aan het Spui ten behoeve van de pastorie werd afgeschoten alwaar de pastoor ca. 200 ton turf zou kunnen bergen (AM nr. 1a). Op gelijke wijze had de pastorie reeds van het begin af aan een deel van de grote cementen kelder onder de galerij als provisieruimte in gebruik.

De ontwikkeling van de plannen voor de kerk

De afmetingen die de kerkruimte op de ontwerptekening van 1780 bezat (afb. 61) en de maten die de kerk in de plannen van het geheel vernieuwde Maagdenhuis uit 1783 kreeg, kwamen vrijwel overeen; in de vormgeving van de kerkwanden was veel verschil. De grote vensters waren verbreed en er waren boven de lijst ronde vensters toegevoegd. De muurdammen van het ontwerp van 1780 waren bijna twee derde deel van de breedte van de boogopeningen ertussen. In de plannen van 1783 was de breedte van de muurdammen+ nog slechts ruim een derde deel van die van de boogopeningen. De muurdammen bij de hoeken waren gelijk aan die tussen de vensters. Voor de korinthische pilasters was in dit ontwerp geen plaats meer.

+De kerkruimte van 1783

+ Het altaar over de volle breedte van de kerkruimte, dat het eerste ontwerp liet zien, heeft in 1783 plaatsgemaakt voor een smal altaar in een nis met een deur aan weerszijden (afb. 140). De altaarnis was aan de bovenzijde gesloten door een ronde boog waarvan de top op dezelfde hoogte lag als die van de bogen in de zijwanden. Deze altaarnis was gevat in een rechthoekig veld dat tweemaal zo hoog als breed was. Dit motief van een rondboog in een vierkante omlijsting is in het ontwerp van 1783 meer gebruikt; bij de buitendeuren in de zijgevels is het ook toegepast (afb. 73). Boven de deuren aan weerszijden van het altaar, die naar biechtvertrekken voerden vanwaar men de sacristie en de pastorie kon bereiken, waren twee ronde vensters, met snijwerk of stucwerk omlijst. Boven de grote lijst waren twee vensteropeningen; zij kwamen uit in de ziekenkamer en boden de mogelijkheid daar de diensten in de kerk te kunnen horen.

+Het altaarontwerp van 1783

+ Ook aan de zijde van het orgel waren er verschillen in het voorstel van 1783 en het eerste ontwerp uit 1780. De orgelgalerij of het ‘choor’ was iets lager gemaakt, de galerijen van de weeskinderen waren daardoor iets hoger geworden. De ruimte aan weerszijden van het orgel werd dichtgezet met een schotwerk waarin een ronde opening was gemaakt, die omrand was door een soortgelijk ornament als de openingen boven de deuren in de altaarwand (afb. 141).

+Het orgelontwerp van 1783

+ De kerkruimte werd gebouwd zoals hij op de ontwerptekeningen van 1783 geprojecteerd was. Bij de aanbesteding van de tweehonderd raamkozijnen in december 1783 waren ook de vijf grote kerkvensters begrepen en de vijf kleinere ronde ramen daarboven. De grote kerkvensters waren in de dag 7 voet-9 duim breed en 21½ voet hoog; zij waren dus bijna drie vierkanten hoog. De kozijnen waren van grenehout en acht bij acht duim zwaar, de smallere middenstijl zou in eikehout worden uitgevoerd (afb. 93). De houten raamroeden maten 5/4 bij 1½ duim en de ruiten moesten er van de binnenzijde worden ingezet, zodat ook de stopverf aan de binnenkant kwam. In ieder venster werd een gedeelte van drie ruiten met behulp van een ijzeren dwarsroede draaibaar gemaakt (AM nr. 272). Het bestek van het metselwerk uit mei 1784 schrijft voor dat de nissen tegenover de grote ramen moesten worden gevormd door het muurwerk binnen

+*De vensters en de muurnissen*

de nissen een halve steen terug te laten springen (AM nr. 272). Hierdoor lagen de hoofdmaten van de muurgeleding vast.

Waarschijnlijk is de aandacht van Van der Hart in de eerste jaren van het bouwen op andere onderdelen gericht geweest dan op afwerking van de kerkruimte. Op enkele tekeningen uit ca. 1785 van het gehele gebouw zien we de doorsnede over de kerkruimte (afb. 151). Aan de altaarwand is vrijwel niets veranderd, alleen werd de ziekenzaal nu slechts met één opening met de kerk verbonden. Aan de kant van het orgel was de architect weer tot een gewone opzet teruggekeerd met een balustrade aan de zijkant naast het orgel (afb. 142), in de geest van het eerste ontwerp uit 1780.

+ Nadat het nieuwe weeshuis in november 1785 onder de kap was gebracht en voordat het jaar daarop de binnenmuren zouden worden opgetrokken, moet Van der Hart zich nader hebben beraden over de vorm van de kerkruimte. Er werden twee veranderingen in het ontwerp aangebracht: de grote lijst zou iets lager komen zodat hij op de bogen boven de nissen en vensters kwam te rusten en de altaarnis werd vergroot. Door de beide deuren aan weerszijden kon de altaarnis nauwelijks breder worden, in de diepte werd hij echter aanzienlijk uitgebreid; in plaats van de ondiepe nis werd nu een halfronde altaarnis gemaakt. Waarschijnlijk is de altaarwand in 1786 in deze vorm opgetrokken, tegelijk met de andere binnenmuren van het huis. Toen deze klaar waren kon het stucwerk worden aanbesteed.

+De veranderingen in 1786

+ Op 16 augustus 1786 werd het stucadoorwerk van het huis voor *f* 972 uitbesteed aan Caspar van Dijk. Hierin was ook het stucadoorwerk van de kerk begrepen. Dit bestond uit ‘eene becoepeling met allen de daarin vallende ronde lichte en verciert lijstwerk’; uit de grote lijst en tien architraven die de bogen van de lange wanden vormden ‘stuitende op de impostlijsten,..., en welke aan de zijde van den altaar, boven de groote nis moet vervolgt worden, met guerlandes en verder bijwerk’. Hierop volgde ‘Twee ronde kransen met olijfbladen en paarlen, en in de medallons St. Petrus en Paulus’. Het werk aan de kerk zou in april 1787 klaar moeten zijn. Op 24 januari 1787 kregen de stucadoors Caspar van Dijk en Johan George Frits een voorschot van *f* 600. Toen op 11 juli 1787 met hen werd afgerekend kregen zij in totaal *f* 1496 uitbetaald, aangezien zij meer werk opgedragen hadden gekregen. Voor zover bekend had deze uitbreiding van het werk geen betrekking op de kerk.

+De aanbesteding van het stucadoorwerk

+ Uit de tijd van deze afwerking van de kerk is een tekening bewaard gebleven, niet in het archief van het Maagdenhuis doch als onderdeel van een kleine collectie tekeningen waarvan er enkele van B.W.H. Ziesenis zijn; thans is deze tekening bij de overige ontwerptekeningen van het Maagdenhuis gevoegd (afb. 143). Het stucwerk in de kerk is gedeeltelijk uitgevoerd zoals het op deze tekening is weergegeven; alleen de trofeeën in de nissen, de decoratie tussen de bogen en de beide medaillons met pauselijke emblemen aan weerszijden van de altaarnis bleven achterwege. Het stucadoorsbestek van augustus 1786 schreef bij deze medaillons de afbeeldingen van Petrus en Paulus voor; over de trofeeën en verdere decoraties werd in dit bestek niet gerept. Het lijkt ons het meest waarschijnlijk dat we hier met een voorstudie voor het stucwerk te maken hebben.

+Het kerkontwerp uit 1786

Voor de beide deuren naast de altaarnis toont deze tekening twee varianten. De deuren hebben een rijkere omlijsting gekregen dan in 1783 in de bedoeling lag. De deur aan de rechterzijde werd gekozen doch zonder het opzetstuk, vermoedelijk omdat de kozijnen van de ronde ramen erboven al aanwezig waren. In november 1786 werd een aantal deuren aanbesteed die in april van het volgend jaar geleverd moesten worden. Voor de kerk waren hierbij ‘4 stuks deuren met derzelver vercieringen rondom, als mede 4 ronde star-ramen daarboven van 2 voet diameter’.

De kozijnen waren klaarblijkelijk al gesteld, het ging om de deuren en de vensters en de aftimmering. De tekening voor deze aanbesteding bleef bewaard (afb. 159). De beide biechtkamers die aan weerszijden van de altaarnis waren geprojecteerd kregen zowel een deur naar de kerkruimte als een naar de altaarnis. De orgelwand van de ontwerptekening van de kerkruimte uit medio 1786 bood minder nieuws (afb. 150). Hij was eenvoudiger gedetailleerd dan de voorgaande ontwerpen, de galerijen voor de weeskinderen waren nu aan de voorzijde afgesloten door een gesloten lambrisering in plaats van een opengewerkte balustrade.

+ De vijf trofeeën die in de wandnissen tegenover de vensters moesten komen, zijn ook op een apart blad getekend (afb. 144). Waarschijnlijk is dit aparte blad door Ziesenis gemaakt ten behoeve van het ontwerp van het kerkinterieur. Dergelijke trofeeën werden met enige variaties vaker gebruikt. De trofee van de Wet, herkenbaar aan de stenen tafelen van de

+*De trofeeën*

tien geboden, was voor het bovenste deel gelijk aan die welke men volgens de tekening van 1783 in het voorhuis had willen aanbrengen (afb. 127). Deze trofeeën gaan direct of indirect terug op voorbeelden uit de slotkapel van Versailles, welk gebouw met zijn reeks bijzonder fraaie versieringen, die bovendien nog in gravure zijn verschenen, de uiteindelijke bron van vele stichtelijke decoraties was (afb. 145).

In het kerkontwerp van 1786 ontbrak het altaar. Van der Hart gaf echter een altaarontwerp op een apart blad (afb. 153). Hierbij keerde hij terug tot een zuilenstelling achter het altaar. In de ondiepe nis van het ontwerp van 1783 was hiervoor geen plaats. Waarschijnlijk inspireerde hij zich weer op een van de altaarontwerpen van Neufforge, hoewel de band minder duidelijk is dan bij het ontwerp van 1780. De kroonlijst werd boven het altaar onderbroken door een duif in een stralenkrans. Aan de opbouw achter het altaar werd veel aandacht besteed, het eigenlijke altaar was eenvoudig, een tombe met een tabernakel bekroond door een Christusbeeld. De pastoor van het Maagdenhuis, Jacob Cramer, vond dit kennelijk te kaal voor zijn nieuwe kerk en kocht een barok altaar tabernakel in Antwerpen.

Het altaar uit Antwerpen

Jacob Cramer, de pastoor van het Maagdenhuis, kocht eind 1786 of begin 1787 in België een oud altaar voor de nieuwe kerk. De stijl van het altaar wijst uit, dat het in de tweede helft van de zeventiende eeuw gemaakt moet zijn door een Antwerps atelier. Hoezeer Cramer met zijn vondst was ingenomen blijkt uit een brief die hij 7 februari 1787 naar Rome schreef, waarin hij melding maakte van de aankoop van het altaar, dat meer dan 18 voet hoog was en waarin hij meedeelde dat hij het beneden de waarde voor *f* 1400 gekocht had (Pol II nr. 604). Op 28 december 1787 betaalden de regenten *f* 400 'Aen den Eerw. Heer Cramer pastoor van dit Godshuijs voor ons aandeel in het Tabernakel in deese kerk door sijn Eerw. geaccordeert voor *f* 1400' (AM nr. 102c).

+ Het altaar was aan het begin van het jaar in twee partijen van Antwerpen naar Amsterdam verscheept. Op 21 februari 1787 werd *f* 44 betaald 'aen d'impost van een parthij marmere steen tot den autaar in t' nieuwe Maagdenhuijs gewaardeert *f* 540 met Pieter Post over Gouda van Antwerpen afgesonden'. Op 7 maart volgde: 'Aen 's landts inkoomende regten, provisie enz. van 7 kisten beeldwerk tot den autaar van Antwerpen *f* 38: 12 st.' (AM nr. 102c). De inhoud van deze zeven kisten bleefbekend uit een niet ondertekende 'Notitie van de stuckken van het sanctuario, soo ende gelijck die in de cassen gepackt zijn,...' (AM nr. 15). In de eerste kist bevond zich de altaarkast met zijn deur. Daarin lag een tekening 'in het groot van de hellight van het geheel werck, waerop van aghter geteekent de hellight van het plan ofte plattegront'. Uit twee opmerkingen blijkt dat het een ouder altaar was dat gedemonteerd was. In de eerste kist lagen onder meer: 'de bancken van de candelaers, waer van een in twee stukken is zijnde oock soo als ick den outair gekoght hebbe'. In kist 6 lagen 'Reliqui Cassen soo ende gelijck ick die in het coopen bevonden hebbe, en Ue overlever'. Ook was er een onderdeel dat met zeer bijzondere zorg behandeld moest worden: 'maer Ue moet besonder voorsigtig zijn in het uijtnemen van het Lam het welck in den ook light naer de reghte zijde liggende met het ooft ende voorste pootens naar beneden'. Dit lam was een reliëf dat zich boven de deur van het sanctuarium bevond en daar bij de herbouw in het Maagdenhuis ook weer is aangebracht, doch later verwijderd is.

+De verzending uit Antwerpen

Bij de plaatsing in het Maagdenhuis konden de ‘twee ornamenten met druijve tortsen zijnde aen weerszijde het slot van de banck bezijden de tafel’ niet gebruikt worden. Met een klein krabbeltje lichtte de nota dit onderdeel toe. De kaarsenbank werd aan weerszijden van de altaartafel met dit ornament beëindigd, het stak als een vleugelstukje buiten het altaar uit. Omdat de nis te smal was, heeft men dit onderdeel verplaatst naar het cherubijntje onder het deurtje van het tabernakelkastje (afb. 158).

+ De tekening van het altaar die vóór de afbraak was gemaakt zal niet alleen goede diensten bewezen hebben bij de opbouw doch kan tevens Van der Hart de gelegenheid hebben geboden zich te beraden over de aansluiting van het altaar met de omgeving (afb. 154). De zuilenstelling achter het voorgaande ontwerp (afb. 153) werd als uitgangspunt genomen, door de grotere breedte van het tabernakel werden de zuilen verder uit elkaar geplaatst. De middelste zuilen werden vervangen door pilasters met zeer eenvoudige kapitelen. De stralenkrans om de duif werd breder dan in het vorige ontwerp.

+*De afwerking van de altaarnis*

De grote lijst boven de korinthische zuilen is op dezelfde wijze gedetailleerd als de grote lijst aan de bovenzijde van de kerkruimte. De zuilschachten, het architraaf en de kroonlijst werden uitgevoerd in rood kunstmarmer of marmerstuc; de basementen, de kapitelen en het fries waren van wit pleisterwerk. De afwerking van de altaarnis werd kostbaar, op 16 februari 1788 werd *f* 1266 betaald aan Van Dijk en Frits voor het ‘stucadoorswerk van den autaar’ (AM nr. 270). Op 6 februari 1788 ontving Ziesenis *f* 400 ‘op rek. van t' geleeverde houte beeldwerken’ en op 18 maart 1788 kreeg hij *f* 900 betaald ‘op rest van rek. beeldhouwerij kerk en comptoiren’ (AM nr. 102c). Het is duidelijk dat Ziesenis na de voltooiing van het grote fronton in 1787 bij de afwerking van het huis betrokken bleef. In de comptoiren of regentenkamers kan hij gewerkt hebben aan de schoorsteenmantels, in de kerk was men bezig met het opbouwen en repareren van het altaar en moest de duif met stralenkrans vervaardigd worden. Ten slotte werd op 18 februari 1789 nog *f* 26 betaald aan Theod. Wijlakker ‘voor het opmaken van het tabernakel’ (AM nr. 102c). Waarschijnlijk sloeg dit op het herstel van het fraai bewerkte zilveren of vergulde deurtje dat op de tekening van de kerk uit 1792 nog te zien is (afb. 165), maar dat thans niet meer bewaard is gebleven. Hoewel er bij de uitvoering van de piedestals onder de zuilen op gerekend was dat er aan weerszijden van het altaar beelden geplaatst konden worden, heeft men deze ten slotte weggelaten. Tussen de zuilen en de deuren naar de biechtkamers was er ook weinig plaats voor.

De reliëfs boven de zijdeuren en het schilderwerk

Het bestek van enig timmerwerk uit november 1786 voorzag in het aanbrengen van stervormige vensters in de ronde kozijnen boven de deuren naast het altaar. Op de tekening voor de plaatsing van het aangekochte altaar, die gemaakt zal zijn kort nadat de schepen uit Antwerpen in maart 1787 waren gearriveerd, zijn reliëfs boven de vier deuren getekend.

+ De schetstekeningen voor de nieuwe reliëfs, vermoedelijk van de hand van Ziesenis, bleven bewaard (afb. 160-162). De beeltenissen van Maria en Jozef, die aan de zijde van de kerk zouden komen, waren omgeven met engelenfiguurtjes. Boven één der deuren in de altaarnis zou een reliëf komen met Petrus omgeven door pauselijke attributen. Een schets voor het vierde reliëf, waarvoor men, vermoedelijk, Paulus zal hebben gekozen, ontbreekt. Er bestaat een grote verwantschap tussen dit plan van 1787 met twee deuren met reliëfs aan weerszijden van de altaar en de kooraanleg van de kerk De Liefde buiten de Raampoort die in 1786 voltooid werd. Alleen was deze kerk breder zodat de onderdelen minder op elkaar gedrongen waren. Waarschijnlijk was het door de geringe plaatsruimte bij de altaarnis van de kerk in het Maagdenhuis en de hoge kosten dat men de reliëfs van de beide deuren die in de altaarnis uitkwamen heeft weggelaten, evenals de beelden voor de zuilen.

+De reliëfs van Maria en Jozef

Voor het vervaardigen van de beide overgebleven reliëfs had Ziesenis een bedrag van *f* 1500 bedongen. Op 2 april 1788 werd *f* 84 betaald ‘aan wed. Frans Bodien voor noordelinde deelen tot beeldhouwwerk’. Op 16 april volgde nog een betaling van *f* 20 met eenzelfde omschrijving. Ziesenis ontving op 30 april 1788 het eerste bedrag, *f* 400 ‘op rek. van beeldhouwers booven de deuren kerk’. Op 10 december ontving hij *f* 275 en in februari 1789 volgde de laatste betaling: ‘op rek. van *f* 1500 voor twee groote basrelieven boven de deuren in de kerk’ (AM nr. 102c). De beide reliëfs zijn met het fronton het belangrijkste werk dat Ziesenis voor het huis verrichtte

(afb. 163-164). De schilder van het huis, Gerrit van den Idsert, had in februari 1788 het laatste deel van *het schilderwerk* aan het huis betaald gekregen. In februari 1789 ontvangt hij echter *f* 1005 voor het onderhoudswerk aan de huizen van het weeshuis en *f* 3549 voor werk aan het nieuwe gebouw. Waarschijnlijk sloeg dit op de afwerking van de regentenkamers en de kerk.

+ Een kleuronderzoek, ingesteld naar de verschillende verflagen die op het altaar voorkwamen, heeft uitgewezen dat de oorspronkelijke kleuren op een aantal punten afweken van die van de tekening uit 1787 (afb. 154). Deze laatste zijn in hoofdzaak tot uitgangspunt gekozen bij de herplaatsing van het altaar en de zijdeuren in het Rijksmuseum het Catharijneconvent te Utrecht in 1977. De oorspronkelijke kleuren die op de verschil lende onderdelen werden aangetroffen waren de volgende: De deuren met de reliëfs erboven waren geschilderd in okerkleur, alleen de achtergrond van de medaillons met

+De kleuren van de altaarwand

de beeltenissen van Jozef en Maria waren gebroken wit, de parelrand er omheen was verguld; de omlijsting van de deuren was blauwgrijs. Bij het altaar waren de houten voetstukken van de rode kunstmarmeren zuilen voorzien van een lichtgele houtnerfimitatie, de altaartombe bezat dezelfde kleur, het snijwerk aan de tombe was verguld. Misschien was het eerste kleurenschema dat in 1788 opgezet zal zijn niet geheel voltooid, misschien ook harmonieerde het niet met andere delen van de kerk, waarin het wit van het stucwerk en het mahoniehout van het meubilair overheersten. In februari 1792 ontving Gerrit van den Idsert *f* 3549 met de aantekening 'NB de geheele kerk van binnen geschild' (AM nr. 102c). Merkwaardig is dat deze post precies gelijk is aan die van 1789. In 1792 heeft deze echter niet alleen betrekking op het werk aan het Maagdenhuis. Aangezien er geen andere post voor schilderwerk aan de verhuurde huizen in de rekening voorkomt moeten we hier ca. *f* 1000 voor aftrekken, zodat er in 1791 voor ca. *f* 2500 aan het schilderen van de kerk besteed zal zijn.

+De veranderingen in het kleurenschema

+ In 1791 zullen de beide reliëfs in hun geheel een tint van wit met omber hebben gekregen. De deuren eronder werden in verschillende tinten groen afgewerkt, de deuromlijsting vermoedelijk beige/bruin. De basementen van de zuilen kregen een grijze steenkleur. Het kan zijn dat er meer verguldsel is aangebracht en dat de kapitelen van de zuilen toen zijn verguld. Vermoedelijk werden de zuilschachten op dit moment voorzien van het dunne pleisterlaagje met marmertekening in omber en grijs dat als tweede laag voorkomt; dit zal ook op de lijst daarboven zijn aangebracht. Het zijn deze kleurverhoudingen die wij aantreffen op de grijsgewassen tekening van Bulthuis uit 1792 (afb. 165). Deze kleuren hebben het bijna dertig jaar uitgehouden. Op 24 april 1819 besloten de regenten om al het houtwerk in het huis, de pastorie en kerk, dat geschilderd was opnieuw te laten schilderen, de regentenkamers uitgezonderd. Hoewel er in het huis weinig geschilderd was bleven er toch altijd nog meer dan honderd deuren te schilderen. De prijs die de schilder Jan Hilterman hiervoor vroeg, *f* 1138 in totaal, maakt duidelijk dat aan de kerk niet al te veel gedaan kan zijn (AM nr. 1b). Waarschijnlijk is toen de beige laag aangebracht over de altaartombe, zuilschachten, en zuilbasementen. De reliëfs bleven wit met omber, de deuren naar de biechtkamers werden opnieuw groen gemaakt, hun omlijsting werd donkerbruin.

Het nieuwe orgel

De orgelwand bood minder problemen dan de zijde van het altaar. In de verschillende voorstellen veranderde slechts de detaillering van de galerijen van de weeskinderen en het lofwerk van het orgel. Helaas is de verblijfplaats van het laatste ontwerp, gesigneerd Van der Hart 1787, thans niet bekend. Waarschijnlijk heeft deze laatste tekening voor de aanbesteding gediend. Het bestek van het werk aan het orgel werd door de Leidse orgelbouwer Johannes Mittenreither op 18 april 1787 ondertekend (AM nr. 272). Hij zou het nieuwe orgel leveren voor *f* 2750 en mocht daarbij het orgel uit de kerk van het oude huis behouden. Tot het werk werd gerekend: 'alle het daar aanbehorende timmer en ijzerwerk met de kast voor de blaasbalgen en het geene tot het compleet afmaken van het verdere bijwerk tot het orgel betrekkelijk is behorende; alles met de transportkosten en het stellen van het gehele werk; zijnde slechts het beeldhouwers-, schilders- en verguldersweek alleenlijk hiervan uitgezondert'.

+ In het bestek werd de dispositie van het orgel als volgt omschreven: 'In het onderclavier NO. 1. Prestant; 8 voet van tin, te weeten onder de 10£b tin 10£b lood; de grootste 21 pijpen met opgedreeven monden. NO. 2. Bourdon; 16 voet, de 2 grootste octaven van Eikenhout en de overige van compositie. NO. 3. Roerfluit; 8 voet, een octaaf van hout en 3 octaaf van compositie. NO. 4. Octaaf; 4 voet, van compositie. NO. 5. Gemshoorn; 4 voet van compositie. NO. 6. Quint; 3 voet, van compositie. NO. 7. Octaaf; 2 voet, van compositie. NO. 8. Cornet; 4 sterk, voor de regtehand van compositie. NO. 9. Trompet; 8 voet, doorgaans van compositie. NO. 10. Mixtuur; 2 voet, 3, 4 & 5 sterk gehalveert. NO. 11. Afsluiting. *+De dispositie*

In het bovenclavier: NO. 1. Holpijp; 8 voet, in octaaf van hout en de overige van compositie. NO. 2. Quintade; 8 voet van compositie. NO. 3. Fluit; 4 voet, van compositie; NO. 4. Gemshoorn; 2 voet, van compositie. NO. 5. Fluit-travers; 8 voet, van hout voor de regtehand. NO. 6. Vox-humana; 8 voet, NO. 7. Fremuland. NO. 8. Afsluiting. NO. 9. Ventil. Verder bepaalde het bestek nog dat 'allen de registers of stemmen zuiver en lieflijk en in

goede harmonie moeten gesteld worden; de toon zal zijn fluit of kamertoon'. 'Het houtwerk behorende tot het front of de buitenomtrek van het orgel, zo van het staande werk als de lijsten, zullen zijn van allerbest extra fijn mahogniehout, de lijsten uit massief hout gewerkt en volgens de daartoe gegevene tekening en profils'. Het stellen van het werk moest begonnen zijn voor 1 augustus 1788 en het werk moest gereed zijn op 1 september 1789. Het moest voldoen 'aan het keurig oordeel van onpartijdige kunstkenners' (AM nr. 272).

Op 27 juni 1787 werd *f* 14 betaald aan 'C. Batz, orgelmaaker, rijsloon naer Loenen weegens het orgel' (AM nr. 102c). Deze Utrechtse orgelbouwer had voor de kerk te Loenen een nieuw orgel gemaakt onder het opzicht van Van der Hart en met medewerking van Ziesenis. Het zou op 26 augustus 1787 in gebruik worden genomen. De toedracht van de zaak wordt niet geheel duidelijk.

Mittenreither was sneller gereed met het orgel dan het bestek voorschreef. Op 29 oktober+ 1788 kreeg hij zijn aanneemsom uitbetaald met een premie van *f* 150 voor eerder opleveren. De afwerking kon nu beginnen: de Wed. Bodien kreeg op 1 oktober 1788 *f* 26 betaald 'voor 7 beste linde deelen tot het orgel'. Op 14 februari 1789 ontving Jan Craijenschot Wijnandz *f* 160 voor snijwerk aan het orgel. Ziesenis was toen nog niet klaar met zijn 'beeldjes, versiering van het orgel'. Een maand later ontving hij hiervoor *f* 100, 'waarmede in alles voldaan is'. Op 4 februari 1789 wordt de organist J. van der Mark voor het eerst in de rekeningen vermeld, 'voor het stellen en speelen van t' orgel'. Sindsdien bleven Van der Mark voor het spelen en Mittenreither voor het onderhoud regelmatig in de rekeningen voorkomen.

+Het beeldhouwwerk aan het orgel

De preekstoel, de kerkbanken en ander meubilair

De rekeningen verschaffen slechts weinig gegevens over de meubilering van de kerkruimte. Op 16 februari 1788 ontving de beeldhouwer en schrijnwerker Hendrik Masker *f* 13:16 voor 'het vermaken der predikstoel' (AM nr. 270). Op de interieurtekening uit+ 1792 is de preekstoel duidelijk afgebeeld (afb. 165). Het blijkt dat de preekstoel die in 1755 voor de kerk in het oude Maagdenhuis werd gemaakt opnieuw is toegepast. Het schotwerk tegen de achterwand, boven de kuip, moet ook opnieuw zijn gebruikt. Het maakt de indruk ouder te zijn dan 1755 en zou wellicht nog tot een vroegere preekstoel uit de in 1691 gestichte kerk behoord kunnen hebben. Het klankbord boven de preekstoel kan niet uit de oude kerk afkomstig zijn, het moet in 1787 zijn gemaakt en zal in mahoniehout zijn uitgevoerd. In tegenstelling tot de oorspronkelijke plannen werd de preekstoel niet aan de raamzijde geplaatst, doch aan de blinde muur daar tegenover. In februari 1789 ontving Hendrik Masker *f* 275 voor een mahoniehouten communiebank.+ Op 3 april 1788 werd aan Barendt van Elfrinkhof *f* 52 betaald voor drie zitbanken. Mogelijk zijn hiermee de banken langs de zijwanden van de kerk bedoeld. Er zijn echter een groot aantal onderdelen die in de rekeningen niet met name genoemd worden zoals het schotwerk voor de banken, het klankbord van de preekstoel en de lambrisering in het midden van de kerk, die de kerkruimte in een voor- en achterstuk verdeelde. Ook in de bijvertrekken waren nog belangrijke meubelstukken, zoals de biechtstoelen en de credenskast in de sacristie (afb. 167 en 168). Waarschijnlijk zijn al deze onderdelen door de timmerlieden van Braakman gemaakt. Het hout dat zij hieraan verwerkten kan geleverd zijn door Hendrik Meijster die op 16 februari 1788 *f* 454 ontving voor eike- en mahoniehout.

+De preekstoel

+De banken

Ook voor de stoffering der kerk werden enkele uitgaven gedaan. Op 23 juli 1788 ontving Barend Meinick *f* 63 voor matten in de kerk. De grote kerkramen in de westgevel werden voorzien van gordijnen. Op 18 februari 1789 ontving J.B. van Aerde *f* 791 voor 'behangsels, gordijnen in de kerk etc.'. De tekening van 1792 laat zien hoe deze gordijnen waren aangebracht en suggereert een zware kleur (afb. 165). Deze tekening toont verder een grote glazen kaarsenkroon, die wellicht is geschonken. Tegen de pilasters aan weerszijden hangen de paneeltjes van de Passie door Mettenleiter geschilderd (afb. 169 en 170), waarvan het evenmin vaststaat wanneer en hoe zij in het bezit van het Maagdenhuis zijn gekomen. Voor het altaar hangt de oude godslamp (afb. 40), op de kaarsenbank staan de zes kandelaars uit 1775 (afb. 47). In alle opzichten geeft de tekening van Bulthuis een uiterst nauwkeurig beeld van de nieuwe kerk.

De kerk van het nieuwe Maagdenhuis werd evenals het gebouw zelf uitvoerig be-

+ schreven in het ‘Vervolg op Wagenaar’ (1790): ‘Wat de Kerk zelve aangaat; het is een langwerpig vierkant, zeer licht en luchtig Vertrek, zonder veel omslags, deftig versierd. Behalven het aanzienlyk Orgel en den fraai gewerkten Predikstoel, van Nooteboomen hout, trekt, vooral, de aandagt het Altaar, een voortreffelyk Kunststuk, van wit Marmer, van boven gedekt met eene afbeelding van de nederdaaling van den Heiligen Geest op den Zaligmaaker, onder de gedaante van eene Duive, in eenen gloed van helder blinkende straalen. Naast het Altaar ziet men, ter wederzyde, twee deuren, den toegang geevende tot de Sakristie, en de Confessie- of Biegtkamers. Boven de eene deur wordt verbeeld de Maagd Maria, houdende het kindeken Jezus in haare armen; boven de andere ziet men Jozef, kunstig uitgehouwen. Langs de muuren der Kerke wordt vertoond de Geschiedenis van het lyden des Zaligmaakers, in acht onderscheiden Schilderstukjes. In 't midden der Kerke hangt eene fraaie glaazen Kroon. Voorts hebben Regenten en Regentessen van het Godshuis hier hunnen afzonderlyke gestoelten. In de Sakristie, zynde de bewaarplaats der gewyde Kerkgereedschappen, ontmoet men, insgelyks, verscheiden sieraaden: onder andere eene afbeelding van de Opstanding des Zaligmaakers, nevens een oud stuk, zynde de befaamde zweetdoek van Veronica. Het voornaamste versiersel van de eene Biegtkamer, is een kunstig gewerkt Porceleinen Doopvont. In de andere Biegtkamer wordt vertoond een oud, doch wel bewaard Mariabeeld. Tot slot merken wy nog aan, dat de Kinderen hunne zitplaats hebben op twee ruime Galleryen, de eene boven de andere. De Zolder, welke over de geheele Kerk loopt, dient tot eene legplaatse van het Koorn, welk in het Huis verbruikt wordt’.

+De kerk in 1790

De kosten van de huishouding in het nieuwe maagdenhuis

Toen de weeskinderen in september 1787 van hun tijdelijk verblijf in het Spinhuis aan de Oudezijds Achterburgwal naar het Spui terugkeerden begon een nieuw hoofdstuk in het bestaan van het Maagdenhuis. Het nieuwe gebouw was groot en het aantal weeskinderen bleef groeien. Bij het maken van de plannen was men van 325 kinderen uitgegaan, omstreeks 1790 waren er in het nieuwe huis 368 kinderen ondergebracht (Wag. IV). Meer kinderen betekende een duurder huishouden, maar ook het nieuwe grote gebouw moet hogere lasten met zich hebben meegebracht. Het overzicht van de inkomsten en uitgaven over de jaren 1784-1804 geeft een globaal beeld van de hogere levenskosten in het nieuwe huis. Doordat zowel de inkomsten als de uitgaven in een aantal rubrieken zijn onderverdeeld is een inzicht te krijgen waar de factoren gezocht moeten worden, die tot verhoging van de kosten aanleiding gaven (AM nr. 116).+ Helaas is er in dit overzicht geen jaar opgenomen waarbij het leven in het oude Maagdenhuis zijn normale gang ging. In 1784 bevonden de weesmeisjes zich reeds in het Spinhuis, een nauw en schamel onderkomen. Het is niet uitgesloten dat dit leven in ballingschap ondanks het sobere verblijf, duurder was dan in het oude Maagdenhuis. Allerlei gemakken van het oude Maagdenhuis ontbraken. De voorraadruimten waren minder groot, zodat men geen voorraden kon inslaan wanneer de prijzen laag waren. Men beschikte niet over een over een om in het huis het brood te laten bakken. Het brood voor de weesmeisjes werd in deze jaren in de bakkerij van het Jongensweeshuis gebakken. De plotselinge stijging van de kosten vond plaats van het jaar 1788 op 1789, terwijl de weeskinderen reeds in september 1787 het nieuwe huis betrokken hadden. Nu is 1788 het eerste volledige jaar dat in het nieuwe weeshuis werd doorgebracht. De

+De kosten van levensonderhoud in het Spinhuis

bestedingen van 1788 werden echter voor het grootste deel in het voorjaar 1789 betaald zodat dit het eerste jaar is waarin de kosten van het nieuwe huis in volle omvang in de rekeningen verschijnen.

De eerste rubriek van de uitgaven vermeldt de kosten der huishouding. In de vier jaren dat de meisjes in het Spinhuis verbleven schommelden de kosten aan de huishouding verbonden om de *f* 22000. In 1788 en volgende jaren liggen deze kosten in de buurt van *f* 26000.

+ Nu zijn er twee factoren van buitenaf die bij dit verschil in aanmerking moeten worden genomen. In het jaar 1787 en volgende jaren hadden de ongeregeldheden en de interventie van Pruisen, de kosten van het levensonderhoud opgejaagd. Daartegenover stond dat in 1785 de drie rooms-katholieke instellingen vrijstelling van 's lands impost kregen. De accijns werd wel betaald, maar aan het eind van het jaar teruggegeven. In 1787 behoefde de accijns niet meer betaald te worden, zodat na dat jaar de uitgaven hierdoor

+De invloed van de vrijstelling van de accijns

verminderd werden. De besparing die dit voor het Maagdenhuis opleverde bedroeg ca. *f* 3000 per jaar (Rijc 123, 182). Waarschijnlijk was de gunstige werking van deze vrijstelling van belasting veel groter dan de stijging der prijzen in deze tijd. Het is dan ook waarschijnlijk dat de kosten van de huishouding in het nieuwe Maagdenhuis veel meer verschilden met die van de jaren in het Spinhuis dan het hier besproken overzicht aangeeft.

+ Nu zijn de uitgaven voor de huishouding in het overzicht gesplitst in uitgaven van de regenten en van de regentessen. De uitgaven van de regenten beliepen over de vijf jaar 1784-1788 gemiddeld *f* 16727. Over de vijf jaar van 1789-1793 waren zij gemiddeld *f* 20500, hetgeen een stijging van 22½% betekent. De kosten van de regentessen waren in de eerstgenoemde periode van vijf jaar gemiddeld *f* 5280. In de tweede periode in het nieuwe Maagdenhuis bereikten zij een gemiddelde van *f* 5924; hetgeen een stijging van 14% inhield.

+De kosten van de huishouding in het nieuwe Maagdenhuis

In werkelijkheid moet de stijging van kosten bij de uitgaven van de regenten veel hoger geweest zijn dan die bij de regentessen omdat de regenten veel meer profiteerden van de vrijstelling van accijns. De voornaamste uitgaven van de regentessen betroffen de lonen van het vrouwelijk personeel, de kosten van de was, van het vlees en wat huishoudelijke zaken. Het grotere aantal kinderen en het betrekken van het grote nieuwe huis, hadden het personeelsbestand slechts van elf naar dertien vrouwen doen opklimmen.

Waarom het nieuwe huis zoveel kostbaarder in het gebruik was dan het oude blijkt uit enkele posten. Dat de schoorsteenveger voor zijn werk in het oude huis jaarlijks *f* 10 ontving en voor het nieuwe *f* 20 was op zich zelf niet onoverkomelijk. Het zal bij veel andere posten die wij niet afzonderlijk in de rekeningen vermeld vinden echter hetzelfde geweest zijn. Het schoonmaken van de glazen van het nieuwe gebouw moet wel meer dan het dubbele van dat van het oude huis gevergd hebben. Enkele posten zijn duidelijk controleerbaar. De verlichting met de nieuwe olielampen kostte jaarlijks *f* 1362, terwijl bovendien de uitgaven aan kaarsen er niet minder op waren geworden. De jaarlijkse rekeningen van turf waren gestegen van ca. *f* 1100 tot ca. *f* 2400 per jaar (AM nr. 102c).

+ De tweede rubriek van de uitgavenstaat van 1784-1804 betreft de ‘onkosten’. Het is niet duidelijk welke posten hierin werden ondergebracht. De bedragen van deze rubriek tonen jaarlijks een veel groter verschil dan die der huishouding. In de jaren in het Spinhuis is er een gemiddelde van nog geen *f* 6000 per jaar. De jaren 1787 en 1788 geven elk een bedrag van ca. *f* 10000 te zien, daarna stabiliseren de kosten zich in de buurt van *f* 7500. Het is duidelijk dat de jaren van verhuizing naar het Spui en van de inrichting van het nieuwe huis meer ‘onkosten’ meebrachten. Het blijkt dat het nieuwe huis, ook in deze rubriek, een blijvende lastenverzwaring met zich bracht.

+De ‘onkosten’

+ De derde rubriek van de uitgaven betrof de alimentaties. Hierin waren de kosten vermeld van de weesmeisjes die buiten het huis bij particulieren waren ondergebracht en die van de regenten nog een toelage kregen. De uitgaven in deze rubriek varieerden tussen de *f* 550 en *f* 750 per jaar. Zij hielden geen verband met het verblijf in het Spinhuis of in het nieuwe Maagdenhuis.

+De alimentaties

+ De vierde rubriek van de uitgaven betrof de ‘lasten en reparaties’. Hierin waren alle kosten aan de verhuurde huizen en het weeshuis die betrekking hadden op het onderhoud en op de belasting ondergebracht. De hoogte van de jaarlijkse bedragen in deze rubriek is zeer verschillend. De drie jaren 1784-1786 tonen een gemiddelde van *f* 8300; de beide jaren 1787 en 1788 komen boven een gemiddelde van *f* 11600. De volgende jaren waren uitzonderlijk hoog, 1789 met *f* 15107 en 1790

+De kosten van lasten en reparaties

met *f* 19360. Daarna volgen een aantal jaren die schommelen om de *f* 14000. Het hoge bedrag dat in 1790 werd betaald valt wel te begrijpen. De bouwrekening werd niet verder voortgezet dan 1788 zodat alles wat er daarna nog aan afwerking gedaan werd op de normale rekening terecht kwam.

Toch kan het niet alleen het nieuwe gebouw zijn geweest dat voor de stijging in de rubriek lasten en reparaties gezorgd heeft. Het huizenbezit moet in deze jaren ook veel onderhoud gevraagd hebben. Weliswaar werden in 1783 veel oude huizen gesloopt om het bouwterrein van het nieuwe weeshuis vrij te maken, doch aan deze panden zal men al jaren tevoren niet veel onderhoud besteed hebben. In 1786 was het huizenbezit toegenomen met een zestal panden die de regenten uit de erfenis van Hendrik Jacob van Naarden behielden en die ook onderhoud vergden. Na de drastische inkrimping van het

huizenbezit omstreeks 1800 dalen de uitgaven in deze rubriek weer tot onder de *f* 10000 per jaar.

[+] De vijfde en laatste rubriek van de uitgaven droeg het opschrift 'uitkeeringen'. Hierin zullen de lijfrenten, zielmissen en andere verplichtingen zijn ondergebracht. Waarschijnlijk waren hierin ook de bedragen opgenomen die de weeskinderen geërfd hadden en die hun weer ter hand gesteld werden wanneer zij het huis verlieten. Ook de uitzet die hun werd uitgereikt wanneer zij uit het huis vertrokken zal hieronder geboekt zijn. In de periode 1784-1790 lagen deze uitkeringen in de buurt van *f* 1500. Daarna werden zij minder. Vermoedelijk lag dit aan de geleidelijke vermindering van het systeem der lijfrenten. Het blijkt uit deze post dat de lijfrentenverplichtingen, ook in 1785, nog geen kwart kunnen zijn geweest van de lijfrenten in de periode 1730-1740.

[+] *De uitkeringen*

Van de vijf rubrieken van de uitgavenstaat waren er drie die na 1789 een duidelijke stijging vertoonden. Twee ervan, de kosten van huishouding die gestegen waren van *f* 22000 tot *f* 26000 en de onkosten die van *f* 6000 tot *f* 7500 waren opgeklommen, zijn op de rekening van het nieuwe gebouw te stellen. De kosten van lasten en reparaties die van *f* 8300 tot *f* 14000 stegen kunnen maar gedeeltelijk aan het nieuwe gebouw toegerekend worden.

Wanneer we de uitgaven aan de verhuurde huizen en de alimentaties en uitkeringen buiten beschouwing laten omdat zij niet rechtstreeks op de huishouding betrekking hebben, dan kunnen wij de kosten van het leven in het Spinhuis op ruim *f* 30000 per jaar stellen en die in het nieuwe Maagdenhuis op ca. *f* 42000 per jaar. Wanneer we de kosten in het Spinhuis omslaan over de vermoedelijk ongeveer 330 kinderen die daar toen als gemiddelde over een aantal jaren aanwezig waren dan komen we op een kostprijs[+] van bijna *f* 95 per jaar per kind. De eerste jaren na het in gebruik nemen van het nieuwe huis zullen er ca. 370 kinderen in het huis zijn geweest, zodat de gemiddelde kosten per kind stegen tot ca. *f* 115. Wij brengen in herinnering dat deze kosten in 1732 ca. *f* 80 per jaar beliepen. In 1886 zouden de kosten *f* 112 per persoon bedragen; er waren op dat moment 162 kinderen in het huis (AM nr. 1g).

[+] *De stijging van de verpleegprijs per kind per jaar van f 95 tot f 115*

Het nieuwe Maagdenhuis was naar verhouding tot andere gestichten duur in exploitatie. Dit werd niet alleen veroorzaakt door het grote gebouw doch ook door de kerk en pastorie die in het huis waren opgenomen. In vergelijking met andere gestichten mogen we de aanwezigheid van de kosten van de kerk niet uit het oog verliezen.

Na het betrekken van het nieuwe Maagdenhuis liep het geheel der uitgaven op tot boven de *f* 50000. De inkomsten uit het vermogen waren *f* 40000. De meisjes verdienden[+] in ruime werklokalen van het nieuwe huis slechts weinig meer dan in het bekrompen oudere huis; zij brachten per jaar ca. *f* 8000 binnen. De eigen inkomsten overtroffen de uitgaven niet meer zoals dat in 1784 nog het geval was. Met het vrij constante bedrag van bijna *f* 5500 per jaar dat de collecten aan de huizen en in de kerken opleverden waren alle uitgaven gedekt. Nog steeds konden de regenten alle giften, legaten en erfenissen rechtstreeks bij het vermogen voegen. In de eerste zes jaren na het betrekken van het nieuwe huis overtroffen de inkomsten de uitgaven in totaal met ca. *f* 75000, met welk bedrag het vermogen toegenomen moet zijn. Toch waren er in dit tijdperk geen bijzonder grote erfenissen of legaten ontvangen. De sterke groei die het vermogen de gehele achttiende eeuw doormaakte zette zich nog voort na het bouwen van het nieuwe huis. De regenten konden niet alleen trots zijn op hun gebouw doch ook op hun balans.

[+] *De inkomsten en uitgaven omstreeks 1790*

Na 1793 kwam een kentering in deze gunstige situatie. De inkomsten veranderden niet, zowel de periode van 1784-1793 als die van 1794-1803 toonde een jaarlijks gemiddelde van *f* 59000 aan inkomsten. Hierbij zijn de beide grote erfenissen die het huis in deze periode ontving buiten beschouwing gelaten; de eerste, die van Van Naarden in 1785, beliep *f* 98658, de tweede uit 1802 bedroeg *f* 15750.

Wel moet worden opgemerkt dat de inkomsten uit het begin van deze twintigjarige periode geheel anders waren samengesteld dan die aan het eind. De interest van het vermogen steeg van *f* 20000 tot *f* 27000, hetgeen betekent dat het vermogen in deze periode nog met *f* 280000 gegroeid is. De huren van de huizen waren aanvankelijk gestegen doch door de grote verkoping in 1800 weer gedaald tot iets onder het oude niveau. De inkomsten uit de collecten en die uit het naai- en breiwerk van de weeskinderen waren enigszins gedaald. Een behoorlijke achteruitgang toonde de rubriek van legaten en giften.

+ Tegenover het gelijkblijvende totaalbedrag der inkomsten stonden steeds stijgende uitgaven. Tot 1793 lagen deze omstreeks de *f* 50000. Daarna zette een stijging in, om in 1799 voor de eerste maal boven de *f* 60000 te komen; in 1802 kwamen de uitgaven reeds boven de *f* 63500. Het getal der kinderen was in deze tijd gestegen van 368 tot 408, een stijging van slechts weinig meer dan tien procent. De toeneming van het aantal kinderen ging nimmer gepaard met een evenredige stijging van de kosten van de huishouding. De uitgaven voor huisvesting en personeel stegen er niet door, wel die van kleding en voeding. Het grootste deel van het toenemen der uitgaven zal dan ook op rekening der prijsstijgingen gesteld moeten worden.

+De inkomsten en uitgaven omstreeks 1800

Ook in het uitgavenpatroon waren veranderingen gekomen. Enkele rubrieken zoals uitkeringen en alimentaties tonen een lichte daling; de onkosten en de lasten en reparaties aan de huizen slechts een geringe stijging. De belangrijkste stijging vertoonden de kosten der huishouding. Van ca. *f* 26000 in de eerste jaren van het nieuwe Maagdenhuis omstreeks 1790, was er een stijging tot *f* 36000 omstreeks 1800.

De uitgaven die de regenten voor het huishouden deden stegen weer het meest. In de eerste jaren na het betrekken van het nieuwe Maagdenhuis waren deze *f* 20500. Na 1800 lagen zij op omstreeks *f* 30000. Het kasboek van de regentessen steeg van *f* 5500 aan uitgaven per jaar omstreeks 1790 tot *f* 6700 na 1800. Het waren niet de lonen van het personeel die voor de stijging zorgden, het moeten de kosten van voedsel, brandstof en kleding zijn geweest. Op deze artikelen werd dan ook bezuinigd. Zo werd in 1792 ruim 5000 ton turf gekocht en in 1805 nog maar 4200 (AM nr. 102c; Rijc 182). Binnen de muren van het monumentale gebouw werd het bestaan steeds soberder.

+ Het grote gebouw vergde regelmatig onderhoud. In 1799 werd een contract gesloten met de stucadoor Joseph Scheidel, die het huis om de drie jaar zou wassen, witten en repareren voor *f* 315; 'zullende in de twee andere jaaren de naaijkamer, eetzaal, kinderkamer, groote gang bij de zaal, de trap, 6 portaalen en de benedengang bij de keuken gedaan werden voor *f* 142 yder jaar'. Het jaar daarop werd de overeenkomst zo gewijzigd dat zijn werk ieder jaar *f* 180 zou vergen (AM nr. 1a).

+Het onderhoud van het weeshuis

REGLEMENT
Voor de BINNENMOEDERS van het MAAGDENHUIS.

106

DE REGLEMENTEN

Afb. 106 en *107* (zie vorige bladzijden). Gedrukte reglementen voor binnenmoeders en kinderen. Bij de slaapzalen wordt in 1790 vermeld: ‘In ieder van dezelve hangt een Afdruksel der Reglementen van het Huis’ (Wag 483).

REGLEMENT

Voor de KINDEREN in het MAAGDENHUIS.

107

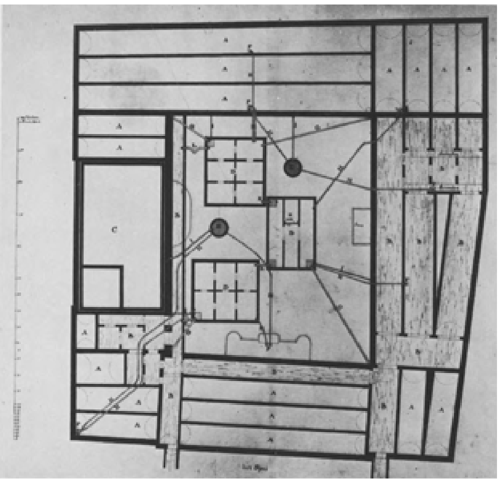

108

DE PLATTEGRONDEN VAN 1787

Nadat het gebouw voltooid was werden enkele series plattegronden gemaakt waarop de toestand was afgebeeld zoals deze ten slotte was geworden.

De eerste serie zal bestaan hebben uit zes genummerde bladen waarvan alleen de eerste drie bewaard zijn gebleven (zie afb. 108-110). Pen, penseel in grijs. Gesigneerd: A.v.d. Hart. Maatstok van 100 voet = 28,2 cm (= ca. 1 voet). Schaal 1:100,7. De tweede serie toont zes plattegronden op één blad. Pen, penseel in grijs en zwart. Opschrift: 'Platte Gronden van het MAAGDENHUIS voorde Roomsch Cathol. Gemeente te AMSTERDAM'. Gesigneerd: van der Hart. Maatstok 150 voet = 21,3 cm = 8¼ duim. Schaal 1:200 (afb. 111-113).

Afb. 108. Rioleringstekening.

Het huis bezat twee soorten water uit welputten en uit regenbakken. Eén regenbak was nog van het oude huis overgebleven. Het rioolstelsel had twee uitgangen op het Spui. Onder de galerij was een drijvende kelder. De stenen vloeren van het souterrain lagen op aardgewelven.

Legenda:

A Aard-Gewelven
B diep uitgegravene Rioelen die gemeenschap hebben met het circuleerende buitenwater; zijnde overdekt met Gewelven.
C Cimente kelders.
D groote Regenswaterbakken.
E Putten.
F Pompen.
G Inbrengpijpen.
H Pijpen naar de pompen.
I Lugtpijpen.
K Communicatiepijpen.
L Uitloospijpen.

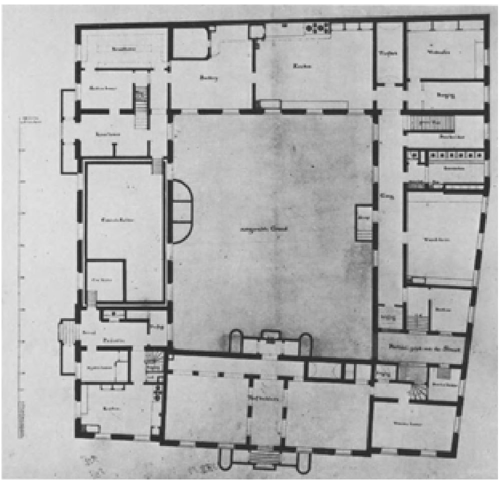

109

Afb. 109. Tekening van het onderhuis (vergelijk afb. 84).

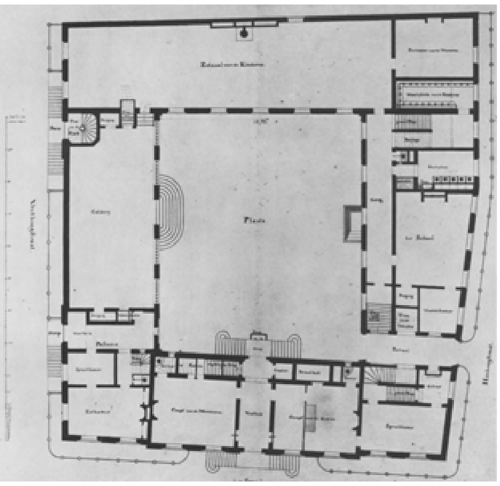

110
Afb. 110. Plattegrond van de hoofdverdieping.

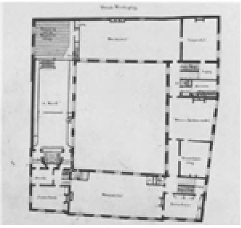

111
Afb. 111, *112* en *113*. Plattegronden van de eerste, tweede en derde verdieping (vergelijk afb. 85, 86 en 87).
(blz. 122, 123).

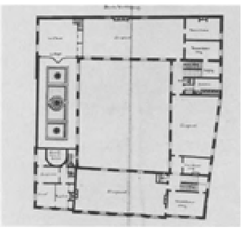

112

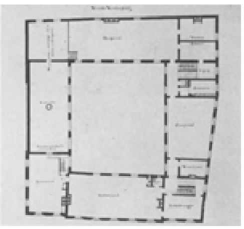

113

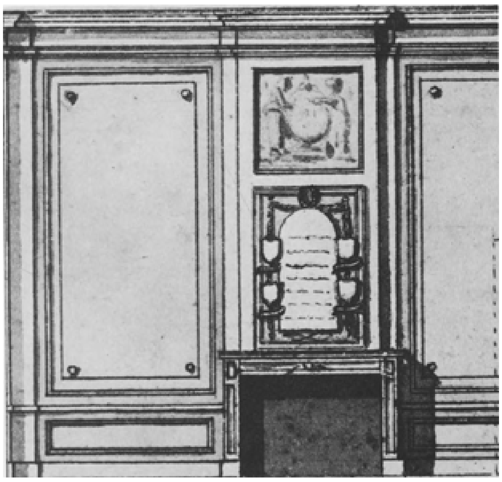

114

DE AFWERKING VAN DE REGENTENKAMER

Afb. 114. De wand met de schoorsteenmantel uit het tweede ontwerp van 1783 (zie afb. 75).

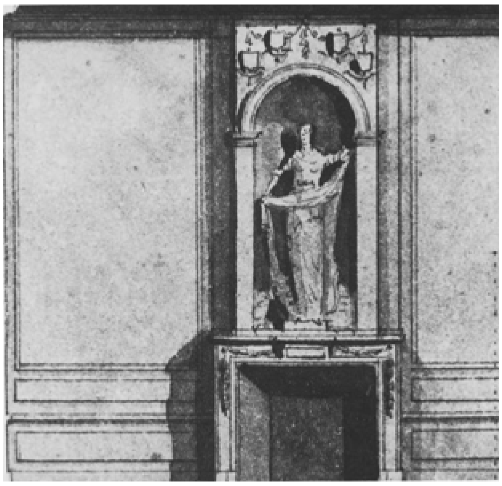

115

Afb. 115. De wand met de schoorsteenmantel uit het derde ontwerp van 1783. Gedeelte van die tekening van het derde ontwerp die overeenkomt met afbeelding 75.

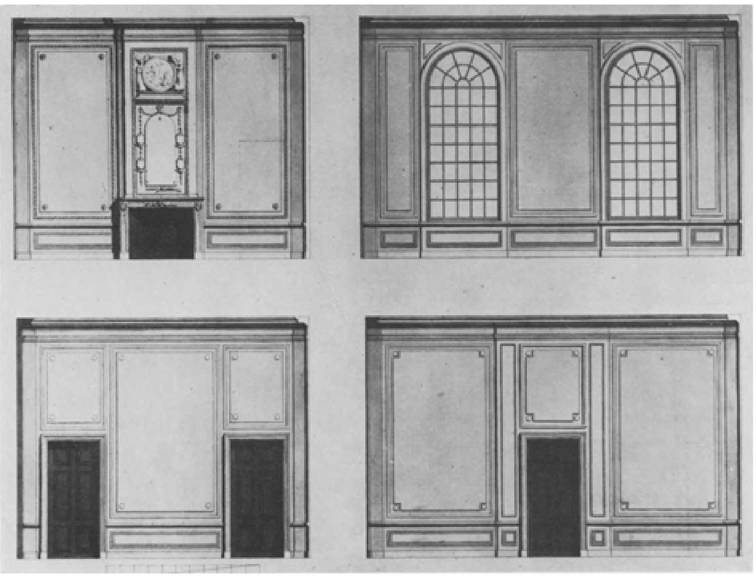

116
Afb. 116. Niet uitgevoerd ontwerp uit 1786. Vier wanden op een blad. Pen, penseel in grijs. De maatstok van 30 voet = 28,5 cm = ca. 1 voet. Getekend schaal ca. 1:30.

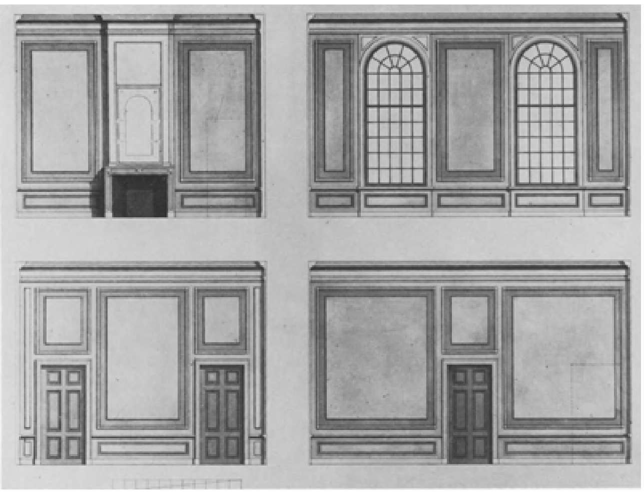

117
Afb. 117. Het uitgevoerde ontwerp uit 1786. Vier wanden op een blad. Pen. penseel in grijs. Schoorsteen onafgewerkt. Zelfde schaal als vorige blad.
Toelichting: Van de beide regentenkamers en van de kerkruimte werden tekeningen gemaakt waarbij de vier wanden op een blad waren samengevoegd. Zowel voor de regentenkamer als voor die van de regentessen werden twee varianten getekend.
Van de regentenkamer zijn in het tweede en in het derde ontwerp van 1783 de wand met de schoorsteenpartij getekend. Het tweede ontwerp toont reeds de schoorsteen zoals hij later geworden is, met het 'witje' uit de oude regentenkamer opnieuw toegepast. De hoeken van het vertrek zijn van betimmeringen voorzien. Bij het derde ontwerp uit 1783 zijn in de regentenkamer de hoekbetimmeringen achterwege gebleven. Bovendien is een andere oplossing voor de schoorsteen gekozen. In een nis van stucwerk is een grote figuur geplaatst. Dergelijke schoorsteenmantels met grote figuren paste J. Otten Husly toe bij de ontwerpen voor de stadhuizen te Weesp en Groningen in 1772 en 1775. J.S. Creutz ontwierp een dergelijke schoorsteen voor het rechthuis te Westzaan (1783). In de rechtzalen werd een Justitia gekozen, hier schijnt eerder een Prudentia bedoeld. Bij de plannen van 1786 komt dit idee niet meer voor. Men houdt vast aan het eerste denkbeeld van de gedenksteen en

het ‘witje’. De keuze gaat dan slechts tussen de variant met hoekstukken en die zonder betimmeringen in de hoeken. Deze laatste oplossing werd gekozen.
(blz. 124).

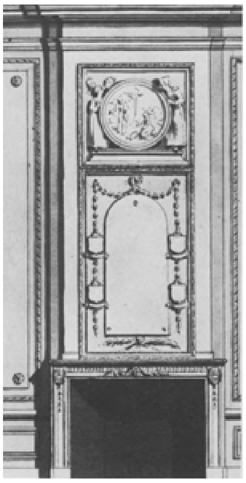

118

DE INRICHTING VAN DE REGENTENKAMER

Afb. 118. De schoorsteenmantel van het ontwerp van afbeelding 114.
Het ‘witje’ dat uit een lagere schoorsteen van de oude regentenkamer afkomstig was (afb. 32a), werd in de nieuwe kamer weer toegepast.

119

Afb. 119. De schoorsteenmantel uit de regentenkamer voor de demontage in 1953. De marmeren gedenkplaat voor de eerste steenlegging werd geflankeerd door de wapenschilden van de regenten die het opzicht voerden over het bouwen.

120

Afb. 120. De regentenkamer tijdens de ontruiming in 1953.

121
Afb. 121. De regentenkamer kort voor de ontruiming in 1953.

122
Afb. 122. Mahoniehouten kantoorstoel uit de regentenkamer, 1788 (SM).

123
Afb. 123. Tafelstoel van mahoniehout. Vermoedelijk in 1788 voor de regentenkamer gemaakt. Thans vier stuks (SM).

124

Afb. 124. Kleine ronde tafel (SM).

Toelichting: Op de beide plattegronden van de hoofdverdieping uit 1787 staat in de regentenkamer een ‘balustrade’ evenwijdig met de gangmuur getekend, waaraan een tafel geplaatst is (afb. 110). Bij de inrichting van de kamer in 1788 plaatste men een kantoorbalie evenwijdig aan de wand met de vensters. In 1788 ontving Hendrik Artmer *f* 202 voor vier kantoorstoelen en acht tafelstoelen met gebloemd blauw en wit trijp. Op deze kantoorstoelen gezeten hielden de regenten hun administratie bij.

De wanden van de regentenkamer werden gekenmerkt door de schoorsteenmantel, het grote regentenstuk op de wand er tegenover, de ronde vensters en de deur naar de brandkast. Het ‘Vervolg op Wagenaar’ licht ons in over wat er in 1790 aan de muren hing. Later raakte het interieur steeds voller. Een schilderij van Maria en Elisabeth (afb. 213), geschonken in 1810 en enkele van de vier kerkvaders werden hier ondergebracht. Een paneel met de afbeelding van het huis (41 × 49 cm; SM) werd in 1905 door de regent J.F.M. Sterck geschonken.

(blz. 125, 175).

125
DE SPREEKKAMER
Afb. 125. De regentenkamer, naar een ansichtkaart van 1932.
De deur naar de spreekkamer bevond zich rechts van de schoorsteen en gaf toegang tot het looppad voor de balie. Men kon de spreekkamer ook bereiken vanuit de ingang aan de Handboogstraat. In dit vertrek moesten personen wachten die de regenten wilden spreken of kinderen kwamen bezoeken.

126
Afb. 126. De spreekkamer, naar een ansichtkaart van 1932.
Evenals de regentenkamers was de spreekkamer van een lambrisering voorzien. De deur op deze afbeelding gaf toegang tot een kabinet, waar het archief bewaard zal zijn. Sinds 1788 hingen in de spreekkamer het Groepsportret uit 1569 (afb. 15) en het Altaarstuk van De Wit (afb. 29).
Verder zijn er in de kamer nog te onderscheiden: Twee tafeltjes met getorste poten, ca. 1700; bladmaat 54 × 42 en 74 × 49 cm. Een grote tafel op koperen rollers; bladmaat 150 × 93 cm (SM). De iepehouten stoelen zijn afkomstig uit de regentessenkamer (afb. 36).

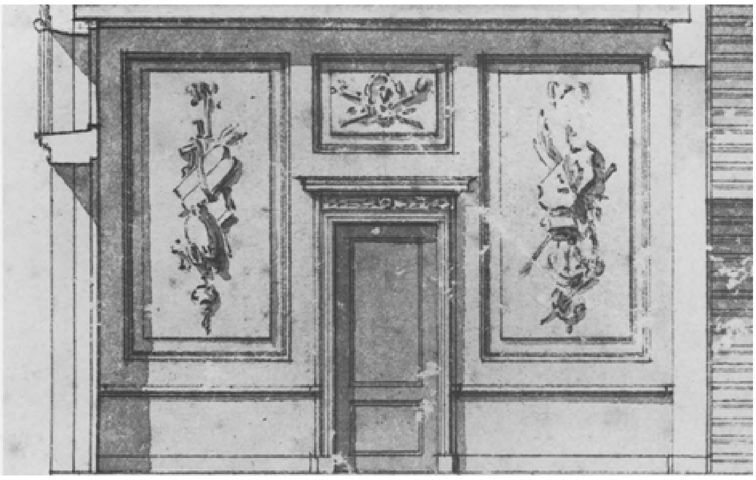

127

DE GANG TUSSEN DE REGENTENKAMERS

Afb. 127. De gangwand naar de kamer van de regentessen. Gedeelte uit het tweede plan van 1783 (afb. 77). Er is nog slechts een deur naar elke kamer. In de velden naast de deur moesten trofeeën komen.

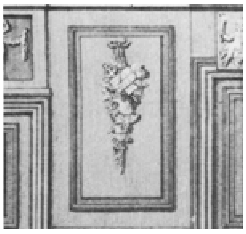

128

Afb. 128. Trofee uit het rechthuis van Westzaan (1781-1783). Architect J.S. Creutz; beeldhouwer A. Ziesenis. Deel van een gravure uit 1783.

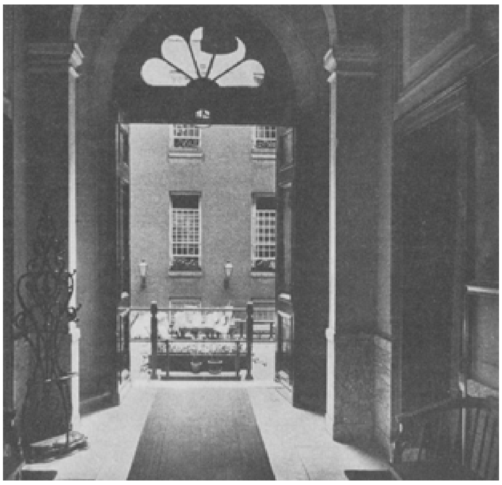

129

Afb. 129. De gang naar de binnenplaats gezien. Deel van een ansicht uit 1932.

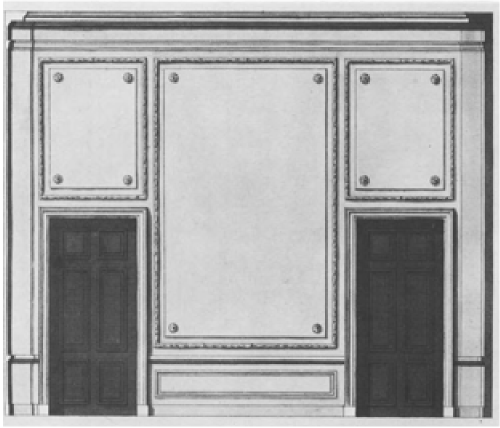

131

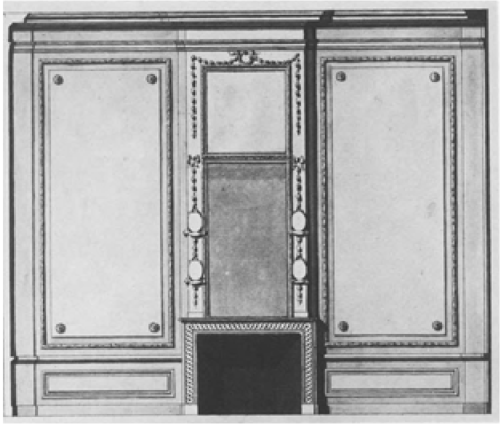

130

HET ONTWERP VOOR DE REGENTESSENKAMER

Afb. 130, *131*, *134* en *134a*. Gedeelten van het eerste ontwerp voor de regentessenkamer, 1786. Gelijk in schaal, techniek en kleur als het overeenkomstige ontwerp van de regentenkamer (zie afb. 116).

132

Afb. 132 en *133*. Details van de schoorsteenmantel (opn. 1953).
Het ‘witje’ uit de oude regentessenkamer (zie afb. 31), werd hier weer toegepast. *Afb. 135*. Gedeelte van het uitgevoerde ontwerp van 1786.

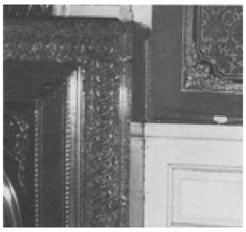
133

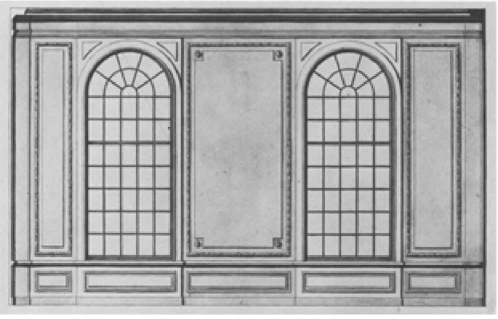

134

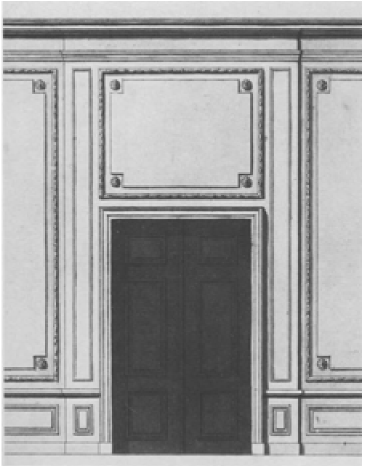

134a

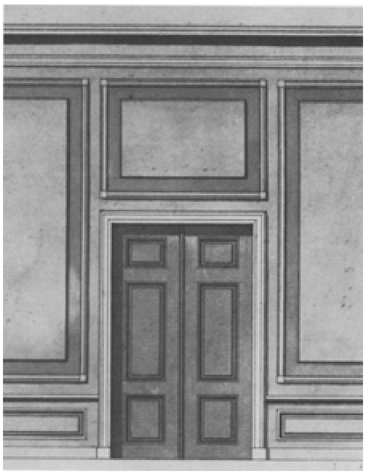

135

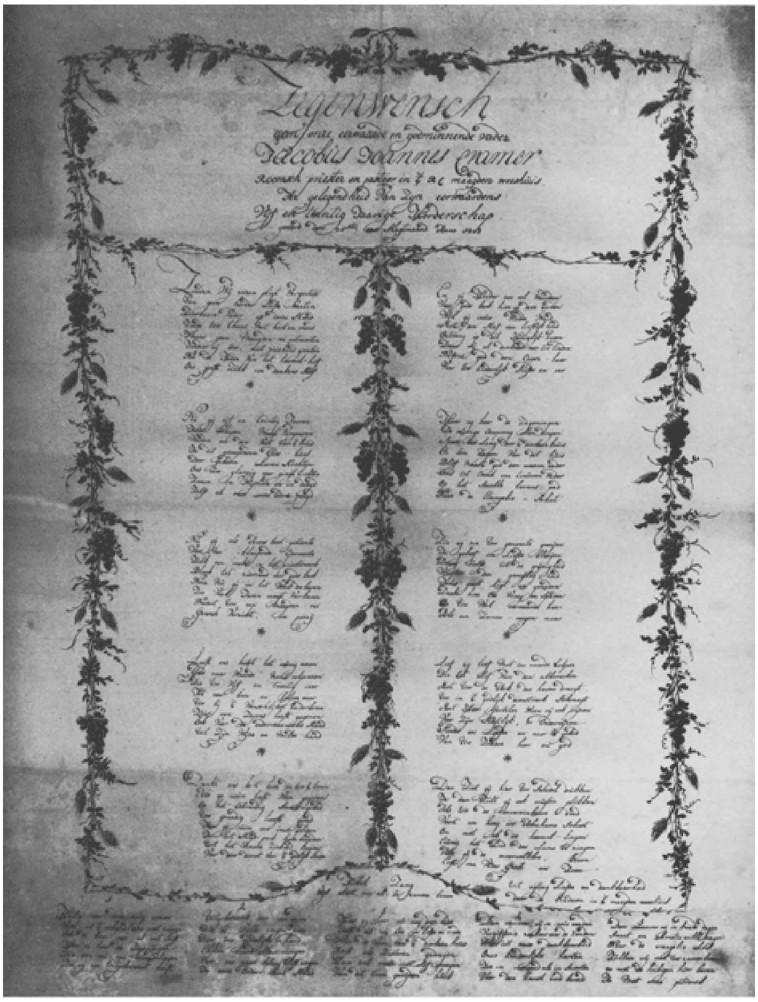

136

DE WONING VAN DE PASTOOR

De pastorie was in het Maagdenhuis opgenomen en bevond zich op de zuidoost hoek van het gebouw, grenzend aan de kerk in de Voetboogstraat. Het huis bezat vier woonlagen, die verbonden waren door een knap geconstrueerde draaitrap, die weinig plaats innam. Na de vergroting van de absis van de kerk, tijdens de bouw, had men deze oplossing gekozen.

De grootste vertrekken lagen op de hoek, in het souterrain was dit de keuken, op de bel-etage de eetkamer, op de hoogte van kerk en sacristie, de studeerkamer en daarboven de slaapkamers (blz. 127).

Afb. 136. Zegewens voor pastoor Cramer, 1803. Pen, penseel in kleur (SM).

137
Afb. 137. Trap in de pastoorswoning, op de achtergrond de absis (opn. 1953).

138
Afb. 138. Schoorsteen in de ontvangkamer van de pastoor (opn. 1953).

139
Afb. 139. Gedeelte van een prent ter gelegenheid van het overlijden van Jacobus Cramer, Aartspriester van Holland en Zeeland en pastoor van het Maagdenhuis op 9 maart 1824.

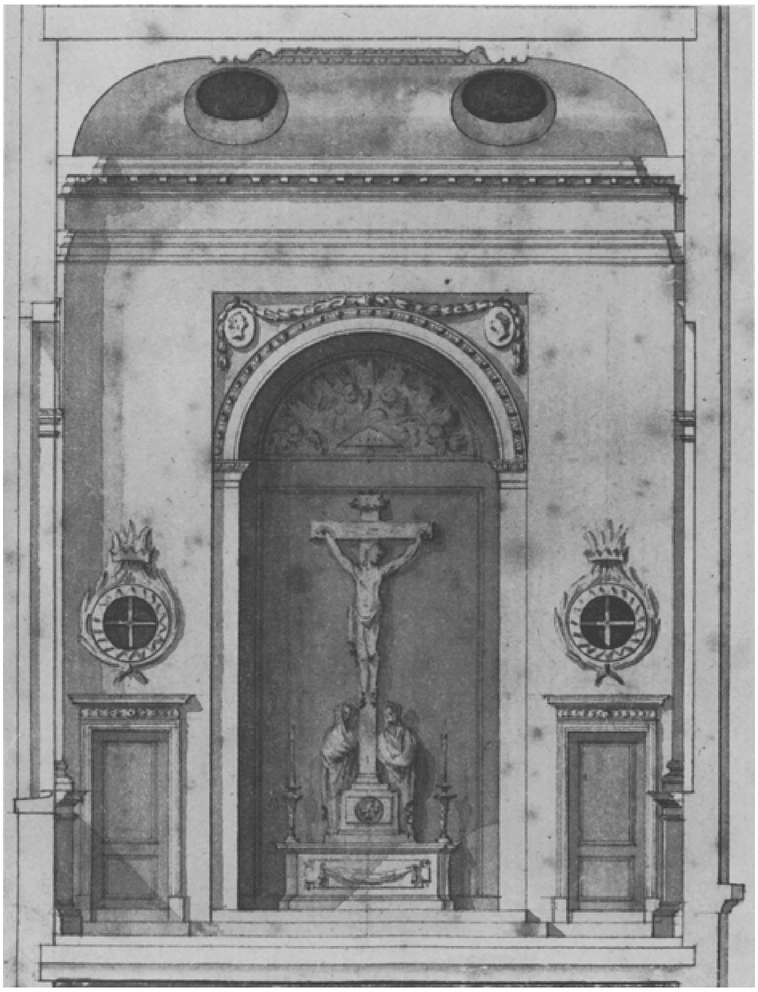

140
DE KERKRUIMTE IN DE PLANNEN VAN 1783
Afb. 140. Altaarwand uit het tweede plan van 1783. (Gedeelte van afbeelding 76).

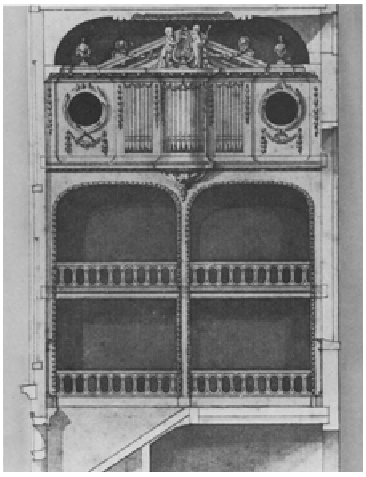

141
Afb. 141. De wand met de galerijen en het orgel in het tweede plan van 1783. (Gedeelte van afbeelding 74).

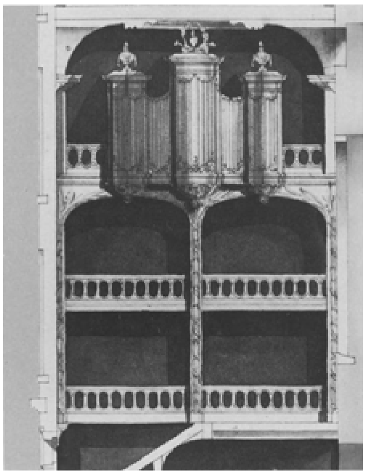

142
Afb. 142. De orgelwand uit het derde plan van 1783 (vergelijk afb. 78-80). Van dit derde plan werd in 1785 een herziene tekening gemaakt waarin weinig veranderde. De versiering op het orgel was gewijzigd en boven het altaar was slechts een opening naar de ziekenzaal.

Toelichting: Hoe Van der Hart zich de kerkruimte in de plannen van 1783 voorstelde blijkt uit deze beide doorsneden, uit de gevel van de kerk aan de binnenplaats (afb. 77) en uit de tekening van het kerkvenster (afb. 93). Hoewel de kerkvleugel uit het plan van 1780 werd opgenomen in de plannen van 1783 zijn er toch enkele veranderingen ten opzichte van het eerste kerkontwerp (afb. 61) op te merken.
De pilasters zijn weggelaten, de vensters breder gemaakt en in de koof onder het plafond zijn ronde vensters geplaatst. Het valt op dat op de doorsnede voor de altaarwand de basementen van de pilasters en de piedestals daaronder nog voorkomen, terwijl de kapitelen ontbreken. Ook de grote afstand tussen de bogen om de vensters en de architraaf van de grote lijst erboven bleef gehandhaafd.
De altaarwand toont de grootste verandering. Aan weerszijden van het altaar zijn deuren naar de biechtkamers en de sacristie op de wijze zoals dat ook bij de oude kerk was (afb. 50), welke nog in gebruik was toen Van der Hart dit ontwerp tekende. Opvallend is het grote kruisbeeld boven het altaar. Vermoedelijk was dit een bestaand beeld dat door Ziesenis te koop kan zijn aangeboden. De kerk De Liefde buiten de Raampoort, die in 1785 werd gebouwd, bezat bij de ingebruikneming 'eenen leevensgrooten Christus, hangende aan het Kruis, alles van hout. Het is een zeer fraai kunststuk, door een beroemd' Beeldhouwer in

Duitschland vervaardigd' (Wag IV 460). Aangezien het grote kruisbeeld tot 1785 in de plannen voor de kerk in het Maagdenhuis blijft voorkomen lijkt het mogelijk dat het om hetzelfde beeld gaat. De altaarnis schijnt te zijn ontworpen op het kruisbeeld, de vlakke achterwand was nodig om het beeld te bevestigen. De omlijsting van de altaarnis lijkt op de ingang van het huis van Van Brienen (afb. 56). Voor de ingangen van pastorie en kerk had Van der Hart hetzelfde motief gekozen (afb. 73). Ook de orgelwand uit het tweede plan van 1783 toont een andere gedaante dan die uit het plan van 1780. De toegang naar het zangkoor begon hier niet meer op het trapbordes. Via een draaibaar deel in de onderste balustrade kon men nu de trap bereiken. Doordat de twee onderste galerijen in 1783 elk een voet hoger waren dan in het plan van 1780 werd de orgelgalerij gedrukt. In het tweede ontwerp van 1783 werd de kroonlijst ook over de orgelwand doorgetrokken. Het zangkoor werd door openingen met de kerkruimte verbonden. In het derde plan van 1783 greep men weer op de gewone oplossing uit het plan van 1780 terug.
(blz. 128).

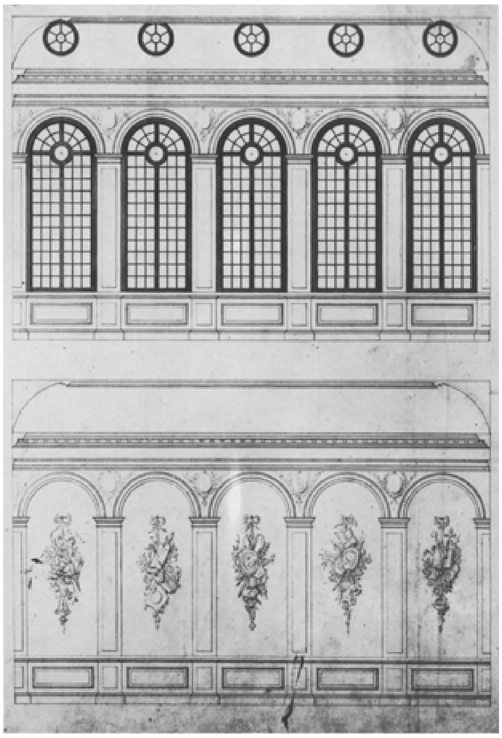

143

DE PLANNEN VOOR DE AFWERKING VAN DE KERK IN 1786

Afb. 143. Linkerdeel van een blad met de vier wanden van de kerk. Voor het rechterdeel zie de afbeeldingen 150 en 152. Dit blad vertoont een overeenkomstige indeling als het ontwerp van 1780 (afb. 61). Het is evenwel op een andere schaal getekend. Pen, penseel in grijs. De maatstok van 50 voet = 27,2 cm = 10½ duim; schaal 1:52. Dit blad is het enige van de tekeningen voor het nieuwe Maagdenhuis dat niet in het archief van deze instelling bewaard werd. Het is afkomstig uit een particuliere collectie waarin enkele tekeningen van B.W.H. Ziesenis voorkomen. Het blad is thans bij de andere tekeningen van het Maagdenhuis gevoegd.

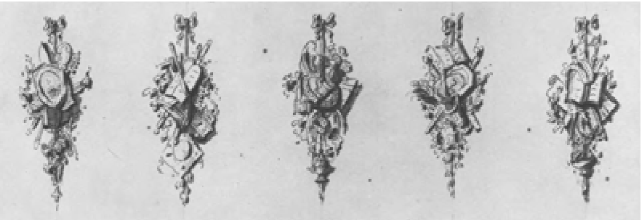

144

Afb. 144. Blad met schetsen voor trofeeën. Pen, penseel in grijs. Bladmaat 27,4 × 37,5 cm. Bijschriften in potlood, van links naar rechts: de Pauselijke Regeering, de Wet, kerkelijke versiering, het Nieuwe Verbond, kerkelijke versiering.

Het zijn dezelfde trofeeën als op het vorige blad, alleen is daar de pauselijke regering naar het midden verplaatst.

145
Afb. 145. Twee decoraties uit 'Trophées de la Chapelle du Château Royal de Versailles' van Demortain.

146
Afb. 146 en *147*. De overeenkomstige ontwerpen voor het Maagdenhuis.

147

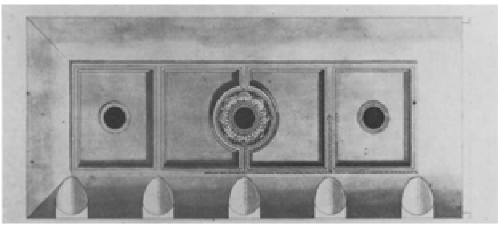

148

Afb. 148. Ontwerp voor het plafond van de kerk.
Gesigneerd vd H. Pen, penseel in grijs. Maatstok 50 voet = 10½ duim = 27,2 cm; getekend op schaal 1:52.

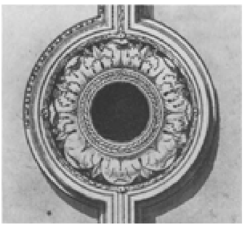

149

Afb. 149. Middenrozet. Deel van afb. 148.
Toelichting: Toen men zich in 1786 ging bezinnen over de afwerking van de kerk, lag de ruimte in hoofdvorm vast. De vensters, de muurbogen er tegenover en de galerijen waren aanwezig. Toch zijn er sinds 1783 nog een aantal veranderingen in de plannen op te merken. De grote lijst aan de bovenzijde der ruimte is omlaag gebracht, zodat de architraaf op de bogen is komen te rusten. Men heeft afgezien van het grote kruisbeeld en enige tijd geen duidelijke plannen voor een ander altaar gehad. De decoratie van het plafond is uitgewerkt. Sinds de plannen van 1780 schijnt in dit onderdeel geen verandering te zijn gekomen.
De belangrijkste verandering sedert het plan van 1780 bestond daarin dat men de muurdammen in de hoeken even breed had gemaakt als de overige muurdammen. Deze laatste waren daarbij smaller geworden, waardoor de pilasters kwamen te vervallen. Hiertoe moet reeds in 1783 zijn besloten. In plaats van de pilasters waren nu trofeeën geprojecteerd in de muurvelden tegenover de vensters. Men koos voor dit soort ornamenten vaak voorbeelden uit prentwerken. Deze werden dan met enkele variaties en aanpassingen in hoogte en breedte voor de plaats geschikt gemaakt.
(blz. 97, 128).

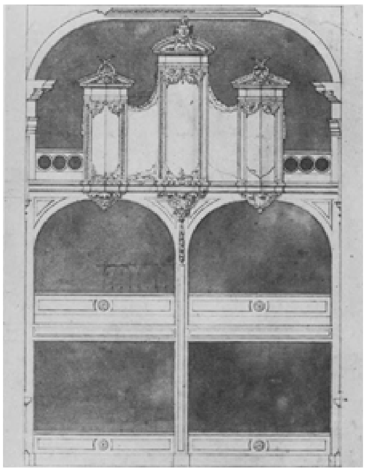

150
DE GALERIJEN EN HET ORGEL
Afb. 150. Gedeelte van het blad met de vier kerkwanden, eerste helft 1786 (afb. 143). Dit is het laatste bekende ontwerp van het orgel en van de galerijen. Aan de voorzijde van de galerijen zijn gesloten lambriseringen geprojecteerd. Het ontwerp voor het orgel sluit zich aan bij dat uit het derde ontwerp van 1783 (afb. 142). De vorm van het orgel op de laatste plattegrond toont aan dat dit ontwerp niet is uitgevoerd (afb. 112). Een later ontwerp van de orgelkast bevond zich in de collectie D.C. Meijer Jr. blijkens de veilingcatalogus uit 1910, nr. 1501: 'Het Orgel in de Kerk in het Roomsch Cathol. Maagdenhuis'. Teekening in O.I.-inkt door A. van der Hart 1787. H. 52, B. 72.'

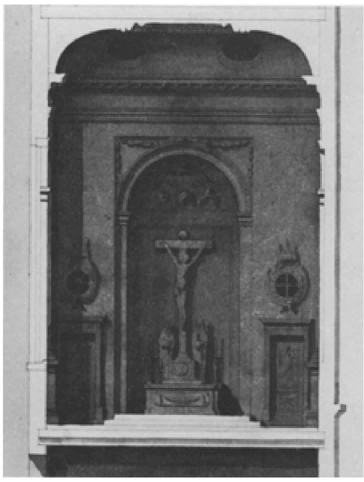

151
DE VERWIKKELINGEN ROND HET ALTAAR
Afb. 151. Het altaar in het derde ontwerp van 1783. Gedeelte van een tekening van de noordgevel van de binnenplaats. In een bijgewerkte tekening uit 1785 werd dezelfde opzet aangehouden, alleen was hier boven de lijst slechts een opening als verbinding met de ziekenzaal (afb. 78 en 81).

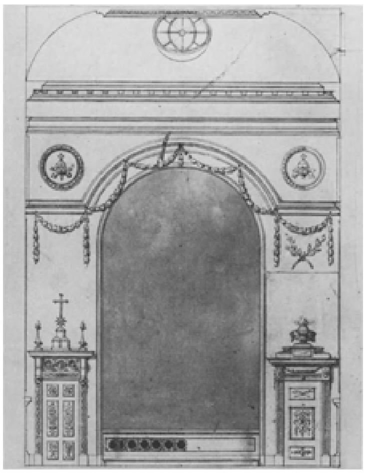

152
Afb. 152. Gedeelte van het blad met de vier kerkwanden uit 1786 (afb. 143).

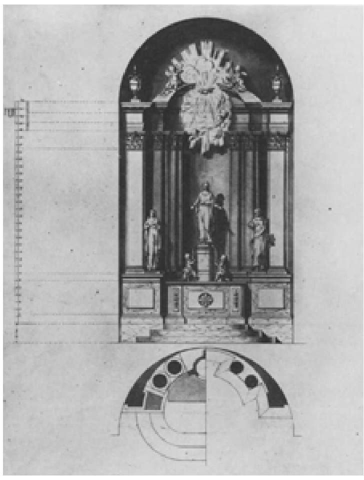

153
Afb. 153. Altaarontwerp uit 1786. Pen, penseel in grijs. De maatstok van 25 voet = 27,5 cm; 20 voet = ½ duim; schaal 1:25,8. Beïnvloed door De Neufforge (afb. 65; rechterzijde). Past in de boog van het kerkontwerp uit de eerste helft van 1786. *Toelichting*: In de loop van 1785 moet men hebben afgezien van het altaar met het grote kruisbeeld. Daarbij kwam de vlakke achterzijde van de altaarnis te vervallen en besloot men alsnog een halfronde absis te maken. In het voorvlak werd de boog van de altaarnis niet meer door een rechthoek omgeven. De impostlijst van de zijwanden werd over de altaarwand doorgetrokken en liep over het bovenste deel van de boog heen. Deze weinig geslaagde oplossing werd verzacht door guirlandes. Om de altaarnis te vullen greep Van der Hart opnieuw naar De Neufforge maar week nu sterker van de voorbeelden af dan de eerste keer. De duif en de cherubijntjes die voordien boven het kruisbeeld, tegen de achterwand geplaatst waren, werden nu onderdeel van het altaar.

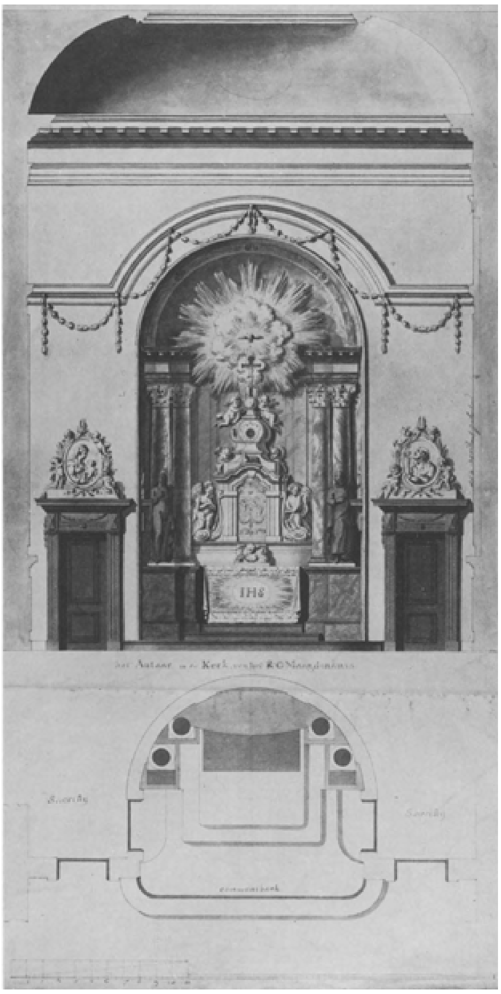

154
HET DEFINITIEVE ALTAAR UIT 1787
Afb. 154. Het ontwerp voor de altaarwand dat in 1787 werd uitgevoerd. Pen, penseel in kleur. De maatstok van 30 voet = 33 cm; 10 voet = 8½ duim; schaal 1:25,8.

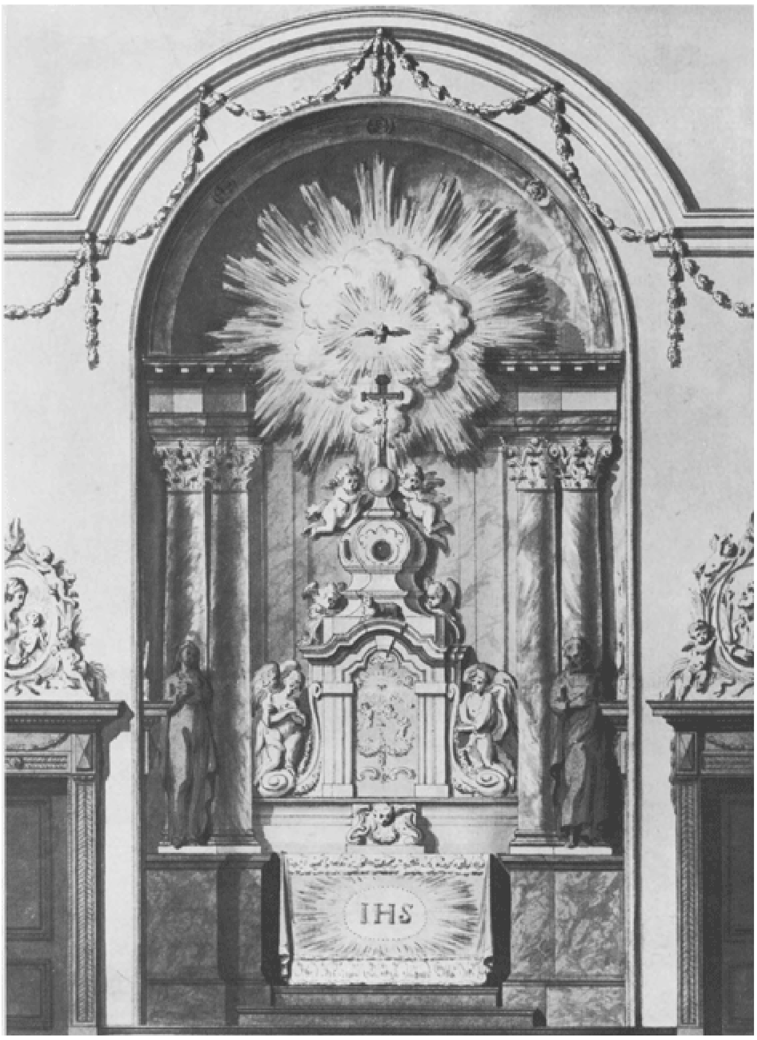

155
Afb. 155. Gedeelte van de voorgaande tekening.

156
Afb. 156. Het altaar uit het Maagdenhuis, thans opgesteld in het museum het Catharijneconvent te Utrecht (opn. 1979). Het marmeren tabernakel dat in 1787 te Antwerpen werd gekocht kan van ca. 1680 dateren en lijkt sterk op het werk van Artus Quellinius de Jongere. Het deurtje van het tabernakel is van elders afkomstig en eerst bij de museale opstelling aangebracht. Het Lam Gods dat zich vroeger daar boven bevond is sinds lang verdwenen.

157
Afb. 157 en *158*. Gedeelten van het altaar van het Maagdenhuis (opn. 1979).
Toelichting: Doordat de pastoor van het Maagdenhuis, Jacob Cramer, in 1787 een oud altaar te Antwerpen gekocht had moest Van der Hart zijn plannen voor de laatste maal herzien. Zijn laatste ontwerp (afb. 153) werd daarvoor aangepast. De binnenste zuilen werden naar buiten geschoven zodat de vierkante zuilen op de hoeken kwamen te vervallen. Ook de beide beelden van Johannes en Maria werden meer naar de zijkant geschoven. De wolk om de duif boven het altaar kon groter worden (blz. 130).

158

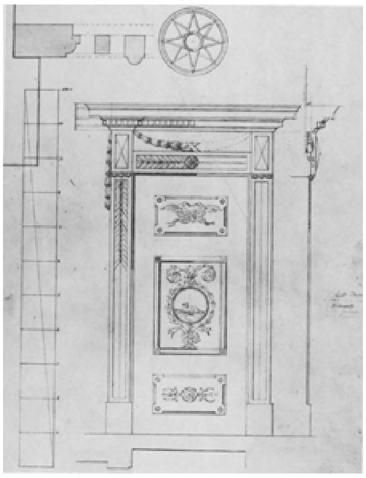

159
DE DEUREN NAAST HET ALTAAR
Afb. 159. Tekening voor de vier deuren naast het altaar. De aanbesteding vond plaats in november 1786.
Pen, penseel in grijs. De maatstok van 11 voet = 14 duim = 36,1 cm. Opplakvel met een eenvoudige paneeldeur zoals ook is uitgevoerd. Afgebeeld is de rijkere variant. In potlood een verduidelijking van de voorstelling op de panelen: '*Liefde. Tederheid*. Een nest met twee gieren. *Nedrigheid*. Een Lam rustende op een Paauw.'
Op het derde plan van 1783 komt reeds een versiering op de panelen van de deur voor (afb. 151). In dit ontwerp van 1786 doet de architect hiertoe weer een voorstel. De deuren bleven echter onversierd. De omlijstingen van de deuren naast het altaar echter hebben evenals de gehele altaarwand een steeds rijker vorm gekregen. Dit in tegenstelling tot de zijwanden die steeds meer vereenvoudigd werden.
(blz. 129).

160
HET BEELDHOUWWERK BOVEN DE DEUREN
Afb. 160, *161* en *162*. Ontwerptekeningen voor beeldhouwwerk boven de deuren naast het altaar. Drie bladen met voorstellingen van Petrus, Maria en Jozef. Vermoedelijk ontworpen door A. Ziesenis. Potlood, penseel in grijs. Geen maatstok doch op dezelfde schaal als afbeelding 159.

161

162

163

Afb. 163 en *164*. De uitgevoerde reliëfs van Maria en Jozef, thans in het museum het Catharijneconvent (opn. 1979).

Toelichting: De vier ronde ramen boven de deuren aan weerszijden van het altaar die in november 1786 waren aanbesteed vormden een tegenspraak met de rijkdom van de altaarwand, vooral nadat in de loop van 1787 het Antwerpse altaar geplaatst was. In het begin van 1788 sneed Ziesenis voor twee van de vier deuren de grote reliëfs die samen meer kostten dan het altaar uit Antwerpen. Men is van plan geweest boven alle vier de deuren reliëfs aan te brengen (afb. 155). Gezien de hoge kosten zal men de reliëfs boven de twee deuren in de altaarnis achterwege gelaten hebben. (blz. 131).

164

165
DE KERK NA DE VOLTOOIING
Afb. 165. Gedeelte van een tekening, gesigneerd ‘J. Bulthuis ad viv del 1792’. Pen, penseel in grijs. Maten binnen de passe-partout 31,5 × 41 cm. Deze tekening werd in 1899 aangekocht (SM) (blz. 177).

166
Afb. 166. Gravure naar deze tekening 32 × 40,5 cm, gesigneerd: ‘J. Bulthuis ad viv delin., D. Vrijdag sculp, F.J. van Tetroode excudit.’ Onderschrift in Nederlands en Frans: ‘Bediening van het Heilig Sacrament des Vormsels, door zijne Excellentie Cesar, Graave van Brancadora, Aartsbisschop van Nisibi, Oversten der Missie; in de Kerk van het R.C. Maagdenhuis te Amsterdam, op den 8sten Junij 1792.’
Toelichting: Deze prent geeft een blik in de pas voltooide kerk. De altaarwand blijkt volgens het laatste ontwerp te zijn uitgevoerd. Verschillende inventarisstukken zijn te herkennen: de zilveren godslamp en de kandelaars (afb. 40 en 47), de kruiswegstatie van Mettenleiter (afb. 169). De preekstoel uit 1755 werd herplaatst, het klankbord lijkt nieuw.

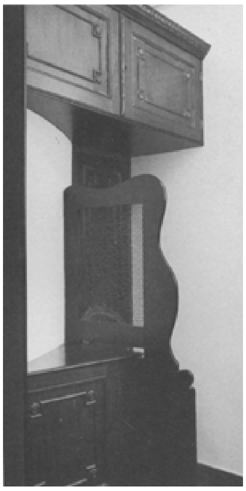

167
DE BIECHTKAMER EN DE SACRISTIE
Afb. 167. Mahoniehouten biechtstoel in de ruimte naast de absis, nu in het museum het Catharijneconvent te Utrecht (opn. 1979).

168
Afb. 168. De sacristie in het Maagdenhuis. De credenskast is overgebracht naar het museum het Catharijneconvent.
De ivoren crucifix in de lijst van ebbehout en schildpad van ca. 1700 werd in 1884 geschonken door de regentes M.T. Thijssenten Sande. De zweetdoek van Veronica hing reeds in 1790 in de sacristie (afb. 26).

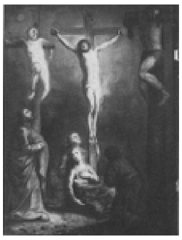

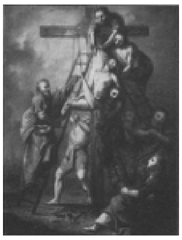

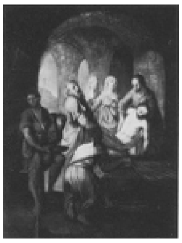

169

DE BESCHRIJVING VAN DE NIEUWE KERK In het ‘Vervolg op Wagenaar’ wordt de nieuwe kerk in 1790 als volgt beschreven: ‘het is een langwerpig vierkant, zeer licht en luchtig Vertrek, zonder veel omslags, deftig versierd. Behalven het aanzienlyk Orgel en den fraai gewerkten Predikstoel, van Nooteboomen hout, trekt, vooral, de aandagt het Altaar. Langs de muuren der Kerke wordt vertoond de Geschiedenis van het lyden des Zaligmaakers, in acht onderscheidene Schilderstukjes. In het midden der Kerke hangt eene fraaie glaazen Kroon. Voorts hebben Regenten en Regentessen van het Godshuis hier hunne afzonderlyke gestoelten. In de Sakristie,... ontmoet men, insgelyks, verscheiden sieraaden: onder andere eene afbeelding van de Opstanding des Zaligmaakers, nevens een oud stuk, zynde de befaamde zweetdoek van Veronica. Het voornaamste versiersel van de eene Biegtkamer, is een kunstig gewerkt Porceleinen Doopvont. In de andere Biegtkamer wordt vertoond een oud,..., Mariabeeld.’ (blz. 133).

DE NEGEN SCHILDERIJEN VAN METTENLEITER

Afb. 169 en *170*. Negen voorstellingen uit het passieverhaal en de opstanding door J.J. Mettenleiter. Panelen, 53 × 40,5 cm. In de originele lijsten (SM).

Zij zijn vermoedelijk voor de nieuwe kerk in het Maagdenhuis gemaakt en hingen op de pilasters tegen de zijwanden. Hierdoor konden er in de kerk slechts acht een plaats vinden. Misschien was de opstanding die in de sacristie genoemd wordt, het negende paneel van deze reeks.

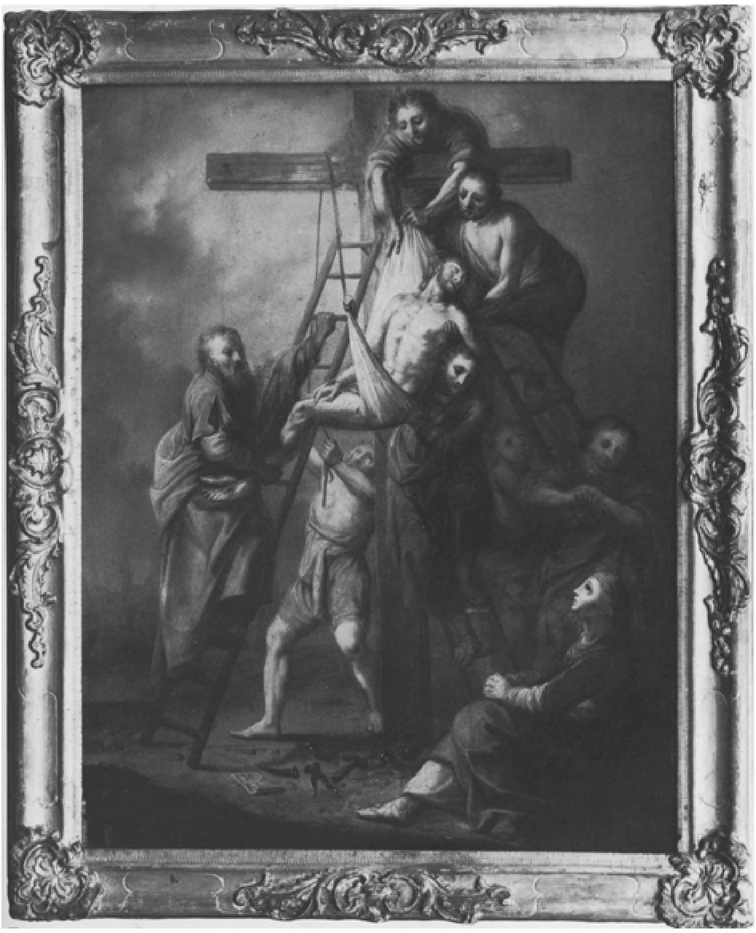

170

171

ZILVERWERK

In de nieuwe kerk kwam het fraaie kerkzilver uit de vroegere kerk goed tot zijn recht. Door schenkingen werd dit bezit geleidelijk aangevuld.

Afb. 171. Wierookscheepje. Amsterdam 1794, J.B. Feltrup (Cit 405). Hoog 8 cm (SM).

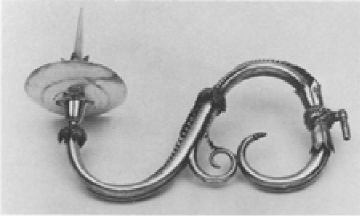

172

Afb. 172. Wandarm. Amsterdam 1803, Jan Buysen (Cit 104). Eén van een paar (SM).

173

Afb. 173. Twee ampullen. Amsterdam 1811, T.G. Bentveld (SM) (Cit 854).
Ovaal blaadje op pootjes. Amsterdam 1814, J. Stellingwerf (SM) (Cit 477).
Niet afgebeeld: Hart met pijlen, hangend aan kettingen boven de godslamp.
Amsterdam 1818, Hendrik Smits (RMCC).

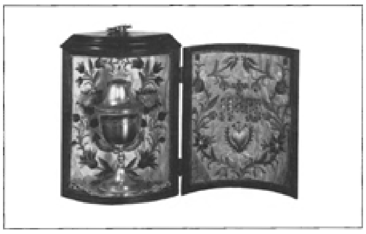

174

Afb. 174. Kleine kelk met pateen en hostiedoosje in elkaar passend. Hoog 14 cm. Geborgen in houten foudraal met geborduurde voering. Ca. 1825 (SM).

175
Afb. 175. Wijwatervat (25 × 20,3 cm). Het middenstuk van het achterschild is waarschijnlijk ouder en toont voorstelling van de doop van Christus met het opschrift: ‘Hic est filius meus dilectus...’.
Amsterdam 1833, Hendrik Smits (SM) (Cit 369). Dit bakje hing in de biechtkamer.

176
KOPERWERK
Afb. 176. Twee wijwateremmers en een -kwast. Hoogte 22 en 23 cm. Begin negentiende eeuw (SM).

177
Afb. 177. Wijwaterbakje, omstreeks 1800 (SM).

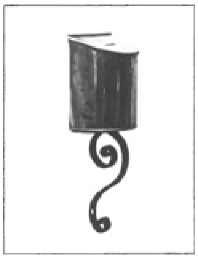

178
Afb. 178. Offerbus, omstreeks 1800 (SM). Deze bussen hingen op enkele plaatsen in het huis, zoals bij de ingang in de Handboogstraat en aan de balie in de regentenkamer.

179
DIVERSEN
Afb. 179. Lezenaar van mahoniehout. Omstreeks 1800. Thans in museum Amstelkring.

180
Afb. 180. Mahoniehouten lezenaar. Omstreeks 1825 (SM).

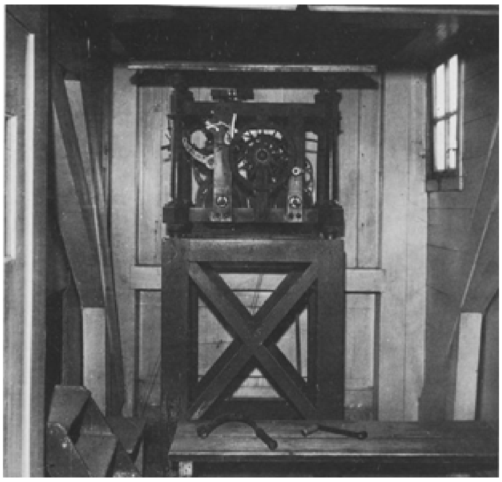

181

Afb. 181. Uurwerk in de dakkapel aan de binnenplaats. 1788, Rutgerus van Meurs (opn. 1953).

De poort van het weeshuis in de Handboogstraat (opn. ca. 1910)

7. Het Maagdenhuis na 1800

De periode van 1800 tot 1820

De gehele achttiende eeuw was het Maagdenhuis steeds rijker geworden. Omstreeks 1800 kwam er een keerpunt, het vermogen nam niet meer toe, de inkomsten daalden en de uitgaven stegen. Bovendien was het aantal kinderen dat in het huis was ondergebracht groter dan ooit. De huuropbrengst van de huizen daalde geleidelijk, de belangrijke giften, legaten en erfenissen liepen terug in omvang en aantal. Belangrijk bleven de inkomsten uit het grote in obligaties belegde vermogen. Geleidelijk ging de overheid ertoe over de rentebetalingen uit te stellen.

⁺ Nadat in 1810 de renten op de staatsschulden tot een derde werden teruggebracht en tevens de andere inkomsten uit collecten, schenkingen en uit de brei- en naaischool terugliepen, kwam ook dit weeshuis in grote moeilijkheden. Men overwoog in 1812 de leeftijdsgrens waarboven geen kinderen meer werden opgenomen te verlagen van vijftien naar twaalf jaar. Na protest van de pastoor Jacob Cramer zag men hiervan af. Wel werden minder uitzonderingen in het toelatingsbeleid gemaakt en werd minder vaak alimentatie gegeven aan kinderen die te oud waren om in het huis te worden opgenomen en in een gezin waren ondergebracht (Rijc 187).

⁺Financiële moeilijkheden

Het getal der kinderen was het hoogste in 1808 toen er 433 meisjes in het weeshuis werden verzorgd, daarna liep het snel terug om in 1815 reeds tot 328 te zakken (Nie IV 129). Alleen door de steun van vermogende lieden, door het houden van collecten en door het bijpassen uit eigen middelen, zijn de regenten erin geslaagd het weeshuis door de moeilijke jaren heen te helpen. Op veel zaken werd bezuinigd en het leven in het huis ging met de grootst mogelijke soberheid gepaard. Doch niet alleen in het huis, ook daarbuiten werd veel gedacht over mogelijkheden tot besparing. Het Maagdenhuis had in 1785 ten slotte vrijstelling van 's lands impost weten te verkrijgen, iets wat nietkatholieke gestichten reeds lang bezaten. Hierdoor ontving het weeshuis in de Franse tijd allerlei instructies over het beheer, zoals in 1797 over de stoffen die voor de kleding mochten worden gebruikt (Rijc 179).

⁺ Het Maagdenhuis bleef in de moeilijke beginjaren van de negentiende eeuw ondanks de financiële zorgen een deftig gesticht. Na de dood van Van Brienen in 1804 was het vooral de in 1795 benoemde regent P.P. Charlé, die veel betekende voor het huis; hij werd in 1810 adjunct-maire (Rijc 174). De pastoor van het huis, Jacob Cramer, werd een steeds belangrijker man op kerkelijk terrein. In 1809 werd hij benoemd tot aalmoezenier van Lodewijk Napoleon en tot protonotarius apostolicus. In 1811 werd Cramer aartspriester van Holland en Zeeland, de hoogste kerkelijke waardigheid in deze gewesten (Wol 230). Hij zou dit ambt tot zijn dood in 1824 vervullen en bleef daarbij tevens pastoor van de kerk in het Maagdenhuis, daartoe bijgestaan door enkele kapelaans. Het Maagdenhuis werd daardoor tevens de zetel van het hoogste kerkelijke bestuur van Holland en Zeeland.

⁺Jacob Cramer, aartspriester van Holland en Zeeland

⁺ Met het vertrek der Fransen waren de financiële problemen voor dit soort instellingen nog niet opgelost. Een ernstige tegenslag was het toen in 1817 de belastingvrijdom voor gestichten van liefdadigheid werd afgeschaft. De voorschriften over wat men doen en laten moest bleven echter doorgaan. In 1817 kwam het voorschrift tot het gebruik van cement, van Nederlandse makelij en van de ‘Papiniaanse pot’. Met dit laatste instrument konden beenderen onder hoge druk tot soep worden gekookt (Rijc 179).

⁺De toestand in 1813

+ Eerst na enkele jaren zagen de regenten kans weer iets aan het onderhoud van het huis te doen. In hun vergadering van 21 april 1819 kwam het binnenschilderwerk ter sprake. De regenten hadden het gehele gebouw bekeken en het in een zeer verveloze staat bevonden. Al het schilderwerk binnenshuis, dat van de regenten- en regentessenkamers en het portaal daartussen uitgezonderd, doch de kerk en pastorie erbij inbegrepen moest worden overgeschilderd: ‘alsmede het zwart schilderen van alle de muren op de kamers, in de portalen en op de trappen zoals die thans zijn’. De schilder Jan Hilterman had hiervoor een prijs opgegeven van *f* 1138. Het werk moest direct beginnen en zou over vier jaar verdeeld worden. Tezelfder tijd waren nog meer reparaties nodig. De zijgevel aan de Handboogstraat moest in zijn geheel opnieuw gevoegd en geolied worden, hetgeen door de timmerman en de metselaar begroot werd op *f* 2300. Ook dit werk was zo noodzakelijk dat het niet langer kon worden uitgesteld (AM nr. 1b).

+Het onderhoud van het gesticht

+ Ondanks de terugkeer tot normaler tijden bleven de regentenbanken voorlopig op de zolder van het weeshuis. Het lijkt waarschijnlijk dat Jacob Cramer, waarmee de regenten naar het schijnt op niet al te goede voet stonden, geen voorstander was van de terugkeer van deze gestoelten. Na zijn dood in 1824 wilden de regenten proberen om de kerk voor het publiek te sluiten en alleen nog als kapel van het weeshuis te gebruiken. Eer zij daartoe in onderhandeling met de kerkelijke overheid konden treden was reeds een opvolger voor Cramer aangewezen. Twee weken na de benoeming van de nieuwe pastoor, Antonius Mali, besloten de regenten in overleg met hem om de in 1797 weggenomen banken te herplaatsen (AM nr. 1b).

+De terugkeer der regentenbanken

De Amsterdamse weeshuizen in het begin van de negentiende eeuw

In het vierde deel van de ‘Proeve eener Geneeskundige Plaatsbeschrijving van Amsterdam’ dat in 1820 verscheen gaf de schrijver, de arts Cs.Js. Nieuwenhuijs, een uitvoerig overzicht over de toestanden in de Amsterdamse weeshuizen, waarbij vooral aan de medische aspecten aandacht werd besteed.

In de meeste weeshuizen sliepen de kinderen met hun tweeën, drieën of vieren in één kribbe. Het beddegoed bestond uit een stromatras, veeren bedden en hoofdkussen, linnen beddelakens, en al naar gelang het seizoen, een of twee wollen dekens. De uitspanning voor de kleine kinderen bestond uit enige uren per dag spelen op de plaats of bij slecht weer in een der vertrekken. De grote kinderen mochten de opbrengst van het werk dat zij in hun vrije uren verrichtten zelf houden, zij hadden de vrijheid om op+ zon- en feestdagen uit te gaan. De lichaamsbeweging die de kinderen op deze wijze kregen was onvoldoende. Bij de grote jongens die op hun veertiende jaar buiten het gesticht op een ambacht gingen was het gunstiger dan bij de meisjes die op de naaikamers in de gestichten te werk werden gesteld en ‘wier bezigheden meestal in zitten bestaan’. In alle weeshuizen was de koepokinenting ingevoerd (Nie IV 66-78).

+Gebrek aan lichaamsbeweging

Over de gezondheidstoestand van de weeskinderen was Nieuwenhuijs slecht te spreken. Het was gebruikelijk de kinderen onder de vier jaar uit te besteden op kosten van het weeshuis. In sommige gevallen bleven zij daar langer, bij het Aalmoezeniersweeshuis+ tot hun zevende en achtste jaar. Deze kinderen werden slecht en ondeskundig gevoed, zodat zij zwak en ziekelijk waren als ze ten slotte in het weeshuis werden opgenomen. Bovendien was de sterfte onder de uitbestede kinderen groot. De maaltijden in de weeshuizen achtte Nieuwenhuijs voor jongere kinderen ongeschikt: ‘Zij bestaan immers grootendeels in meelspijzen, gedroogde peulvruchten, grutterswaren, karnemelk, enz. en weinig of geen vleesch;

+Ondeskundige voeding

daarenboven wordt hun slechts driemaal 's daags het voedsel toegediend, weshalve zij door deze spijzen wel gevuld, maar weinig gevoed, altoos hongerig blijvende, geen paal of perk kennen, maar meestal de maat te boven gaan en slagtoffers van hun schrokkerig eten worden'.

Ook het gebrek aan frisse lucht deed zich gevoelen: 'Van welk een' nadeeligen invloed dit nu voor weeskinderen, en althans voor de meisjes, die den geheelen dag in slaap-, spijs- en schoolvertrekken zamen wonen, zijn moet, zullen wij niet behoeven te betoogen: de wasdom, de vale kleur en de sterflijsten van sommige der weezen geven ons daarvan de treurigste bewijzen. Naar mate nu, met deze nadeelen van zwaar verteerbaar voedsel en onzuivere lucht, de beweging in de vrije lucht verwaarloosd wordt, vermeerderen zich de zaden, welke in het vadzig ligchaam tot allerhande soorten van ziekten en ongemakken kiemen,...' (Nie IV 173).

[+] De sterfte onder de Amsterdamse weeskinderen was dan ook hoog. Het gemiddelde cijfer van de eerste twintig jaar van de negentiende eeuw wees uit dat er 5431 kinderen in weeshuizen waren opgenomen waarvan er jaarlijks 438 stierven, hetgeen één op twaalf was. Nu werden deze cijfers ongunstig beïnvloed door het Aalmoezeniersweeshuis waar 3613 kinderen verbleven waarvan er jaarlijks gemiddeld 405 stierven, hetgeen een sterfte van een op negen gaf. In de overige weeshuizen met gemiddeld 1818 kinderen stierven er 33 per jaar, hetgeen nog niet een op de vijfenvijftig bedraagt (Nie IV 169-179). Opvallend is de hoge sterfte in het Maagdenhuis waar jaarlijks gemiddeld één op de vijfendertig kinderen stierf. Het R.C. Jongensweeshuis kwam met gunstiger cijfers voor den dag, hier was de jaarlijkse sterfte één op de tweeënvijftig. Te zamen genomen gaven het R.C. Maagdenhuis en het R.C. Jongensweeshuis een gemiddelde jaarlijkse sterfte van ruim één op veertig te zien, het ongunstigste resultaat van alle Amsterdamse weeshuizen behoudens het Aalmoezeniersweeshuis. Het heeft zin om dit laatstgenoemde weeshuis buiten de statistieken te houden, aangezien dit zeer veel groter was dan de andere weeshuizen, de kinderen uit de armste milieus herbergde en bovendien alle vondelingen toegewezen kreeg.

[+] Hoge sterfte

Het Maagdenhuis in 1820

Over het Maagdenhuis vermeldt Nieuwenhuijs het volgende (Nie IV 129-133): ‘Dit weeshuis is uitsluitend bestemd voor nageblevene echte dochters van ouders die tot den Roomsch-Catholijken godsdienst behoord en zes jaren in deze stad of deszelfs gebied gewoond en nog geene veertien jaren bereikt hebben. Al deze kinderen worden in het huis opgevoed en groot gebragt, tot kerkelijke en godsdienstige tucht streng aangehouden, en nimmer bij minnen of bij den landman besteed.

[+] De tijd van opstaan is naar het jaargetijde vroeger of later, in het langst der dagen te vijf ure bepaald. Na zich gereinigd en de bedden afgehaald te hebben, begeven zij zich in de kerkkamer tot het ochtendgebed, en daarop volgt het ontbijt. Vervolgens gaan zij tot 12 ure naar de naai- en breiwinkels aan het werk, gedurende hetwelk er van tijd tot tijd gebeden en gelezen wordt. Te één ure wordt het middagmaal gehouden en daarna tot vier ure het werk hervat, waarna zij een uur speeltijd hebben. De groote meisjes kunnen zich alsdan op de zaal tot haar eigen voordeel met naaijen of breijen bezig houden tot 7 ure, wanneer zij in het schrijven onderrigt bekomen. De kleine kinderen vermaken zich intusschen in de kinderkamer. Te acht ure gaan zij aan tafel en mogen zich voorts verlustigen tot half tien, den gewonen tijd van zich ter rust te begeven; na alvorens wederom in de kerkkamer het avondgebed gedaan te hebben.

[+] De dagindeling

[+] De kleeding bestaat in zwart karsaai voor bovenkleederen en verder in baai en linnen, zoo als gewoonlijk, dat in den zomer naar welgevallen eenigszins kan verminderd worden. De haren worden glad naar achter gestreken en ten halve door eene bijzonder muts gedekt.

[+] De kleding

[+] De zieken worden gehuisvest op de bovenste verdieping in een zeer geschikt vertrek, waarin men een glasraam vindt, door hetwelk men in de kerk nederziet, strekkende zulks ten behoeve van zwakke kinderen, ten einde gelegenheid te hebben den openbare godsdienst bij te wonen.

[+] De ziekten

De geneesheer kan het noodige, naar zijn goedvinden, voorschrijven. Zoo veel mogelijk worden de medicijnen in het huis gereed gemaakt; het ontbrekende wordt

door eenen particulieren apotheker geleverd. Borstziekten zijn in dit huis algemeen en deze schrijven wij toe aan de zittende houding, welke bij hare verrigting vereischt wordt, en aan gebrek aan beweging in de vrije lucht, die zelden wordt toegestaan. De in het huis blijvende gebrekkige kinderen worden, zoo veel doenlijk, aan bezigheden gehouden en tot onderwijs voor anderen opgeleid. Dit getal was in het jaar 1819 reeds tot 49 aangegroeid.

+ Door heeren regenten is het dagelijksch toezigt in dit huis toevertrouwd aan elf suppoosten; deze zijn, behalve een boekhouder, de volgende: Drie linnennaaivrouwen. waarvan de oudste tevens binnenmoeder is. Twee breivrouwen, eene wollennaaivrouw, eene keldervrouw, eene keukenvrouw, die ook deurwaarster zijn, eene schoolmeesteres en twee werkvrouwen. De kinderen zijn der suppoosten in al het voorkomende werk behulpzaam.

+De elf suppoosten

+ De voornaamste inkomsten van het Maagdenhuis spruiten voort uit de huurpenningen van verscheiden huizen; uit de renten van de aan hetzelve behoorende effecten; uit de

+De inkomsten

werkloonen der kinderen, die aanzienlijk zijn moeten, en uit de collecten, welke gewoonlijk tweemaal 's jaars plaats hebben'.

De gegevens voor zijn boek had Nieuwenhuijs van de regenten gekregen. Per brief van 7 oktober 1819 verzocht hij hun nog de volgende vragen te beantwoorden: 'Hoe vele kinderen waren er van 1800 af aan tot 1819 ingesloten jaarlijks in het Maagdenhuis? Hoe vele zijn er van 1800 tot 1819 jaarlijks ingekomen, uitgegaan, bij de minnen besteed en gestorven?' Op 1 december 1819 werd de brief beantwoord vergezeld gaande van een tabel waarin de gevraagde getallen vermeld waren (AM nrs. 1b, 14c). Deze tabel is door Nieuwenhuijs in zijn boek overgenomen. Over de vraag van de uitbesteding der jongste kinderen antwoordden de regenten: 'dat er in al dien tijd door ons geene kinderen bij de minnen zijn besteed geworden' (AM nr. 14c).

+Het aantal wezen tussen 1800 en 1820

+ Uit deze tabel blijkt dat het verloop van het aantal kinderen als volgt was: in 1800 waren er 374 meisjes in het huis, in 1802 kwam het aantal boven de 400, om in 1808 het maximum van 433 te bereiken. Daarna liep het aantal kinderen geleidelijk achteruit om in 1813 weer onder de 400 te komen. De daling zette zich voort, zodat er in 1819 nog slechts 246 kinderen waren. De cijfers van de ingekomen kinderen lopen per jaar ver uiteen, tussen 1800 en 1810 zijn zij hoog, zij variëren van 23 in 1805, tot 63 in 1807. Na 1811 zakken zij aanzienlijk. Uiteraard zijn de cijfers van de uitgegane kinderen regelmatiger. In die van de gestorven kinderen is weer veel verschil; 1807 is laag met 9 kinderen, 1808 toont een maximum met 28 kinderen. Nieuwenhuijs heeft berekend dat de sterfte van de kinderen bij de hoge bezetting tussen 1800 en 1810 even hoog lag als die tussen 1810 en 1820 toen er minder kinderen in het huis waren. In de eerstgenoemde periode stierven er ieder jaar tien op 348 kinderen, in de tweede periode tien op 347 weesmeisjes.

+De koepokinenting

+ Ook na het verschijnen van het boek van Nieuwenhuijs bleef de medische toestand in het Maagdenhuis slecht. In 1822 had de 'kinderziekte' (pokken) weer grote verwoestingen aangericht, hetgeen een vermaning van de burgemeester tot gevolg had om van het heilzame behoedmiddel van de koepokinenting gebruik te maken (AM nr. 1b). Onbekend was dit middel bij het Maagdenhuis niet, in 1806 was het voor de eerste maal toegepast (Rijc 182).

+Een ongunstig oordeel over het gebouw

+ Een rapport uit 1827, opgemaakt door een referendaris van het ministerie van Eredienst, die het Maagdenhuis te zamen met de stadsarchitect De Greef had bezocht in verband met plannen tot vestiging van een seminarium te Amsterdam, geeft ook geen onverdeeld gunstige indruk van het gebouw. Het was hecht en sterk en geschikt om er een seminarium te vestigen vooral omdat er een kapel was. Toch waren er de volgende bezwaren: De binnenplaats was te klein om de seminaristen voldoende gelegenheid te geven in de open lucht te komen. Het gebouw had te veel 'deszelfs ruimte in de hoogte, welke omstandigheid bij de tegenwoordige weezen veel borstkwalen veroorzaakt'. Bovendien was het gebouw naar men verzekerde zeer vochtig (BBH 60, 1941 nr. 213). Het is een teleurstellende gedachte dat het nieuwe Maagdenhuis, waarbij zoveel aandacht was gegeven aan zaken als licht en lucht, in medisch opzicht zo weinig voldeed. Het oordeel over het gebouwencomplex dat in 1783 werd afgebroken ten behoeve van het nieuwe gebouw zou misschien op een aantal punten minder ongunstig zijn geweest.

Technische veranderingen aan het huis

Het gebruik van het huis bracht verscheidene problemen met zich mee, die in de loop van de tijd werden opgelost. Op 2 mei 1832 besloten de regenten om de poort van het godshuis aan de Handboogstraat, waar de kinderen gewoonlijk in- en uitgaan zo te veranderen dat er slechts een kleine deur geopend behoefde te worden (AM nr. 1c). De loopdeur die toen werd aangebracht zal het werk van de portiersters lichter hebben gemaakt.

+ De riolen onder het huis eisten voortdurende aandacht. Op 14 juli 1830 overlegden de regenten wat er gedaan moest worden aan de stremming van het water in het grote riool aan de zijde van de Handboogstraat. Het jaar daarvoor had de metselaar voorgesteld om de vloer van de gang in het onderhuis anderhalve voet te verhogen en daardoor het riool een grotere hoogte en betere doorstroming te geven. Door de hoge kosten werd daarvan afgezien en werd besloten het riool geheel leeg te halen, zoals ook in 1809

+ *Verstopping van de riolen*

gebeurd was (AM nr. 1c). Op 4 juli 1849 blijkt de situatie weer precies eender. De verhoging van de gangvloer was weer te duur en het riool moest weer worden leeggehaald. Wel besloot men het gewelf van het riool buitenshuis, van het gebouw tot aan de wal te verhogen om de lozing in het Spui, die door de hoge waterstand bemoeilijkt werd te verbeteren (AM nr. 1d).

Op 18 april 1855 kwam een brand in het huis ter sprake die ontstaan was ten gevolge van een ontploffing van 'putgas'. Tijdens het wegnemen van een verstopping in het riool deed een lamp het gas ontploffen. De muur tussen de privaatruimte en de slaapzaal op de tweede verdieping werd weggeslagen, waardoor drie kribben min of meer werden verbrijzeld. Men besloot een opening in de privaatkoker aan de zijde van de Handboogstraat te maken en tevens een pijp boven het dak aan te brengen om het ontsnappen van het gas mogelijk te maken (AM nr. 1d). Na de demping van het Spui voor het huis in 1883 schijnt aan deze moeilijke lozing een eind gekomen te zijn. In de gedempte gracht werd een dieper gelegen riolering aangelegd, bovendien zal de waterspoeling van de toiletten in het gebouw de vloeibaarheid van de afvalstoffen hebben vergroot.

+ De verlichting van het grote huis geschiedde met olielampen. Op 23 augustus 1854 besloten de regenten om, in navolging van vele andere gestichten, een deel van het huis door gas te laten verlichten. Er werd daartoe een offerte gevraagd bij de Amsterdamsche Pijpgas Fabrijk. In de vergadering van 8 oktober 1854 kon deze worden goedgekeurd. Het werk zou in november beginnen, opzichter Coelewij zou toezicht houden. Ook de kerk zou van een gasverlichting worden voorzien. Geleidelijk werd het gasnet in het huis uitgebreid. Op 19 december 1860 werd besloten een gaslantaarn aan te brengen boven de ingang in de Handboogstraat.

+De gasverlichting

+ In dezelfde periode kwamen er nog meer leidingen in het gebouw. Op 17 september 1856 besloten de regenten inlichtingen in te winnen bij de Amsterdamsche Duinwaterleiding over de aanleg van stromend water in het huis (AM nr. 1d). Aan de verwarming van de ruimten in het huis werd in de negentiende eeuw nog weinig veranderd. Een enkele maal werd besloten er een stookplaats bij te maken, vermoedelijk zal het stoken van turf meer en meer hebben plaats gemaakt voor het gebruik van kolenkachels. Toch moet het huis met het afnemend aantal kinderen, de onverwarmbare slaapzalen en het slapen in afzonderlijke bedden vaak erg kil geweest zijn.

+De duinwaterleiding

Veranderingen in het gebruik van het huis

+ De wijze waarop het huis bewoond werd, veranderde geleidelijk. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. In de loop van de negentiende eeuw daalde het aantal weesmeisjes, de 'vrouwen' werden vervangen door kloosterzusters en in de wijze van eten, slapen, werken en leren kwam verandering. Het kindertal was van het maximum van 433 in 1808 gezakt tot 225 in 1820 (Nie IV 132). Daarna bleef het lang om de ca. 250 schommelen, waarna in 1863 een nieuwe daling inzette. In 1878 waren er nog maar 121 weeskinderen in het huis, daarna nam het aantal weer toe (Rijc 205). In de regentenvergadering+ vergadering van 29 juni 1887 bleek dat er in het jaar daarvoor 162 verpleegden in het weeshuis waren, de verpleegprijs kwam op *f* 111,91 per hoofd per jaar (AM nr. 1g). Sinds het eind van de achttiende eeuw was de verpleegprijs niet gestegen.

+Het dalende aantal wezen

+De verpleegprijs f 112 per kind per jaar in 1887

De verpleegden in het Maagdenhuis waren niet alleen jonge weesmeisjes doch ook ouderen, die het huis niet hadden kunnen verlaten omdat zij niet op eigen benen konden staan. Deze ‘ouderlingen’ waren in de negentiende eeuw talrijk omdat uit de jaren omstreeks 1800 toen het weeshuis zeer vol was veel van deze onvolwaardigen waren achtergebleven. De regenten besloten voor deze personen een ander onderkomen te zoeken. Dit had uiteindelijk de oprichting van het St. Elisabeth-gesticht tot gevolg. Nadat dit in 1890 geopend was behoorde het probleem van de ouderlingen voorgoed tot het verleden. Het aantal inwoners van het Maagdenhuis was er echter door verminderd. Het personeel dat de kinderen verzorgde, bestond sinds de stichting uit ongehuwde vrouwen die in het weeshuis woonden. Aangezien het voor dit soort instellingen steeds[+] moeilijker werd het juiste personeel te vinden en vele nieuwe kloosterorden zich op dit werk toelegden, trad een verschuiving op van wereldlijk personeel naar ordezusters. In het Maagdenhuis deden in 1843 de eerste twee ‘Zusters van Liefde’, van de Tilburgse congregatie, die sinds 1839 ook te Amsterdam werkzaam was, hun intrede. In 1846

[+] *De kloosterzusters*

kwam men overeen dat de kinderen verzorgd zouden worden door zeven nonnen en vijf 'wereldsche suppoosten'. Calisch vermeldt in 1851 de volgende situatie: 'Het beheer in het huis is opgedragen aan eene opper-binnenmoeder en eene binnenmoeder voor het: breijen, wollen- en linnennaaijen, voor de keuken enz., terwijl de zusters van de vereeniging van den H. Vincentius meer bijzonderlijk met de zorg over de weezen zijn belast. In het geheel zijn er in het gesticht aanwezig veertien suppoosten; voorts wordt er aan de kinderen onderwijs gegeven door eenen meester, in het lezen, schrijven, rekenen enz. De geestelijke zorg is toevertrouwd aan den pastoor en den kapelaan der kerk in het gesticht' (Cal 191). Deze overgangstoestand heeft enige tijd geduurd, enkele jaren later namen de nonnen de verzorging geheel op zich (Rijc 198; Wol 316).

Hierdoor moet de sfeer in het huis zijn veranderd. Het grootste deel van het huis viel onder het slot, de kapel werd intensiever gebruikt en het contact met de buitenwereld werd zoveel mogelijk vermeden. Waarschijnlijk is er ook van de zusters aandrang uitgegaan de kerk in het huis om te zetten in een kapel die alleen voor het gesticht diende. Hoewel de regenten dit al geruime tijd van plan waren kon het eerst in 1857 worden verwezenlijkt.

+ Ook in het Maagdenhuis was het van oudsher gebruikelijk geweest dat een aantal kinderen gezamenlijk uit één schotel aten. Op 24 september 1845 schonk P.P. Charlé ter gelegenheid van zijn vijftigjarig jubileum als regent 'een aanzienlijk getal tinne borden, teneinde dat nu en in het vervolg ieder kind afzonderlijk kan eten en niet meer, zoals tot nu toe ten getalle van vier uit eenen schotel scheppen' (AM nr. 1c).

+Veranderde wijze van eten

Op het eigen bord volgde het eigen bed. Op 18 juni 1854 bood de regent A.W. van Brienen aan voor zijn rekening 12 ijzeren ledikanten te laten maken door de smid Hendriks, die+ veel voor het huis werkte, volgens het model dat bij de regenten het meeste bijval had genoten (AM nr. 1d). Het gebruik van éénpersoons kribben maakte dat er minder kinderen per slaapzaal ondergebracht konden worden. Hoewel het aantal kinderen veel minder was dan waarop Van der Hart had gerekend nam de behoefte aan slaapruimte toe. Op de zolder werden dan ook enkele slaapzalen ingericht.

+Eénpersoons kribben

In 1874 werd besloten het brood niet langer in huis te bakken (Cle 9). Hierdoor kwam zowel de ruimte van de bakkerij naast de keuken vrij als de korenzolder boven de kerk. Bovendien had het weinig nut het brood naast de vroegere bakkerij in het onderhuis te bewaren en de broodmaaltijden aldaar gereed te maken. Er werd dan ook op de begane grond een broodkamer ingericht, naast de grote eetzaal, op de plaats van de vroegere eetzaal der vrouwen.

De verandering van de kerk in een kapel in 1857

In 1852 kwam de wens om de kerk voor het publiek te sluiten en om te zetten in een huiskapel opnieuw ter sprake. Voor een openbaar gebruik was de kerk te klein gebleken, waardoor het publiek soms gebruik maakte van de onderste galerij van de wezen. In hun vergadering van 16 juni 1852 stonden de regenten uitvoerig bij deze kwestie stil. De talrijke rooms-katholieke kerken in de buurt, de vergroting van vele hiervan en de stichting van de nieuwe kerk van de Redemptoristen op de Keizersgracht deed hen besluiten pogingen aan te wenden de kerk van het Maagdenhuis tot een besloten kapel te maken. Eerst in november van 1856 stond de bisschop van Haarlem toe dat in verband met de parochiale indeling van de stad

per 1 januari 1857 de kerk van het Maagdenhuis niet meer openbaar zou zijn (AM nr. 1d).

+ Dit besluit zou veel veranderingen met zich meebrengen. De pastoor kwam nu voor rekening van het huis, de kapelaans konden vertrekken. De kerk en de aangrenzende ruimten zouden worden verbouwd. In de notulen van de vergadering van 17 februari 1858 worden de veranderingen die dan voltooid zijn en de bedragen die ze hebben gekost opgesomd. De kamer van de kapelaans op de tweede verdieping was ingericht tot een slaapzaal voor het weeshuis. Er werd een verbinding van het weeshuis naar de kapel bijgemaakt in de vorm van een nieuwe deur die de grote eetzaal verbond met het trappehuis dat uitkwam in de Voetboogstraat. De onderste galerij van de weeskinderen werd veranderd in de kapelkamer die de functie overnam van de vroegere kerkzaal die nu gewijzigd werd in grote speelzaal. De tweede wezengalerij werd ingericht als zusterkoor.

+De veranderingen in het huis

+ De kapelruimte zelf werd opgeknapt. Er werden 39 stuks nieuwe banken voor de weesmeisjes geplaatst (afb. 225). De beeldhouwer A. Anchelon ontving *f* 38,16 voor het

+De opknapbeurt van de kerkruimte

schoonmaken en repareren van beeldhouwwerken. De stukadoor J. Balutra had voor *f* 110 het plafond en de wanden gestukadoord. De grootste post *f* 1291,10, meer dan de helft van de gehele verbouwing die in totaal *f* 2510,98 had gevergd, ging naar de schilder J.P. Nolet voor 'het schilderwerk en verguldsel aan altaar, orgel en kapel' (AM nr. 1d). Waarschijnlijk is bij deze nieuwe schilderbeurt de beige kleur op de altaartafel en de voetstukken onder de kolommen aangehouden. Ook de deuren en de reliëfs zullen opnieuw in de groene en wit met omber gebroken tinten geschilderd zijn. De kolommen werden echter donkergrijs en waarschijnlijk werden hun kapitelen eerst nu verguld. Er werd een nieuwe duif met stralenkrans aangebracht tegen het gewelf van de altaarnis (afb. 224).

+ De inventaris van de kapel kreeg geleidelijk nieuwe aanwinsten. De drie altaarstoelen (in 1899 opnieuw bekleed) kunnen van na de verbouwing van 1857 zijn (afb. 220). In 1882 gaf de regentes M.C.H. Bonnike-Vermeulen een verguld zilveren ciborie aan het gesticht ten geschenke. In 1884 vermaakte de regentes M.T. Thijssen-ten Sande een ivoren Christusbeeld in ebbehouten lijst aan het huis ter plaatsing in de sacristie (afb. 168). Ook het 25-jarige kloosterfeest van de moeder-overste, in september 1887 gevierd, leverde enige aanwinsten op. Haar vader schonk een verguld zilveren ciborie; de wezen een wollen tapijt voor het altaar en een brede loper voor op de communiebank; de oudwezen gaven twee zilveren bloemenvazen voor het altaar (AM nr. 1g).

+Geleidelijke uitbreiding der inventaris

De restauratie van de regentenkamers en van de schilderijencollectie (1880-1884)

De kamers van regenten en regentessen werden enkele malen onder handen genomen.+ De bekende firma H.F. Jansen en Zoon, die sinds 1858 klandizie van het Maagdenhuis had voor het behangers- en stoffeerderswerk aan de verhuurde huizen, gaf de regentenkamers een grote opknapbeurt. Op 31 december 1880 werd aan deze firma *f* 1401,32 betaald voor de regentessenkamer (AM nr. 1021). Op 17 augustus 1881 besloten de regenten hun kamer, na meer dan 34 jaar opnieuw te laten behangen. Bovendien zou de betimmering worden nagezien en geschilderd en moest het witte plafond een geornamenteerde beschildering krijgen (AM nr. 1f). Op 31 december 1881 ontving de firma Jansen *f* 994,89. Aangezien er de volgende jaren geen uitgaven aan deze firma in de kasboeken voorkomen moet deze betaling wel voor het werk aan de regentenkamer zijn. Waarom het werk aan dit vertrek zoveel minder kostte dan de regentessenkamer is niet bekend. De belangrijkste verandering aan deze beide vertrekken vormt waarschijnlijk de beschildering+ van de plafonds (afb. 209 en 210). Het aanbrengen van een ornamentale schildering in olieverf op oudere plafonds was in deze jaren in Amsterdam zeer gebruikelijk.

+De firma H.F. Jansen en Zoon

+De beschildering der plafonds

Nadat de regentenkamers hersteld waren kwamen de schilderijen aan de beurt.

Zoals vele Amsterdamse gestichten bezat ook het Maagdenhuis een schilderijencollectie die overwegend door toeval was gevormd. De stukken waarvan zeker is dat zij in opdracht van het weeshuis zijn vervaardigd zoals het portret van Hendrickje Jans, de drie stukken van Jacob de Wit en het grote regentenportret van De Lelie (1788) waren gering in aantal. Aan de andere kant zijn er ook weinig stukken waarvan vaststaat dat+ zij aan het huis zijn geschonken. Dit is alleen het geval bij de 'Verrijzenis van Christus' van Otthomar Elliger (afb. 214) en het schilderij van Maria en Elisabeth (afb. 213). Het eerste doek werd de regenten aangeboden

+De groei van de schilderijencollectie

per brief van 8 oktober 1794, door de nietkatholieke Jan de Bosch Jeronimusz, ter plaatsing in de kerk of de kapel (AM nr. 14a). Het tweede doek was het weeshuis vermaakt door Theodorus Gink, die in 1810 overleed (AM nr. 1a). Het kwam eerst in het huis nadat zijn weduwe in 1860 was gestorven (Rijc 184). Uit de administratie van het huis blijkt dat in de negentiende eeuw weinig schilderijen aan het huis zijn vermaakt; het meeste bezit schijnt ouder te zijn.

Over dit oudere bezit worden we enigszins ingelicht door Wagenaar (1765) en het Vervolg op Wagenaar (1790). Hier werden slechts enkele stukken genoemd, er moeten er meer zijn geweest. Dit blijkt ook uit de opgave die de restaurateur W.A. Hopman op+ 18 januari en 10 maart 1884 aan de regenten deed (AM nr. 14h). Het schijnt dat hij het hele bezit van het Maagdenhuis heeft nagekeken, in het rapport worden alleen die objecten genoemd waaraan iets gebeuren moest. Van de meeste doeken werd vermeld waar ze in het huis hingen, van drie stuks ontbreekt deze aanduiding.

+Het restauratieprogramma voor de schilderijen

Over dit drietal vermeldt het rapport het volgende: ‘Het schilderstuk in 9 vakken’ (afb.

25) is op enkele plaatsen overgeschilderd en op veel plekken is de verf afgesleten. Het was nodig dit stuk te verdoeken en de vele beschadigde plaatsen bij te schilderen, kosten *f* 145. De 'Kroning van Maria' moest nodig worden verdoekt, hetgeen *f* 125 zou gaan kosten. De kunstwaarde was te gering om deze kosten te rechtvaardigen. Het schilderij van 'Maria, Jozef en het kind' moest eveneens worden verdoekt. Het doek werd de *f* 165 die dit zou vergen ten volle waard geacht (afb. 28).

In de speelzaal van de weesmeisjes, op de eerste verdieping boven de eetzaal gelegen, hingen drie schilderijen die onder handen genomen moesten worden. Het waren het 'Bezoek van Maria bij Elisabeth' (afb. 213) en het 'Pinksterfeest', die beide voor *f* 55 verdoekt zouden moeten worden. Dan was er 'de Verrijzenis' waarvan het afnemen van de vernis en het opnieuw vernissen *f* 30 zou vergen.

+ In de kapelkamer, het vertrek naast de speelzaal en achter de kapel, dat in 1857 in de plaats van de vroegere benedenste wezengalerij was gekomen, hingen 'vier portretten' die te zamen voor *f* 320 verdoekt zouden moeten worden (afb. 20-23). In het tweede rapport schrijft Hopman hierover aan regenten: 'Tevens heb ik het genoegen u te kunnen mededelen dat het mij eene aangename verrassing is geweest te ontdekken dat de vier portretten uit de kapelkamer, die ik thans onderhanden heb om te verdoeken zijn geschilderd door Jan Lievens; op een heb ik reeds de handteekening gevonden JL 1629. Er is geen twijfel aan dat dit portretten zijn van bestaand hebbende belangrijke personen, anders zoude men niet aan Jan Lievens die toen der tijd reeds hoog stond aangeschreven, dit werk hebben opgedragen. Vooral ook omdat de schilderijen door J. Lievens zeldzaam voorkomen is het van veel waarde dat ze voor de toekomst kunnen bewaard blijven'. Waarschijnlijk zijn deze schilderijen na restauratie weer in de kapelkamer opgehangen. Hierdoor zou verklaard worden dat ze in de Noord-Hollandse Oudheden uit 1900 en in de Voorlopige Lijst van Monumenten uit 1928 niet zijn genoemd. De laatste jaren hingen er enkele in de regentenkamer (afb. 121). Thans worden deze schilderijen toegeschreven aan Lambert Jacobsz (1598 Amsterdam - 1636 Leeuwarden).

+ *De vier kerkvaders*

In de spreekkamer naast de regentenkamer hingen de meeste schilderijen. Behalve het altaarstuk van De Wit en het groepsportret van 1569 waren hier nog verscheiden andere stukken. Hopman neemt hiervan acht stuks mee naar huis om vast te stellen wat er aan gebeuren moet; van enkele veronderstelt hij dat ze onherstelbaar zijn. Op 10 maart 1884 brengt hij rapport uit over de acht schilderijen uit de spreekkamer. Een doek, voorstellende de 'Opstanding' bezat te weinig kunstwaarde om het herstel dat *f* 65 zou gaan kosten, te mogen aanraden. Een mansportret op paneel was zo beschadigd en afgesleten dat de oorspronkelijke voorstelling verloren was gegaan en herstel onmogelijk geacht moest worden. Verder waren er twee panelen met de 'Geboorte' en de 'Kruisiging', die te zamen voor *f* 38 te herstellen waren. Mogelijk is met het laatste stuk de kruisafname bedoeld die in de spreekkamer hing (afb. 14).

+ In de spreekkamer hingen ook de vier panelen met de vier Evangelisten (afb. 16-19). Zij waren sterk beschadigd en met donkere lak overstreken. Hopman schrijft hierover: 'Ik zal erin slagen die lak daarvan te verwijderen doch dan zullen de beschadigde plaatsen worden bijgeschilderd en de onkosten daarvoor zullen dan voor de vier portretten te zamen bedragen *f* 220. Alhoewel niet geschilderd door een meester van den eersten rang zoude het toch zeer te beklagen zijn indien ze voor goed verloren gingen, te meer daar ze die onkosten ruim waard zijn en vier pendanten zijn en uit het laatst der zestiende eeuw (omstreeks 1580); ook de heer H.E. Reijntjes die zich met het bijschilderen wil belasten, is van dezelfde opinie'. De

+ *De vier Evangelisten*

mening van Hopman over deze panelen ontwikkelde zich in stijgende lijn. Een losse aantekening vermeldt dat de heer Hopman van mening is dat de vier Evangelisten door Maarten van Heemskerk omstreeks 1580 kunnen zijn geschilderd. Tevens wordt daarin meegedeeld dat de ‘Christus voor Pilatus’ de kosten van verdoeking *f* 150 waard is.

De toeschrijving van Hopman wordt thans niet meer aannemelijk geacht. Vermoedelijk zijn de vier Evangelisten afkomstig uit het atelier van de Utrechtse schilder Joachim Anthonisz Wtewael (1566-1638). Het Rijksmuseum bezit twee iets kleinere panelen met identieke voorstellingen van Lucas en Marcus, die door Wtewael gesigneerd zijn (All).

In zijn rapport van januari 1884 had Hopman verzocht het werk nog in het voorjaar te mogen beginnen aangezien hem in ‘Mei vele restauratiën zullen worden opgedragen

voor het Museum alhier en te 's Hage'. In de notulen van hun vergadering van 21 mei 1884 leggen de regenten vast welke schilderstukken door Hopman hersteld zouden worden. Het waren het doek met de negen taferelen van het Mirakel, de vier panelen van de Evangelisten, de vier Kerkvaders, de Heilige Familie op doek, een paneel van de Kruisiging en een paneel van de Heilige Franciscus (AM nr. 1f).

+ Op de veiling van een deel van de atlas Wurfbain konden enkele oude afbeeldingen van het weeshuis worden verkregen. Volgens de notulen van 22 november 1899 waren dat de volgende: een tekening van het Maagdenhuis vóór de verbouwing, door Schouten *f* 39 (afb. 11); een tekening van het Maagdenhuis ná de verbouwing door P. Wagenaar 1786 voor *f* 10 (afb. 102); de kerk van het huis tijdens de toediening van het Heilige Vormsel in 1792 door J. Bulthuis voor *f* 110 (afb. 165) (AM nr. 1g). Deze aanwinsten werden ingelijst en in de regentessenkamer gehangen. In 1905 schonk Dr. J.F.M. Sterck bij de beëindiging van zijn regentschap een paneel met een mistekende afbeelding van het nieuwe Maagdenhuis, dat in de regentenkamer werd gehangen.

+Het aankopen van oude afbeeldingen van het weeshuis

+ Uit de notulen van 7 juli 1908 blijkt dat mevrouw A.C. Caramelle-Uselinx twee schilderijen van Phlippeau aan het Maagdenhuis had nagelaten (afb. 215 en 216). Deze beide doeken werden in de gang opgehangen (AM nr. 1h). Van deze grote doeken droeg er een de voorstelling 'Laat de kleinen tot mij komen', en de andere 'Komt allen tot mij'. In de regentessenkamer hing een kleiner schilderijtje van K.F. Phlippeau uit 1881, voorstellend twee weesmeisjes bij het graf van hun ouders. Het graf is later onzichtbaar gemaakt en door een struik bedekt (afb. 205). Het is niet bekend of dit doekje in opdracht van regenten gemaakt is of later aan het huis geschonken.

+De drie schilderijen van Phlippeau

De verbouwing van de kapel door A.C. Bleijs in 1890

In 1888 merkte men op dat de vloer van de kapel dreunde. Architect A.C. Bleijs, die op dat moment in opdracht van de regenten het St. Elisabeth-gesticht bouwde, werd verzocht een onderzoek in te stellen. De balklaag boven de galerij bleek te ver doorgebogen. Daarop stelde Bleijs voor een ijzeren steunconstructie aan te brengen (afb.+ 189). Door J. van Groenendaal, de aannemer van het St. Elisabeth-gesticht, werden de kosten daarvan geraamd op *f* 2200. Op 28 november 1888 besloten de regenten dit werk in het voorjaar te doen uitvoeren (AM nr. 1g).

+De ondersteuning van de kapelvloer

Op 10 juli 1889 beraadslaagden zij weer over de kapel. Het was nodig dat de ramen vernieuwd werden en men besloot 'bij die gelegenheid tevens de gehele kerk te restaureren wat meer dan nodig is'. Bleijs moest daarvoor de tekeningen maken en wanneer die zijn goedgekeurd zal het werk over drie jaar worden verdeeld. Op dit moment werd het contract getekend met aannemer J. van Groenendaal, die voor *f* 3725 de nieuwe vensters zou maken.

+ Deze vensters hadden een ander model dan de oude, zij waren van natuursteen en bezet met glas-in-loodpanelen, waardoor de ruimte minder sterk verlicht zou worden en de gordijnen overbodig werden (afb. 221 en 222). Bovendien werden de bovenste ronde vensters dichtgezet. Helaas zijn de tekeningen van Bleijs voor de verandering van de kapel niet bewaard gebleven. Ook lichten de notulen van de regenten ons slechts zeer summier in over het verdere verloop, aangezien het bouwen en inrichten van het nieuwe St. Elisabeth-gesticht in de vergaderingen veel

+De nieuwe kerkramen

aandacht opeiste. Op 23 juli 1890+ werd besloten de betimmering tot vernieuwing der kapel van het Maagdenhuis te gunnen aan J.H. Hendrix alhier voor *f* 3820. Verder mocht J.B. Smulders voor *f* 275 het marmer voor de kolommen leveren (afb. 223) en Becht en Dyserinck voor *f* 576,50 de gegoten koperen kapitelen en andere onderdelen. Hiermee zijn waarschijnlijk de koperen spijlen bedoeld in de afsluiting tussen de kapel en de kapelkamer (afb. 227). Het laatste gegeven dat op deze verbouwing betrekking heeft is een voorstel van de orgelbouwers P.J. Adema en Zoon van 29 september 1891 en gericht aan de Eerwaarde Moeder-overste. Hierin worden een aantal nauwkeurig omschreven veranderingen aan het geluidgevende deel van het orgel voorgesteld, die bij elkaar *f* 1170 zouden belopen (AM nr. 425). Reeds in 1880 had deze firma voor *f* 345 aan het orgel hersteld (AM nr. 1021). De verbouwing door Bleijs bracht de kapel in de toestand zoals die van de oudste foto's bekend is (afb. 221-225). De wand van het orgel was door de toevoeging van een aantal kolommen monumentaler geworden. Aan de zijwanden waren de banken en de preekstoel verwijderd. Op de pilasters waren beeldnissen met beelden van heiligen aan-

+Veranderingen aan het interieur

gebracht met gaslantaarns eronder. De impostlijst van de pilasters was doorgetrokken over de velden waardoor de ruimte minder hoog leek. Aan de onderzijde van de nissen waren, in een doorlopende reeks, kruiswegstaties aangebracht. Het belangrijkste verschil met vroeger was waarschijnlijk de veel zwaardere kleur die de wanden van de ruimte hadden gekregen en de gedetailleerde beschildering die op sommige plaatsen was aangebracht. Met het gewijzigde licht van het glas in lood in de vensters had de kapel een andere atmosfeer gekregen. Ook de altaarwand werd opnieuw geschilderd. Zuilen en voetstukken kregen een marmerbeschildering, de deuren opzij werden beige van tint.

De latere werkzaamheden aan de kapel en aan het altaar

Aan de vroegere galerijen aan het einde van de kapel was waarschijnlijk bij de verfraaiing in 1889 niet veel gebeurd. De onderste wezengalerij was reeds in 1857 ingericht tot bidkamer of kapelkamer. Deze was uit de grote speelzaal bereikbaar, het was een soort voorportaal voor de kapel. Daarboven was het zusterkoor en het zangkoor met orgel. Op 3 juli 1900 besloten de regenten om de schilders Wentholt en Van Kilsdonk opdracht te geven de kapelkamer, het zusterkoor en het zangkoor voor *f* 137 te schilderen (AM nr. 1g).

Op 23 september 1902 werd besloten een nieuw tabernakelkastje voor het altaar te+ laten vervaardigen door Cramer, Elsenburg en Co voor *f* 230. Op 7 oktober werd een opgave van Elsenburg van *f* 350 voor de koperen gegraveerde platen van de tabernakelkast goedgekeurd. Op 6 oktober 1903 werd aan Caron opgedragen een kroon te maken voor het baldakijn van het tabernakel, van gedreven koper en echt verguld voor *f* 55 (AM nr. 1g). Wanneer we de tegenwoordige gedaante van het altaar vergelijken met die op de foto uit 1887 (afb. 224), dan blijkt dat het Lam Gods dat zich vroeger boven het tabernakelkastje bevond is weggenomen. Waarschijnlijk is dit tegelijk met het plaatsen van het nieuwe kastje gebeurd. Ook het verloren gaan van het oorspronkelijke fraai bewerkte deurtje betekent een groot verlies.

+Veranderingen aan het tabernakel

+ Na 1920 hebben nog enkele moderniseringen aan de kapel plaatsgevonden. Op 16 mei 1922 besloten de regenten het leveren van nieuwe banken voor *f* 3430 op te dragen aan Jac. van Groenendaal (AM nr. 1h). In 1933 schonken zij een nieuwe parketvloer voor de kapel ter gelegenheid van het honderdjarig jubileum van de congregatie (AM nr. 1j). Korte tijd daarvoor moet de kapel een nieuwe beschildering hebben gekregen. De wanden kregen daarbij een lichte toon, de ornamentale beschildering van Bleijs maakte plaats voor een modernere, meer gestyleerde decoratie (afb. 227 en 228).

+De nieuwe banken

De aannemers van onderhoudswerk

Het onderhoudswerk aan het weeshuis en aan de huizen die deze instelling bezat werd gedurende de negentiende eeuw op dezelfde wijze verricht als in het tijdperk daarvoor. Het huis had een vaste meester-timmerman en meester-metselaar en nog een aantal andere burgerbazen waaraan het de klandizie gunde en die op de hoogte waren van de toestand van de gebouwen die zij regelmatig onderhanden hadden. Van de belangrijkste firma's, de timmerlieden en de metselaarsbedrijven,

was de baas meestal tevens makelaar en in staat om bij de werkzaamheden van grotere omvang voorstellen te doen en tekeningen te maken. Eerst tegen het eind van de negentiende eeuw komen er firma's die zowel timmerlieden als metselaars in dienst hebben, de bouwmaterialen kopen en een totaalbedrag voor het te verrichten karwei opgeven.

Het grote nieuwe Maagdenhuis was vrijwel helemaal gebouwd door de firma's die voordien de klandizie van het weeshuis genoten, zulks ondanks het feit dat vele onderdelen openbaar werden aanbesteed. Toen het huis voltooid was bleven dezelfde lieden het onderhoud verzorgen. De timmerman Hermannus Braakman blijft nog in de rekeningen voorkomen tot 1794. In 1795 treffen we Adolf Meuleman in samenwerking met de Wed. Luijten en Couwenberg als timmerlieden aan, terwijl in 1796 een laatste betaling gedaan wordt aan de weduwe Braakman. De opvolger van Braakman wordt de+ timmermansbaas L. Smits Dircksz die vanaf 1796 voor het huis werkt. De gegevens over hem en over zijn opvolgers en collega's zijn voor de negentiende eeuw ontleend aan de notulen van regenten die van 1796 bewaard zijn gebleven. In de vergadering van

+*De timmerlieden L. Smits*

19 april 1820 blijkt dat de timmermansbaas Fred. Laurens Smits Laurensz is overleden. In zijn plaats werd Jan Hendrik Coelewij benoemd op voorwaarde dat hij de weduwe+ Smits gedurende haar leven of totdat zij zou hertrouwen de helft van de winsten, op het arbeidsloon van het werk dat voor het Maagdenhuis werd verricht, zou betalen. Hoezeer een dergelijke timmermansbaas in alle opzichten bij het werk aan het huis werd betrokken blijkt uit het feit dat de aanleg van het gasnet in 1854 onder toezicht van Coelewij moet geschieden.

+Het timmermansbedrijf Coelewij

In de vergadering van 27 februari 1861 bespraken de regenten een brief van de weduwe van P.A. Coelewij waarin deze meedeelt dat de zaak ten behoeve van haar vier minderjarige kinderen zal worden voortgezet door J.G. Brouwer, timmerman en makelaar in de Kerkstraat. Hij zal tevens het oudste zoontje van P.A. Coelewij opleiden. Brouwer blijft tot zijn dood in 1872 werk voor het weeshuis verrichten. Daarna volgt een jongere generatie hem op en worden Brouwer en Coelewij aangesteld als ‘timmerlieden van dit godshuis’. In 1884 kocht de makelaar Johannes Henricus Coelewij het huis Handboogstraat 1 in opdracht van het Maagdenhuis. Het jaar daaropvolgend werd de voorgevel van dit huis vernieuwd, het verbouwingsplan draagt de firmanaam, de weduwe P.A. Coelewij en zoon, timmerman en makelaar (afb. 267). Ook het pakhuis aan de gedempte Begijnensloot achter het huis Kalverstraat 116 werd in 1876 naar plannen van Coelewij vernieuwd.

Alleen dergelijke kleine verbouwingen werden de firma Coelewij toevertrouwd. Bij grotere opdrachten wordt een architect ingeschakeld. In opdracht van de regenten ontwierp A.C. Bleijs het nieuwe St. Elisabeth-gesticht en verbouwde hij de kapel van het Maagdenhuis. In beide gevallen werkte hij samen met de aannemer J. van Groenendaal. Voor het kleiner werk zou de firma Coelewij nog lange tijd de klandizie behouden. In 1907 voerde zij het timmer- en metselwerk voor de nieuwe lift uit. Nog in 1923 is deze firma in het Maagdenhuis werkzaam, waarmee het honderdjarig jubileum werd volgemaakt. Het schijnt dat deze timmermansfirma in de loop van de negentiende eeuw naast het timmerwerk ook het metselwerk is gaan verrichten.

+ Naast de timmerman bezat het huis nog lang een aparte metselaar. De metselaarsbaas Van Wouw die het nieuwe Maagdenhuis gebouwd had, werd op 31 oktober 1798 ontslagen omdat hij zijn werkvolk niet betaalde. Daarna maakte men gebruik van de diensten van de metselaar Van de Velden. Op 6 oktober 1819 heeft de metselaar Jacobus Rusinck bericht gezonden dat zijn compagnon Johannes van de Velden is overleden. Hij blijft met diens weduwe samenwerken en vraagt de bediening van het huis te mogen blijven genieten. In een volgende vergadering, 3 november 1819, werd dit door de regenten goedgekeurd.

+De metselaarsfirma's

+ Niet alle metselaars die het Maagdenhuis in deze tijd bediend hebben zijn ons bekend. Van belang is echter P.J. Bekkers, makelaar en metselaar, die in 1901 de serre op de binnenplaats ontwierp en bouwde (afb. 235). In de daaropvolgende jaren verricht Bekkers enkele kleine reparaties aan het metselwerk van het huis, soms in samenwerking met de timmerman Coelewij.

+De metselaar P.J. Bekkers

+ Behalve de timmerlieden en metselaars waren er nog een aantal leveranciers en minder belangrijke bazen, zoals de schilders en de loodgieters. In het begin van de negentiende eeuw werkt men vaak met twee firma's naast elkaar, vermoedelijk om het schaarse werk zo rechtvaardig mogelijk te verdelen. Misschien ook omdat het huis vaak lang op de betalingen van de rekeningen moest laten wachten. In de vergadering van 3 juni 1807 besluit men om, nu de steenkoper J.A. Pertat is overleden, de klandizie aan twee anderen te gunnen. De wed. J.B.J. Achtienhoven zal de benodigde materialen voor het huis aan het Spui leveren; Joh. van de Putten en H.F. Hekkingh die voor het pakhuis aan de Lauriergracht en de

+Andere aannemers en leveranciers

andere huizen. Een soortgelijke regeling werd getroffen toen op 2 maart 1813 werd besloten het schildersbedrijf van de Wed. G. van den Idsert dat zo lang voor het huis had gewerkt niet meer te gebruiken, aangezien men over het werk niet tevreden was. Het schilderwerk aan het gesticht en aan de helft van de huizen zou verricht worden door Johannes Hilterman; dat aan de overige huizen door Jacobus de Vlaming. De huizen zijn bij bovengenoemde afspraak alle genoemd en in twee partijen verdeeld, ook de klandizie van de beide steenkopers werd aan deze verdeling gekoppeld. De metselaar kreeg de opdracht er bij reparaties op te letten dat hij het benodigde materiaal van de desbetreffende steenkoper betrok.

De nieuw aangetrokken firma's bleven geruime tijd de klandizie houden. Op 12 oktober

1836 blijkt dat de weduwe J. Hilterman haar 'affaire' had overgedaan aan Joannes Petrus Westerloo, de regenten gunden hem daarna de klandizie. Op 18 juli 1860 werd een brief behandeld van J.W. Rademaker, makelaar en steenkoper, waarin deze verzocht in plaats van J.J.A. Achtienhoven, die overleden was en van wie hij de 'affaire' had overgenomen, het Maagdenhuis te mogen bedienen. De regenten gingen hier niet op in en de firma Wed. Westerwoudt en Zoon werd belast met de leverantie van metselmaterialen. Het is merkwaardig dat de regenten zoveel aandacht besteedden aan de firma's waar hun metselaar de materialen bestelde. Bemoeiingen met houtkopers schijnen er niet geweest. Het verschil was daarin gelegen dat de steen door de steenkoper naar het werk werd gebracht, daar door de metselaar werd gebruikt en rechtstreeks door de opdrachtgever werd betaald. Het hout werd aan de timmermanswerkplaats geleverd en daar op maat gemaakt alvorens het naar de bouw ging.

Een niet jaarlijks in de rekeningen van het gesticht voorkomende figuur was de behanger. Zijn werk zal zich meer bepaald hebben tot het opknappen van de huizen dan van het gesticht, hoewel hij ook voor kerk, pastorie en regentenkamers zo nu en dan werd ingeschakeld. In het rekeningenboek van 1828-1843 (AM nr. 102f) komt J.A. Endel voor als behanger. Uit de notulen van de vergadering van 17 februari 1858 blijkt dat 'de behanger J.A. Endel zijne zaken kwiteerende en daardoor zijne betrekking als zoodanig bij deze administratie opengevallen zijnde, wordt in zijn plaats benoemd en aangesteld de behanger H.F. Jansen, aan wien van deze zijne benoeming zal worden kennis gegeven'. Jansen bezat een bekende stofferingszaak in de Kalverstraat; onder zijn leiding werden in 1881 de regentenkamers gemoderniseerd.

Het maagdenhuis in het begin van de twintigste eeuw

In het begin van de twintigste eeuw vonden enkele verbeteringen aan het huis plaats met het doel het aan te passen aan de veranderende omstandigheden. In hun vergadering van 10 september 1901 besloten de regenten om op de binnenplaats een+ serre te laten maken tot verblijf van de zusters (afb. 236). De aannemer P.J. Bekkers, die ook het ontwerp had gemaakt, gaf hiervoor een prijs op van *f* 3500 (AM nr. 1g). In 1904 en 1905 vernieuwde Bekkers de vloer van het onderhuis, waarbij beton en hardgebakken tegels werden toegepast. In 1907 werd een goederenlift aangebracht van het onderhuis tot aan de derde verdieping. Deze werd geplaatst in de ruimte voor de toiletten aan de kant van de Handboogstraat. De firma Coelewij kreeg de opdracht het timmer- en metselwerk voor deze lift te verzorgen (AM nr. 1h). In 1908 veranderden enkele slaap- en ziekenzalen van bestemming, waarbij Coelewij verschillende voorstellen doet en de kosten ervan opgeeft. Het werk bestond in hoofdzaak uit het aanbrengen van dekvloeren en het maken van gangen en puien (AM nr. 1h).

+De serre op de binnenplaats

+ Door al deze kleine wijzigingen was er in de loop der tijd een ander gebruik van het huis ontstaan dan waarvoor het gebouwd was. In verschillende oudere tekeningen is het gebruik van de ruimten uit deze periode ingeschreven. Bovendien stammen uit deze tijd de eerste afbeeldingen van het interieur (Bot). Wij zullen daarom thans nog éénmaal een rondgang door het gebouw maken en daarbij nagaan in hoever het gebruik sinds het eind van de achttiende eeuw is gewijzigd. De veranderingen zijn voornamelijk op te merken in het huishoudelijke

+Geleidelijke veranderingen in het gebruik

deel van het weeshuis. In de regentenvleugel aan het Spui en de kerkvleugel aan de Voetboogstraat is weinig gewijzigd in het gebruik van de ruimten.

+ In het onderhuis was de bakkerij verdwenen, de oven was gesloopt en de ruimte ingericht tot bijkeuken. Ook de aansluitende broodkamer was vrijgekomen. *+Het onderhuis*

+ Op de hoofdverdieping waren de beide huishoudelijke vleugels als eetzalen in gebruik. Bij de grote eetzaal sloot de broodkamer aan die in de plaats was gekomen van de vroegere eetzaal der vrouwen. De school in de vleugel aan de Handboogstraat had plaats gemaakt voor een refter van de zusters, vlak bij hun op de binnenplaats uitgebouwde serre gelegen. *+De hoofdverdieping*

+ Op de eerste verdieping was in het gebruik van de vleugel aan de Handboogstraat enige wijziging gekomen. De werklokalen waren hier vervangen door schoollokalen. Het is mogelijk dat reeds voor de invoering van de leerplicht in 1900, het breien voor de meisjes in de leeftijd van 10-14 jaar was komen te vervallen. In elk geval werden de lessen aan de kleine kinderen uitgebreid waardoor het ene schoollokaal op de hoofd- *+De eerste verdieping*

verdieping niet meer voldoende was en twee of drie lokalen op de eerste verdieping ervoor in de plaats kwamen. De gang langs de binnenplaatsgevel die vroeger alleen op de hoofdverdieping voorkwam werd nu ook op de eerste verdieping aangelegd. De vroegere benedenste galerij voor de weeskinderen die aan de achterzijde van de kerk lag en aansloot bij de grote speelzaal was sinds 1857 ingericht tot bidkamer of kapelkamer. De vroegere kerkzaal was nu grote speelzaal geworden.

+ Op de tweede verdieping moest een plaats gevonden worden voor een van de werklokalen die van de eerste verdieping door de scholen waren verdreven. Dit werkvertrek, de wolwinkel, kwam precies een verdieping hoger in het midden van de vleugel aan de Handboogstraat te liggen. De nieuwe ruimte was groter dan beneden, de wolwinkel kreeg nu vier vensters in plaats van drie. Hierdoor was een grote slaapzaal verloren gegaan. Er was echter op deze verdieping een kleine slaapruimte bijgekomen, doordat de tweede verdieping van de pastorie in 1857 bij het weeshuisgedeelte was getrokken.

+De tweede verdieping

+ Op de derde verdieping was het korenmagazijn boven de kerk, sinds er niet meer in het huis gebakken werd, in 1874 leeggekomen. Het werd daarna gebruikt als beddenzolder. In 1908 werd hier een gedeelte van afgeschoten om een lokaal te krijgen voor de orthopedische behandeling. Men heeft toen ook overwogen om deze vroegere korenzolder te bestemmen voor het gymnastiekonderricht dat sinds 1902 in het Maagdenhuis werd gegeven (AM nr. 1h). Dit is niet doorgegaan en de gymnastiekoefeningen bleven in de grote speelzaal op de eerste verdieping die aan de achterzijde van het gebouw boven de eetzaal was gelegen.

+De derde verdieping

+ In de bestemming van de beide ziekenzalen die op de derde verdieping aan de voorzijde van het huis lagen werd in 1908 enige verandering gebracht. De ziekenzaal boven de pastorie die met een venster in de kapel uitzag werd bestemd tot ziekenzaal van de zusters. De grote ziekenzaal in het midden van het gebouw bleef voor de kinderen beschikbaar. Aan de zijde van de binnenplaats werd hier een gang van afgenomen. Het was een verheugend teken dat de ziekenruimte voor de weeskinderen ten slotte kon worden verkleind.

+De ziekenzalen

+ Op de zolder van het gebouw, die oorspronkelijk gebruikt werd als bergplaats en voor het drogen van de was, waren twee slaapzalen gemaakt. Hoewel het aantal kinderen gedurende de negentiende eeuw aanzienlijk gedaald was, bleek er toch meer slaapruimte nodig omdat de tweepersoons kribben door afzonderlijke bedden waren vervangen. Het is merkwaardig dat het slapen ook in dit huis geleidelijk naar boven werd gedrongen. In de eerste opzet van Van der Hart was er op de eerste verdieping reeds een slaapzaal. In de situatie van omstreeks 1900 diende de derde verdieping al niet eens meer in zijn geheel als slaapruimte.

+De zolders

Het Maagdenhuis van Van der Hart bleek, hoezeer het destijds ook als maatcostuum bedoeld was, toch op andere wijze gebruikt te kunnen worden dan was voorzien, zonder dat daarvoor ingrijpende veranderingen nodig waren.

De laatste jaren van het weeshuis (1920-1952)

Op 16 april 1918 bespraken de regenten een brief, welke was ontvangen van de architect Jan Kuyt Wzn. en waarin hij namens een principaal een bod deed van *f* 810000 op het Maagdenhuis (AM nr. 1h). Nieuw was een dergelijk verzoek niet. Reeds in februari 1900 had Ed. Cuypers zich met eenzelfde vraag tot de regenten gericht (AM nr. 1g). Het was ook niet de laatste keer dat er belangstelling voor het Maagdenhuis bestond. Uit de jaren na 1918 zijn er eveneens stukken die op

aanvragen tot verkoop betrekking hebben (AM nr. 279). Men besloot evenwel het huis niet te verkopen. Om als weeshuis te kunnen blijven dienen, moest er veel gemoderniseerd worden. Tussen 1918 en 1930 schijnt het huis van binnen te zijn opgeknapt. De ansichtkaartenserie uit 1932, die een goed beeld van het inwendige geeft, toont een vernieuwd gesticht (afb. 229-234). Van een aantal vernieuwingen is het jaar bekend waarin zij tot stand kwamen.

+ In 1918 werd het Maagdenhuis van elektrisch licht voorzien (AM nr. 278). In 1923 werd bij de ziekenzaal op de derde verdieping een groot balkon gebouwd boven de binnenplaats. Dit bood de mogelijkheid om herstellenden buiten in de zon te leggen (afb. 233). Het balkon werd voor *f* 3680 gemaakt door NV Meester's Gewapend Beton (AM nr. 1g). In 1930 kreeg het huis centrale verwarming waarvoor een groot schoorsteenkanaal van de kelder onder de vleugel aan het Spui langs de binnenplaats werd opgetrokken (AM nr. 280, 281).

+ *Nieuwe installaties*

Ook in het dagelijks levenspatroon van de kinderen werden vernieuwingen aangebracht. De oude kleding werd afgeschaft, kort na 1920. De school in het weeshuis werd in 1925 gesloten, de kinderen gingen daarna naar de meisjesschool op de Egelantiersgracht (Cle 11). De meisjes boven de zestien jaar waren niet meer allen in het huis werkzaam, een aantal was overdag daar buiten in een dienstbetrekking. In de slaapzalen van de grote meisjes werden 'chambrettes' gemaakt, waardoor ieder kind in een afzonderlijke ruimte sliep (afb. 229).

+Het aantal weesmeisjes

+ Het aantal weesmeisjes dat in het huis werd verzorgd bleef dalen. In 1920 waren er nog 107 meisjes (S. 574), in 1929 was dit aantal geslonken tot 45 (Cle 9). In dat jaar werden onderhandelingen aangeknoopt die leidden tot een samengaan met het St. Nicolaasgesticht dat was gevestigd in het vroegere huis der Van Brienens, Herengracht 182. In dit tehuis werden ook halve wezen verzorgd, een mogelijkheid die sindsdien bij het Maagdenhuis is blijven bestaan. Behalve de weeskinderen werden ook een aantal meubels uit dit gesticht in het Maagdenhuis ondergebracht. Een deel daarvan was afkomstig uit het bezit van de vroegere regent Van Brienen. Zij werden in de regentessenkamer geplaatst (afb. 211 en 212). Nadat de meisjes en de zusters van de Herengracht in 1931 naar het Maagdenhuis waren gekomen, was het getal der verpleegden tot 84 gestegen (Cle 9). In 1945 zijn er 117 kinderen in het huis. Daarna zet de daling opnieuw in, zodat er in 1950 nog maar 78 meisjes in het Maagdenhuis verbleven (Cle 10).

+Het onderhoud van het huis

+ In de dertiger jaren ging het onderhoud van het grote huis steeds zwaarder wegen; in de oorlogstijd was het vrijwel onmogelijk herstellingen te laten uitvoeren. Van ongeveer 1930 af geschiedden alle werkzaamheden aan het Maagdenhuis en het St. Elisabethgesticht onder het toezicht van een opzichter, de architect J.H. Elzinga, die met grote zorg en kennis heeft getracht de gebouwen in goede staat te houden.

+Het einde van het gesticht

Tussen alle kleine verbeteringen en aanpassingen door deden zich ook enkele ingrijpender zaken voor. Op 17 mei 1939 bleek de kapelmuur aan de zijde van de binnenplaats dringend behoefte te hebben aan herstel. Op 21 juni 1939 deelde Elzinga de regenten mee dat hij reeds stenen gereserveerd had die afkomstig waren van de gesloopte Catharinakerk en dat hij Molenschot wil inschakelen voor het metselwerk (AM nr. 1j). Later blijken ook de kerkramen in slechte toestand te verkeren. Op 1 juli 1942 moet echter worden besloten het vernieuwen van de ramen uit te stellen (AM nr. 1j). Na de oorlog begon men weer met volle moed het huis in goede staat te brengen. Het+ aantal kinderen liep terug, de onderhoudskosten van het huis stegen. Toen daarbij kwam dat de orde van de Zusters van Liefde uit Tilburg de verzorging der weeskinderen niet meer op zich kon nemen en de kloosterzusters werden teruggeroepen was het lot van het huis beslist (Wol 322). Het oude huis moest worden gesloten en verkocht. Op 26 april 1952 werd daartoe besloten. De oudere weesmeisjes werden in pleeggezinnen ondergebracht, voor de jongere werd een tijdelijk onderkomen gebouwd in de tuin van het St. Elisbeth-gesticht (Wol 323). In het voorjaar van 1953 werd het Maagdenhuis geheel ontruimd.

+De verspreiding van de inventaris

+ Een belangrijk deel van de inventaris van het gebouw vond later een plaats in het verpleegtehuis Vreugdehof dat in opdracht van de Stichting het R.C. Maagdenhuis gebouwd was naar de plannen van het architectenbureau Margry en Jacobs te Rotterdam. De in deze nieuwe omgeving geplaatste stukken werden zo nodig gerestaureerd. Dat deel van de inventaris dat hier niet kon worden geplaatst werd geschonken of in langdurig bruikleen gegeven aan verschillende instellingen en musea. Hiertoe behoorden het Bureau Kerkelijke Kunst te Driebergen, het Rijksmuseum te Amsterdam, het Rijksmuseum het Catharijneconvent te Utrecht,

het Centraal Museum te Utrecht, het museum Amstelkring te Amsterdam, de Paulusabdij te Oosterhout, de Augustinuskerk te Utrecht.

+ Op 7 oktober 1953 werden het Maagdenhuis en de panden Handboogstraat 1 en 3 voor *f* 2250000 overgedragen aan de Nationale Handelsbank NV (AM nr. 284). Voordien waren verscheidene onderdelen uitgenomen en opgeslagen. Het waren o.a. de beide schoorstenen van de regentenkamers, een schoorsteen uit de pastorie, de balie uit de regentenkamer met de bijbehorende kantoorstoelen en een aantal koperen spijlen uit de afsluiting achter in de kapel. Een exemplaar van de gedenksteen van de eerste steenlegging die zich vroeger in de galerij onder de kerk bevond werd overgebracht naar het Van Brienenhof op de Prinsengracht en daar in de schoorsteenmantel van de regentenkamer geplaatst.

+*De verkoop van het gebouw*

Het belangrijkste onderdeel dat uit het huis werd genomen was het altaar met de erbij behorende zuilen en de vier deuren naast de altaarnis met de beide reliëfs van Ziesenis. In 1977 konden deze onderdelen opgesteld worden in het Rijksmuseum het Catharijneconvent te Utrecht.

De verbouwing van weeshuis tot kantoorgebouw

De nieuwe eigenaar, de Nationale Handelsbank NV, gaf aan de Rotterdamse architecten E.H. Kraaijvanger en H.M. Kraaijvanger opdracht tot het maken van een verbouwingsplan van het Maagdenhuis. In samenwerking met de architecten W.J. Klok en H. Klok kwamen de plannen in augustus 1953 gereed. Nadat de tekeningen door de verschillende ambtelijke instanties waren goedgekeurd vond op 7 oktober 1953 de overdracht van het gebouw aan de nieuwe eigenaar plaats. Het huis zou een ingrijpende verandering ondergaan om het als kantoorgebouw bruikbaar te maken. De structuurveranderingen konden niet tot het inwendige beperkt blijven, ook aan het uitwendige werd veel gewijzigd. Doordat men hier aan het architectonische stramien vasthield viel dit weinig op, zodat het gebouw in het stadsbeeld nog steeds dezelfde functie vervult (Kra).+ Aan de voorgevel bleven de veranderingen beperkt. De hoofdingang aan het Spui werd eindelijk de voornaamste ingang van het gebouw en kreeg daartoe een bredere stoep en twee nieuwe lantaarns naast de deur. Op het dak werden twee nieuwe schoorstenen geplaatst, niet meer zoals de oude op de hoeken van de kap. In de zijgevel aan de Handboogstraat werden de blindvensters naast de voorgevel geopend. Tevens werd hier een tweede toegangsdeur aangebracht, gelijk van vorm aan de eerste en gelegen bij het tweede trappehuis. De zijgevel aan de Voetboogstraat veranderde geheel van karakter. De gesloten kerkgevel werd van vensters voorzien, van dezelfde vorm als in de andere gevels voorkwamen.

+De veranderingen aan de gevels

+ Inwendig veranderde het gebouw geheel. De binnenplaats werd overdekt en het vloerpeil ervan werd omhooggebracht tot het niveau van de hoofdverdieping. Hierdoor ontstond op de parterre een grote kantoorruimte terwijl ook het onderhuis zich over de volle oppervlakte van het gebouw uitstrekte. Op de hogere verdiepingen werd de vleugel aan het Spui verdubbeld in breedte waardoor het bovenste deel van de binnenplaats verkleind werd (afb. 243 en 244). Tevens werd het vloerniveau van de andere vleugels doorgetrokken over de kapelvleugel. De boogopeningen van de galerij onder de kerk werden als voorbeeld genomen om de andere wanden naar de overdekte binnenplaats op soortgelijke wijze te openen, zowel op de begane grond als op de verdieping. Slechts weinig oude onderdelen van het gebouw overleefden de grootscheepse verbouwing. De belangrijkste daarvan waren de beide trappehuizen aan de zijde van de Handboogstraat en de dakkapel met wijzerplaat boven de achtergevel aan de binnenplaats. Voor de stoep aan de binnenplaats naar de zijde van het Spui werd een plaats gevonden bij het huis Amstelrust waarvan de oorspronkelijke stoep verdwenen was. In mei 1957 kon het verbouwde weeshuis door de nieuwe gebruikers worden betrokken. Het verblijf van de Nationale Handelsbank NV in het Maagdenhuis zou niet van lange duur zijn. Door een fusie van deze bank met de Amro-bank werd het gebouw aan het+ Spui overbodig. Op 28 april 1961 werden het gebouw en de beide huizen Handboogstraat 1 en 3 overgedragen aan de Universiteit van Amsterdam, die voornemens was er de administratie te vestigen ter ontlasting van het gebouw aan de Oudemanhuispoort. Door de grote verbouwing die in 1954 had

+De veranderingen aan het inwendige

+De overdracht aan de Universiteit van Amsterdam

plaatsgevonden was een min of meer courant kantoorgebouw ontstaan, waardoor de veranderingen die als gevolg van de bestemmingsverandering van 1961 plaatsvonden van minder betekenis waren. Sindsdien is er geen verandering meer gekomen in het gebruik van het bouwwerk.

De beide gevels Handboogstraat 1 en 3 werden in 1970 in opdracht van de Universiteit herbouwd onder leiding van architect H. Klok. Bij de nog grotendeels zeventiendeeeuwse geveltop van nr. 3 werden de verdwenen onderdelen gereconstrueerd. De gevel van nr. 1 werd niet meer in de gedaante hersteld die hij in 1884 gekregen had, doch werd uitgevoerd in eenvoudiger vorm.

182

Afb. 182. Het Spui in 1817.
Gedeelte van een tekening van G. Lamberts. Pen, penseel in grijs, 19 × 25 cm (GAA). Op de achterzijde: 'Gezigt langs het Spuy naar het Rokin en de Zuyder kerks Tooren te zien. G. Lamberts, 1817.'

183
Afb. 183. Het Spui kort voor de demping in 1883. Foto P. Oosterhuis, Amsterdam. De uitmonding van de riolen van het Maagdenhuis en van de Handboogstraat zijn goed waarneembaar.

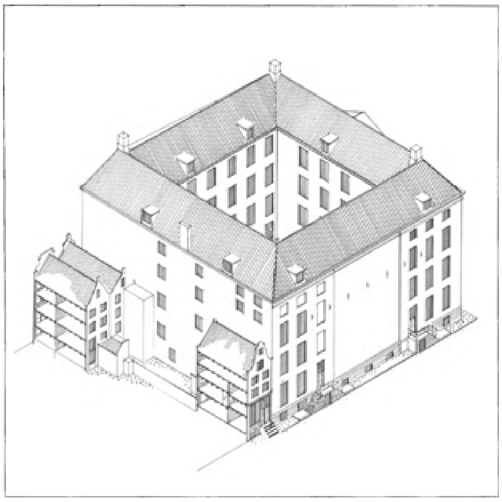

184
Afb. 184. Vogelvluchttekening van het Maagdenhuis met de aangrenzende panden. De huisjes in de Hand- en de Voetboogstraat zijn getekend met behulp van verbouwingsplannen uit het begin van deze eeuw (BMT).

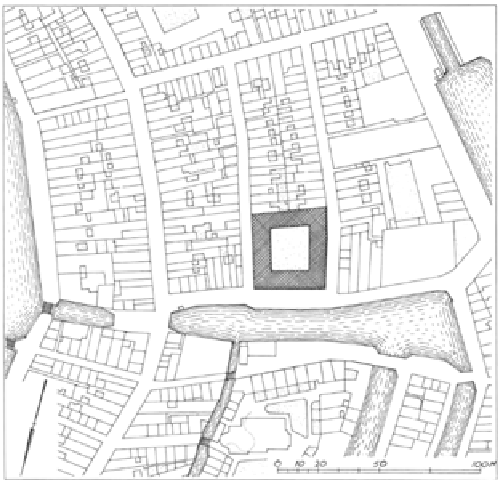

185
Afb. 185. Kopie van een gedeelte van het kadastrale minuutplan van 1820.
Reproduktie schaal 1:2000.
Toelichting: De kade langs het Spui was van oudsher zeer smal. Reeds bij de voltooiing van het nieuwe gebouw van het Maagdenhuis in 1787, kregen de regenten verlof op hun eigen kosten de walmuur voor het huis naar voren te verplaatsen. Dit nieuwe gedeelte sloot met schuine stukken, die voor de Hand- en Voetboogstraat lagen, op de oude walmuur aan. Lamberts tekende deze situatie in 1817. Op het kadastrale minuutplan blijkt dat de walmuur voor het gedeelte naar het Singel ook reeds naar voren is gebracht. De foto uit 1883 vertoont nauwelijks verschillen met de tekening van Lamberts; het was een stadsbeeld dat volkomen in rust was. De demping van 1883 bracht niet veel verandering in de bebouwing met zich mee. Alleen kwam het Maagdenhuis nu aan een brede straat te liggen, die meer in overeenstemming was met de schaal van het gebouw.
Ook ten opzichte van de bebouwing aan de Hand- en Voetboogstraat was het nieuwe Maagdenhuis een kolos. Doordat vrijwel alle panden in deze straat voorzien waren van twee verdiepingen met verhuurde bovenkamers, was de bebouwing in deze straten hoog. Het Maagdenhuis echter was ruim tweemaal zo hoog (blz. 103).

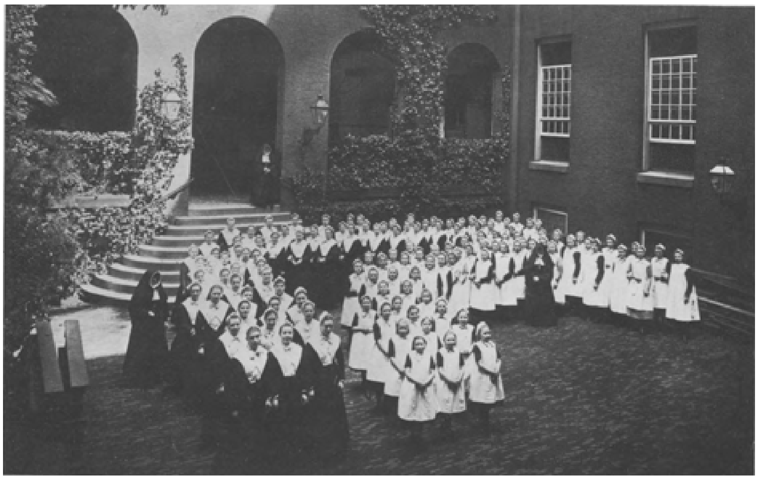

186

DE BINNENPLAATS VAN HET MAAGDENHUIS

Afb. 186. De binnenplaats met weesmeisjes in 1912 (SM). Opname gemaakt vanaf het dak der serre (afb. 236). Er zijn enkele foto's genomen met verschillende opstellingen van de weeskinderen.

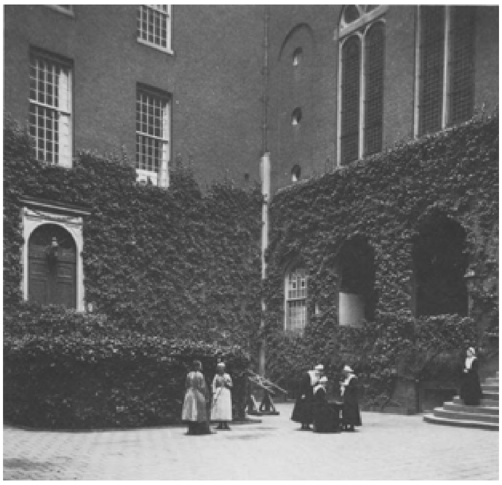

187

Afb. 187. De binnenplaats omstreeks 1920 (GAA). In de jaren tussen 1912 en 1920 is de binnenplaats met betontegels belegd.

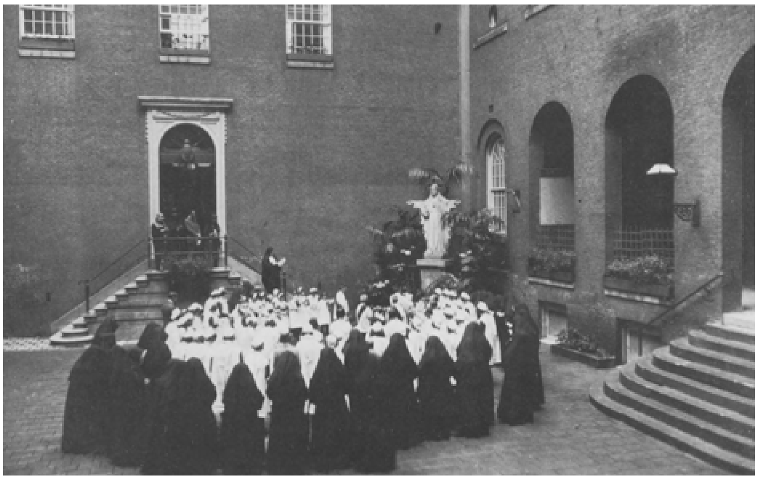

188
Afb. 188. De binnenplaats tijdens de inwijding van het Heilig Hart-beeld, omstreeks 1930 (SM). De begroeiing is inmiddels gewijzigd, het costuum van de meisjes is gemoderniseerd.

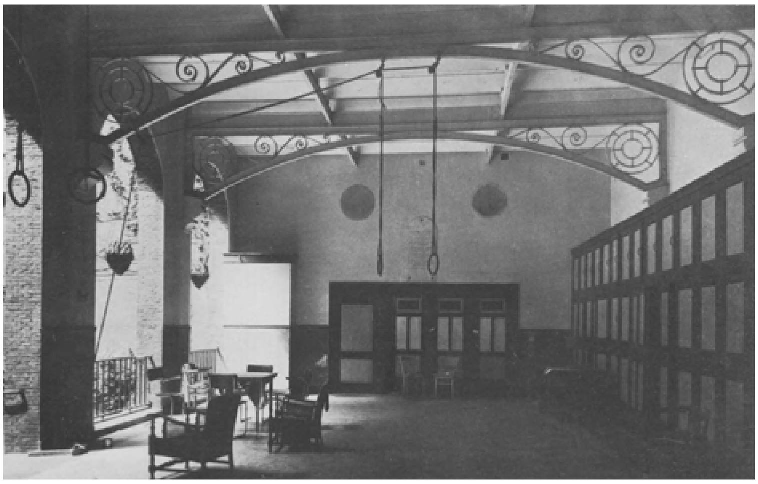

189
Afb. 189. De galerij onder de kerk (opn. 1953; GAA). In de eindwand de gedenkplaat van de eerste steenlegging (thans in het Van Brienenhofje). Rechts de kastjes voor de persoonlijke bezittingen van de weeskinderen, zoals er ook in de eetzaal waren. In 1889 werd, onder leiding van A.C. Bleijs, een ijzeren constructie aangebracht ter ondersteuning van de kerkvloer (blz. 177).
Uit de foto's blijkt dat de binnenplaats in de zomer enige zon kreeg.

190

DE VOORNAAMSTE RUIMTEN IN HET WEESHUIS

Afb. 190. 'De eetzaal in 1912 (SM) (Bot). Rechts de vijf ramen naar de binnenplaats, links de kastjes voor de kinderen en de rookkanalen van bakkerij en keuken. Ten behoeve van de foto is de opstelling in de eetzaal kennelijk gewijzigd. De meisjes die aan de binnenzijde der tafels zaten zijn naar de buitenkant verplaatst, de tafels zijn tegen elkaar geschoven.

191

Afb. 191. De keuken in 1912 (SM; Bot). Het venster onder de schouwkap is gemaakt nadat het huis Handboogstraat 1 in 1884 was gekocht. De keukenvloer dateert uit 1905 (blz. 180).

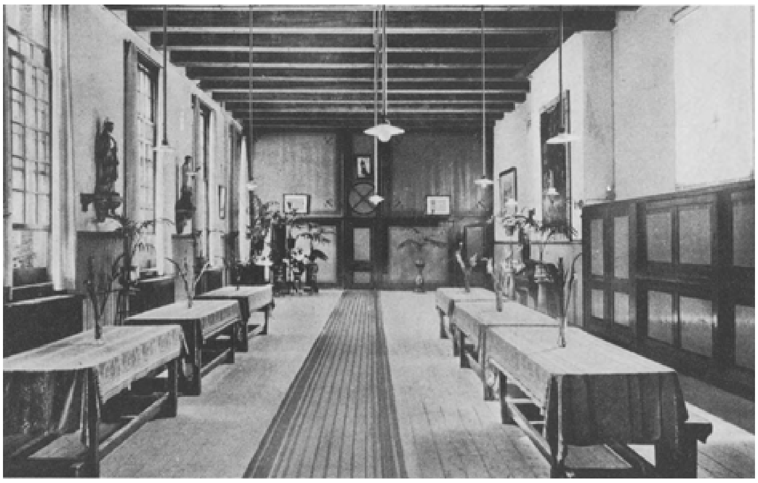

192
Afb. 192. De grote feestzaal, ca. 1930. Deze zaal lag boven de grote eetzaal en was in de eerste plannen bestemd voor slaapzaal; na 1787 werd hij gebruikt als kerkzaal. Nadat de kerk in het huis in 1857 in een besloten kapel was omgezet diende deze ruimte voor feestzaal (ansicht 1932).

193
Afb. 193. Het begin van de grote trap naast de poort naar de binnenplaats (opn. 1953).

194
Afb. 194. Latere binnenpui achter de ingang aan de Handboogstraat (opn. 1953).

195
DE WERKRUIMTEN
Afb. 195. De grote naaiwinkel in 1912 (SM) (Bot).
Deze grootste werkruimte lag op de eerste verdieping boven de regentenkamers. Rechts waren vijf vensters aan het Spui, links drie ramen aan de binnenplaats. In deze ruimte werkten de oudere weesmeisjes.

196
Afb. 196. De wollewinkel in 1912 (SM) (Bot).
Deze ruimte lag na 1908 op de tweede verdieping en bezat links vier vensters in de Handboogstraat en rechts drie aan de binnenplaats.

197
Afb. 197. De grote naaiwinkel in 1937 (archief Spaarnestad).

198
Afb. 198. De grote feestzaal in 1912, tijdens een gymnastiekoefening (SM) (Bot). De deur in de achterwand gaf toegang tot de kapelkamer, die aansloot bij de kapel.
Toelichting: De oudste fotoserie van het inwendige van het weeshuis, toont de grote soberheid die het gesticht inwendig kenmerkte. Sedert de bouwtijd schijnt er weinig veranderd te zijn.(blz. 181).

199

SCHOOLLOKALEN EN SLAAPZALEN

Afb. 199. Schoollokaal in 1912 (SM) (Bot). Tot 1925 ontvingen de weesmeisjes lagere-schoolonderricht in het huis. Tegen de achterwand van het lokaal, onder het schoorsteenkanaal, hangt een prent van Koningin Wilhelmina, met achter zich een engelbewaarder.

200

Afb. 200. Speelschool in 1912 (SM) (Bot). De kleinste meisjes brachten hun tijd door in een speellokaal.

201
Afb. 201. De grote slaapzaal boven de feestzaal gelegen. Links de ramen naar de binnenplaats. Achter het houten schot aan het eind was de orgelgalerij en het zangkoor (ansicht, Brinio 1932).

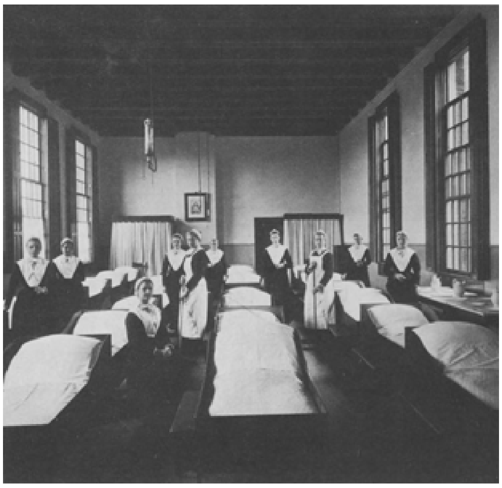

202
Afb. 202. Slaapzaal in 1912 (SM) (Bot). Deze slaapzaal lag boven de naaiwinkel (afb. 195). Links zijn de ramen aan het Spui, rechts die aan de binnenplaats. Toen het aantal weeskinderen in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk daalde kwam er meer ruimte op de slaapzalen. In plaats van de ouderwetse kribben waarin drie kinderen sliepen werden eenpersoonsbedden ingevoerd. Later werden in de slaapzalen van de oudere meisjes chambrettes gemaakt (blz. 174).

203
HET WEZENKOSTUUM
Afb. 203. Weesmeisjes in de naaizaal. Schilderij in particulier bezit. Gesigneerd: A. de Balbian Verster-Bolderhey 1919. Reproduktie rechts iets ingekort.

204
Afb. 204. Vijf meisjes in wezenkleding. Gesigneerd: Th. Schwartze 1888. Doek 119 × 137 cm. Museum Boymans van Beuningen. Reproduktie aan bovenzijde ingekort. Vermoedelijk atelierwerk en niet in het Maagdenhuis geschilderd.

205
Afb. 205. Twee weesmeisjes bij het graf van haar ouders. Gesigneerd: Phlippeau fc 1881. Doek 55 × 42 cm (SM). Het graf dat zich aan de linkerkant bevond is later in opdracht van regentessen achter een struik verborgen. Reproduktie links en rechts iets ingekort.

206
Afb. 206. Meisje uit het Maagdenhuis in: ‘Verzameling der kleederdragten...’ van H. Greeven (Buffa 1828).

207
Afb. 207. Twee weesmeisjes, tekening van F.G.W. Oldewelt in Elseviers maandschrift 1895 (Tso).

208
Afb. 208. Pop, gekleed als een jong weesmeisje (SM).

209

DE REGENTESSENKAMER IN LATER TIJD

Afb. 209 en *210*. Het plafond van de regentessenkamer met de beschildering uit 1880 (opn. 1953).

210

211

Afb. 211. De regentessenkamer met de stoelen uit het huis Van Brienen (ansicht, Brinio 1932).

212
Afb. 212. De regentessenkamer voor de ontruiming in 1953 (SM).
Toelichting: De kamer van de regentessen was oorspronkelijk een sober ingericht vertrek. In de beschrijving van het nieuwe weeshuis uit 1790 in het 'Vervolg op Wagenaar' wordt over dit vertrek slechts vermeld:
'Tegenover de Kamer der Regenten, aan geene zyde van een breeden Gang, is de Kamer der Regentessen. Behalven een grooten Spiegel, boven den fraaien Engelschen Schoorsteen, ontmoet men aldaar de Wapens der Mevrouwen, welke, ten tyde der stigtinge van het Huis, in bewind waren. Boven dezelve ziet men een Schilderstukje in 't graauw, van den meergemelden Jacob de Wit, verbeeldende de Werken van Bermhartigheid. Daarenboven is dit Vertrek voorzien van de vereischte Kassen en bergplaatsen van noodwendigheden, de bewooneressen van het Huis betreffende'.
Dit laatste wekt de indruk dat er behalve de bergplaats voor het linnen, die achter de dubbele deur in de muur tegenover de vensters was gelegen, nog meer kasten waren. Opvallend is dat de regentessenkamer een der weinige vertrekken is waar geen enkele wandversiering genoemd wordt. In 1880 werd de regentessenkamer gemoderniseerd door de bekende firma H.F. Jansen en zoon. Er werden gordijnen en een nieuw behang aangebracht, het plafond en de lijst eronder werden in olieverf beschilderd. Waarschijnlijk werd het vertrek toen ook voorzien van een vast kleed (blz. 175).
Later werd de kamer verfraaid met een drietal oude tekeningen van het huis die men in 1899 op een veiling gekocht had en daarna ingelijst.
In 1905 werd in dit vertrek het volgende meubilair vermeld: twaalf stoelen uit het laatst der achttiende eeuw (afb. 36) en twee wapenborden van regentessen in Rococo-omlijsting (afb. 33) (Ark).
Toen in 1930 het St.-Nicolaasgesticht in het Maagdenhuis werd opgenomen werd een gedeelte van het meubilair uit het huis van Van Brienen, Herengracht 182, waarin dit gesticht gehuisvest was geweest, naar het Maagdenhuis overgebracht. In de regentessenkamer werden twaalf fraaie stoelen geplaatst, een canapé en een secretaire.
In 1951 werden de colleges van regenten en regentessen samengevoegd, de vergaderingen geschiedden in de regentessenkamer, waartoe hier een grotere tafel geplaatst werd. Het vertrek was inmiddels voorzien van een parketvloer en los kleed. Kort voor de ontruiming van het huis in 1953 was de regentessenkamer veranderd in een deftig vergadervertrek en de regentenkamer in een wat rommelige kantoorruimte.

De secretaire en de canapé zijn evenals de stoelen, vermoedelijk afkomstig uit het huis van Van Brienen.

213

SCHILDERIJEN

Nadat het nieuwe Maagdenhuis gebouwd was scheen er haast onbeperkt plaats te zijn voor schilderijen met religieuze voorstellingen. De schenkingen aan het nieuwe gebouw bleven echter beperkt. In 1794 ontving het Maagdenhuis 'De verrijzenis van Christus'; in 1810 werd een Italiaans schilderij van ca. 1600 aan het huis vermaakt, in 1908 volgden de beide grote schilderijen van Phlippeau.

Afb. 213. Maria en Elisabeth, met Jezus en Johannes de Doper. Doek 121 × 92,5 cm (SM). Noord-Italiaans. Ca. 1600.

214

Afb. 214. De verrijzenis van Christus. Door Ottomar Elliger (1666-1735). Hing laatstelijk in de regentessenkamer (afb. 212). Dit schilderij bevindt zich thans in de St. Augustinuskerk te Utrecht.

217

LATER VERKREGEN MEUBELS

Afb. 217. Secretaire afkomstig van het vroegere St. Nicolaasgesticht dat van 1856-1930 was ondergebracht in het huis van Van Brienen. Sinds 1930 in het bezit van het Maagdenhuis (SM).

218

Afb. 218. Stoel, ca. 1780. Eveneens afkomstig uit het huis van Van Brienen, Herengracht 182. Eén van een serie van twaalf stuks (SM).

215
Afb. 215. ‘Laat de kleinen tot mij komen’ Karel Frans Phlippeau (1825-1897). Doek 1 × 2 m. 1889.

216
Afb. 216. ‘Komt allen tot mij’. Als boven. Beide doeken zijn thans in het museum het Catharijneconvent te Utrecht. Rechts van de Christusfiguur zijn twee meisjes in de kleding van het Maagdenhuis. In het bezit van het weeshuis bevond zich nog een derde schilderij van Phlippeau (afb. 205) (blz. 177).

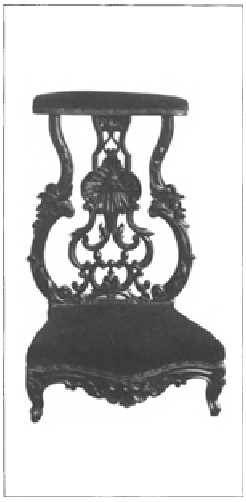

219
Afb. 219. Bidstoel, ebbehout. Ca. 1860 (SM).

220

Afb. 220. Mahoniehouten altaarstoel met een bekleding van rood trijp. Serie van drie stuks. Mogelijk vervaardigd na de veranderingen in de kerk van 1857.

221

DE VERANDERINGEN AAN DE KAPEL

Van de veranderingen in 1857, toen de kerk in een kapel werd omgezet, is op de oudste foto's behoudens de banken, weinig meer te zien.

In 1890 werd de kapel geheel veranderd door architect A.C. Bleijs. Er werden stenen vensters aangebracht met glas in lood. Op de pilasters werden beelden geplaatst. Bovendien werden de wanden in een donkere toon beschilderd. (blz. 177).

Afb. 221 en *222*. Blik in de kapel vanaf het zangkoor (opn. 1918; SM).

222

223
Afb. 223. De orgelzijde van de kapel tijdens de ontruiming in 1953 (GAA).

224
Afb. 224. Het altaar tijdens het eeuwfeest van 1887 (AM no. 141). De tabernakelkast bezit nog de oude deur; het Lam Gods is nog aanwezig. De duif in de stralenkrans is tegen het gewelf geplaatst.

225
Afb. 225. De kapel tijdens een dienst (SM).

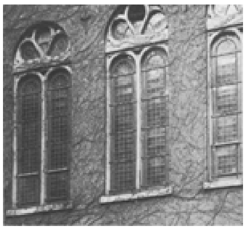

226
Afb. 226. De nieuwe vensters uit 1890 van de buitenzijde te zien (opn. 1953; GAA).

227
DE KAPEL NA DE LAATSTE MODERNISERING
Omstreeks 1930 werd de kapel nog eenmaal geheel opgeknapt, waarbij een parketvloer werd aangebracht, de banken werden vernieuwd en de ruimte van een nieuwe lichte beschildering werd voorzien (blz. 178).
Afb. 227. De kapel gezien door de koperen spijlen van de kapelkamer (foto J. Klaver).

228
Afb. 228. De kapelruimte omstreeks 1950 (foto J. Klaver).

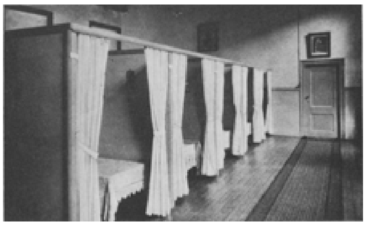

229

DE LAATSTE JAREN VAN HET WEESHUIS

De serie van 36 ansichtkaarten die bij Brinio te Rotterdam in 1932 verscheen (afb. 229-234) geeft een beeld van de moderniseringen die kort tevoren hadden plaatsgevonden.
Afb. 229. ‘Slaapzaal voor de oudste Meisjes’.

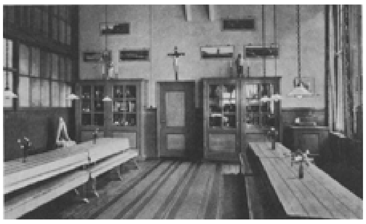

230

Afb. 230. ‘Zaal voor de kleine Schoolkinderen’. Nadat in 1925 de lagere school in het huis was opgeheven, werd dit lokaal voor de kleine kinderen ingericht.

231

Afb. 231. ‘Dokterskamer’.

232

Afb. 232. ‘Ziekenkamer’.

233

Afb. 233. ‘Ziekenbalcon’. In 1923 werd aan de zuidgevel van de binnenplaats op de derde verdieping een balcon gemaakt zodat de zieken buiten konden liggen.

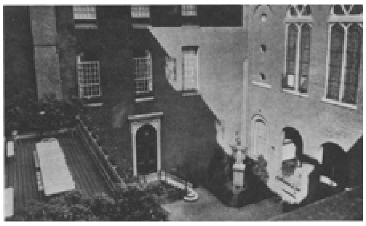

234
Afb. 234. ‘Binnenplaats met balcon’, boven de serre.

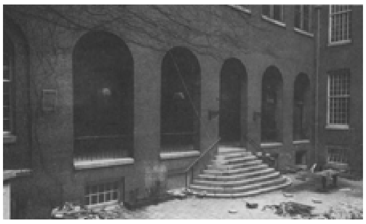

235

Afb. 235-239. De binnenplaats bij het begin van de verbouwing tot bankgebouw (GAA).
De foto's uit eind 1953 en begin 1954 geven een laatste blik op de binnenplaats. De twintigste eeuw had hier talrijke sporen nagelaten. P.J. Bekkers heeft in 1901 de serre ontworpen en gebouwd, die tot verblijfplaats de eerwaarde zusters moest dienen.
In 1923 werd aan de zuidelijke wand van de binnenplaats op de derde verdieping een groot balkon uitgebouwd.
Toen het huis in 1930 centrale verwarming kreeg werd het rookkanaal langs de gevel van de binnenplaats opgetrokken (afb. 236) (blz. 181).

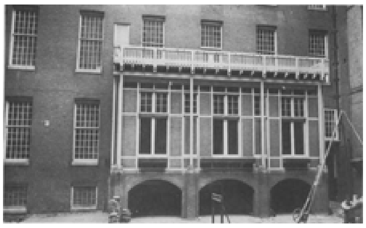

236

237

238

239

240
DE VERBOUWING TOT BANKGEBOUW
Afb. 240. Het Maagdenhuis in april 1944 (GAA).

241
Afb. 241. Het Maagdenhuis tijdens de verbouwing tot Nationale Handelsbank (opn. 1954; PW).

242
Afb. 242. Het Maagdenhuis in de huidige toestand (opn. 1980).

243
Afb. 243. Luchtfoto van het Spui en omgeving, mei 1956 (KLM Aerocarto nr. 31.136). De verbouwing van het Maagdenhuis tot bankgebouw is vrijwel voltooid.

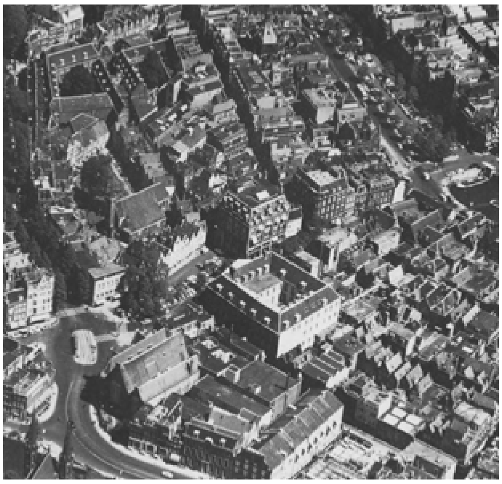

244
Afb. 244. Luchtfoto Nieuwezijds Voorburgwal-Spui, 1962 (KLM Aerocarto nr. 62.219).
Toelichting: Bij de verbouwing van het weeshuis tot bankgebouw in 1954-1956 werd het inwendige van het gebouw geheel gewijzigd en de gevels enigszins veranderd. In de gevel aan de Handboogstraat werd een tweede deur gemaakt en vensters op de hoek bij het Spui. De voorgevel kreeg een bredere stoep, twee lantarens naast de voordeur en een vlaggestok erboven. Op het dak kwamen twee nieuwe forse schoorstenen, die niet op de oorspronkelijke plaats werden aangebracht.
De gevel aan de Voetboogstraat werd ingrijpend veranderd. De tot dan blinde kerkgevel werd voorzien van vensters in de trant van de overige ramen. Ook de niet aan de straat gelegen gevel aan de zuidzijde die grensde aan de percelen van de Hand- en Voetboogstraat werd nu van vensters voorzien.
De binnenplaats van het vroegere weeshuis werd veranderd in een lichthof. Tot boven de hoofdverdieping werd de binnenplaats geheel volgebouwd. Over de eerste, tweede en derde verdieping werd de vroegere binnenplaats vrijwel gehalveerd doordat de vleugel aan het Spui dubbel zo breed gemaakt werd.
In 1961 werd het Maagdenhuis ingericht tot administratiegebouw van de Universiteit van Amsterdam. Uitwendig behoefde er niets meer aan het gebouw te worden veranderd en ook inwendig waren de wijzigingen beperkt (blz. 184).

De huizen aan de Kalkmarkt (opn. 1961)

8. De huizen van het Maagdenhuis

De verwerving van verhuurde huizen tot ca. 1715

In de loop van de zeventiende eeuw verkreeg het weeshuis uit erfenissen een aantal, overwegend kleine huizen, waarvan de huuropbrengsten voor het onderhoud van de weeskinderen aangewend werden. Het waren huizen die ook de erflaters als geldbelegging gediend hadden en die veelal oud moeten zijn geweest op het moment dat het weeshuis de eigendom verkreeg. Verscheidene van deze huisjes waren aan het Maagdenhuis nagelaten door personen uit de lagere middenstand, uit welke klasse ook veel weesmeisjes afkomstig waren.

+ Het beheer van deze huizen moet de regenten veel zorg hebben gegeven. Niet alleen waren er problemen van onderhoud en verhuring, met vrijwel ieder huisje was iets bijzonders. Van sommige bezat men slechts een gedeelte, een enkele maal lag men in proces met andere erfgenamen. Op veel huizen waren schuldbrieven gevestigd of moest van oudsher een rente betaald worden. Verscheidene huizen waren aan het weeshuis nagelaten onder voorwaarde dat aan iemand een lijfrente moest worden uitgekeerd, dat zielmissen gehouden moesten worden, of dat bepaalde personen er in mochten wonen. Al deze zaken moesten de regenten bijhouden.

+Het beheer van de vele kleine pandjes

De huizen die aan het weeshuis kwamen werden in de zeventiende eeuw meestal niet op naam van de instelling gezet. In de eerste helft van de eeuw was men beducht dat eigendommen van katholieke instellingen onteigend zouden worden. Na het placcaat van 1655, waarbij het verboden werd goederen na te laten aan katholieke instellingen, was het wenselijk erfenissen te stellen op naam van een of meer regenten.

+ Het blijkt dat de regenten de voorkeur gaven aan een overdracht van een te erven huis boven een erflating. Bij een overdracht behoefde geen collaterale successie betaald te worden en waren geen moeilijkheden met de erfgenamen te duchten. Wanneer iemand te kennen had gegeven een huis aan het Maagdenhuis te zullen nalaten, probeerde men een overdracht te bewerkstelligen, waarbij degene die afstand van het huis deed op de gebruikelijke wijze verklaarde dat de koopsom voldaan was. Tevens werd dan mondeling overeengekomen dat de vroegere eigenaar tijdens zijn leven nog over het huis kon beschikken.

+De ontduiking van het placcaat van 1655

Deze gang van zaken is bij enkele overdrachten van ca. 1740 uitvoerig in de stukken weergegeven (AM nr. 108b, f201 en nr. 321). Het is duidelijk dat men ook in de zeventiende eeuw de voorkeur aan de overdracht moet hebben gegeven. Immers de huisjes die in deze periode per overdracht aan het weeshuis kwamen waren vaak klein en onbetekenend zodat het hoogst onwaarschijnlijk is dat de regenten deze panden uit een oogpunt van belegging gekocht zouden hebben.

Ten slotte schijnt er nog een manier te zijn gebruikt om de collaterale successie te vermijden, namelijk de overdracht door de erfgenamen. Dit was alleen voordelig wanneer deze erfgenamen kinderen van de erflater waren en bereid waren aan de wens van de overledene mee te werken.

+ Wanneer de regenten op wier namen de huizen stonden gestorven waren gaf dit geen verandering. Wanneer zij de huizen hadden nagelaten aan hun collega's zou bij iedere vererving opnieuw successie geheven zijn. Na de dood van degenen op wier namen de huizen geërfd of getransporteerd waren, werden de huizen echter moeilijk verkoopbaar.

+Het verkopen van de huizen was praktisch onmogelijk

Het zou mogelijk geweest zijn huizen te verkopen kort nadat zij verkregen waren. Bij huizen waarop bepalingen rustten over bewoning of lijfrenten was ook dit vaak niet mogelijk. Bovendien zal men het niet taktisch gevonden hebben tegenover toekomstige erflaters wanneer het weeshuis panden die het geërfd had onmiddellijk verkocht. Het kwam erop neer dat men gedwongen was het huizenbezit dat erflaters het Maagdenhuis toegedacht hadden te aanvaarden en te beheren.

+ In 1692 werd een nieuw grootboek ingericht, het oudste dat bewaard is gebleven (AM nr. 108a). Het geeft een overzicht van het huizenbezit aan het eind van de zeventiende eeuw. Het was een verzameling van ca. zeventien panden, her en der door de stad verspreid. De meeste hiervan waren kleine beleggingspandjes, die in een overvolle stad als Amsterdam een goede huur opbrachten. Het was een bezit dat naar zijn waarde gerekend veel opbracht, het was echter geen bezit dat de eeuwen kon trotseren.

+Het grootboek van 1692

Na het aanleggen van het grootboek van 1692 bleef het bezit op dezelfde wijze groeien. Alleen werden er in deze jaren weinig panden aan het Maagdenhuis vermaakt.

Omstreeks 1715 komt er een eind aan deze eerste periode van passieve opbouw van het huizenbezit, er breekt dan een nieuwe periode aan met meer mogelijkheden. De huizen die het Maagdenhuis voor 1715 in bezit heeft gekregen zullen wij thans afzonderlijk bespreken.

+ Het oudste bezit dat het grootboek vermeldt, betreft drie erven in de Amstelstraat. Deze verschillende percelen werden op 12 juni 1610 overgeschreven op naam van Marie Laurens Spiegel, die er *f* 2355 voor betaald had. Zij had deze erven ten behoeve van het Maagdenhuis gekocht. In 1631 werden de eigendomspapieren van deze erven bij de administratie van het Maagdenhuis gevoegd.

+De drie erven in de Amstelstraat

De erven waren buiten de stad gelegen en kwamen eerst met de aanleg van het tweede deel van de grachtengordel in 1660 binnen de wallen te liggen. Zij werden verpacht aan Lambert Vogels die het recht had erop te bouwen. De opstal zou dan later tegen taxatieprijs door het weeshuis worden overgenomen. In 1694 werd dit bouwwerk, een paardestal met wagenhuis, bij executie verkocht; voor *f* 1700 kwam het in handen van het Maagdenhuis. Direct daarop werd het gehele bezit voor *f* 7660 verkocht (AM nr. 108a, nr. 452 en 298).

+ Het enige te verhuren huis, waarvan we zeker zijn dat het in de zeventiende eeuw namens het weeshuis werd gekocht, was het huis in de Voetboogstraat. Toen de erven aan deze nieuwe straat in 1650 werden verkocht, liet het weeshuis het erf dat aan de achterzijde aan deze instelling grensde, kopen en bebouwen. Totdat het huis in 1694 voor pastorie in gebruik werd genomen was het een van de best verhuurde huizen.

+Het huis in de Voetboogstraat

+ Waarschijnlijk heeft het Maagdenhuis een soortgelijk huis bezeten in de Handboogstraat. De regenten van het Maagdenhuis worden bij de precarioheffing in 1686 aangeslagen voor een regenbak onder de stoep van een huis aan de oostzijde van de Handboogstraat, daar 't Guldejaar 1650 in de gevel staat (GAA TO nr. 793). Dit huis, thans Handboogstraat 3, moet voor 1692 verkocht zijn. In 1900 werd het opnieuw bezit van het Maagdenhuis.

+Een huis in de Handboogstraat

+ In 1653 stierf Marritie Cornelis, die binnenvrouw in het Maagdenhuis was geweest. Zij liet het gesticht twee huisjes na. Het eerste huis lag in de Spaarpotsteeg; het werd in 1709 voor *f* 500 van de hand gedaan aan Joan van Attevelt. De achtste penning bedroeg slechts *f* 5 (AM nr. 108a; Rijc 36, 78). Het

+Het huis in de Spaarpotsteeg

tweede pandje was het huis de Witte Leeuw, in+ de St. Pieterstraat (na 1875: nr. 1) gelegen achter het hoekhuis aan de Reguliers Breestraat. De achtste penning van de huurwaarde bedroeg *f* 6:5. In 1702 werd dit huis verkocht aan de bewoner Willem Gerritsz. In 1739 bemerkten de regenten dat de koopsom nooit volledig voldaan was, zodat zij het huis weer bij hun bezit voegden. Uit het grootboek van 1738 blijkt dat het huis, wijk 28, nr. 4432, aan de honderdste penning *f* 5 moest opbrengen. Weer werd een koopovereenkomst gesloten, nu met Hendrick Westervoort, een erfgenaam van de vorige koper. Deze overleed echter voor de zaak was afgewikkeld. Eerst op 29 mei 1754 kon men het huisje voor *f* 490 overdragen aan Albert Sinning (AM nr. 108a b, nr. 319).

+Het huisje in de St. Pieterstraat

+ In 1655 erfden de regenten een complex van drie huizen, waarvan het grote huis gelegen was aan de Nieuwezijds Kolk en de twee kleinere huisjes daarachter in de St. Jacobstraat. Deze huisjes hadden toebehoord aan Aeltje Willems van der Wiele en werden in haar testament van 26 november 1654 voor notaris Gilles Borselaar als volgt om-

+De erfenis van Aeltje Willems van der Wiele

schreven: ‘dat het huijs daer sij testatrice jegenwoordich in woont, in drie wooningen, namentlijck de kelder, het bovenhuijs, ende camer daer boven: mitsgaders de twee huijsen daer agter aen staende in Sint Jacobstraet, in vier wooningen, altoos bij arme Rooms Cattholijcque personen sullen moeten worden bewoont om Godts wille, soo dat sijluijden daer nooit geen huere sullen betalen,..., het voorhuijs op de Colck sal werden verhuert, ende dat de huerpenningen vandien eeuwichduerent sullen beheert ende geemploijeert moeten werden tot onderhout,..., vant’ selve voorhuijs op de Kolck, 't huijs dat sij testatrice bewoont ende de twee huijsen daer achter aen in Sint Jacob straet’.

Het bleek echter dat Aeltje slechts de halve eigendom van deze panden bezat, zij had die verkregen blijkens het testament van haar broeder Tijmen Willems van 23 september 1645 voor notaris Laurens Lamberti. De andere erfgenamen moesten worden uitgekocht (AM nr. 108a). De achtste penning van de huurwaarde bedroeg voor het huis op de Kolk *f* 27:10, voor de beide huizen in de St. Jacobstraat elk *f* 13:15. Bovendien rustte er op deze huizen nog de verplichting eens in de twee weken een zielmis te doen houden.

+De huizen aan de Nieuwezijds Kolk en aan de St. Jacobstraat

+ In plaats van een bron van inkomsten voor het weeshuis kregen de regenten er een hofje bij te beheren. Het kasboek van deze aparte administratie loopt tot het jaar 1745 (AM nr. 315). Reeds daarvoor schijnt men de huizen in de St. Jacobstraat ten behoeve van het Maagdenhuis te hebben verhuurd. Het huis aan de Kolk, wijk 18 nr. 1648, werd in het grootboek van 1738 op *f* 8000 getaxeerd. De honderdste penning van de waarde bedroeg toen *f* 27:2, de twaalfde penning van de huur was *f* 30:10. De huizen in de St. Jacobstraat, wijk 18 nr. 1629 en 1630, werden elk in 1738 op *f* 2000 gesteld. De honderdste penning bedroeg voor ieder huis *f* 9:3, de twaalfde penning *f* 10:6 (AM nr. 108b). In 1742 woonde in het huis aan de Kolk de tapper J. Rutgers, wiens huur op *f* 325 werd getaxeerd (Old). In werkelijkheid bedroeg deze echter *f* 345. In de St. Jacobstraat woonden toen in het ene huis Brand en Woudenberg die te zamen *f* 116 betaalden en in het andere Lambertus Boetzé met *f* 120 aan huur (AM nr. 112). Aan het eind van de achttiende eeuw deed het huis op de Kolk *f* 350 aan huur. Het schijnt dan niet meer in verschillende gedeelten verhuurd te zijn. De huizen in de St. Jacobstraat hebben elk ook slechts een huurder, die *f* 160 per jaar moet opbrengen. Op 15 april 1799 werden de beide huizen in de St. Jacobstraat geveild. Voor *f* 1522 kwamen zij in het bezit van Frederik Schuurman. Op de veiling van 10 maart 1800 ging het huis aan de Kolk voor *f* 1273 over op Everardus Jansen (AM nr. 108b, nr. 343, nr. 102c).

Tot de erfenis van Aeltje van der Wiele behoorden ook twee schepenkennissen, elk van *f* 840, op twee huisjes in het ‘Louwen poortie’ dat gelegen was in de Dirk van Hasseltsteeg tussen nr. 43 en nr. 49. Daar de rente op deze schuldbekentenissen niet werd voldaan kreeg het weeshuis de beide pandjes in bezit. In 1715 werden de huisjes geabandonneerd wegens achterstalligheid in de betaling van de belasting (AM nr. 108a).

+Het huisje in het Hol

+ Op 4 maart 1661 werd aan twee regenten een huisje overgedragen, dat was gelegen in het Hol of Romersteegje, omtrent de Nieuwendijk. Het was afkomstig van Claes Jansz coorensetter, Jan Jansz geelgieter en Hendrick Hartman. Op 12 mei 1612 had Marritge Jans het huisje verkocht aan Hendrick Hartman; als belendingen werden toen opgegeven Lutte Jansdr aan de oostzijde en de gang van de kistenmaker Gerrit Albertsz aan de westzijde. Het grootboek van 1692 vermeldt een, vermoedelijk gefingeerde, aankoopsom van *f* 1000. De achtste penning bedroeg *f* 7. In het grootboek van 1738 is dit huis, wijk 22, nr. 2449, nog slechts *f* 800 waard. De honderdste penning was toen *f* 6:7, de twaalfde penning *f* 7:3. In 1800 werd het

huisje voor *f* 200 verkocht aan Willem Wesselink. De laatste jaren voor de verkoop was de huur verlaagd van *f* 76 naar *f* 64 per jaar (AM nr. 108abc, nr. 313, nr. 343).

+ Toen Hendrick de Bruijn in 1665 overleed liet hij zowel aan het Maagdenhuis als aan het Jongensweeshuis een groot huis na. Het Maagdenhuis kreeg het huis op het Singel dat op de hoek van de Treefsteeg was gelegen (thans Singel 304). De Bruijn had dit door aankoop op 17 september 1657 verworven. Bij het huis behoorde een achterhuisje in de Treefsteeg dat apart verhuurd werd. De achtste penning van het huis aan het Singel bedroeg *f* 16:2, die van het achterhuis was *f* 5. Over deze erfenis werd een langdurig proces met andere erfgenamen gevoerd, hetgeen eindigde met een minnelijke schikking in 1714 waarvoor *f* 11500 op tafel moest komen. Dit bedrag werd door een regent van het Jongensweeshuis, Everard Burgert, geschonken. Het huis aan het Singel en het

+*Het huis Singel 304*

huisje aan de steeg werden op 25 juni 1732 voor *f* 10300 verkocht aan Andries van Born (AM nr. 108a).

+ Veel kleiner was het huisje op Marken dat in 1669 door Ruijs Jacobs Boon in strijd met het placcaat van 1655, aan de drie rooms-katholieke gestichten werd nagelaten. Het werd op *f* 2700 getaxeerd en aan het Maagdenhuis toegewezen. Dit moest de rechten van de andere gestichten uitkopen. De achtste penning bedroeg *f* 10. Er was een oudere overdrachtsbrief van 22 maart 1634 op naam van Arent Jansz Visser en Hillebrand Claesz. Het huisje werd in 1720 verkocht voor *f* 2000 (AM nr. 108a).

+Het huisje op Marken

+ In 1669 erfde het weeshuis van Willem Theunis Meulepad een huis in de Joden Houttuinen, hoek Kaarsemakerssteeg, met een wal ervoor. Hij had het huis gekregen bij willig decreet van 25 september 1656 uit de boedel van Adriaan Jansz van Kempen. De achtste penning van de huur bedroeg *f* 8:19.

+Het huis in de Joden Houttuinen

In 1709 lieten de regenten op verzoek van de huurder Salomon Levy een schuur of huisje van *f* 400 bouwen op de wal tegenover het pand. Dit was in strijd met de stadskeuren en in een onderlinge overeenkomst tussen huurder en verhuurder werd vastgelegd hoe de schade verdeeld zou worden, wanneer het moest worden afgebroken. In het grootboek van 1738 werd het huis, wijk 13 nr. 3860, getaxeerd op *f* 4000. De honderdste penning bedroeg *f* 16:13, de twaalfde penning *f* 18:15. In november 1786 werden het huis en de loods ervoor op de wal voor *f* 3200 verkocht aan Barend Wolf Engelander, Jacob Jochems de Jonge en Joseph Aron Jochems (AM nr. 108ab, nr. 102c, nr. 306).

+ In 1668 werd tweederde gedeelte verworven van een huis in de Korte Gasthuismolensteeg, op de hoek van de Naaldenmakersgang, tegen een lijfrente van *f* 240 per jaar ten name van de bejaarde ongehuwde dochter Maritie IJsbrans (AM nr. 108b). In 1671 werd het laatste derde deel van het huis gekocht voor *f* 1200 van Hendrickie Hendriks, weduwe van Frans Pieterszn Kuijper. In 1738 werd dit huis, wijk 23, nr. 2773, gesteld op *f* 6000, de honderdste penning bedroeg *f* 29:3, de twaalfde penning *f* 32:16 (AM nr. 108b). Dit winkelhuis is het langst van alle huizen in het bezit van het Maagdenhuis gebleven, ruim twee honderd jaar.

+Het huis in de Korte Gasthuismolensteeg

+ Op 2 oktober 1671 werd het Maagdenhuis voor ca. *f* 2100 eigenaar van het huis de Prins in de Amstelstraat. Misschien was dit gebouwd op een van de drie erven die het huis bezat want verdere gegevens erover in de administratie ontbreken (AM nr. 108a, nr. 298).

+Het huis in de Amstelstraat

+ Een belangrijk huis erfde het gesticht in 1684. Dit was een pand aan het Spui (na 1875: nr. 5), vlak bij het weeshuis gelegen (afb. 261). Oorspronkelijk waren dit twee huizen onder één dak. Een akte van scheiding van eigendom van de beide helften uit 1599 bleef bewaard en geeft een inzicht in de situatie op dat moment (AM nr. 316). Op 9 september 1599 kwamen Trijn Wolphertsdr, weduwe van de scheepstimmerman Claes Corneliszn en Neeltje Wolphertsdr, weduwe van Thonis Pieterszn, huijstimmerman, overeen de ‘twee wooningen ende erven onder een dack’ te scheiden. De belendingen waren Wijbrant Claeszn aan de westzijde en Jan Willemszn, backer, met een steeg aan de oostzijde. Aan de achterzijde grensde het perceel aan het erf van Marten Egbertszn Schaep, wiens huis in de Kalverstraat gelegen moet hebben. Trijn Wolphertsdr kreeg de woning aan de oostkant van het huis mits zij het grootste deel van de rente waarmee het huis belast was voor haar rekening nam. Waarschijnlijk was deze woning het grootste want er wordt bepaald dat de achterkamer van dit huis een gemene muur met het andere huis bezat, hetgeen doet vermoeden dat deze kamer aan de achterzijde aangebouwd was. In

+Het huis Spui 5

1655 werd het linkerpand dat toebehoorde aan Cornelis de Vries verbouwd. Daarbij werd vermoedelijk een katholieke kerk ingericht (Eeg 1957 en Rijc 79).

Het was Barbara Koemans, echtgenote en later weduwe van Willem van Pijlendaal, die in 1684 het huis aan het Spui-aan het Maagdenhuis naliet. Het huis was toen bewoond door de priester Martinus Janszn, die kerk hield op de zolder erboven, welke zich ook over het buurpand uitstrekte. Zolang deze priester, of een opvolger het huis gebruikte, mocht het Maagdenhuis geen huur vragen en zouden alle lasten en onderhoudskosten door de gebruikers worden voldaan. In 1692 is het huis reeds door het Maagdenhuis verhuurd voor *f* 250 per jaar. De achtste penning beliep *f* 25. In het grootboek van 1738 staat het huis, wijk 27, nr. 4171, voor *f* 5000 opgenomen. De honderdste penning bedroeg *f* 25, de twaalfde penning *f* 28:3 (AM nr. 108ab). Op 24 september 1884 besloten de regenten het huis voor *f* 12000 te verkopen aan Mej. Hampe (AM nr. 1f).

+ Op 7 september 1686 werd een huis getransporteerd op de regenten van het Maagden-

+Een huis aan de Keizersgracht

huis, dat gelegen was op de Keizersgracht en betaald werd met een lijfrente van *f* 112 per jaar op Gierte Jans. Zij overleed in 1699, op welk tijdstip tevens nog een bedrag van *f* 700 betaald moest worden aan een erfgenaam. De achtste penning van het huis bedroeg *f* 13:15. Op 17 juni 1717 werd het huis voor *f* 6000 overgedragen aan Jacob Kromhout (AM nr. 108a). Waarschijnlijk lag dit huis achter de huizen van de familie Kromhout aan de Herengracht. Jacob Kromhout heeft achter zijn huis aan de Keizersgracht een blok van vier huizen laten bouwen, thans genummerd 365-373. Vermoedelijk heeft hij dit huis daarvoor nodig gehad.

+ In 1688 erfde het Maagdenhuis een pand aan de Oudezijds Achterburgwal dat tussen de Korte Stormsteeg en de Boomensteeg was gelegen. Het was afkomstig van Lijsbeth Jans die het op 20 november 1663 gekocht had van de nagelaten kinderen van Gerrit Evertszn voor *f* 3450. De achtste penning bedroeg *f* 15:5. In het grootboek van 1738 werd dit huis, wijk 3, nr. 576, voor *f* 3700 ingeschreven. De honderdste penning was *f* 16:13, de twaalfde penning *f* 18:15. In 1742 bracht het huis *f* 200 huur op (AM nr. 112). Tegen 1800 was de huur van het huis *f* 150 per jaar, de kelder eronder bracht *f* 60 huur op. Op 10 maart 1800 werd dit huis op de veiling gebracht, voor *f* 700 werd het eigendom van J. Offerman (AM nr. 108ab, nr. 102c).

+Het huis aan de Oudezijds Achterburgwal

+ In 1689 kreeg het Maagdenhuis de helft van een pandje te Haarlem, die toekwam aan een achterlijk weesmeisje dat haar hele leven in het weeshuis zou moeten blijven. Dit halve huis was *f* 800 waard, doch nog belast met een schepenkennis van *f* 250. Het einde van dit zorgvolle bezit wordt in het grootboek van 1692 als volgt omschreven: ‘dit huijsie is van wijnigh of geen waerdije en voor 's lans ongelden verkoft voor eenigen jaren, waer van informatie is genomen 1723’ (AM nr. 108a).

+Een pandje te Haarlem

+ Op 20 april 1693 werden twee huizen onder een dak, gelegen in de Jonge Roelensteeg, voor *f* 3000 bezit van de regenten van het Maagdenhuis. Catharina Anna en Eva Noorman droegen dit huis aan het Maagdenhuis over ter voldoening van hun broedersschuld (AM nr. 108a). De beide huizen grensden vermoedelijk aan het hoekhuis aan de Kalverstraat (thans nr. 14). De eigenaar van dit huis, de boekhandelaar Rudolph Wetstein, kocht de beide panden van het Maagdenhuis op 11 maart 1727 voor *f* 7500, waarschijnlijk in verband met het bouwen van een nieuw huis in de Kalverstraat.

+Twee huizen in de Jonge Roelensteeg

+ In 1695 werd door Joan Ernst en Trijntje Gerrits van Steenvoorde een huis aan het Oudezijds Kerkhof aan de regenten van het Maagdenhuis overgedragen (AM nr. 318). Naar het schijnt is ook dit huis weer spoedig verkocht.

+Een huis aan het Oudezijds Kerkhof

+ In 1703 schonken de erfgenamen van Jan Rijkszn en Regnerus Schaap een huis in de Jonkerstraat aan het Maagdenhuis. Dit huisje was op 18 juni 1636 door Jan Rijkszn verworven. Op 14 juli 1720 werd het door het Maagdenhuis weer verkocht voor *f* 1000 (AM nr. 108a).

+Een huis in de Jonkerstraat

+ Op 1 september 1705 stond Gritie Adriaans haar huisje in het Swartebijlsteegje af aan het Maagdenhuis tegen een lijfrentebrief van *f* 110 per jaar. De achtste penning van de huurwaarde was *f* 10. In 1726 werd het huisje voor *f* 3100 verkocht aan Cornelis Stekelbos (AM nr. 108a).

+Het huis in de Zwarte Bijlsteeg

+ In 1705 werd een huis in de Handboogstraat aan de drie rooms-katholieke gestichten geschonken tegen een lijfrente van *f* 82. Het huis dat op *f* 4100 werd getaxeerd kwam aan het Maagdenhuis. De achtste penning was *f* 25. In 1738 werd het huis, wijk 27, nr. 3970, in het nieuwe grootboek opgenomen voor *f* 5000. De honderdste penning bedroeg *f* 25, doch werd na ca. 1740 verlaagd tot *f* 20:18. De twaalfde penning van de huurwaarde beliep *f* 28:3 (AM nr. 108ab).

+Het huis in de Handboogstraat

+ In 1708 liet Trijntie Abbink aan het weeshuis het halve eigendom van een pandje na dat achter de Oude Kerk was gelegen. De achtste penning voor dit halve huis bedroeg *f* 14. Reeds op 23 maart 1718 werd het weer verkocht. Het bracht *f* 1050 op (AM nr. 108ab).

+Een half huis achter de Oude Kerk

+ Belangrijker was het huis bij de Nes 'agter de groote Hal' dat Wilhelmina Raep in 1714 aan het Maagdenhuis naliet. Uit oudere brieven bleek dat het huis op 1 februari 1597 per executie was verkocht aan Cornelis Laurensz Hofflander (transport 9 mei 1597). De achtste penning was *f* 25. In het grootboek van 1738 werd dit huis, wijk 8, nr. 2011, gewaardeerd op *f* 2500; de honderdste penning bedroeg *f* 20:17, de twaalfde penning *f* 23:9. In 1742 was de tapper Chr. Kerkenaer hier gevestigd; zijn huur werd op *f* 250 geschat, doch bedroeg in werkelijkheid *f* 295. In 1787 werd het huis aangeduid als staande achter de Groote Hal, het derde van de Nes, hetgeen overeenkomt met het huis dat na 1875 genummerd was St. Pietersteeg 5. De huur was toen *f* 264 per jaar. Op 15

+Het huis St. Pietersteeg 5

april 1799 werd het huis geveild en ging het voor *f* 1278 over in het bezit van Jan Roone (AM nr. 102c, nr. 108b, nr. 344; Old).

De groei van het huizenbezit in de periode van 1715 tot 1745

Er is geen periode in de geschiedenis van het Maagdenhuis waarin zoveel activiteit op het gebied van het huizenbezit heerste als deze. De huizen konden nu op naam van het gesticht worden aanvaard, waarbij tevens het verkopen van huizen eenvoudiger werd. In deze periode werden veel huizen aan het Maagdenhuis nagelaten. Het vertrouwen in het huizenbezit in de stad moet groot zijn geweest, de regenten gingen er zelfs toe over een aantal belangrijke beleggingspercelen voor het weeshuis te kopen. Na ca. 1745 komt er een eind aan deze bloeiperiode, het huizenbezit breidt zich daarna nauwelijks meer uit. In 1715 werd eindelijk vastgesteld dat het placcaat van 1655, waarbij het verboden werd aan rooms-katholieke instellingen schenkingen en makingen te doen, niet van toepassing was op de drie katholieke gestichten van liefdadigheid te Amsterdam. Dit betekende dat de regenten voortaan op naam van het gesticht huizen konden aanvaarden en verkopen (Rijc 114).

⁺ Nu waren er reeds voor 1715 panden verkocht, maar dit waren huisjes die men reeds voor 1655 verkregen had. Zo werd in 1694 het bezit in de Amstelstraat afgestoten, in 1702 het huisje in de St. Pieterstraat en in 1709 het pandje in de Spaarpotsteeg. Na 1715 kon men de huizen die men erfde en die te slecht waren om te houden, verkopen. Meestal deed men dit niet direct doch wachtte daar enkele jaren mee. Bovendien deed men ook enkele slechte pandjes uit de periode 1655-1715 van de hand.

⁺De verkoop van een aantal panden

De redenen tot verkoop waren van tweeërlei aard. In de eerste plaats verkocht men de huisjes die zo oud en slecht waren dat ze veel onderhoud vroegen, in de tweede plaats werden zo nu en dan panden verkocht waarvoor men door bijzondere omstandigheden een goede prijs kon maken. Reeds in 1715 werden twee huisjes in 't Louwenpoortie’ geabandonneerd omdat de honderdste en de achtste penning van ettelijke jaren niet betaald waren. In 1717 werd het huis aan de Keizersgracht verkocht omdat men er een goede prijs voor kon maken. In 1718 deed men de helft van het huis achter de Oude Kerk, die men drie jaar tevoren verkregen had, van de hand. In 1720 werd het huis in de Jonkerstraat verkocht en de beide huisjes in de Foeliestraat die men in 1717 geërfd had. In 1723 werd de helft van het huis aan de Leidse gracht verkocht, die het weeshuis drie jaar tevoren geërfd had. Een half huisje dat men te Haarlem bezat werd eveneens opgeruimd tegen de achterstallige belasting. Daarna volgden drie objecten die men vermoedelijk verkocht heeft omdat er een goede prijs voor te maken viel. In 1725 werd het huisje in 't Swartebijlsteegje verkocht voor *f* 3100; in 1727 de twee panden in de Jonge Roelensteeg voor *f* 7500 en in 1732 het huis aan het Singel voor *f* 10500. Daarna komen er een tijdlang geen verkopen meer voor. Men had zich ontdaan van een aantal moeilijke gevallen en men had van de gunstige periode van ca. 1720-1735 gebruik gemaakt om een aantal huizen te verkopen boven de waarde waarvoor zij te boek stonden. In totaal hadden deze verkopen *f* 37150 opgeleverd.

⁺ In de periode van 1715 tot 1745 erfde het Maagdenhuis uitzonderlijk veel panden. Verscheiden erfenissen omvatten meer dan een pand, zodat er meer dan 20 percelen bijkwamen. Dit is vermoedelijk meer dan in het tijdvak van 1570-1715 werd verkregen en ook meer dan de eeuw daarop zou opbrengen. Het is opvallend dat het Maagdenhuis steeds bedacht werd met huizen in de stad. Boerderijen werden

⁺Vele nieuwe panden door erflating verkregen

niet aan het gesticht nagelaten. Eenmaal kreeg het weeshuis enkele pakhuizen toebedeeld, doch ook deze[+] beleggingsvorm schijnen de erflaters voor het gesticht minder geschikt geacht te hebben, de huurinkomsten uit pakhuizen vloeiden vaak onregelmatiger dan die uit woonhuizen. Het is niet onwaarschijnlijk dat pakhuizen en landerijen meer beleggingsobjecten waren voor de zeer gegoeden, die uiteraard het Maagdenhuis veelal bedachten doch nimmer hun hele vermogen aan de drie rooms-katholieke instellingen nalieten. Het huizenbezit in de stad moet in de periode 1725-1740 een bloeitijd hebben doorgemaakt. Er werden veel huizen nieuw opgetrokken, de prijzen van de huizen lagen hoog en men oordeelde woon- en winkelpanden een veilige belegging. De regenten van het Maagdenhuis konden zich aan deze algemene bouwwoede niet onttrekken. Bovendien zal de actieve makelaar en metselaarsbaas Cornelis Knijff, die de zaken van het[+] weeshuis behartigde, wel de nodige invloed hebben uitgeoefend. In de jaren 1732-1735

[+] *Geen landerijen, enkele pakhuizen*

[+] *Belangrijke aankopen*

wist Knijff de regenten drie door hem gebouwde huizen te verkopen, bovendien werd een huis in de Kalverstraat toen van een nieuwe gevel voorzien. Tevens werd in 1737 een huis op de Kalkmarkt gekocht dat door Leendert Knijff ingrijpend werd verbeterd. De vier nieuw-gekochte huizen hadden in totaal *f* 77320 gevergd. Deze huizen kostten bijna *f* 20000 per stuk. Het waren alle vier woonhuizen van drie vensterassen breed, met gesloten gevels. Zij werden als geheel verhuurd, elk voor ca. *f* 900 per jaar. Zij vormden de kostbaarste huizen met de hoogste huuropbrengsten uit het bezit van het Maagdenhuis (afb. 245-251).

In 1737 werden bovendien nog vier huizen naast het weeshuis gekocht. Daardoor kwam het totaal bedrag van aankopen in deze periode boven de ton te liggen. Er werd aan deze laatste huizen niets verbeterd, zij dienden dan ook hoofdzakelijk om uitbreiding van het gesticht in de toekomst mogelijk te maken. Deze aankoop wees zowel op de ruime middelen waarover het weeshuis toen kon beschikken als op vertrouwen in de toekomst (afb. 7).

+Het grootboek van 1738

+ De grote veranderingen in het bezit maakten het noodzakelijk dat een nieuw grootboek werd ingericht, hetgeen in 1738 geschiedde door de regent Jacobus Vennecool, die de zaken de huizen betreffende behandelde. Men nam deze gelegenheid te baat om de huizen die voor 1730 verkregen waren een hogere boekwaarde te geven. In een kapitaaloverzicht van 1738 schrijft Vennecool bij deze huizengroep: ‘Alzoo de taxatie van alle de voorgemelde huijzen, op de voorige Belance, defectueus waeren gesteld, daerom zijn deselve alhier verandert, doch niet gebragt tot die waerden, als die bij verkoop tegenwoordig, wel soude importeeren’ (AM nr. 113).

+Te hoge waardering van het huizenbezit

+ De nieuwe prijzen waren te hoog gegrepen. Nooit is een pand verkocht tegen de waarde die het grootboek van 1738 aangaf. Toch bleven de regenten nog een aantal jaren zich te hoge voorstellingen van de waarde van hun huizen maken. Hoeveel zij daarbij soms boven de marktwaarde zaten, leert het volgende voorbeeld. Het huis Heisteeg 9, op de hoek van de Herengracht, werd in 1712 door Willem Roest gekocht voor *f* 5500. Toen hij het in 1741 aan het Maagdenhuis schonk, kwam het voor *f* 9000 te boek te staan. Op de veiling in 1755 bracht het echter *f* 4800 op. Het Grachtenboek van Caspar Philips wijst uit dat het huis van 1755 behoudens enkele kleine moderniseringen nog hetzelfde pand moet zijn geweest als dat van 1712. Het grootboek van 1738 en volgende jaren toont meer voorbeelden van prijzen die bijna twee maal zo hoog waren als wat de huizen kort ervoor en kort erna waard waren.

+De dalende belangstelling voor huizen

+ De vraag waarom het optimisme over het huizenbezit omstreeks 1740 geleidelijk is gaan dalen is aan de hand van de administratie van het weeshuis enigszins te beantwoorden. Tussen 1738 en 1742 zijn de huren van de duurste huizen wat teruggelopen. Het huis op de Kalkmarkt en de beide huizen op het Rokin doen in 1738 ieder *f* 900 aan huur, in 1742 blijven zij gemiddeld iets onder de *f* 800. Het is mogelijk dat in de stad in korte tijd te veel van dit soort huizen gebouwd waren.

Een ander aspect is de toenemende belasting op huizen. Na 1733 werd jaarlijks de honderdste penning van de waarde van het huis en de twaalfde penning van de huurwaarde gevorderd. Beide bedragen ontliepen elkaar weinig en zijn later aan elkaar gelijk gemaakt. Al waren de taxaties niet met de hoge prijzen van 1725-1745 meegegaan, zij slokten toch bijna een zesde deel van de inkomsten op. Ook op het gebied van pakhuizen was er wellicht te veel aanbod; in 1739 stonden de pakhuizen die het weeshuis bezat op het Prinseneiland gedeeltelijk leeg, van welke gelegenheid men gebruik maakte om ze op te knappen.

De andere inzichten in de waardering van huizen hebben er niet toe geleid dat er verandering in de boekwaarde werd aangebracht. Tot 1797 hield men de waarden die het grootboek van 1738 aangaf aan (AM nr. 253). De houding tegenover het huizenbezit was echter fundamenteel veranderd. Men kocht er niet meer bij en men knapte er minder aan op. Van het steeds groeiende vermogen ging het huizenbezit geleidelijk een minder belangrijk deel vormen. In 1738 werd de waarde van de verhuurde huizen op vrijwel *f* 220000 geschat; de huuropbrengst was *f* 11000 per jaar (AM nr. 108b). Hierop werd ca. *f* 700 betaald voor de honderdste penning en eenzelfde bedrag aan de twaalfde penning. Daarbij kwamen tevens de hoge kosten van het onderhoud en het vele werk dat dit bezit meebracht. Bovendien was er het risico van brand waartegen men niet verzekerd was. Geleidelijk gingen de regenten de voorkeur aan obligaties geven. Thans zullen wij de in deze periode nieuw verworven panden nader bekijken.

+ In 1717 erfde het Maagdenhuis twee huisjes in de Foeliestraat afkomstig van het begijntje Anna van der Sluijs. Reeds in 1720 werden deze pandjes weer verkocht; voor *f* 3700 kwamen zij in het bezit van Frederik Wittebol en Mattheus Moij (AM nr. 108a).

+Twee huisjes in de Foeliestraat

+ Belangrijker was het brede huis aan de Nieuwezijds Achterburgwal, thans Spuistraat 129-131, dat het Maagdenhuis in 1720 verkreeg (afb. 262). De oudere geschiedenis van dit omstreeks 1600 gebouwde pand is bekend. Op 17 augustus droeg Lourens Bicker een huis op deze plaats over aan Anthonis Smijters. Het grensde aan de noordzijde aan de bakker In den Gulden Ring die in het hoekhuis met de Molsteeg woonde en aan de zuidzijde aan Gerardt Wolffertszn, wiens huis in 1627 bij de brouwerij de Hooiberg werd getrokken. Waarschijnlijk heeft Smijters het thans nog bestaande huis Spuistraat 129-131 laten bouwen. Anthonis Smijters was afkomstig uit Antwerpen, hij oefende het beroep van Franse schoolmeester uit en hield in het vermoedelijk door hem nieuwgebouwde huis een kostschool. Op 22 november 1599 trad hij te zamen met de huistimmerman Jan Hendrixzn als borg op (GAA RB 13, 150V). Op 29 september 1604 werd hij ingeschreven als poorter. In 1620 is Anthonis Smijters aan Jan Gras, de broer van zijn overleden vrouw Marie Gras, *f* 7700 schuldig voor de helft van de waarde van de huizen die hij en zijn vrouw gezamenlijk bezaten. Hiertoe behoorden het huis Spuistraat 129-131, het huis de Gulden Mol op de zuiderhoek van de Molsteeg en de Nieuwezijds Voorburgwal, en een huis in de Molsteeg (GAA SK 22, 145).

+Het huis Spuistraat 129-131

Het kohier van 1632 vermeldt op deze plaats Jacob Codde. Zijn dochter Anna huwde in 1655 met Michiel de Witte, die van 1669 tot 1686 regent van het Maagdenhuis was. Diens zuster Catharina Witte stierf in 1720 hoogbejaard en liet het toen reeds in twee panden gesplitste huis na aan het Maagdenhuis. Op het moment dat de regenten het pand aanvaardden was het linkerdeel verhuurd aan Joris Abrahamsz voor *f* 175, het rechterdeel aan Allard Aaltsz voor *f* 240 en 'de wooninge oft het huijs onder het voorenstaende' aan Geertruijd Brouwers voor *f* 80. Het rechterdeel liep verder door naar achteren en was in het bezit van een apart verhuurde woonkelder. Het gehele pand werd in 1720 op *f* 5300 waarde geschat. In het grootboek van 1738 werd het linkerdeel op *f* 3800 gesteld en het rechterstuk op *f* 7500 (AM nr. 108b).

De zuidelijke of rechterhelft, wijk 23, nr. 2722, was het grootste, de aanslag voor de honderdste penning was *f* 32:18, voor de twaalfde penning *f* 37. In 1742 woonde hier de boekdrukker Allard Aalst met een geschatte huur van *f* 250 en een inwoner die *f* 140 huur betaalde (Old). In werkelijkheid betaalde Aalst toen *f* 435 huur aan het Maagdenhuis (AM nr. 112). Het kleinere linkerdeel, wijk 23, nr. 2723, werd voor de honderdste penning op *f* 18:15 gesteld en voor de twaalfde op *f* 21 (AM nr. 108b). In 1742 woonde hier de kleermaker H.v.d. Burg, wiens huur op *f* 125 was geschat (Old). Volgens de boekhouding van het Maagdenhuis betaalde hij echter *f* 210.

Gedurende de gehele achttiende eeuw kwam er geen verandering in deze huren. Het huishuurboek van 1787 wijst uit dat het rechterdeel *f* 350 per jaar deed. Het onderhuis bracht toen *f* 108 per jaar op. Het kleinere linkerhuis deed in 1787 *f* 224 huur per jaar. Op 10 maart 1800 werden de beide panden geveild. Het linkerhuis werd voor *f* 1125 eigendom van Jan Hendrik Hane, de rechterhelft kwam voor *f* 1525 in handen van Lambertus Schipper, Ernst Hendrik Nieuwesteede en J.P. Meulman (AM nr. 108ab, nr. 102c).

+ Minder belangrijk was het halve huis op de Leidse gracht bij de Baangracht gelegen, dat het weeshuis in 1720 erfde van N. Potgieter. Op 21 juli 1723 werd het voor *f* 1250 verkocht aan Jan Krul (AM nr. 108a).

+Een half huis op de Leidse gracht

+ In 1724 erfde het Maagdenhuis een pand, het Ossehoofd, in de Kalverstraat, na 1875 nr. 116. De oudere eigendomsbewijzen van dit huis bleven in het archief van het weeshuis bewaard (AM nr. 308). Op 3 september 1552 verkocht Lambert Pieterszn het huis aan de schoenmaker Jacob Janszn. Het huis was nauw verbonden met het perceel aan de noordzijde dat eigendom van Lambert Pieterszn bleef. Er was een gemeenschappelijke goot en aan de achterzijde grepen de eigendommen op ingewikkelde wijze in elkaar. Het huis aan de zuidzijde, thans Kalverstraat 118, behoorde in 1552 aan Wijnant Janszn Weche, later kwam het in het bezit van Joost Janszn Bilhamer. Deze laatste sloot twee contracten af over de erfscheiding met zijn buren uit het Ossehoofd. In 1570 met de schoenmaker Jacob Janszn (Goetcoop), waarbij hij zich zelf Joost Janszn beeldesnijder noemde. In 1583 werd een uitvoerig contract gesloten met Brechte Symens, de weduwe van Jacob Goetcoop. Dit contract werd opgesteld in haar huis door een notaris. Haar

+Het pand Kalverstraat 116, het Ossehoofd

buurman werd aangeduid als ‘Joost Jansz beeltsnijder ende lantmeter deeser stede Amstelredam’. Getuigen waren Henderik Corneliszn alias Goijer en Jan Bruijn timmerman.

Op 12 november 1624 verkochten de broers Jacob en Thonis Gerritsz Plemp de helft van het huis ‘genaemt het Ossenhooft’ aan Jacob Janszn Goetcoop, die de andere helft reeds bezat en in het huis woonde. In het kohier van 1632 komt hij voor als Jacob Janszn schoenmaker. Hij moet het huis nog geruime tijd bezeten hebben. In 1675 is het pand echter eigendom van Jan Volkaertszn Oli. Op 16 februari 1677 verkocht de notaris Johannes Oli het huis aan Maria van Bourgongien, ‘bejaarde dogter’. Van deze moet het vererft zijn op Margaretha van Bourgonje, die gehuwd was met de architect Steven Vennekool.

Toen Margaretha van Bourgonje na de dood van haar man een testament opstelde bij notaris Meerhout op 22 januari 1720, woonde zij op de Keizersgracht bij de Utrechtse straat. Het huis in de Kalverstraat vermaakte zij aan het Maagdenhuis, onder voorwaarde dat aan twee personen een lijfrente van elk *f* 50 zou worden uitgekeerd. Na haar dood in 1724 werd het huis aan het weeshuis overgedragen en voor de collaterale successie op *f* 4000 getaxeerd. Het huis, wijk 26, nr. 3522, werd na 1733 aangeslagen voor de honderdste penning voor *f* 29:3, de twaalfde penning was *f* 32:16. Het huis zal vrij oud geweest zijn. In 1733 werd er voor bijna *f* 8000 aan opgeknapt (blz. 219). Met ingang van 1740 werd de honderdste penning verhoogd tot *f* 58:6 (AM nr. 108b). Tot 1738 was het verhuurd aan een apotheker. In 1742 blijkt het verhuurd aan de tinnegieter Fred.

Coelman, de huur wordt dan op *f* 700 getaxeerd (Old). Uit de administratie van het Maagdenhuis blijkt dit *f* 750 te zijn geweest (AM nr. 112). Deze firma bleef lange tijd in dit pand gevestigd. In het archief van het Maagdenhuis bleef nog een plan tot het bouwen van een nieuw pakhuis aan de Begijnensloot bewaard dat uit 1876 dateert en door P.H. Coelewij werd vervaardigd. Het huis werd eerst na 1900 verkocht en in 1931 gesloopt, de geveltop werd opnieuw gebruikt bij het huis Anjelierstraat 23 (OA 10 1958 245) (afb. 247).

+De nalatenschap van Maria Slabberaan

+ In 1728 stierf Maria Slabberaan, de weduwe van de makelaar Pieter Blok. Zij liet een aantal huizen na aan de drie rooms-katholieke gestichten. Het Maagdenhuis kreeg hierdoor een drietal pakhuizen in bezit.

+De pakhuizen op het Prinseneiland en aan de Teertuinen

Het pakhuis het Oijevaersnest met de loods 't Grauwe Block ertegenover bevond zich op het Prinseneiland. Pieter Blok had het erf van dit pakhuis op 1 oktober 1685 gekocht van de teerkoper Adriaan Looman. Naast dit pakhuis stond het pakhuis 't Witte Block, met de erbij behorende loods 't Groene Block. Dit erf had Pieter Blok op 9 september+ 1670 gekocht van Daniel van Geel, Heer van Spanbroek. De pakhuizen lagen wijk 54, nrs. 2531 en 2532. De honderdste penning was in 1733 op *f* 39:15 gesteld, de twaalfde penning van de huur op *f* 44:14. Het moet een slechte tijd geweest zijn om pakhuizen te verhuren want in 1739 werd de honderdste penning verlaagd tot *f* 25:1. In het grootboek van 1738 werd de waarde van elk van beide pakhuizen gesteld op *f* 11000.

Het derde pakhuis droeg de naam 't Goude Block. Het lag aan het einde van de Teertuinen, op de hoek van de Brouwerstraat. Achter aan het pakhuis lag in de Brouwerstraat een huisje dat erbij hoorde. Het erf van het pakhuis was op 25 augustus 1657 eigendom geworden van Pieter Jasperszn Blokemaker. Op 27 november 1692 was het door diens erfgenamen aan Pieter Blok verkocht. Het huisje erachter had Pieter Blok op 14 januari 1698 van Jacob Andriesz overgenomen. Dit bezit kreeg in het kohier van 1733 het nummer wijk 54, nr. 2561. De honderdste penning was slechts *f* 5. In het grootboek van 1738 werd dit bezit *f* 3000 waard geacht (AM nr. 108b).

Het verhuren van pakhuizen was veel wisselvalliger dan bij woonhuizen. In de meeste huuropgaven neemt men het gemiddelde van acht jaar. In 1738 was dit voor het eerstgenoemde pakhuis *f* 694, voor het tweede *f* 674 en voor het derde *f* 134 (AM nr. 113). De pakhuizen waren in het beheer bij de timmerman-makelaar Herman Wiggelaar, die ook voor de verhuring en het innen van de huur zorgdroeg. Het Maagdenhuis heeft hierin geen verandering gebracht. De pakhuizen bleven een aparte groep in het huizenbezit.

Alle pakhuizen van Maria Slabberaan werden 10 november 1808 geveild. Het Oijevaarsnest bracht *f* 3000 op en werd eigendom van IJ. Portielje. Het Witte Blok kwam voor *f* 3300 in het bezit van W.J. van Brienen. Het Gouden Blok ging voor *f* 1025 naar J.S. Schüsler (AM nr. 102d).

+De nalatenschap van Agatha van Muijen

+ In 1731 overleed Agatha van Muijen die de drie katholieke gestichten reeds in 1702 tot haar erven had benoemd. Bij de verdeling van de erfenis, die uit een aantal panden bestond, kreeg het Maagdenhuis de twee huizen aan het 's-Gravenhekje, thans nr. 5 en 6, toebedeeld. Verwezen wordt in het grootboek naar een oudere overdracht van 20 juni 1613, waarbij de houtkoper Gerrit Sijmonsz het erf en de wal waarop later de panden 's-Gravenhekje 4, 5 en 6 gebouwd zouden worden, overdroeg aan de scheeptimmerman Jan Sijmonsz.

+Het huis 's-Gravenhekje 6

+ Het grootste huis lag op de hoek van de Rapenburgerstraat. In het grootboek van 1738 was het huis, wijk 16, nr. 5, opgenomen voor *f* 10000, de honderdste penning bedroeg *f* 33:13, de twaalfde penning *f* 37:6. In 1742 was het huis verhuurd aan Thom. Ploos van Amstel en werd de huur op *f* 400 geschat. In werkelijkheid beliep de huur *f* 530 per jaar (AM nr. 108b, nr. 112; Old).

Aan het eind van de achttiende eeuw bedroeg de huur *f* 720 per jaar. In 1796 werd het huis verbouwd zodat het uit twee woningen bestond. De eerste woning doet dan *f* 500 huur, de nieuw aangelegde woning *f* 250 huur per jaar (AM nr. 343). Bij deze verbouwing heeft het huis een nieuwe voorgevel gekregen. De vier vensters brede gevel werd bekroond door een grote klokvormige geveltop van zeer eenvoudige detaillering (afb. 254). Op 12 maart 1884 besloten de regenten de wallen tegenover het hoekhuis 's-Gravenhekje-Rapenburgerstraat gelegen voor *f* 7500 te verkopen (AM nr. 1j). In 1887 is het huis, dat toen geen eigendom meer was van het weeshuis, met een verdieping verhoogd, waarbij de topgevel voor een rechte lijst heeft plaatsgemaakt (BWT).

+Het huis 's-Gravenhekje 5

+ Het huis naast het hoekhuis, 's-Gravenhekje 5, werd voor *f* 5700 in het grootboek van 1738 opgenomen. Het huis, wijk 16, nr. 4, werd voor de honderdste penning met *f* 26:13 aangeslagen, voor de twaalfde penning met *f* 30. In 1742 werd het bewoond door de renteniers Piet en Maria Verbeek, de huur die op *f* 320 werd geschat, bedroeg in werkelijkheid *f* 297.

Het huis 's-Gravenhekje 5 was een onderdeel van een breed, doch ondiep pand met een pilastergevel uit ca. 1650 die oorspronkelijk zes vensterassen breed was. Dit pand is mogelijk later in twee huizen gesplitst. Het gedeelte dat in het bezit van het Maagdenhuis is geweest is het enige dat de oorspronkelijke gevel bewaard heeft, het linkerdeel is in 1889 van een nieuwe gevel voorzien die ontworpen werd door architect W. Langhout (afb. 255).

+Het huis Nieuwezijds Voorburgwal 210

+ In 1732 gingen de regenten ertoe over een huis op de Nieuwezijds Voorburgwal (na 1875, nr. 210) aan te kopen uit het oogmerk van geldbelegging. Het was voor de eerste maal dat men dit deed en het huis was van een beter gehalte dan de huizen die men geërfd had. Het was het duurste huis dat men bezat. Dit huis was afkomstig van de familie de Kies van Wissen. Na het overlijden van Adriaan de Kies van Wissen werd het huis op 31 januari 1732 eigendom van de makelaar Cornelis Knijff. Waarschijnlijk heeft deze het huis opnieuw opgetrokken. Op 1 juli 1732 werd dit vernieuwde huis voor *f* 12000 eigendom van het Maagdenhuis. Daarbij werd nog *f* 2000 betaald voor 'behangsels en cieraden'. Met de helft van de overdrachtskosten kwam de prijs op *f* 14249, voor welk bedrag het in het grootboek van 1738 werd ingeschreven. Het huis, wijk 24, nr. 2917, had een aanslag voor de honderdste penning van *f* 47:15 en voor de twaalfde penning van *f* 53:14. Het bracht *f* 800 aan huur op. In 1742 woonde er de azijnmaker P.v.d. Wal met een huurtaxatie van *f* 575 (AM nr. 108b; Old). Het huis bleef lang eigendom van het Maagdenhuis. Het werd gesloopt in 1894 bij de aanleg van de Paleisstraat. Omstreeks het midden van de negentiende eeuw, toen het huis nog eigendom van het Maagdenhuis was, werd de topgevel vervangen door een houten kroonlijst (afb. 256).

+ In 1733 wist Cornelis Knijff weer een door hem gebouwd pand aan het Maagdenhuis te slijten. Op 20 maart 1732 werd een oud huis op het Rokin, wijk 27, nr. 3835, eigendom van Cornelis Knijff en de timmerlieden Pieter Moock senior en junior. Het huis was voordien lang in handen van één familie geweest. Toen het op 10 april 1606 per executie verkocht werd was het eigendom geworden van de olieslager Claes Jacobszn Smit. Het waren diens erfgenamen die het in 1732 aan genoemde bouwondernemers verkochten. Bij de overdracht van 20 maart 1732 werd het als volgt omschreven: 'twee huijsen met een achterhuijsje (zijnde voordeezen geweest een huijs met een Olijslagerije daarachter) en derzelver erve staande en leggende op den Amstel nu genaamd het Rokin, tusschen de Catersteeg en St. Jorissteeg. Belend van ouds Willem Monix en Jan

+*De huizen Rokin 154-156*

Bruijn met twee wooningen onder een dak aan de noordzijde en Hendrik Claas Houtcoper aan de zuijdzijde'. Aan de achterzijde grensde het perceel voor een deel aan een gemene gang.

Cornelis Knijff en vader en zoon Mook braken het oude huis af en bouwden ter plaatse twee nieuwe. Een van deze huizen verkochten zij op 3 september 1733 aan de regenten voor *f* 16000. Om de overdrachtskosten laag te houden werd ook hier een bedrag van *f* 4500 apart in rekening gebracht voor 'verdere aftimmering en cieraden'. Alles bij elkaar kostte het huis *f* 20782, voor welk bedrag het in het grootboek van 1738 werd ingeschreven. Enkele jaren later, op 22 november 1735, kochten de regenten van de bouwers het tweede huis aan voor hetzelfde bedrag als zij voor het eerste huis betaald hadden. Na de verbouwing werd de honderdste penning van elk huis gesteld op *f* 58:6 en de twaalfde penning op *f* 65:12 (AM nr. 108b).

In 1742 woonden in het eerste huis, Maria Hester en Sara van Lennep, die als rentenier werden aangeduid, in het tweede woonde de koopman Thom. Klock. Beide huizen waren op *f* 700 huur geschat. De administratie van het Maagdenhuis geeft Juffrouw van Lennep en de heer Cloek aan, beiden met een huur van *f* 825 (AM nr. 112).

Het waren de huizen uit het bezit van het Maagdenhuis die de hoogste huur opbrachten. De huizen, na 1875 genummerd Rokin 154 en 156, zijn tot ver in de negentiende eeuw eigendom van het Maagdenhuis gebleven.

+De verbouwing van de Kalverstraat 116

+ Het kwam heel zelden voor dat de regenten van het Maagdenhuis opdracht gaven een huurhuis uit hun bezit ingrijpend te vernieuwen. In deze korte periode waarin ook nieuwe huizen werden aangekocht werd een huis uit het bezit van het Maagdenhuis ingrijpend verbouwd. In 1733/34 werd het huis Kalverstraat 116, dat sinds 1724 in het bezit van het Maagdenhuis was, gemoderniseerd. Een overzicht van de uitgaven 'gedaan aan het nieuwe huijs en pakhuijs in de Kalverstraat int jaar 1733 en 1734' bleef bewaard (AM nr. 308). De totale bouwkosten bedroegen *f* 7922; zij werden voldaan aan de metselaar Cornelis Knijff die kennelijk de leiding van het werk had en ook de andere vaklieden betaalde. Op zijn rekening zijn echter de afzonderlijke posten toegelicht. De kosten van het metselwerk en de steen bedroegen *f* 2914. De uitgaven aan de timmerman Bijlevelt en de houthandelaren beliepen te zamen *f* 2815. Een groot deel van het huis werd van de grond af nieuw, blijkens de *f* 155 die aan de heibaas betaald werden. Dat een deel behouden bleef en omhoog werd gebracht of rechtgezet bewijst de post van *f* 21 voor de vijzelaar. Verder kreeg de steenhouwer Hendrik Pantel *f* 382; de schilder Gerrit van der Korff *f* 173; de glazenmaker Dirk Kan *f* 198 en 'Van Seventer voor de spiegel en snijwerk *f* 50'.

In 1931 werd het huis Kalverstraat 116 gesloopt. Later werd de bewaard gebleven geveltop weer toegepast bij het nieuwgebouwde huis Anjelierstraat 23 (OA 10 1958 245) (afb. 247).

+De nalatenschap van Willem Cramer

+ Willem Cramer, die op 18 oktober 1734 stierf, liet het Maagdenhuis twee panden na. Het eerste lag buiten de Utrechtse Poort op de Amstel tussen het Kuijpers- en het Rustenwerckspad. Hij had dit bezit op 22 februari 1718 gekocht. In het grootboek van 1738 werd het huis *f* 2000 waard geoordeeld. Er moest per jaar *f* 15 verponding op betaald worden. Het huis moet reeds voor 1797 verkocht zijn.

+Het huis Haarlemmerstraat 101

+ Het tweede huis was gelegen in de Haarlemmerstraat (thans nr. 101). Het was het vijfde huis van de Brouwerstraat, wijk 52, nr. 1574; de honderdste penning was *f* 28, de twaalfde penning bedroeg *f* 31:10. In het grootboek van 1738 werd het huis *f* 5000 waard geoordeeld. In 1742 hield de Wed. Lenards er een koffiewinkel, waarvan de huur op *f* 250 was geschat, in werkelijkheid was de huur *f* 336. Willem

Cramer had het huis op 21 februari 1719 verworven, een eerdere overdracht had plaatsgevonden op 6 februari 1670 (AM nr. 108b, nr. 112; Old). Het huis is tot ver in de negentiende eeuw eigendom van het Maagdenhuis gebleven.

+ In 1735 erfde het Maagdenhuis een pand in de Prinsenhofsteeg als legaat van Cornelia van Delve, onder voorwaarde dat Martin van Lier en Frederick Bakker nog twintig jaar na haar overlijden voor *f* 300 per jaar het huis zouden mogen bewonen. Cornelia van Delve had het huis op 5 februari 1705 van Hendrick van Lottum gekocht. Een eerdere overdracht had op 20 juni 1688 plaatsgevonden. In 1733 werd dit huis, wijk 9, nr. 2439, belast met aan de honderdste penning *f* 16:13 en aan de twaalfde penning *f* 18:15. In het grootboek van 1738 werd de waarde gesteld op *f* 5000 (AM nr. 108b). In 1742 wordt als huurder vermeld Maarten van Lier, convooilooper, met een huurtaxatie van *f* 200 (Old).

+*Het huis Prinsenhofsteeg*

Volgens de administratie van het Maagdenhuis bedroeg de huur in dat jaar *f* 275 (AM nr. 112). Het huisje werd in 1786 in publieke veiling verkocht aan Jurriaen Keulenaar voor *f* 2995 (AM nr. 102c).

+ In 1736 erfde het Maagdenhuis de helft in een huis in de Korsjespoortsteeg (na 1875: nr. 20) die toebehoord had aan Joost Bierman. Deze helft was belast met een vruchtgebruik voor Dina de Bois en werd door de executeur testamentair beheerd. Nadat het vruchtgebruik was beëindigd verkochten de regenten op 6 december 1747 de helft die het Maagdenhuis toekwam, zodat zij nooit het beheer over dit huis gevoerd hebben (AM nr. 108b).

+Het huis Korsjespoortsteeg 20

+ Op 27 februari 1737 vond de overdracht plaats aan het Maagdenhuis van vier percelen die naast het gebouw aan het Spui gelegen waren en afkomstig waren van de familie De Kies van Wissen. Voor deze groep huizen werd *f* 23900 betaald. Hoewel zij waarschijnlijk gekocht zijn om een uitbreiding van het gebouw in de toekomst mogelijk te maken, hebben deze huizen tot aan de afbraak in 1784 als verhuurde panden het weeshuis inkomen verschaft (blz. 28).

+De aankoop van de huizen naast het Maagdenhuis

+ Het huis aan de Kalkmarkt, dat het kostbaarste beleggingspand van het Maagdenhuis zou worden, moet gebouwd zijn kort nadat het Nieuwe Waalseiland in 1645 was aangelegd. Op 2 april 1658 werd het huis bij willig decreet voor *f* 14000 verkocht door Dirck Gerritsz Ruijtenburgh aan Pieter van Braeckel, commandeur in dienst van de admiraliteit te Amsterdam. Het werd omschreven als ‘daer Ruijtenburch inde gevel staet’. Op 1 februari 1675 werd een derde deel van dit huis per executie verkocht. Het was afkomstig van Cornelis Midlij en ging voor *f* 3200 over naar de makelaar Harmen van Paenburgh. Het werd omschreven als: ‘daer Ruijtenburch in de gevel staet en het Victuaille schip uijthangt’. Achter het huis bevond zich een ‘somerhuijsgen’ dat de muren van de belendingen bij gedogen gebruikte. Het huis zelf had vrije muren, op het achtererf waren houten schuttingen.

+Het huis Kalkmarkt 8

Op 3 juni 1684 kon Harmen van Paenburgh weer een derde gedeelte van het huis kopen van Cornelis van Braeckel, kapitein bij de Admiraliteit van Rotterdam. Het laatste gedeelte van het huis heeft Van Paenburgh gekregen door zijn vrouw Antonia van Brakel. Na de dood van dit echtpaar viel het eigendom van het huis opnieuw in drie delen uiteen. Deze werden weer verenigd door Joan George Boltz, een bewoner van het huis, die op 10 april 1726 een derde gedeelte kocht en op 13 september 1731 de twee ontbrekende derde gedeelten voor in totaal ca. *f* 15000. De koopsom van het laatste derde gedeelte bleef als kustingbrief op het huis staan, deze moest worden voldaan als een minderjarig kind van de verkopers groot geworden was. In een request aan schepenen van 6 september 1737, opgesteld door de notaris Jan Ardinois, worden de afspraken die bij de overdracht in 1731 gemaakt waren, uiteengezet. Daaruit vernemen we ‘vermits de oudheijt van het huijs en dat tegenswoordig seer nodige en swaere reparatie zouden moeten werden gedaen, als voor eerst aen de wal voor het huijs, ten anderen dat vermits het gantse voorhuijs en middelmuuren zijn doorgesakt in de kelder, nieuwe balken zouden moeten worden gelegt, en eijndelijk dat een zeer kostbaere waterlosing off riool zoude moeten werden gemaekt en mitsdien seer veele lasten en reparatien bijgevolge van tijt daer aen zoude moeten geschieden’. Toen Boltz zich gedwongen zag in 1737 de kusting af te lossen verkocht hij het huis. Waarschijnlijk had hij al veel aan het huis hersteld want hij kreeg er meer voor dan hij betaald had.

Mogelijk zijn de herstellingen door Cornelis Knijff uitgevoerd en heeft deze het Maagdenhuis opmerkzaam gemaakt op deze bijzondere koop. Vermoedelijk heeft Boltz de riolering gemaakt, de balklaag van de kelder vernieuwd, de indeling op de

begane grond veranderd en in plaats van het zomerhuisje een beter achterhuis opgetrokken.

Nadat het Maagdenhuis het pand op 30 augustus 1737 voor *f* 18000 van Boltz gekocht had werd de verbetering voortgezet. De metselaar Leendert Knijff ontving *f* 3987 ‘weegens een nieuwe geevel en verdere milioratien, in den jaare 1738 gemaakt’. Op 3 juni 1739 kwam daar nog *f* 667 bij voor ‘arbeijdsloon, en verschot, tot het binnewerk’. Dit laatste bedrag is laag, het wijst erop dat binnen de zaak reeds voor het grootste deel klaar was zodat het Maagdenhuis niet veel anders gedaan zal hebben dan het afwerken, zoals het stucadoors- en behangerswerk. De werkzaamheden zullen zijn geschied onder het toezicht van Leendert Knijff, over wie ook de betalingen liepen.

De totale kosten van het huis beliepen *f* 22977. Het was het hoogste bedrag dat het weeshuis ooit voor een huis zou neertellen. Het is steeds het kostbaarste huis uit het

bezit gebleven. Het huis, wijk II, nr. 2844, werd voor de honderdste penning aangeslagen voor *f* 50, voor de twaalfde penning voor *f* 56:5 (AM nr. 108b). In 1742 werd het verhuurd aan de koopman Joh. Hovink, de huur werd op *f* 600 getaxeerd (Old). In werkelijkheid bedroeg de huur echter *f* 800 (AM nr. 112). Het huis, na 1875 Kalkmarkt 8, werd in 1954 door het Maagdenhuis verkocht aan de huurder de arts Jan Poppe Steegstra voor *f* 19500. Het huis heeft een zeventiende-eeuwse kap en balklagen. In de gang en voorkamer op de hoofdverdieping bleef het stucwerk van 1738 bewaard (afb. 248-251). De voorgevel van Leendert Knijff uit 1738 heeft omstreeks 1800 een vensterindeling van drie ruiten in de breedte gekregen. In het achterhuis is nog een aardige schoorsteen die ca. 1800 moet zijn geplaatst.

+ Op 12 september 1741 werd een huis op de hoek van de Heisteeg en de Herengracht door het echtpaar Willem Roest en Maria Bengevoord voor *f* 4500 overgedragen aan het Maagdenhuis, 'doch zijn de regenten, met de voorsz: Echtelieden op den 20e september 1741, veraccordeert, dat in de plaets, van de cooppeninge, sij Echtelieden, haar beijde leven, geduurende, soude genieten, de vrije wooninge, of alle de huuren, van dit huijs provenieerende'. De regenten zouden verder de kosten van de overdracht betalen en de belastingen in de toekomst voldoen en het huis onderhouden. Het huis werd in het grootboek van 1738 ingeschreven voor een waarde van *f* 9000. Het huis, wijk 29, nr. 4972, werd voor de honderdste penning aangeslagen voor *f* 29:3 en voor de twaalfde penning voor *f* 32:16 (AM nr. 108b). Willem Roest had het huis op 12 september 1710 gekocht voor *f* 5500 (Vie). In het kohier van 1742 blijkt Willem Roest nog in het huis te wonen en er een linnenwinkel te drijven, de huurwaarde wordt dan getaxeerd op *f* 350 (Old). Het was duidelijk dat Roest en zijn vrouw de vorm van overdracht aan het Maagdenhuis gekozen hadden boven een erfstelling om de collaterale successie te besparen. Lang hebben zij niet meer in het huis geleefd. In 1747 vestigde zich de uitgever en boekdrukker Theodorus Craijenschot er. Hij is een leverancier van het Maagdenhuis en geeft in 1786 de grote prent van het nieuwe gebouw uit. Wanneer het Maagdenhuis dit pand in november 1755 op de veiling brengt koopt Craijenschot het voor *f* 4800 (Vie).

+Het huis Heisteeg 9 - hoek Herengracht

+ In 1741 voelde het echtpaar Hendrik Hullekers en Elisabeth Rutten zijn einde naderen. Zij waren reeds lang van plan geweest hun bezit dat bestond uit drie huizen na te laten aan de drie katholieke gestichten. De regent Jacobus Vennecool, gewaarschuwd door een priester, bepraatte hen ook de vorm van overdracht te kiezen om het stadhuis te misleiden en de collaterale successie mis te lopen. Het echtpaar machtigde, op verzoek van Vennecool, de makelaar Leendert Knijff namens hen op te treden. De huizen lagen aan de Taksteeg, met een huis erachter aan de Osjessluis en een derde pand aan de Elandsgracht. Zij werden op 24 oktober 1741 op het Maagdenhuis getransporteerd voor *f* 7500. 'Alhoewel de bovengemelde opdragtbrief is spreekende van *f* 7500 als mede insgelijck de quitantie van deeze Echtelieden, soo is luijdende, soo is het egter, dat wij sijn veraccordeert, in manier als volgt;'. Deze overeenkomst hield in dat zolang beiden of een van beide echtgenoten nog leefde zij de beschikking zouden hebben over de beide bovenkamers van het huis in de Taksteeg en *f* 700 per jaar uitgekeerd zouden krijgen. In het grootboek van 1738 werden de huizen ingeschreven tegen een waarde van *f* 18000. Elisabeth Rutten stierf vlak nadat de overdracht van de huizen aan het Maagdenhuis had plaatsgevonden. Haar man Hendrik Hullekers drong er bij de regenten nog enkele malen op aan de afspraak na te komen en de beide andere katholieke instellingen hun deel te geven, hetgeen nimmer geschied is. Het Maagdenhuis behield de gehele erfenis aan zich, zeer tegen de zin der erflaters (AM nr. 321).

+Het geval Hullekers

[+] Het huis aan de Taksteeg (na 1875 vermoedelijk nr. 13), wijk 26, nr. 3490, was belast met een honderdste penning van *f* 27:2 en een twaalfde penning van *f* 30:10, alsmede met een precario van *f* 4 voor een uitgang op de Osjessluis. Het huis werd op *f* 12500 geschat. Op 21 november 1741 werd het huis voor *f* 500 per jaar verhuurd aan Frans Korte, behalve de voor- en achterkamer op de verdieping en de helft van de zolder, alsmede het ‘comtoirtie inde trap’ (AM nr. 108b). In 1742 treffen we hier de tapper Fr. Korte aan met een huurtaxatie van *f* 250 en de rentenier H. Hillekes, met een geschatte huur van *f* 75 (Old).

[+]Het huis in de Taksteeg

[+] Het huis aan de Osjessluis, wijk 26, nr. 3498, had een aanslag voor de honderdste penning van *f* 11:13 en voor de twaalfde penning van *f* 13:2. Er moest *f* 2 precario betaald worden wegens een ‘pothuis, en gebruik onder de stoep’. Het werd in het grootboek van

[+]Het huis aan de Osjessluis

1738 op *f* 2500 geschat en voor *f* 150 verhuurd. Het huis aan de Taksteeg en het achterhuis op de Osjessluis werden op 14 maart 1759 voor *f* 7678 verkocht aan Gerrit Maas (AM nr. 108b).

⁺ Het huis aan de zuidzijde van de Elandsgracht lag tussen de Prinsengracht en de eerste brug. Het was wijk 36, nr. 833 en kreeg een aanslag voor de honderdste penning van *f* 14:3 en voor de twaalfde penning van *f* 15:18. Het werd in het grootboek ingeschreven voor *f* 3000. Het huis bracht *f* 178 aan huur op (AM nr. 112). Deze huur bedroeg aan het eind van de achttiende eeuw *f* 190 (AM nr. 343). Op 10 maart 1800 werd ook dit huis geveild; het werd voor *f* 1575 eigendom van Fred. Willekes (AM nr. 102c).

⁺Het huis aan de Elandsgracht

⁺ Uit de erfenis van Ignatius Persijn erfden de drie katholieke gestichten in 1742 een huis op de Dam 'daar de Hond inde Pot in de gevel staat'. Het huis was wijk 23, nr. 2634; de honderdste penning beliep *f* 83:16. Het Maagdenhuis had recht op meer dan tweederde deel van dit pand. De regenten van de drie godshuizen hebben het huis laten veilen, waarna het Maagdenhuis *f* 8400 ontving. Oudere papieren van het huis tot 1587 toe, bleven in het archief van het Maagdenhuis achter (AM nr. 108b, nr. 302).

⁺'De hond in de pot' op de Dam

⁺ In 1743 werd een huis in de Lange Leidsedwarsstraat voor *f* 3000 overgedragen op het weeshuis. Het was afkomstig van Digna Buddingh. Het huis was wijk 56, nr. 3546; de honderdste penning bedroeg *f* 15:7. Dit huis werd in november 1755 geveild, het werd voor *f* 1025 eigendom van Balth. Lawarde (AM nr. 108b).

⁺Een huis in de Lange Leidsedwarsstraat

Het huizenbezit in de periode van 1745 tot 1800

In 1745 bezat het Maagdenhuis twee en dertig verhuurde panden, die voor ongeveer *f* 250000 te boek stonden en die een huur opleverden van ca. *f* 12000 per jaar. De boekwaarde van de huizen was te hoog; men heeft er geen verandering in aangebracht.

⁺ De optimistische verwachtingen over het huizenbezit waren echter geweken. Men heeft na het midden van de achttiende eeuw geen pand meer aangekocht, behalve enkele die aan het gebouw van het weeshuis grensden. Men heeft ook betrekkelijk weinig aan de huizen verbeterd. Slechts twee huizen werden van een nieuwe gevel voorzien, het huis Keizersgracht 302 omstreeks 1760, het huis 's-Gravenhekje 6 in 1796. Bij de fraaie geveltoppen waarmee de panden van het Maagdenhuis omstreeks 1735 werden voorzien waren het slechts simpele produkten.

⁺Geen aankoop van nieuwe panden

⁺ Men hield de huizen in bezit totdat er te veel onderhoudskosten aan kwamen en vernieuwing nodig werd. Op dat moment werden de huizen verkocht. Zo nu en dan stootte het weeshuis oudere beleggingspanden af. Meestal werden deze geveild in het Oudezijds Herenlogement. De prijzen die deze huizen opbrachten, wijzen erop dat zij niet in al te beste toestand hebben verkeerd, zij lagen meestal ver beneden de boekwaarde.

⁺Oude huizen werden opgeruimd

⁺ Het huizenbestand bleef op peil doordat er regelmatig huizen aan het weeshuis werden nagelaten. Deze bron vloeide echter trager dan in de voorgaande periode. Er waren zelfs tijden waarin het weeshuis geen enkel huis kreeg, zoals van 1765 tot 1785. Desondanks bleven de huurinkomsten stijgen, in 1784 bedroegen zij *f* 14570 (AM nr. 116).

⁺Minder huizen uit nalatenschappen

Omstreeks 1785 kwam er een grote verandering in het huizenbezit door het slopen van zes verhuurde huizen voor het vrijmaken van het bouwterrein van het nieuwe

Maagdenhuis. Dit gaf een kapitaalverlies van ruim *f* 50000 en een daling van huurinkomsten van minstens *f* 2500 (AM nr. 116).

Tezelfder tijd kreeg het gesticht uit de erfenis van Hendrik Jacob van Naarden tien huizen. Hoewel de erflater bepaald had dat alle huizen verkocht moesten worden, behielden de regenten een zestal panden. Deze waren voor de successie getaxeerd op *f* 46700, voor welk bedrag zij in de boeken werden ingeschreven. Zij brachten een huurverhoging met zich van *f* 4000 (AM nr. 234, nr. 116). Na deze veranderingen waren de huurinkomsten per jaar gestegen tot ruim *f* 16000, op welk niveau zij tot 1793 bleven.

+ In 1794 werd het hoogste bedrag aan huurinkomsten geboekt dat het Maagdenhuis ooit gekend heeft, namelijk *f* 19152. Het feit dat er in dit jaar nog een belangrijk huis en enige kleine panden aan het bezit werden toegevoegd kan deze sprong niet in zijn geheel verklaren. Mogelijk werd er ook enige achterstallige huur van vorige jaren geïnd (AM nr. 116).

+Geleidelijke stijging van inkomsten uit huur

Na dit jaar blijven de inkomsten uit huur onregelmatiger dan voorheen, hetgeen erop wijst dat de huren minder makkelijk binnen kwamen. Er is dan een gemiddelde van ca.

f 16800 per jaar tot 1798 toe. Een overzicht van december 1797 toont aan dat het weeshuis op dat tijdstip in het bezit was van 36 verhuurde panden die voor *f* 270000 te boek stonden. De bruto huurinkomsten bedroegen ruim 6%. De boekwaarde van de oudere huizen had men uit het grootboek van 1738 overgenomen. Van deze panden was de huur meestal enigszins gestegen. De panden die er in de tweede helft van de achttiende eeuw bijgekomen waren had men tegen minder hoge taxaties in de boeken opgenomen. De ontwikkelingen van de toekomst zouden alle taxaties te hoog doen zijn.

+ Tegenover de huren die vrijwel op peil bleven - in 1798 werd zelfs nog het hoge bedrag van *f* 17354 geïnd - stonden steeds stijgende kosten aan het huizenbezit verbonden. In de vier jaar van 1794 tot 1797 werd er gemiddeld bijna *f* 15000 aan lasten en reparaties besteed. In de twee jaren 1798 en 1799 werd er te zamen *f* 38835 aan de huizen ten koste gelegd. Hierin zijn vermoedelijk de kosten van enkele verbouwingen, zoals die van het huis 's-Gravenhekje 6, begrepen.

+Stijging van de onderhoudskosten

De rekeningen van de huizen werden meestal in het begin van het jaar voldaan, de hoge nota's voor 1799 zijn dan ook in januari binnengekomen en hebben wellicht aanleiding gegeven tot het ver strekkende besluit van de regenten om de huizen te verkopen en de+ opbrengst te beleggen in obligaties. Hoewel men wist dat de huisprijzen laag stonden durfde men dit aan omdat ook de obligaties laag noteerden. Men zou beginnen met de huizen die onverhuurd waren. In april 1799 werd een drietal percelen verkocht, in maart 1800 werden acht huizen op de veiling gebracht en in november 1800 nog een. De boekwaarde van deze huizen was ruim *f* 55000, de opbrengst op de veilingen bedroeg slechts *f* 16000. De huurinkomsten daalden hierdoor met ruim *f* 3000 per jaar.

+Het besluit tot verkoop van het huizenbezit

Belangrijk was dat ook de post over de lasten en reparaties aanzienlijk daalde, in 1800 was deze slechts *f* 9036, dat wil zeggen de helft van wat hij in de beide jaren daarvoor was geweest. Daarna steeg hij wel weer maar toch bleef hij lager dan voorheen. Het was duidelijk dat men de oudste en slechtste panden verkocht had en aan het overige huizenbezit nog minder deed dan vroeger, wellicht nog met de verwachting het bij een betere gelegenheid te kunnen afstoten (AM nr. 116).

In de periode 1745-1800 werden de volgende huizen verkocht en verkregen:

+ Op 29 mei 1754 slaagden de regenten er eindelijk in het huisje in de St. Pieterstraat te verkopen nadat dit in 1702 en 1739 mislukt was. Voor *f* 490 ging het van de hand (AM nr. 108b). Men verkocht in deze tijd nog meer huizen. Naar de prijs te oordelen niet omdat zich daartoe zulke gunstige gelegenheden voordeden. Waarschijnlijk waren het huizen die te veel onderhoud gingen vragen.

+De verkoop van enige andere panden in het midden van de achttiende eeuw

In november 1755 liet het Maagdenhuis in het Oudezijds Herenlogement drie huizen veilen. Het huis Heisteeg 9 - hoek Herengracht werd voor *f* 4800 eigendom van de huurder, de boekhandelaar Theodorus Craijenschot. Het huis in de Lange Leidsedwarsstraat kwam voor *f* 1025 aan Balth. Lawarde. Een pandje in de Bethaniestraat, wijk 6, nr. 1433, dat slechts kort tevoren was verkregen, deed men weer van de hand (AM nr. 102b; nr. 300). Het huis aan de Taksteeg en het achterhuis aan de Osjessluis werden op 14 maart 1759 voor *f* 7678 verkocht (AM nr. 108b).

In dezelfde tijd werd het aantal huizen dat het Maagdenhuis bezat weer op peil gebracht door enkele erfenissen.

+ Op 29 mei 1754 ontving het Maagdenhuis een pand in de Molsteeg, thans nr. 9. Het huis was afkomstig van de erfgenamen van Maria Alida Coeck en moet op het ogenblik dat het aan het weeshuis kwam nog nieuw zijn geweest, hetgeen blijkt uit de thans nog bestaande gevel. Het huis, wijk 23, nr. 2833, werd voor *f* 3000

+Het huis Molsteeg 9

in de boeken van het Maagdenhuis ingeschreven. Het moest aan de honderdste en aan de twaalfde penning *f* 30 opbrengen. Tot omstreeks 1900 is het huis in het bezit van het Maagdenhuis gebleven (AM nr. 108b, nr. 312).

+ In 1756 liet Cornelia Tameling, de vrouw van de omstreeks 1740 overleden metselaar Cornelis Knijff, een huis aan de Gelderse kade 'daar de france sloep in de gevel staat' na aan het Maagdenhuis. Het was het huis, wijk I, nr. 184; de honderdste penning bedroeg *f* 25, de twaalfde penning *f* 28. Het huis werd op *f* 3000 getaxeerd. In 1742 werd het bewoond door de glazenmaker wed. Eijlander: de huur werd op *f* 350 geschat (AM nr. 108b; Old). Omstreeks 1790 werd het huis verhuurd voor *f* 180, de kelder eronder bracht *f* 100 per jaar op. Op de veiling van 10 maart 1800 ging het huis voor *f* 1700 over in eigendom van Alexander Deumer (AM nr. 343, nr. 108c).

+Een huis aan de Gelderse kade

+ In 1758 schonk Arnold Cloeting, de vader van de regent A.J. Cloeting, een huis op de Keizersgracht aan het weeshuis. Dit huis, wijk 38, nr. 1191, later Keizersgracht 302, werd in 1742 bewoond door J. de la Bruine, die er een Fransche school hield, de huur werd toen op *f* 685 geschat. Toen het huis aan het Maagdenhuis kwam werd het *f* 5500 waard geacht 'schoon dat het moet werden vertimmert' (AM nr. 108b; Old). In opdracht van het Maagdenhuis moet het pand geheel zijn opgeknapt, waarbij vermoedelijk het voorste gedeelte geheel vernieuwd werd. Het Grachtenboek van 1765 toont reeds de nieuwe gevel, die tot 1909 heeft bestaan. Het is een zeer eenvoudig bouwsel, kennelijk bedacht door de timmerman of metselaar van het huis. Dit pand was een van de meest merkwaardige huizen van de grachten, het bestond uit twee brede achterhuizen en een zeer smal voorgedeelte. Dit laatste was vermoedelijk een dichtgebouwde gang. Het vernieuwde huis stond voor *f* 14000 te boek en bracht voor *f* 1000 huur op. Het werd in november 1800 geveild en kwam daarbij voor *f* 4050 in het bezit van W.H. Stoopendaal en J.A. Jolles (AM nr. 108c, nr. 253, nr. 343). In 1909 werd het huis verbouwd, de tekening van de bestaande toestand geeft de toestand weer waarin het door het Maagdenhuis in 1758 werd gebracht (afb. 252 en 253).

+Het huis Keizersgracht 302

+ Op 17 april 1765 ontving het Maagdenhuis als legaat van Helena Maria van Dalen, de schoonzuster van de vroegere regent Vennecool, een huis in de Kalverstraat en een bedrag van *f* 2000. Het huis wijk 27, nr. 3876, thans Kalverstraat 199, was vrijwel nieuw toen het weeshuis het kreeg. De prachtige top wijst uit dat het omstreeks 1735 herbouwd of verbeterd werd (afb. 257). Voor de successie werd het huis op *f* 10800 getaxeerd. In 1742 was het verhuurd aan Lambert Le Compte, die er een 'fransche' winkel hield en wiens huur op *f* 600 geschat werd (AM nr. 108b; Old). Het huis zou tot het eind van de negentiende eeuw in het bezit van het Maagdenhuis blijven. Bij een verbouwing in 1902 maakte de eenvoudige onderpui, die het Maagdenhuis omstreeks 1830 zal hebben laten aanbrengen, plaats voor een zeer fraaie pui in Jugendstil (afb. 258 en 259). Deze pui was ontworpen door architect F.M.J. Caron en werd door de huurder betaald. Tezelfder tijd vonden er aan het huis herstellingen plaats op kosten van het Maagdenhuis. Deze geschiedden door de metselaar P.J. Bekkers en de timmerman Coelewij, welke laatste het toezicht op het gehele werk had (AM nr. 1g). In 1914 verkochten de regenten van het Maagdenhuis dit pand voor *f* 70000 aan de apotheker L.H.C. Müller.

+Het huis Kalverstraat 199

+ In 1785 nam het huizenbezit van het Maagdenhuis in eenmaal aanzienlijk toe door de erfenis van Hendrik Jacob van Naarden. Van Naarden had in zijn testament van 15 augustus 1782 bepaald dat de regenten al zijn bezittingen moesten verkopen en het geld aanwenden voor het nieuw te bouwen Maagdenhuis. Wanneer dit bij zijn dood reeds voltooid mocht zijn, dan zou het geld moeten worden gebruikt voor het delgen van schulden die nog op het gebouw rustten. De regenten hebben hieraan geen gehoor gegeven en slechts een gedeelte van de huizen verkocht. Vermoedelijk hebben zij de beste huizen aangehouden als aanvulling van hun door het bouwen van het nieuwe+ Maagdenhuis sterk geslonken huizenbezit. De erfenis van Van Naarden bestond behalve uit de buitenplaats Endelhoven te Maarssen, die *f* 7500 waard geacht werd, uit de volgende huizen in de stad (AM nr. 234).

+De nalatenschap van Hendrik Jacob van Naarden

+De veiling van november 1786

Het huis in de Warmoesstraat bij de Annastraat, na 1875 genummerd 127, was voor de successie op *f* 7000 getaxeerd. Op de veiling in november 1786 bracht het *f* 7339 op en werd eigendom van Johannes Brandt.

De twee woningen onder een dak in de Engelse steeg waren op *f* 4000 getaxeerd, doch gingen op de veiling van november 1786 voor *f* 5383 over in het bezit van Ter Winkel. Het huis op de Binnen Amstel op de hoek van de Wapen van Delftsteeg (thans Binnen Amstel 154 of 178) was voor de successie op *f* 2600 gesteld. Op de genoemde veiling ging het voor *f* 3716 naar Jan van Engelen.

De regenten veilden niet alleen deze vier huizen van Van Naarden, doch ook enkele panden uit hun oudere bezit. Het huis in de Prinsenhofsteeg kwam voor *f* 2995 in het bezit van Jurriaen Keulenaar. Het huis met loods in de Joden Houttuinen ging voor slechts *f* 3200 naar een combinatie van drie personen. Een overigens onbekend huisje op Kattenburg, in de eerste Dwarsstraat gelegen, werd voor *f* 1550 eigendom van Arnoldus Gieselaar (AM nr. 102c).

De volgende huizen van Van Naarden behield het weeshuis in bezit.

+ Een pakhuis op de Lauriergracht, wijk 37, nr. 975, na 1875 genummerd 125-127, dat

+Een pakhuis Lauriergracht 125-127

voor de successie op *f* 6000 getaxeerd was. Van 1787 tot 1819 was het gebouw verhuurd aan de suikerraffinadeurs Christoflet Telghorst en P.H. Telghorst, na 1819 aan hun collega's D. en W.H. Hageman. De huur, die aanvankelijk *f* 600 per jaar was, bedroeg in 1829 nog *f* 500. De regenten verkopen dan het pand dat als bouwvallig wordt aangemerkt voor *f* 3000 aan de huurder W.H. Hageman (AM nr. 1, nr. 234, nr. 343).

+ Een huis op de Herengracht, na 1875 genummerd 428, het tweede huis van de Leidse straat, was voor de successie op *f* 12000 getaxeerd. Van Naarden had dit huis verkregen uit de nalatenschap van zijn vrouw (Vie). Het huis zou lang in het bezit van het Maagdenhuis blijven.

+Het huis Herengracht 428

+ Het huis op de Keizersgracht bij de Binnen Amstel, wijk 60, nr. 5666, werd voor de successie op *f* 8500 getaxeerd. Ook dit huis, later Keizersgracht 820, zou in de eerste helft van de negentiende eeuw door het Maagdenhuis worden verkocht.

+Het huis Keizersgracht 820

Het huis in de+ Kerkstraat bij de Amstel, wijk 60, nr. 5734, bezat een gevelsteen Den Helder. Het werd in 1875, Kerkstraat 404 en was een van de vier huizen, Kerkstraat 402-408, die in 1672 door de huistimmerman Pieter Corneliszn Duijts voor eigen rekening gebouwd werden. Het huisje was in gedeelten verhuurd. Het huis deed *f* 150 per jaar, de kelder *f* 80, de voorkamer *f* 70 en de achterkamer *f* 60. Het huis bleef tot 1831 in het bezit van het Maagdenhuis (AM nr. 234, nr. 343).

+Het huis Kerkstraat 404

+ Het huis aan de Prinsengracht bij de Amstel was het meest waardevolle huis uit het bezit van Van Naarden, het was voor de successie op *f* 13000 getaxeerd. Deze hoge taxatie wijst erop dat het kort tevoren was vernieuwd. Het pand, thans genummerd Prinsengracht 1099, is in het bezit van een gevel uit het midden van de achttiende eeuw. Het huis bleef lang in het bezit van het weeshuis. In 1803 kreeg het nieuwe vensters met een grote ruitverdeling (afb. 260).

+Het huis Prinsengracht 1099

Behalve een zeldzame grote erfenis zoals die van Hendrik Jacob van Naarden voegden legaten of erfenissen van kleiner omvang zo nu en dan weer enige pandjes toe aan het huizenbezit.

+ In 1788 was het weeshuis in bezit gekomen van twee huisjes in de Steenhouwersgang die te zamen *f* 1050 waard waren. Zij brachten elk *f* 50 huur per jaar op. Het gesticht heeft de huisjes tot na 1815 behouden (AM nr. 253, nr. 343).

+Twee huisjes in de Steenhouwersgang

+ In 1793 erfde het Maagdenhuis van Elisabeth van de Putte, weduwe van Adrianus van Ceulen, een huis aan de Nieuwezijds Voorburgwal op de hoek van de Suikerbakkerssteeg (Rijc 189). Dit huis, wijk 19, nr. 1729, thans genummerd Nieuwezijds Voorburgwal 67, werd *f* 8500 waard geacht. Op het moment dat het pand in het bezit van het weeshuis kwam werd het voor *f* 800 verhuurd. Geleidelijk werd de huur verlaagd tot deze in 1813 nog slechts *f* 350 per jaar bedroeg. Het huis bezat een laat zeventiendeeeuwse gevel. In 1742 werd het bewoond door rijnwijnkoper W.Car. Gijs die *f* 688 huur betaalde. In de tijd dat het huis in het bezit van het Maagdenhuis was schijnt de kelder meestentijds apart te zijn verhuurd voor ca. *f* 100 per jaar. In 1827 werd het huis verkocht (AM nr. 253, nr. 343; Old) (afb. 264).

+Het huis Nieuwezijds Voorburgwal 67

+ In 1794 werd een huisje in de Binnen Visserstraat verkregen dat voor *f* 3000 in de administratie werd opgenomen. Het leverde aanvankelijk *f* 275 huur per jaar op, hetgeen geleidelijk verminderde tot *f* 100 in 1812. De voor- en achterkamer boven het huis deden vanaf 1805 *f* 70 per jaar aan huur, welk bedrag verminderde tot *f* 50 omstreeks 1813 (AM nr. 253, nr. 343).

+Het huisje in de Binnen Visserstraat

In 1794 kreeg het weeshuis tevens een huisje in de Binnen Dommerstraat, wijk 54, nr. 2223, het werd reeds op 19 mei 1796 weer verkocht.

+ In 1795 kwam het Maagdenhuis in het bezit van een pandje in de Batavierstraat, wijk 15, nr. 5885. In 1742 woonde hier de smid H. Knol en werd de huurwaarde op *f* 200 geschat. In de administratie van het Maagdenhuis werd het huis *f* 2000 waard geacht. Het pand was in verschillende gedeelten verhuurd. Het huis bracht oorspronkelijk *f* 175 huur per jaar op, terwijl de boven voorkamer *f* 40 per jaar deed en de bovenachterkamer *f* 30. De 'onder agterkamer' deed *f* 50 per jaar. Na 1802 werd het huis in zijn geheel verhuurd voor *f* 250 per jaar. Het huis bleef tot na 1815 in het bezit van het weeshuis.

+Het huisje in de Batavierstraat

+ Het huis 's-Gravenhekje 6 op de hoek van de Rapenburgerstraat werd in 1796 verbouwd onder leiding van de metselaar Willem van Wouw en de timmerman L. Smits Dircksz. De zeventiende-eeuwse zijgevel aan de Rapenburgerstraat bleef behouden doch de voorgevel werd geheel vernieuwd, sindsdien werd het vier vensters brede pand

+De verbouwing van 's-Gravenhekje 6

bekroond door een grote klokgevel. Bij een verhoging van het huis in 1887 heeft deze voor een rechte lijst moeten plaatsmaken. Bij de verbouwing van 1796 werd het huis in twee woningen gesplitst (AM nr. 14a) (afb. 255).

+ De regenten zagen de toekomst van het huizenbezit somber in en namen in januari 1799 het besluit om de huizen te verkopen en de opbrengst te beleggen in obligaties. In 1799 werden de beide huizen in de St. Jacobstraat verkocht voor *f* 1522 en ook het huis St. Pietersteeg 15 dat *f* 1278 opbracht. Het volgende jaar volgden er veel meer, op 10 maart 1800 werden acht huizen op de veiling gebracht. De beide panden Spuistraat 129-131 brachten *f* 2600 op; het huis aan de Oudezijds Achterburgwal ging voor *f* 700 van de hand; het kleine pandje in het Hol bracht slechts *f* 200 op; het huis aan de Gelderse Kade deed *f* 1700; het huis aan de Elandsgracht ging voor *f* 1575 van de hand; Kerkstraat 404 verwisselde voor *f* 920 van eigenaar; het huis aan de Nieuwezijds Kolk kwam niet hoger dan *f* 1270 (AM nr. 102c). In november 1800 werd het huis Keizersgracht 302 verkocht dat, hoewel het voor *f* 14000 te boek stond en *f* 1000 huur per jaar opbracht, op de veiling slechts *f* 4050 haalde.

+De verkoop van een aantal huizen in 1799 en 1800

Het huizenbezit gedurende de negentiende eeuw

Nadat het bezit aan verhuurde huizen door de verkopingen in 1799 en 1800 was teruggebracht+ van 36 naar 24 stuks volgden er enkele jaren van rust. Eerst in november 1808 werden er weer enige huizen geveild. De pakhuizen op het Prinseneiland en de Teertuinen, die het weeshuis in 1728 uit het bezit van de makelaar Blok geërfd had, werden nu van de hand gedaan. Waarschijnlijk waren pakhuizen in deze tijd moeilijk te verhuren. Deze pakhuizen hadden steeds voor *f* 25000 te boek gestaan; zij brachten nu maar *f* 7569 op. Op dezelfde veiling werd een klein huisje in het Karseboomshofje in de Tuinstraat verkocht, genummerd wijk 47, nr. 4093. Het bevond zich sinds 1801 in het bezit van het huis, op de veiling ging het voor *f* 205 van de hand (AM nr. 343, nr. 102c). Eenzelfde lot trof het huis op de hoek van de St. Antoniesluis en de Raamgracht dat kort na 1800 schijnt te zijn verkregen en in 1809 weer verkocht moet zijn (AM nr. 343). Slechts enkele panden die de moeite waard waren om langer te behouden kreeg het weeshuis er in deze tijd bij. In 1807 erfde het gesticht de helft in het huis Keizersgracht 395 en in 1810 het huis St. Jacobstraat 25.

+De vermindering van het huizenbezit

Wanneer de regenten op 3 maart 1813 besluiten om het schilderwerk aan de verhuurde huizen over twee firma's te verdelen worden de drie en twintig panden die het Maagdenhuis op dat moment bezit alle met name genoemd (AM nr. Ib). In deze opgave ontbreken nog de twee belangrijke huizen Raamgracht 6 en 8 die op een lijst van 1815 wel voorkomen. De opgave uit 1815 toont dan ook vijf en twintig percelen. Deze opgave betreft de belasting op gebouwde eigendom en op deuren en vensters. Het Maagdenhuis moest toen voor de verhuurde huizen *f* 3263 aan belasting betalen. Dit betekende een aanzienlijke verhoging vergeleken met de situatie van voor 1800. Deze verhoging van de belasting trof zoveel te zwaarder omdat ondertussen de huren aanzienlijk gedaald waren.

+ Het is opvallend dat na 1815 het huizenbezit niet meer toenam. Verkochten de regenten alle huizen die aan het weeshuis werden vermaakt direct nadat zij er de beschikking over kregen, of hadden in de Franse tijd niet alleen de regenten van het Maagdenhuis, maar ook de kringen die hen steunden, zich van hun huizenbezit ontdaan?

+Voortgaande afstoting van de oudste huizen

Zodra panden gebreken gingen tonen werden ze van de hand gedaan. In 1818 werd het huis in de Batavierstraat verkocht. Omstreeks 1830 werd een aantal percelen afgestoten. In 1827 werd het huis Nieuwezijds Voorburgwal - hoek Suikerbakkersteeg 7, dat in 1793 was verkregen, verkocht (AM nr. 343). Op 28 januari 1829 besloten de regenten om het pakhuis aan de Lauriergracht te verkopen omdat het bouwvallig was. Voor *f* 3000 werd het eigendom van de huurder, de suikerraffinadeur W.H. Hageman (AM nr. IC). Het huisje Kerkstraat 404 werd in 1831 opgeruimd (AM nr. 343).

In deze periode werden alle kleinere panden van de hand gedaan. De pandjes aan de Steenhouwersgang, de St. Jacobstraat, de Binnen Visserstraat en de Gasthuismolensteeg verdwenen uit de administratie. Maar ook een aantal grote panden zoals Haarlemmerstraat 101, Herengracht 428 en Keizersgracht 820 werden afgestoten. Na 1858 werden ook de panden aan het 's-Gravenhekje verkocht. Dat deze huizen vaak in een slechte staat van onderhoud verkeerden op het moment dat ze werden verkocht blijkt uit het

feit dat een aantal van deze panden werd vernieuwd, kort nadat het Maagdenhuis ze van de hand had gedaan.

+Alleen de grote huizen hield men aan

+ Het langste hield men de groep huizen die omstreeks 1735 door de metselaar Knijff vernieuwd of opgeknapt waren. Hiertoe behoorden de Nieuwezijds Voorburgwal 210, Rokin 154-156, Kalkmarkt 8 en Kalverstraat 116 (afb. 245-251). Slechts enkele van de huizen die het weeshuis voor 1800 geërfd had bleven tot omstreeks 1900 in het bezit van het gesticht. Het waren Spui 5, Molsteeg 9 en Kalverstraat 199. De huizen die men kort na 1800 verkregen had, Keizersgracht 395 en Raamgracht 6 en 8, hield men echter nog lang aan.

+Slechts aankoop van panden naast het weeshuis, in verband met de slechte bewoners

+ Hoewel de kooplust voor huizen in de negentiende eeuw totaal ontbrak maakte men een uitzondering voor de naaste omgeving van het huis. In 1860 besloot men de drie panden Handboogstraat 2-4-6, tegenover de poort van het weeshuis gelegen aan te kopen omdat zich daarin enkele bordelen hadden gevestigd (Wol 318). Het waren kleine ondiepe huisjes achter het hoekhuis van het Spui gelegen. Lang heeft men deze pandjes niet bezeten. Zij werden omstreeks 1890 weer verkocht om plaats te maken voor een groot nieuw winkelpand op de hoek van het Spui en de Handboogstraat. Nadat men van dit incidentele bezit verlost was werden nog twee nieuwe panden in de Handboogstraat aangekocht, nr. 1 en nr. 3, achter het weeshuis gelegen, om dezelfde reden als bij de eerder genoemde huisjes in de Handboogstraat.

+Wijzigingen aan de huizen

+ Met het onderhoud van de huizen van het Maagdenhuis volgden de uitvoerende timmerlieden en metselaars de mode van de tijd. Omstreeks 1800 werden verscheiden huizen van grotere vensterruiten voorzien. Naast de empire-vensters met twee ruiten in de breedte werd ook vaak een verdeling met drie ruiten in de breedte toegepast. De winkelpuien werden op de gebruikelijke wijze gemoderniseerd. Een enkele maal werd een oudere topgevel vervangen door een rechte kroonlijst, zoals bij het huis Nieuwezijds Voorburgwal 210. Het is echter duidelijk dat men dit alleen deed wanneer het uit een oogpunt van bouwvalligheid noodzakelijk was. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden enkele gevels geheel nieuw opgetrokken. In 1876 werd achter het huis Kalverstraat 116 aan de Gedempte Begijnensloot een nieuw pakhuis gebouwd naar de plannen van J.H. Coelewij (AM nr. 309). In 1885 werd het huis Handboogstraat 1 door Coelewij van een nieuwe voorgevel voorzien.

+De verwerving van boerderijen

In de tweede helft van de negentiende eeuw zoeken de regenten naar mogelijkheden om het geleidelijk groeiende vermogen te beleggen. Waarschijnlijk heeft men het grote+ vermogen niet geheel in obligaties en staatsleningen willen beleggen. Voor het eerst in zijn geschiedenis gaat het Maagdenhuis belangstelling voor landerijen tonen. Na 1880 verwerft men een aantal landerijen in Noord-Holland, een beleid dat tot aan 1940 wordt voortgezet.

Een enkele maal stichtte het Maagdenhuis een nieuwe boerderij. Op 28 augustus 1900 besloten de regenten het bouwen van een boerderij in de Nekkerpolder bij Purmerend voor acht duizend gulden aan te besteden aan J. Molenaar te Kwadijk (AM nr. Ig en nr. 337). In 1909 liet men een boerderij bouwen in Nieuwe Niedorp (AM nr. 329).

Aan de huizen die in de negentiende eeuw werden verkregen zullen wij thans aandacht besteden.

+ Kort voor 1802 moet het huis op de hoek van de St. Anthoniesluis en de Raamgracht aan het Maagdenhuis gekomen zijn; het werd dat jaar voor het eerst in het verhuurboek vermeld. Blijkens oudere foto's was dit huis omstreeks 1760 geheel vernieuwd. In 1802 bedroeg de huur van het huis *f* 330 per jaar. Daar boven waren nog twee verhuurde verdiepingen. De onderste kamer werd verhuurd voor *f* 120 per jaar, de bovenste kamer voor *f* 110. Oudere eigendomsbewijzen van het huis bleven bewaard. Na mei 1809 verdwijnt het huis weer uit het verhuurboek en bij de latere opgaven van het eigendom van het gesticht komt het niet meer voor (AM nr. 299, nr. 343).

+Het huis op de hoek St. Anthoniestraat en de Raamgracht

+ In 1806 erfde het weeshuis de helft van een huis op de Keizersgracht dat nagelaten was door Maria Overpeld, weduwe van Joannes Brikkenaar van Dijk, later weduwe van Reinier van Drunen (Rijc 189). De huuropbrengst van dit huis, toen wijk 33, nr. 5959, later Keizersgracht 395, schommelde tussen de *f* 1500 en *f* 1000 (AM nr. 343). Bij de belastingheffing van 1815 had dit huis de hoogste aanslag, hetgeen kwam door het grote bebouwde oppervlak. Het was het kostbaarste huis dat het Maagdenhuis heeft bezeten. De andere helft van het huis behoorde aan het Oude-Armenkantoor.

+Het huis Keizersgracht 395

+ In 1810 erfde het Maagdenhuis een huis aan de zuidzijde van de St. Jacobstraat, naast het hoekhuis aan de Nieuwezijds Voorburgwal gelegen, na 1875 St. Jacobstraat 25. Het huis werd verhuurd voor *f* 130 per jaar. Zowel de kelder eronder als de kamer erboven hadden een huur die om de *f* 60 schommelde (AM nr. 343). Voor 1875 moet dit huis zijn verkocht.

+Het huis St. Jacobstraat 25

+ De huizen Raamgracht 6 en 8, twee belangrijke panden, kwamen in 1815 in het bezit van het Maagdenhuis. In de zeventiende eeuw was op deze plaats een ververij de Blaauwe Bock. Dit gebouw werd op 27 januari 1672 voor *f* 15650 eigendom van Maria Theresia Tensini. Zij liet het bestaande huis afbreken en een nieuw dubbel woonhuis bouwen, waarvan het bovenste gedeelte was ingericht als kerk. Dit huis werd in gebruik gegeven aan de Jezuïeten. Na hun verbanning in 1709 werd het vier vensters brede pand, in twee woonhuizen gesplitst.

+De huizen Raamgracht 6 en 8

In 1742 droegen deze huizen de nummers wijk 14, nr. 3913 en nr. 3914. Het linkerpand werd bewoond door de koopman Aern. Cloeting, de huurwaarde werd op *f* 800 geschat. De beide huizen zullen bezit zijn geweest van de vrouw van Cloeting, Elisabeth Geertrui Tensini. In het rechterhuis woonde de wijnkoper de Wed. W.v.d. Meer, de huur ervan bedroeg *f* 795. De beide huizen zijn in het bezit gekomen van de zoon van dit echtpaar, Adriaan Joan Cloeting van Westenappel, die regent van het Maagdenhuis was. Na zijn dood in 1794 kwamen de panden eerst omstreeks 1815 aan het weeshuis. Het was voor de eerste maal dat het gesticht een huis erfde waarin een der regenten had gewoond. Bij de belastingheffing van 1815 behoren deze beide percelen tot de hoogstaangeslagene uit het weeshuisbezit, gelijkwaardig aan de beide panden op het Rokin. Slechts het huis Keizersgracht 395 had een hogere aanslag.

Toen de huizen in 1815 in het verhuurboek van het weeshuis werden ingeschreven deed het linkerhuis, toen wijk 14, nr. 3987, *f* 760 aan huur per jaar. Nadien liep de huur geleidelijk terug en bedroeg in 1830 nog *f* 600. Het rechterhuis, wijk 14, nr. 3988, deed aanvankelijk *f* 500 huur, doch bracht in 1820 *f* 600 per jaar op.

Beide huizen bleven een eenheid totdat in 1886 het rechterhuis in een boven- en benedenwoning gesplitst werd. Daarbij vonden vooral in het bovenste gedeelte grote veranderingen plaats, waarbij de resten van de vroegere kerk verdwenen. In het linkerdeel bleven deze nog intact (Rijc 125; AM nr. 343; MA 46 1959 28; Old) (afb. 263). De huizen bleven tot na 1900 eigendom van het Maagdenhuis.

+ Het huis Handboogstraat 1 werd op een openbare veiling op 22 september 1884 door de makelaar Johannes Henricus Coelewij voor *f* 10100 ten behoeve van het Maagdenhuis aangekocht. Het huis was in het begin van de negentiende eeuw eigendom van het echtpaar Willem Bloeminck en Aleida Lucretia Planten. Van dezen vererfde het in 1828 op Flora Maria Oppenoorth genaamd Aufmorth, weduwe van Frederich Johan Wilhelm Abrahams. Toen deze laatste op 15 juni 1884 was overleden brachten haar erfgenamen het huis in veiling. Het huis, dat verhuurd was, bracht per jaar *f* 794 op, hetgeen over de zes woningen die erin waren als volgt verdeeld was: de kelder en drie van de vier bovenkamers waren voor *f* 2 per week verhuurd. De tweede bovenvoorkamer deed *f* 1,50 per week. Het huis zelf was verhuurd voor *f* 300 per jaar.

+Het huis Handboogstraat 1

Een dergelijk, in veel woonruimten verdeeld huis was in de Handboogstraat heel gewoon, zoals de oude wijkkaart uitwijst. Veel panden hebben hier een woonkelder en een verhuurde voor- en achterkamer per verdieping bezeten. Wanneer we deze huren vergelijken met die van het vroegere buurpand aan de linkerzijde dat in 1736 voor *f* 8000 door het Maagdenhuis was gekocht, dan blijkt dat de huren van dit soort huizen vrijwel gelijk zijn gebleven. De regenten betaalden een hoog bedrag voor dit

pand, gezien de huur en de ouderdom. Bovendien was het blijkbaar zo bouwvallig dat het moest worden verbouwd. Het jaar na aankoop werd door de firma de weduwe P.A. Coelewij en zoon, timmerman en makelaar, een bouwplan ingediend voor een vernieuwing van de gevel. De notulen van de regentenvergadering van 24 september 1884 vermelden waarom men het pand tegen iedere prijs wilde kopen: de bewoonsters waren door en door slecht en bezorgden het Maagdenhuis veel last (AM nr. 1f).

+ Het huis dat na 1875 bekend zou staan als Handboogstraat 3, werd in 1900 voor *f* 6300 gekocht door het Maagdenhuis. Het was in het bezit van een gevelsteen met het opschrift 't Gulde jaer 1650'. Merkwaardig is dat het huis vermoedelijk in de zeventiende eeuw reeds eigendom van het Maagdenhuis is geweest. In het tweede precarioboek dat in mei 1686 inging, staan de regenten van het Maagdenhuis genoteerd voor een aanslag

+Het huis Handboogstraat 3

van *f* 1:4 per jaar voor een regenbak van een huis aan de oostzijde van de Handboogstraat ‘daar 't gulde jaer 1650 in de gevel staet’ (GAA TO nr. 793). Op een onbekend moment moet het huis weer uit het bezit van het Maagdenhuis zijn geraakt want toen werd het precario door een zekere Cornelis Coster betaald. Omstreeks 1750 werd dit huis eigendom van Harmanus Woortman, die in de tweede echt gehuwd was met Sophia Groeneveld, weduwe van Gerard Andries Hukenius.

Het huis in de Handboogstraat vererfde op een dochter uit dit huwelijk, Anna Margaretha Woortman. Van deze laatste vererfde het huis in 1799 op drie kinderen Hukenius uit het eerste huwelijk van Sophia Groeneveld. Hun erfgenamen verkochten het huis in 1836 aan Thomas Jansen, meester-timmerman in de Bethaniënstraat. Na de dood van Thomas Jansen, op 23 april 1847, vererfde het huis op diens vrouw Joanna Geertrui Coenderink. Deze huwde opnieuw in 1852 met Cornelius Herweij. Na haar dood in 1860 kwam het huis aan Cornelius Herweij. Toen deze in 1876 overleed vererfde het huis op zijn enig kind, een dochter uit zijn eerste huwelijk: Maria Berta Adriana Herweij, die gehuwd was met de makelaar Christianus van Maarschalkerwaart. Deze laatste, op dat moment woonachtig te Grave, verkocht het huis op 8 augustus 1900 voor *f* 6300 aan de regenten van het Maagdenhuis (AM nr. 294) (afb. 265-267).

Met deze laatste aankoop had het gesticht zijn grootste uitbreiding aan het Spui bereikt. Verdere bezitsuitbreiding zou niet meer volgen, wel zouden deze beide huisjes tot het einde toe bij het Maagdenhuis blijven behoren. De beide aangekochte huisjes waren voorbeelden van de woningbouw uit het midden van de zeventiende eeuw. De huizen die hier bij de aanleg van deze straatjes in 1650 gebouwd zijn, bleven tot aan onze tijd intact. Het huis nr. 1 had in 1885 een nieuwe gevel gekregen, bij nr. 3 was de zeventiende-eeuwse gevel met pilasters nog min of meer bewaard gebleven. Zelfs de steen met 't Gulde jaer 1650' bleef hier behouden. Inwendig was bij beide huizen de oude structuur nog aanwezig (afb. 267).

245
VOOR HET MAAGDENHUIS GEBOUWDE HUIZEN
Afb. 245. Rokin 154-156.
(Foto C.P. Schaap, 1962).

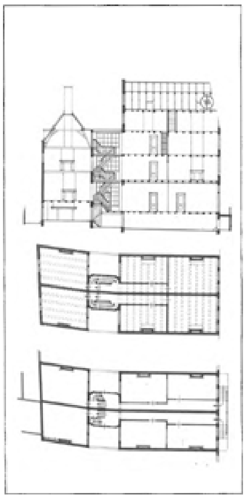

246
Afb. 246. Reconstructietekening van de oorspronkelijke toestand met behulp van een opmeting uit 1958 voor nr. 154 (A.A. Kok) en een opmeting van nr. 156 uit 1979 (RMZ). Schaal 1:425. De panden zijn inwendig betrekkelijk weinig veranderd.
Toelichting: De beide panden werden in 1733 geheel nieuw gebouwd door de metselaar Cornelis Knijff en de timmerman Pieter Moock en daarna aan het Maagdenhuis verkocht. Het waren courante beleggingshuizen. Zij zijn tot na 1900 in het bezit van het Maagdenhuis gebleven (blz. 218).

247
Afb. 247. Topgevel van Kalverstraat 116, thans herplaatst Anjelierstraat 23. Het huis in de Kalverstraat was sinds 1724 in het bezit van het Maagdenhuis. Het werd in opdracht van deze instelling in 1733 verbouwd door Cornelis Knijff. De nieuwe geveltop die het huis toen kreeg werd geleverd door Hendrik Pantel. (blz. 219). .

248
Afb. 248. Kalkmarkt 8 in 1956 (foto C.P. Schaap).

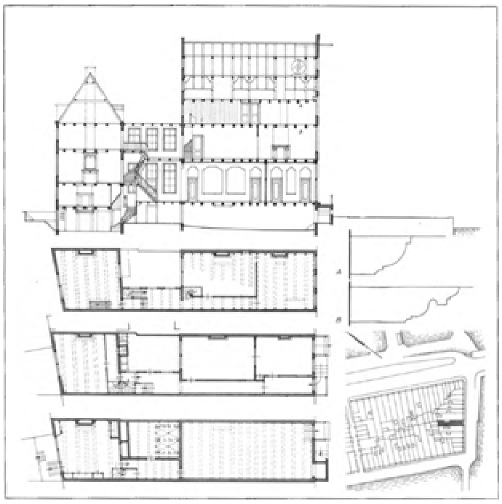

249
Afb. 249. Kalkmarkt 8, naar een onderzoek in 1979 en een opmeting van architect W.J. Klein uit 1972. Schaal 1:400.

250
Afb. 250 en *251*. Plafond en schoorstenen uit de tijd van de verbouwing van 1738 (opn. 1979).
Toelichting: In 1737 kocht het Maagdenhuis het pand Kalkmarkt 8 dat ca. 1650 gebouwd was. De metselaar Leendert Knijff trok een nieuwe gevel voor het huis op, terwijl ook binnen verbeteringen werden aangebracht. Het is duidelijk dat de indeling van de begane-grond-verdieping toen tot stand moet zijn gekomen. Het huis bleef tot 1954 in het bezit van het Maagdenhuis (blz. 220).

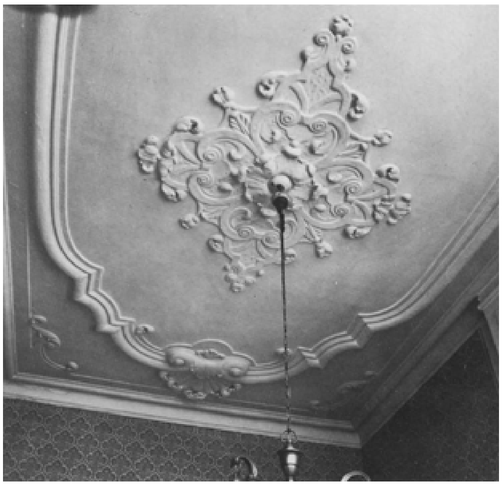

251

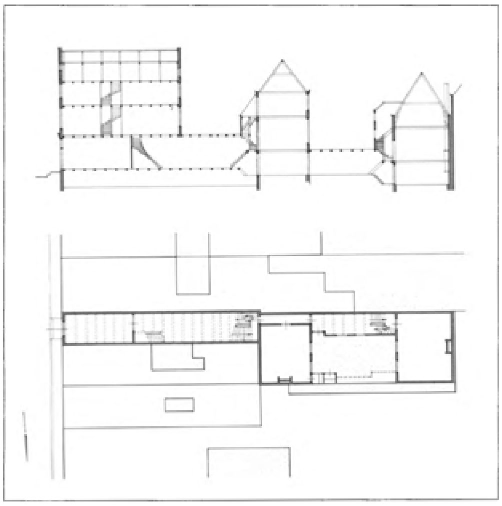

252

DOOR HET MAAGDENHUIS VERBOUWDE HUIZEN

Afb. 252. Keizersgracht 302. Plattegrond, doorsnede. Schaal 1:400 (blz. 224).

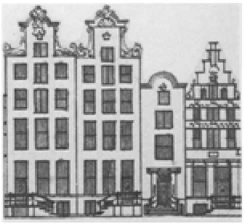

253

Afb. 253. Idem, gevel in 1767. Naar de tekening voor het Grachtenboek van Caspar Philips Jacobszoon.

Toelichting: Dit huis werd in 1758 aan het weeshuis geschonken. Het Maagdenhuis liet het pand opknappen, waarbij een nieuwe een voudige gevel werd opgetrokken.

254

Afb. 254. 's-Gravenhekje-hoek Rapenburgerstraat. (Oli 51).

255
Afb. 255. 's-Gravenhekje 4, 5 en 6 (opn. 1961).
Toelichting: Het Maagdenhuis erfde in 1731 de twee panden 's-Gravenhekje 5 en 6. Het vier vensters brede huis op de hoek van de Rapenburgerstraat werd in 1796 verbouwd en kreeg daarbij een grote klokgevel. Deze is in 1887 door de huidige gevel vervangen (blz. 225 en 218).
Het huis 's-Gravenhekje 5 bezat vroeger eenzelfde gevelarchitectuur als het brede buurpand aan de linkerzijde. Toen dit huis 's-Gravenhekje 4 in 1889 een nieuwe gevel kreeg ging de eenheid verloren.

256
Afb. 256. Het Nut van het Algemeen, met rechts daarvan het huis Nieuwezijds Voorburgwal 210, naar een litho uit de Beschrijving van Amsterdam door C. van der Vijver (deel III; 1846).

256a
*Afb. 256*a. Nieuwezijds Voorburgwal, kort voor de demping (foto P. Oosterhuis 1883).
Toelichting: Het door Cornelis Knijff in 1732 herbouwde huis werd door het Maagdenhuis gekocht als beleggingspand. Tussen 1846 en 1883 maakte de geveltop plaats voor een kroonlijst (blz. 218).

257
Afb. 257. Kalverstraat 199 (opn. 1967).

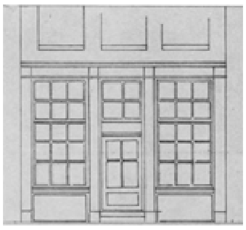

258
Afb. 258 en *259*. Kalverstraat 199. Plan voor een nieuwe pui, bestaande en nieuwe toestand. Tekening F.M.J. Caron 1902 (BWT).
Toelichting: Het huis Kalverstraat 199 werd in 1765 aan het weeshuis vermaakt. De eenvoudige onderpui moet in de tijd van het Maagdenhuis tot stand zijn gekomen. De pui uit 1902 werd in opdracht van de huurder aangebracht. Het huis werd in 1914 verkocht (blz. 224).

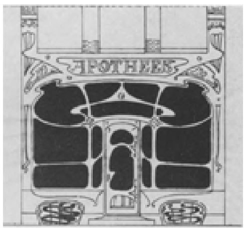

259

260
Afb. 260. Prinsengracht 1099. Dit huis werd in 1785 met tien andere panden aan het Maagdenhuis nagelaten. In 1803 werden de ramen vernieuwd. Men koos een indeling van drie ruiten in de breedte. Ook bij andere huizen uit het bezit van het Maagdenhuis wordt dit venstertype vaak aangetroffen (blz. 225).

261

MERKWAARDIGE HUIZEN UIT HET BEZIT VAN HET MAAGDENHUIS

Afb. 261. Spui 5-7 (opn. 1954; PW). De beide in de zestiende eeuw gebouwde huizen bevatten in 1650 een Roomse kerk. Het linkerhuis werd in 1685 aan het weeshuis vermaakt. Het pand is tot 1884 in het bezit van het weeshuis gebleven (blz. 212).

262

Afb. 262. Spuistraat 129-131 (opn. 1963). Dit vermoedelijk in 1599 gebouwde huis werd in 1620 aan het Maagdenhuis vermaakt. Het was toen reeds in twee verhuurde panden gesplitst. In 1800 werd dit bezit verkocht (blz. 216).

263
Afb. 263. Raamgracht 6-8 (opn. ca. 1960; PW). Beide panden werden in 1672 gebouwd en gebruikt als kerk van de Jezuïeten. In 1709 werd het gebouw in twee huizen verdeeld, die in 1815 aan het Maagdenhuis kwamen. Vermoedelijk werd toen de raamindeling met drie ruiten in de breedte aangebracht. Het rechterpand werd in 1886 verbouwd tot boven- en benedenhuis. (blz. 228).

264
Afb. 264. Nieuwezijds Voorburgwal 67. Dit huis werd in 1793 aan het Maagdenhuis vermaakt en in 1827 door deze instelling weer verkocht. Vermoedelijk is de gevel daarna gemoderniseerd (blz. 225).

265

DE HUIZEN NAAST HET MAAGDENHUIS

Afb. 265. Handboogstraat 1 en 3 (opn. 1954; PW).

266

Afb. 266. Handboogstraat 1 en 3. (Foto C.P. Schaap; ca. 1960).

267

Afb. 267. Handboogstraat 1 en 3. Gevels, doorsnede over nr. 3 en begane-grondverdieping; naar de opmeting uit 1965 van architect H. Klok.

Toelichting: Handboogstraat 1 werd in 1884 gekocht en in opdracht van het Maagdenhuis door de aannemersfirma Coelewij verbouwd. Het huis werd daarbij van een nieuwe gevel voorzien. Handboogstraat 3 werd in 1900 gekocht. Het had zijn oorspronkelijke gevel behouden met de gevelsteen: 't Gulde jaar 1650'. Voor de herbouw in 1970 was dit het enige huis in de Handboogstraat dat zijn oude aanzien bewaard had. Het huis bestond uit een voorhuis met insteek, te zamen achter de houten pui gelegen. Een binnenhaard met opkamer en een achterkeukentje. Onder het huis was een apart verhuurde kelder. Een trap gaf toegang tot de vier verhuurde bovenkamers. (blz. 228).

Het St. Elisabeth-gesticht aan de Mauritskade (opn. 1976).

9. Het St. Elisabeth-gesticht aan de Mauritskade

Het ontstaan van het St. Elisabeth-gesticht

Binnen het R.C. Maagdenhuis waren twee ontwikkelingen gaande die geleid hebben tot de oprichting van het St. Elisabeth-gesticht in 1886. De eerste had te maken met het probleem van het grote aantal ouderlingen, waaronder men díé weesmeisjes verstond die vanwege het een of andere gebrek hun hele verdere leven in het huis bleven. Het tweede aspect dat aandacht vroeg was de buitengewoon gunstige ontwikkeling van de financiën in de tweede helft van de negentiende eeuw.

+Het grote aantal 'oude' wezen in het Maagdenhuis

+ Het probleem van de ouderlingen was in de eerste helft van de negentiende eeuw groter dan ooit. Door het grote aantal weeskinderen van omstreeks 1800 waren ook veel gebrekkigen in het huis achtergebleven. Dit viel des te meer op daar het getal der weesmeisjes in de negentiende eeuw sterk terugliep. Hierdoor bestond ongeveer tien tot twintig procent van de weeshuisbevolking uit ouderlingen. Omstreeks 1860 moeten de regenten reeds van plan geweest zijn hieraan een einde te maken door ook de invalide weesmeisjes met hun meerderjarigheid uit het huis te doen vertrekken en op deze wijze de groep der ouderlingen te doen uitsterven (Rijc 204). Het was echter moeilijk een plaats voor deze gebrekkige personen te vinden.

+De instelling van een fonds voor het verbouwen van een nieuw gesticht

+ Nadat in 1876 twee nieuwe regenten, T.C.M.H. van Rijckevorsel en E.A. Sträter, benoemd waren werden de eerste stappen gezet op de weg die tot de oprichting van het St. Elisabeth-gesticht zou leiden. Van Rijckevorsel stelde zijn gedachten op schrift in een brief die op de bijzondere regentenvergadering van 22 mei 1877 besproken werd (AM nr. 451). In de vergadering van 27 juni 1877 werd deze kwestie opnieuw besproken. Besloten werd toen om ingaande 1876 het jaarlijks batig saldo niet meer naar de kapitaalrekening over te brengen maar als een apart fonds te beheren (AM 1f). Dit fonds moest dienen om de oprichting te steunen van een gesticht waarin gratis arme ongeneeslijk zieken zullen worden verpleegd en waarin te allen tijde terstond zullen moeten worden opgenomen gewezen verpleegden van het R.C. Maagdenhuis. Er bestond geen bezwaar tegen dat een of twee regenten van het Maagdenhuis tot de oprichters van dit gesticht zouden behoren.

Het fonds zou snel aangroeien. Hoe gunstig de financiële toestand van het Maagdenhuis toen was blijkt uit de inwijdingsrede die van Rijckevorsel in 1890 hield bij de opening van het St. Elisabeth-gesticht: 'Doch toen in de tweede helft dezer eeuw het getal der weezen aanzienlijk verminderde, ja zelfs tot 120 afdaalde, werden de jaarlijksche overschotten hoe langer hoe grooter en daar niet alleen door Regenten onze voorgangers, een bij uitstek voorzichtig beheer werd gevoerd en door de Eerw. zusters bij haar verschijnen in het Maagdenhuis in allen uitgaven groote bezuinigingen werden toegepast, werden de overschotten eindelijk zoo aanzienlijk dat spreker beangst werd en wij Regenten dikwijls meenden dat ons kantoor meer op een bankiershuis dan op een armen inrichting begon te lijken' (AM nr. 451).

+De bisschoppelijke goedkeuring

+ Ondanks deze overvloed aan middelen was het niet mogelijk direct aan het werk te gaan. De regenten behoefden voor hun plannen de goedkeuring van de bisschop van Haarlem, mede omdat zij geld wilden onttrekken aan het doel waarvoor het gegeven was, de ondersteuning van het R.C. Maagdenhuis. Men ging ervan uit dat met schenkingen aan het Maagdenhuis ook de verzorging der ouderlingen gediend was en dat

daardoor het beschikbaar stellen van een deel van het vermogen voor dit doel nimmer in strijd met de wil van de schenkers kon zijn.

In hun vergadering van 31 oktober 1877 bespraken de regenten het verzoek om goedkeuring van hun plannen dat zij aan de bisschop zouden richten (AM nr. 1f). Zij gaven te kennen dat zij de plannen van de heren Van Rijckevorsel en Sträter tot het oprichten van een godshuis waar ongeneeslijk zieken en hopeloos behoevende personen van beider geslacht onderhoud en verpleging zouden vinden, volledig steunden en vroegen machtiging om de overwinsten van hun financiële administratie gedurende een tijdperk van vijf jaar (1876-1880) daarvoor te mogen afzonderen. Er bestond redelijke zekerheid dat er voldoende inkomsten voor het Maagdenhuis zouden overblijven.

De bisschop van Haarlem mgr. P.M. Snickers die in mei 1877 was benoemd, was geen voorstander van deze plannen. Hij vroeg goedkeuring in Rome voor deze plannen ten behoeve van de regenten, doch ontving een machtiging voor zich zelf om goedkeuring te verlenen. Hiertoe wenste hij echter niet over te gaan. Toen in 1880 de moeilijkheden over de goedkeuring nog niet geregeld waren besloten de regenten in hun vergadering het ‘Fonds ter beschikking’ niet op te heffen doch hiermee voort te gaan. Nadat in 1883 C.J.M. Bottemanne bisschop van Haarlem was geworden werd de zaak opnieuw aangevat. Eind 1885 werd de administratie van het Maagdenhuis namens de bisschop bekeken en goedgekeurd en aan de regenten werd verzocht hun aanvraag van 1877 opnieuw in te dienen (AM nr. 1g). Vanaf dat moment kwam er schot in de zaak. Op 22 februari 1886 was de bisschop in het Maagdenhuis om het vormsel toe te dienen, waarbij de plannen voor het nieuwe gesticht werden besproken. De bisschop kon zich in alles met de plannen verenigen, doch wenste opnieuw goedkeuring te Rome aan te vragen hetgeen niet meer dan een formaliteit zou zijn. In de vergadering van 21 april 1886 blijkt dat de bisschop graag had gezien dat het nieuwe gesticht werd gebouwd op hetzelfde terrein als het R.C. Gasthuis zou verrijzen; hij achtte dit economisch met het oog op het gebruik van eenzelfde kapel (AM nr. 1g). De regenten verzetten zich hier tegen; zij hadden reeds een bouwterrein voor het nieuwe gesticht op het oog, en zouden zo nodig liever later een subsidie aan het R.C. Gasthuis geven.

+ Hoe ruim de middelen waren waarover de regenten van het Maagdenhuis in deze periode konden beschikken blijkt uit de vele uitgaven die zij ook aan het gebouw aan het Spui, dat nu bijna honderd jaar oud was, ten koste legden. Op 31 april 1878 besloten zij de scheuren in de zijgevel aan de Handboogstraat te herstellen, het loodgieterswerk aan de secreten en de waterbakken te vernieuwen, een vijftigtal ramen op verschillende plaatsen van het gebouw te vernieuwen en alle ramen te laten schilderen (AM nr. 1f). Op 17 augustus 1881 namen zij het besluit om de regentenkamer en spreekkamer te laten opknappen, waarbij de ramen, de tapijten en gordijnen zouden worden vernieuwd. Er werd een nieuw behang aangebracht, terwijl het plafond van een geornamenteerde beschildering werd voorzien. Op 25 maart 1882 werd besloten ook de schilderijen die in de spreekkamer hingen te laten restaureren door W.A. Hopman.

+Het Maagdenhuis wordt in dezelfde periode opgeknapt

Kort daarna werden andere schilderijen uit het huis eveneens gerestaureerd. De regentessenkamer onderging dezelfde verfraaiing als de regentenkamer. Ten slotte werd in de jaren rond 1890 de kapel van het huis geheel verbouwd.

Door de kapitalen die in de loop der eeuwen in het Maagdenhuis waren opgehoopt kon men niet alleen het weeshuis en de wezen onderhouden doch ook nog een ander gesticht financieren op een royale en onbekrompen wijze. Dit alles zonder een beroep te hoeven doen op de beurs der gelovigen. Dezen konden hun gaven

besteden aan de talrijke nieuwe rooms-katholieke instellingen die in deze tijd verrezen en die nog niet over reeds gevormde kapitalen beschikten.

Het bouwterrein aan de Mauritskade, 1886

Bij de verwezenlijking van de plannen speelde Van Rijckevorsel de belangrijkste rol. In de regentenvergadering van 10 maart 1886 deelde hij mede dat de makelaar C. Wiegand een opgave zal doen over te koop zijnde bouwterreinen. Op 7 april kwam de aankoop van een terrein buiten de Weesper- en Muiderpoort ter sprake. Op 21 april 1886 blijkt de bisschop te hebben meegedeeld geen bezwaar te zullen maken tegen de aankoop, hoewel hij nog geen goedkeuring uit Rome had ontvangen en liever een combinatie met+ het R.C. Gasthuis zou zien. Op 5 mei 1886 keuren de regenten goed dat de makelaar

+Een optie op een bouwterrein

C. Wiegand een optie van drie maanden neemt voor *f* 3000 op het terrein dat in eigendom behoorde aan de heer Fischer en dat *f* 90000 zou moeten kosten. Door toedoen van de hypotheekbank werd de verkoopprijs later verhoogd tot *f* 100000 (AM nr. 1g en nr. 431). Het aangekochte terrein dat bestond uit de percelen sectie A 972 en 1099 was ruim 14000 m^2 groot en kostte derhalve meer dan *f* 7 per m^2 (afb. 287; zie stippellijn). Dit was een vrij hoog bedrag, want nog in 1868 had de 'Bouwmaatschappij tot verkrijging van eigen woningen' het perceel aan de oostzijde van dit terrein voor *f* 2 m^2 gekocht en daarop 24 huizen gebouwd, die thans genummerd zijn Mauritskade 29-54 (Eck 278). Het Burgerziekenhuis had in 1884 een terrein van vier hectare verworven aan de Linnaeusstraat voor *f* 2,25 per m^2 (Eck 288). Dat de prijzen van de gronden in deze omgeving in korte tijd zozeer gestegen waren kwam omdat de stadsuitbreiding aan de oostzijde van de oude stad nu in uitvoering was gekomen en grote terreinen schaars begonnen te worden. Achter het terrein aan de Mauritskade, dat door de regenten van+ het Maagdenhuis ten behoeve van het bouwen van het St. Elisabeth-gesticht was aangekocht, zou het Oosterpark komen. De straten daarachter waren al in aanbouw.

+*De stadsuitbreiding aan de oostzijde der stad*

Dit alles maakte dat de regenten van het Maagdenhuis niet zonder meer over het nieuw gekochte terrein konden beschikken. De Singelgracht aan de oostzijde van de stad werd toen enigszins rechtgetrokken, waarbij het bochtige verloop dat de omtrekken van de bolwerken gevolgd had, werd verminderd. De vroegere Buitensingel werd nu omgezet in een bredere weg, de Mauritskade. Aangezien het terrein van het Maagdenhuis juist midden tussen twee bolwerken inlag en met een punt naar de stad uitstak moest het aan de voorzijde worden rechtgetrokken (afb. 287). Hierbij zou de punt er worden afgenomen en aan de westkant een stuk grond worden bijgevoegd. Het terrein werd hierdoor beter van vorm.

+ Ingrijpender was het echter dat er een nieuwe straat over het verworven bouwterrein gerooid moest worden. Deze straat lag in het verlengde van de opening die er was tussen het Militair Hospitaal en het Rijksgoederenmagazijn - aan de binnenzijde van de Singelgracht aan de Sarphatistraat gelegen. Dit grondstuk was reeds in 1882 eigendom van de gemeente geworden (Eck 266). Als men een brug over de Singelgracht maakte en een straat aanlegde over het terrein dat het Maagdenhuis had gekocht was er een verbinding met het Oosterpark en de nieuwe stadswijk mogelijk. De stad stond de bebouwing van het verkregen grondstuk dan ook alleen toe op voorwaarde dat de oppervlakte die voor de aanleg van deze straat nodig was, werd afgestaan (afb. 287).

+*Een nieuwe straat over het bouwterrein*

+ Op 17 mei 1886 nam de gemeenteraad een besluit waarbij deze grondtransactie werd geregeld. De regenten moesten 2845 m^2 aan de stad kosteloos afstaan en zouden 1754 m^2 terug krijgen, waarvoor *f* 22940 betaald moest worden. Bovendien moest er *f* 18500 aan de stad betaald worden voor het aanleggen van de straat over het terrein van het gesticht en voor de werken aan de Mauritskade (Eck 277).

+*De onvoordelige grondtransactie met de gemeente*

Op 18 mei 1886 hielden de regenten een buitengewone vergadering om te beslissen of zij de voorwaarden die de gemeente stelde aan het verlenen van de vergunning om te bouwen, konden aanvaarden. Van Rijckevorsel, die over deze kwestie ten stadhuize geroepen was en een gesprek met wethouder Ankersmit had gehad, lichtte de zaak toe. De voorwaarden van de gemeente waren: het afstaan om niet van 1145 m^2 grond aan de Mauritskade en 1700 m^2 voor de toegangsweg naar het park. Daarboven moest voor deze gronden nog *f* 6,50 per m^2 worden betaald voor ophoging en bestrating. De stad was bereid het perceel sectie A 2091

af te staan voor *f* 7 per m^2 en de westhoek aan de Mauritskade, welke laatste 686 m^2 groot was, voor *f* 25 per m^2. De regenten besloten deze voorwaarden ‘waarvan niets meer af te dwingen valt’ te aanvaarden. Het bouwterrein was door deze overeenkomst geheel van vorm veranderd. De rechte voorzijde aan de Mauritskade was een verbetering. Het perceel A 2091 dat erbij was gekomen lag achter het doodlopende straatje aan de oostkant van het terrein, dat de Bouwmaatschappij tot verkrijging van eigen woningen had laten aanleggen. Dit grondstuk vormde een weinig bruikbare uitstulping. De prijs ervan werd ten slotte dan ook verlaagd tot *f* 5 per m^2. De aanleg van de straat over het westelijk deel van het bouwterrein die de naam 's-Gravesandestraat zou krijgen, bracht een aanzienlijke versmalling van het grondstuk teweeg. Dit te meer daar deze niet precies tegen de westgrens van het terrein lag. Door deze straat werd een strook grond afgesneden van 1600 m^2, die men als bouwgrond verkopen kon. Het bouwterrein dat voor het gesticht overbleef was na al deze wijzigingen 12748 m^2 (AM nr. 1g). Dit terrein was bovendien nog

niet voor bebouwing geschikt. Het diende nog te worden opgehoogd en aan het polderverband te worden onttrokken. De makelaar C. Wiegand werd verzocht deze zaak te regelen.

+ Op 14 september 1886 werd door de regenten van het Maagdenhuis openbaar aanbesteed: 'Het ophoogen van een terrein groot 11510 m^2 gelegen te Amsterdam in de Over Amstelschen Polder aan de Mauritskade bij de Ooster begraafplaats, tusschen de Muider- en Weesperpoorten, met bijlevering van alle benoodigde materialen, transporten, arbeidsloonen enz'. Inlichtingen kon men verkrijgen bij makelaar C. Wiegand, Binnen Amstel 276, waar ook een tekening ter inzage lag. De laagste inschrijver bleek O. van Boven uit Nieuwer Amstel met *f* 30000 (Vad 1886). De ophoging van het terrein beliep enkele meters. Het perceel A 2091 was niet in de ophoging begrepen. Na de overdracht in oktober 1886 werd het verhuurd, er is nimmer gebruik van gemaakt.

+De ophoging van het bouwterrein

+ De aankoop van het terrein met alle bijkomende kosten voor overdrachten en andere zaken blijken uit het kasboek van het St. Elisabeth-gesticht. De totale kosten beliepen *f* 153453,72. Daarbij kwam de ophoging met *f* 30000. In november 1889 werd de strook grond aan de zuidzijde van de 's-Gravesandestraat verkocht aan A. Vos Rzn voor *f* 34000. Hierdoor was voor het bruikbare terrein nog geen *f* 150000 betaald. De aankoop en het gereedmaken van het bouwterrein hadden ca. *f* 12 per m^2 bedragen. Wat aanvankelijk duur leek, bleek achteraf een goede koop te zijn. Doordat het R.C. Maagdenhuis in 1886 over de nodige middelen en over voortvarendheid beschikte had men tegen redelijke prijs de hand weten te leggen op het laatste grote bouwterrein dat aan de Amsterdamse buitensingel te koop was. Voor het nieuw te bouwen gesticht was het een mooie situatie, met aan de voorzijde de brede Mauritskade, aan de achterzijde het Oosterpark.

+De kosten van de aankoop en het gereedmaken van het bouwterrein

De architect A.C. Bleijs

Op 15 juli 1886 vond een buitengewone vergadering plaats 'ten einde over te gaan tot de keuze van een bouwmeester voor het nieuwe gesticht'. Het blijkt dat daarover in vorige vergaderingen reeds veel was gesproken. Doch hiervan is in de notulen niets opgetekend aangezien toen geen besluiten genomen werden. 'Nadat daarover reeds in+ vorige vergaderingen veel was gesproken, en verscheidene informatiën door Regenten persoonlijk waren ingewonnen is met algemene stemmen tot bouwmeester benoemd de heer A.C. Bleijs alhier en werd de voorzitter (Van Rijckevorsel) belast genoemden Heer daarvan te verwittigen en hem tegen de volgende vergadering ten kantore te verzoeken'. Op de vergadering van 28 juli 1886 is Bleijs in de regentenkamer van het Maagdenhuis aanwezig. Wat besproken werd is als volgt in de notulen vastgelegd: 'Ter vergadering is verschenen de Bouwmeester A.C. Bleijs en is met hem overeengekomen dat hij het maken der plannen en de leiding der werkzaamheden van het Gesticht voor ongeneselijken zal op zich nemen tegen een provisie van 4%, terwijl de opzichter of opzichters door ons zullen worden betaald. De inrichting en grootte van het gesticht worden voorloopig met hem besproken' (AM nr. 1g).

+De architectenkeuze

+ Architect Bleijs, die de regenten tot hun bouwmeester verkozen, was in 1842 te Hoorn geboren. De bekroning van zijn opleiding ontving hij aan de Koninklijke Academie van schone kunsten van België die te Antwerpen was gevestigd. In 1862 won hij een prijsvraag uitgeschreven door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, een tentoonstellingsgebouw voor beeldende kunsten betreffende. In 1864 voltooide hij zijn studie te Antwerpen met de eerste prix d'excellence. Na de terugkeer in ons land werkte hij een korte tijd op het bureau van P.J.H. Cuypers. Daarna vestigde hij zich als architect te Hoorn.

+De levensloop van Adrianus Cyriacus Bleijs, bouwmeester te Amsterdam

De praktijk van Bleijs kwam langzaam op gang. Uit de beginperiode dateert de kerk van Heer Hugowaard (1869). In 1877 bouwde hij twee kerken in gothische stijl, een in Nibbixwoude en een te Gouda. Zijn eerste belangrijke werk was de St. Cyriacuskerk te Hoorn (1879-1882).

In 1880 verplaatste Bleijs zijn praktijk naar Amsterdam. In dat jaar ontwierp hij daar twee scholen en bouwde hij het woonhuis Droogbak 13, hoek Buiten Visscherstraat. Uit 1881 dateert het pand Keizersgracht 508, hoek Leidsestraat. In de volgende jaren kreeg Bleijs veel werk van liefdadige instellingen. In 1882 ontwierp hij de kapel van het gesticht de Voorzienigheid, Lauriergracht 41, waarbij hij zich nog eenmaal van de

gothische stijl bediende. In 1883 volgde de uitbreiding van het R.C. Jongensweeshuis, op de Lauriergracht met een nieuwe vleugel aan de Elandstraat. In hetzelfde jaar vernieuwde hij, voor het grootste deel, het tehuis voor oude vrouwen 'Vredenburg' aan het begin van de Oudezijds Voorburgwal. In 1885 maakte hij een ontwerp voor een nieuwe gevelwand van het Begijnhof aan de zijde van het Gedempte Spui, waarvan in 1886 enkele panden werden gebouwd. Ook het R.C. Oude-armenkantoor gaf hem enige opdrachten, zoals het ontwerp voor een verbouwing van het huis Kalverstraat 73 hoek Wijde Kerksteeg.

Ondertussen was Bleijs begonnen aan de St. Nicolaaskerk aan de Prins Hendrikkade, tegenover het Centraal Station. Dit kerkgebouw, dat in mei 1884 werd aanbesteed en in februari 1887 werd gewijd, zou zijn belangrijkste werk in Amsterdam worden. Gezien zijn vele werkzaamheden moet het de regenten van het Maagdenhuis niet moeilijk zijn gevallen om in het voorjaar van 1886 inlichtingen over Bleijs te verkrijgen. Waarschijnlijk zullen enkele regenten ook reeds in andere besturen met hem te maken hebben gehad of althans naaste familieleden hebben bezeten die als regent van andere instellingen de bouwmeester van nabij kenden.

+ Op het moment dat de regenten van het Maagdenhuis hun keus op Bleijs lieten vallen had deze nog niet te maken gehad met het bouwen van ziekenhuizen, en zelfs nog geen groot gesticht of klooster op zijn naam staan. Men vond het kennelijk geen bezwaar dat zijn werk zich tot dusver had beperkt tot het bouwen van kerken, woonhuizen en scholen. Hoe slecht wij ook over de voorbereidingen van het bouwen van het St. Elisabeth-gesticht ingelicht zijn, er staat wel vast dat Bleijs na het verkrijgen van zijn opdracht geen studiereizen heeft gemaakt om elders soortgelijke inrichtingen te bezoeken. Indien deze hadden plaatsgevonden zou er iets van in de genotuleerde besluiten van de regentenvergadering terug te vinden moeten zijn geweest. Bovendien zouden de kosten ervan in het kasboek van het St. Elisabeth-gesticht zijn verantwoord. Vermoedelijk zag men in het bouwen van een gesticht niet zo iets bijzonders dat studiereizen gewenst konden zijn. Amsterdam bezat immers een aantal grote gestichten, zelfs nog van recente datum, zoals bij voorbeeld het R.C. St. Jacobsgesticht bestemd voor de huisvesting van oude lieden aan de Plantage Middenlaan, gebouwd in 1865.

+In 1886 was Bleijs nog onbekend met het bouwen van gestichten

+ Het is merkwaardig dat Bleijs in 1886 nog te maken kreeg met de plannen voor een ander ziekenhuis. De regenten van de R.K. Ziekenverpleging hadden een terrein verkregen aan de westzijde der oude stad buiten de Raampoort. Zij besloten op 12 november 1886 een commissie te benoemen bestaande uit drie doctoren en de architect Bleijs om na te gaan of hier een ziekenhuis van 400 bedden gebouwd kon worden. Op 27 december 1886 bracht deze commissie een afwijzend advies uit (Rog 69).

+In hetzelfde jaar werd Bleijs betrokken bij de plannen voor een R.K. Ziekenhuis

Toen Bleijs met het bouwen van ziekenhuizen te maken kreeg was er op dat gebied veel in beweging. Ons land had zich lang afzijdig gehouden van de internationale stromingen op dat gebied, na ca. 1875 kregen deze ook hier meer en meer invloed. In de grote steden van ons land waren in de zeventiende en achttiende eeuw omvangrijke gestichten verrezen. In de negentiende eeuw werd deze traditie voortgezet met een aantal zeer grote gebouwen. Hiertoe behoren de uitbreiding van het seminarie Warmond uit 1842, het krankzinnigengesticht Meerenberg te Bloemendaal in 1845 door J.D. Zocher ontworpen, het Diaconieweeshuis in Den Haag uit 1860 en het St. Jacobsgesticht ter verzorging van oude vrouwen en mannen te Amsterdam uit 1865.

+ Al deze gebouwen tonen eenzelfde opzet, die reeds bij zeventiende-eeuwse gestichten werd toegepast. Zij zijn gebouwd volgens het corridoorsysteem. De structuur van het gebouw werd daarbij bepaald door een gangenstelsel, dat zich van het hoofdgebouw in de zijvleugels doorzet. Naast de gang liggen de vertrekken, die dan aan de andere zijde voorzien zijn van vensters. Deze bouwwijze was voor allerlei soorten gebouwen bruikbaar, voor verzorgingstehuizen, voor scholen, hotels en kloosters. Het was de gelijkte bouwwijze voor het grotere gebouw in de negentiende eeuw.

+De ziekenhuizen gebouwd volgens het corridoorsysteem

Ook ziekenhuizen werden in de negentiende eeuw vaak volgens deze opzet gebouwd, zowel in het buitenland als bij ons. In ons land echter was dit voor de grote ziekenhuizen uit het midden van de negentiende eeuw het gewone schema, aan andere meer moderne oplossingen werd niet gedacht. Het eerste belangrijke ziekenhuis uit de negentiende eeuw, het Coolsingel ziekenhuis te Rotterdam, in 1840 door W.N. Rose ontworpen, was volgens het corridoorsysteem gebouwd. Bij andere ziekenhuizen werd dit voorbeeld nagevolgd. Ook het grote project dat A.N. Godefroy in 1862 opstelde

voor de algehele vernieuwing van het Binnengasthuis te Amsterdam was volgens dit schema ontworpen. Er was geen verschil in opzet met een oude-liedenhuis als het St. Jacobs-gesticht te Amsterdam dat in dezelfde tijd tot stand kwam.

Het hoofdbezwaar tegen het gebruik van deze bouwwijze voor ziekenhuizen was het ontbreken van voldoende mogelijkheid tot ventilatie van de ziekenzalen. Vooral wanneer de zalen naast de gang meer diep dan breed gemaakt waren, was de licht- en luchttoetreding beperkt. Bij het Rotterdamse Coolsingel-ziekenhuis bezaten de zalen met tien bedden, slechts een raampartij aan de korte zijde tegenover de deur naar de gang gelegen.

+De ziekenhuizen gebouwd volgens het paviljoensysteem

+ Een andere bouwwijze, die in Engeland en Frankrijk al aan het einde der achttiende eeuw gepropageerd werd, was het zogenaamde paviljoensysteem. Men ging daarbij uit van ziekenzalen die zoveel mogelijk vrij stonden. Aan de beide lange zijden waren dan ramen geplaatst, aan beide korte zijden bevonden zich dienstruimten. Het gunstigste voor de doorstroming van de lucht tussen de gebouwen was om de zalen zoveel mogelijk vrij te leggen. Veelal maakte men dan ook geheel vrijstaande paviljoens waarin twee ziekenzalen waren ondergebracht, met de korte zijden naar elkaar toegekeerd. In andere gevallen werden de zalen verbonden door lage gangen.

Eerst laat, omstreeks 1875, worden er in ons land enkele ziekenhuizen volgens dit nieuwere paviljoensysteem ontworpen. Het was voor Bleijs niet zo moeilijk hiervan op de hoogte te komen. In Amsterdam was de zogenaamde Gasthuiskwestie al geruime tijd een veel besproken zaak. De beide gasthuizen, het Binnen- en het Buitengasthuis waren reeds lang aan vernieuwing toe. Men kon het er echter maar niet over eens worden op welk terrein men het nieuwe ziekenhuis zou bouwen. In 1883 was er een brochure over deze zaak verschenen van de hand van de arts A.W.C. Berns, die tevens lid van de gemeenteraad was. Hieraan was een bouwschema toegevoegd voor het bouwen van een groot ziekenhuiscomplex volgens het paviljoensysteem op het terrein van het Buitengasthuis. Als voorbeelden werden genoemd het Universiteitsziekenhuis te Heidelberg en het nieuwe Stedelijke Ziekenhuis van Berlijn (Ber 75).

+De literatuur over het bouwen van ziekenhuizen

+ Niets wijst erop dat deze brochure Bleijs de weg gewezen heeft naar de nieuwere ontwikkelingen op het gebied van de ziekenhuisbouw. Wanneer Bleijs zich op dit gebied wilde oriënteren zal hij meer profijt hebben gehad van een artikel in de Bouwkundige Bijdragen, Deel 24, uit 1878, over het nieuwe ziekenhuis van Dordrecht. Daarin beschrijft J.A. van der Kloes hoe hij - na in 1873 tot directeur van gemeentewerken aldaar benoemd te zijn - te maken kreeg met een slepende ziekenhuiskwestie. Zonder over tijd tot voldoende studie te beschikken of reizen te kunnen maken, moest hij een verantwoord ontwerp vervaardigen. Hij vond daartoe de oplossing in een artikel van E. Plage uit Metz in het Zeitschrift für Bauwesen, XXVIII, uit 1873 over het bouwen van ziekenhuizen.

Het ontwerp dat Van der Kloes voor Dordrecht maakte en dat ook gedeeltelijk werd uitgevoerd vertoont een hoofdgebouw waarachter twee reeksen lage barakken geplaatst waren, die met gangen aan het hoofdgebouw verbonden waren. De oplossing die Bleijs koos voor zijn St. Elisabeth-gesticht ging wat grondplan betreft meer in de richting van het Dordtse ziekenhuis dan in die van het voorstel van Berns voor het nieuwe ziekenhuis op het terrein van het Buitengasthuis. Waarschijnlijk heeft Bleijs de aanwijzing van Van der Kloes gevolgd en zich door het bovengenoemde artikel op de hoogte gesteld van de ontwikkelingen in het buitenland.

Het ontwerp van Bleijs voor het St. Elisabeth-gesticht, 1887

Het ontwerp van Bleijs is een combinatie van het corridoorsysteem met het paviljoensysteem, op een manier zoals deze ook bij een aantal nieuwe Franse ziekenhuizen uit die tijd voorkwam. De kern van zijn ontwerp is een rechthoek met aan de ene korte zijde de hoofdingang, aan de andere korte kant de kapel en in het midden een keukenvleugel. De rechthoek wordt gevormd door een omlopende gang met daarnaast vertrekken, dit alles geheel volgens de traditionele bouwwijze voor gestichten en andere grote gebouwen. Dwars op deze rechthoekige kern steken aan weerszijden vier zalen uit, die volgens het paviljoensysteem aan beide lange wanden van vensters voorzien zijn en door binnenplaatsen onderling zijn gescheiden. Deze zalen dienden tot slaapzalen; in de rechthoekige kern, naast de gang waren de zitkamers. Op deze wijze was een zeer

consequente plattegrond verkregen. Het was het eerste volgens moderne principes gebouwde ziekenhuis te Amsterdam (afb. 273).

+ Voorbeelden van het bouwschema dat Bleijs koos toonden het Hospital Lariboisière te Parijs uit 1854, het ziekenhuis te Brest van ca. 1860 en het nieuwe Hotel Dieu uit Parijs waaraan men in 1866 begonnen was. De plattegrond van het St. Elisabeth-gesticht lijkt het meeste op die van het Lariboisière ziekenhuis. De opzet van de kapel komt overeen met die van het ziekenhuis te Brest. De trappehuizen en de geleding van de plattegrond van de voorste vleugel vertonen grote overeenkomst met het Rudolfspital te Wenen (1860), dat ook tot deze groep gerekend zou kunnen worden wanneer de zijvleugels niet ontbraken (Kla 326, 340-342).

+De buitenlandse voorbeelden voor de plattegrond

Hoezeer Bleijs zich in zijn plannen moet hebben laten leiden door de voorbeelden van belangrijke ziekenhuizen uit het buitenland en erin geslaagd is op deze wijze een zeer evenwichtige en duidelijke opzet te bereiken, op het punt van het gebruik week hij ervan af. Bij alle hier bovengenoemde ziekenhuizen was een symmetrische aanleg gekozen, waarbij de ruimten aan de ene zijde gebruikt werden voor de vrouwen, die aan de andere kant voor de mannen. Ook het St. Elisabeth-gesticht werd gebouwd voor beide geslachten. De mannen kregen hier echter het achterste deel van het gebouw toegewezen, de vrouwen het voorste stuk. Vermoedelijk is dit gedaan omdat men van plan was het gesticht in twee gedeelten te bouwen; de vrouwenafdeling had de voorrang en moest dus aan de voorzijde komen. Hoewel het St. Elisabeth-gesticht voor nietbetalende patiënten was opgezet, besloot men, om de verpleegkosten te drukken, ook een aantal betalende patiënten op te nemen. Deze werden ondergebracht in de rechterzijde van het gebouw, de westkant naast de 's-Gravesandestraat. Hierdoor werd inwendig niet alleen de symmetrie verstoord, maar verloor de gekozen opzet ook enigszins aan zin. Immers drie van de vier paviljoens aan de westkant waren nu in kamers verdeeld, waarbij het voordeel van paviljoensysteem - de vensters aan weerszijden - weer verloren ging.

+ Om een indruk van de grootte van het project te krijgen en het te kunnen vergelijken met andere ziekenhuizen moeten we nagaan hoeveel patiënten het had kunnen herbergen wanneer alle paviljoens aan de rechterzijde als zalen waren ingericht. Aangezien er per slaapzaal in de naar buiten stekende paviljoens gemiddeld 20 bedden geplaatst konden worden en er zestien zalen in de paviljoens konden komen, zouden er in de paviljoens 320 patiënten geborgen hebben kunnen worden. Daarbij kwamen nog ca. 24 bedden in de voorste vleugel op de verdieping. Wanneer het gebouw geheel voor niet-betalende patiënten zou zijn ingericht, zouden er ca. 350 patiënten in ondergebracht kunnen zijn.

+Vergelijking met grote moderne ziekenhuizen in het buitenland

Wanneer we dit vergelijken met de belangrijke buitenlandse voorbeelden dan blijkt het ontwerp voor het St. Elisabeth-gesticht een project van betekenis te zijn. Het ziekenhuis te Brest telde 430 bedden, het Hotel Dieu te Parijs 530 en het Laborisière ziekenhuis te Parijs 612.

Een vergelijkingscijfer dat in die tijd veel gebruikt werd was de grondoppervlakte van het ziekenhuisterrein gedeeld door het aantal bedden. Het Parijse Laborisière ziekenhuis had per bed een terreinoppervlakte van 82 m^2, het ziekenhuis te Brest 77,2 m^2.

Het Hotel Dieu te Parijs en het Rudolfspital te Wenen hadden minder grond, hier was slechts 43 m^2 per bed beschikbaar (Kla 326, 340-342). Ongeveer hetzelfde getal zouden we vinden bij het St. Elisabeth-gesticht wanneer dit een normaal ziekenhuis geweest zou zijn zonder klassepatiënten. Bij alle genoemde voorbeelden bevatten de paviljoens drie ziekenzalen boven elkaar, bij het St. Elisabeth-gesticht

waren het er slechts twee. Ten opzichte van het beschikbare terrein was de bebouwde oppervlakte dan ook te groot en de overgebleven binnenplaatsen te klein. Omdat het gebouw laag was viel het niet zo erg op. Bovendien was de rechterhelft voor driekwart gedeelte ingenomen door klassepatiënten en daardoor minder intensief bezet. Hierdoor daalde het aantal patiënten dat verpleegd kon worden tot 268 (Ble 14).

De onderdelen van de plattegrond

+ In het plan van het St. Elisabeth-gesticht isde verpleeg-eenheid duidelijk herkenbaar. Deze bestaat uit een slaapzaal en een zitkamer. Voor twee van zulke eenheden boven elkaar was een tuingedeelte beschikbaar. De indeling van de slaapzalen had de

+*De verpleeg-eenheid*

bij het paviljoensysteem gebruikelijke vorm. De bedden stonden opgesteld in twee rijen, aan de korte zijde waren toiletten, een badkamer en een vertrekje voor een zuster.

Bijzonder was in dit geval de vorm van de slaapplaatsen. Bleijs omschrijft deze als ‘een soort van los staande alkoven, voor en achter met gordijnen gesloten, zonder plafonds en slechts ter hoogte van 2,25 m. Door deze alkoven is het voor de patiënten die daaraan behoefte hebben, stil in de omgeving en worden zij ook niet gehinderd door de soms minder aangename toestanden van de overige patiënten. Onaangenaam werken deze alkoven niet, daar de zalen goed verlicht zijn en elke alkoof twee gordijnen heeft om af te sluiten of gemeenschap te bezorgen, naar gelang van verkiezing’ (Ble 15). Voor deze alkoven zijn geen voorbeelden te vinden bij andere ziekenhuizen. Zij zijn vermoedelijk ontleend aan de slaapzalen van kloosters. Niet uit het grondplan maar wel uit dergelijke kleine onderdelen blijkt dat het St. Elisabeth-gesticht geen ziekenhuis was, doch een verzorgingshuis. Tussen de alkoven en de buitenmuren was een looppad noodzakelijk om bij de vensters te kunnen komen. In het middenpad van de slaapzalen stond een aantal wasbakken opgesteld.

Bij iedere slaapzaal behoorde een zitkamer. Er was op gerekend dat elke patiënt daar overdag kon vertoeven. Hierdoor waren de zitkamers groter dan bij een normaal ziekenhuis. Elke zitkamer was voorzien van een theekeuken en toiletruimten.

+Het onderkomen der zusters

+ De verpleging geschiedde door de Zusters van Barmhartigheid uit Tilburg, welke orde ook de meisjes in het Maagdenhuis verzorgde. Er was gerekend op 54 zusters, zodat er een zuster op vijf patiënten was; bij het Maagdenhuis was dit niet meer dan een op tien. Naast iedere grote slaapzaal en in iedere vleugel van de klasse-afdeling was een slaapcel voor een zuster, het merendeel van de zusters was ondergebracht op de zolder boven de huishoudelijke vleugel in het midden van het gebouw. Aan de rechterzijde van het gebouw waren de zalen opgedeeld in kamers voor de klassepatiënten. De tweede-klaspatiënten kregen ieder ‘een zitkamer met eigenaardig getimmerde alkoof als slaapplaats’ (Ble 14). De eerste-klaspatiënten kregen naast hun zitkamer een afzonderlijke slaapkamer.

+De kamers voor de klasse-patiënten

+ Het is duidelijk dat men een grondplan voor een ziekenhuis met zalen als uitgangspunt heeft genomen en aan de rechterzijde enkele slaapzalen en zitkamers heeft opgedeeld in klassekamers. Bij de afdeling der eerste-klaspatiënten die in de voorste vleugel op de hoek van de Mauritskade en 's-Gravesandestraat was ondergebracht, ontstond door de ongelijke grootte van de zit- en de slaapkamers een afwisseling in raamvorm (afb. 275). Bleijs heeft dit motief aangegrepen en ook over de paviljoens aan de linkerzijde voortgezet. Het meeste kon de architect zich uitleven bij de gevels van de tweede-klaspatiënten, waarvoor hij telkens bij drie kamers loggia's ontwierp. Hierdoor kregen de gevels een sterke plastiek (afb. 294). De binnenplaatsen aan de zijde van de klassepatiënten waren even groot als die aan de andere kant; zij werden echter door minder mensen gebruikt. Zij waren van de 's-Gravesandestraat gescheiden door een hoge muur, die aan de bovenzijde door rondboogopeningen doorbroken was. Men kon van de straat niet in de tuinen kijken, noch omgekeerd. De kamers aan deze zuidzijde hadden dan ook vrijwel geen uitzicht op de straat.

+Het middendeel van de vleugel aan de Mauritskade

+ De uitstekende paviljoens en de beide lange vleugels die deze verbonden dienden geheel voor huisvesting van de patiënten. Deze lange vleugels waren door drie gedeelten verbonden. Voor aan de Mauritskade was een hoofdgebouw. Hier lag de grote ingang en in de uitstekende zijvleugels, de regenten- en regentessenkamer (afb. 272). Op dit punt blijkt het gebouw te verschillen van een

gewoon ziekenhuis: er is hier minder ruimte nodig voor doctoren, bezoek en administratie, terwijl een polikliniek uiteraard geheel ontbreekt. De verdieping van het hoofdgebouw werd dan ook gebruikt voor de verpleging van de patiënten.

+ Het tweede gedeelte tussen de lange vleugels dat zich midden in het rechthoekige middenstuk van het plan bevond, bevatte alle huishoudelijke bestemmingen. Dit deel vormde het hart van de gehele aanleg. Het was het enige deel van het gesticht dat onderkelderd zou worden. De kelders zouden doorlopen onder de trappehuizen en de zijpaviljoens. Aan de 's-Gravesandestraat kon op deze wijze een dienstingang verkregen worden. Op de begane grond bevond zich in dit deel de grote kookkeuken met spoelkeuken en provisieruimte, alsmede de broodkeuken, de papkeuken en de apotheek; tevens was er een ruimte voor het verzamelen van de vuile was. In de kelders vond men de wasserij en een groot aantal provisieruimten. Onder het paviljoen aan de linkerzijde

+Het centrale middengebouw

was het ketelhuis van de centrale verwarming. De grote schoorsteen stond los van het gebouw, de aanvoer van kolen geschiedde door een dienstingang aan de Mauritskade aan de linkerzijde van het terrein (afb. 273). De verdieping van het middengebouw diende voornamelijk voor het behandelen van de schone was. Er was hier een vertrek dat door een liftkoker met de wasserij verbonden was, dan volgden een strijkkamer, een naaikamer en een grote linnenkamer. Verder was er een broodkeuken en een kapittelkamer (afb. 274). Vermoedelijk diende dit laatste vertrek de Moeder-overste tot verblijfplaats. Bleijs vermeldt dat ‘de kamer voor de Moeder-overste welke, zich midden in het gesticht bevindende, tevens bevat het hoofd-station voor de telephoon, spreekbuizen en schelgeleiding’ (Ble 14).

Het middengedeelte was de breedste vleugel van het hele plan. Bovendien was de kap hier hoger opgetrokken dan over de andere delen van het gebouw. Deze hoge kap liep aan weerszijden tegen de grote tentdaken boven de monumentale trappehuizen. Op deze grote zolder zouden een vijfentwintigtal chambrettes komen, die als slaapplaats voor zusters bestemd waren (afb. 269 en 296).

+ In het derde verbindingsgedeelte, dat de achterzijde van de rechthoekige kern vormde, lag het voorste deel van de kapel. Op de begane grond lagen hier een eetzaal en een recreatiezaal van de zusters. Op de verdieping was het zusterkoor en aan weerszijden twee zalen waar zieken de dienst konden horen. De kapel strekte zich uit over het terrein dat een derde binnenplaats had kunnen zijn. Hij was in het bezit van galerijen, waar patiënten van de verdieping de dienst zouden kunnen volgen.

+Het middengedeelte aan de achterzijde

Achter het koor van de kapel, in het midden van de vierde vleugel, lag de dodenkapel. Aan weerszijden daarvan bevond zich een eenheid van slaapzaal en zitkamer. Van deze vierde vleugel liep een gang naar de 's-Gravesandestraat, waardoor het mannengedeelte apart bereikbaar was. Deze gang kwam naast de pastorie uit (afb. 270).

De ontwikkeling van de plannen

Over de ontwikkeling van de plannen zijn wij slecht ingelicht. De genotuleerde besluiten van de regentenvergaderingen delen er niets over mee, voorschetsen van Bleijs zijn niet bekend. Wel zitten er in de door Bleijs in 1896 gepubliceerde tekeningen kleine verschillen die aantonen dat het ontwerp op ondergeschikte punten gewijzigd werd. Van het thans bekende materiaal geeft de vogelvlucht de eerste fase van het ontwerp weer (afb. 274). De uitgewerkte tekeningen (afb. 268-279) tonen enkele veranderingen ten opzichte van de vogelvlucht. De daken van de paviljoens en van de lange vleugels zijn lager geworden. De vierde vleugel aan de achterzijde is in het midden onderbroken voor de dodenkapel en de mannenafdeling heeft een eigen uitgang gekregen aan de 's-Gravesandestraat.

Deze uitgewerkte tekeningen (afb. 268-279) geven niet de laatste versie van het totale plan weer. De beschrijving, die Bleijs in 1896 van het totale bouwplan het licht deed zien, wijkt enigszins af van deze tekeningen die er als illustratie bijgevoegd werden. In de beschrijving is een onderverdeling gemaakt in vier klassen patiënten, waarvan de niet-betalende vierde klasse het grootste is met 166 bedden, de derde, een weinig betalende klasse 52 bedden telt, de tweede klasse over 34 en de eerste klasse over 16 bedden beschikte (Ble 14). In totaal zouden dus 102 van de 268 patiënten betalen. Op de tekeningen zijn de derde en vierde klas nog niet gescheiden

en bevatten te zamen 215 bedden, alle aangeduid als derde klasse en alle vermoedelijk gedacht als niet-betalende patiënten.

De tekeningen bevatten verder nog een merkwaardigheid. Bleijs heeft de windroos op zijn tekening per vergissing een kwartslag gedraaid, waardoor de voorgevel aan de Mauritskade, die nagenoeg noord ligt, geacht wordt op het oosten te liggen. Het linkerdeel van het gebouw met de niet-betalende patiënten wordt dan in gedachten de zuidzijde (afb. 272). Bleijs heeft deze zeer persoonlijke oriëntering aangehouden bij het schrijven van het bestek voor het bouwen van het eerste deel en later nog eens bij de beschrijving van het bouwplan, die hij in 1896 het licht deed zien. Dit kleine detail toont aan dat bij het ontwerp voor het gebouw voor de architect en zijn opdrachtgevers de oriëntering geen enkele rol heeft gespeeld, noch met het oog op de patiënten, noch met het oog op de kapel. De kamers en de tuinen van de klassepatiënten kwamen op papier volledig op het noorden te liggen. In werkelijkheid was de oriëntering van de

paviljoens beter dan de windroos deed vermoeden. Ook de vogelvlucht bewijst dat de architect geen rekening hield met de omgeving: het gebouw ligt geheel in een park en de zon staat in het noorden (afb. 274).

De plannen voor het nieuwe gesticht zullen omstreeks september 1887 gereed zijn geweest, in welke maand het feit herdacht werd dat honderd jaar daarvoor het Maagdenhuis betrokken was. De bisschop van Haarlem had verzocht de nieuwe plannen ter goedkeuring voorgelegd te krijgen. De regenten ontvingen een brief van 5 oktober 1887 van de vicaris-generaal Vregt, waarin deze meedeelde dat een onbekend persoon op 3 oktober een portefeuille tekeningen bij hem had bezorgd met een plan voor het St. Elisabeth-gesticht, welk plan 'mij zeer schoon voorkomt' zodat geen bezwaren tegen de uitvoering bestonden.

In dezelfde maand oktober werd een contract met Bleijs getekend. Dit contract was gedrukt en behoefde slechts ingevuld en ondertekend te worden. Het is duidelijk dat Bleijs deze vorm van contract met alle opdrachtgevers afsloot. Het eerste punt hield in dat hij 'zal maken en leveren de ontwerpteekeningen, omschrijving en voorwaarden en de begroting voor (verder ingevuld:) den bouw v/h 1ste gedeelte van het St. Elizabeth-Gesticht te Amsterdam (verder weer gedrukt:) en zich tevens belast met het toezicht op de uitvoering van bovengenoemde werken'. Het tweede punt bepaalde 'dat Contractant ter eener zijde, den Contractant ter anderer zijde heeft aangesteld tot Bouwmeester van genoemd (ingevuld:) St. Elizabeth-Gesticht'. Het derde punt stelde het honorarium van Bleijs op vier procent van het begrote bedrag ad *f* 484970,96. Het vierde punt stelde vast dat de opzichterslonen voor rekening van de opdrachtgever waren en door dezen maandelijks zouden worden betaald. Deze overeenkomst werd ondertekend door de regenten Van Rijckevorsel en Sträter, alsmede door Bleijs.

Afgezien van de wat duistere tweede bepaling blijkt hieruit dat Bleijs geen honorarium over zijn gehele ontwerp ontving, doch slechts over het nu uit te voeren eerste gedeelte. Voor de eerste maal wordt er gesproken van een gedeeltelijke uitvoering van het gesticht. Over dit kardinale besluit dat van zo'n blijvende invloed op het project geweest is, zwijgen de notulen van de regentenvergadering.

+Het bestek en de voorwaarden

+ Het 'Bestek en Voorwaarden voor het bouwen van het St. Elisabeth-gesticht aan de Mauritskade te Amsterdam' werd in gedrukte vorm verspreid. De inschrijving was bepaald op 15 november 1887. Het bestek ging vergezeld van tekeningenblad 1 tot en met 15 waarop het gehele werk stond aangegeven en een blad 16 aan de hand waarvan de prijs van een bepaald paviljoen moest worden opgegeven. Bleijs had de kosten van het eerste deel, zonder installaties, begroot op *f* 435307,96. De kosten van het bouwen van een 'paviljoen boven de kelder' volgens blad 16 zouden ca. *f* 20000 belopen (AM nr. 14g).

+Het eerste deel van het grote plan

+ Hoewel wij niet over de genoemde bestektekeningen beschikken, is het mogelijk aan de hand van het gedrukte bestek na te gaan welke afmetingen het eerste deel zou krijgen. Van de acht paviljoens, die de essentie van het plan vormden, zouden slechts de twee voorste aan de Mauritskade gebouwd worden. Van de beide lange vleugels was slechts het eerste deel tot en met de grote trappehuizen in het project begrepen. Het middengedeelte met de keukens kwam geheel tot stand evenals de kapel, die echter ver achter het rompgebouw lag en slechts met gangen op de begane grond daarmee werd verbonden. Van de afzonderlijke gebouwen op het terrein was slechts de pastorie in het bestek begrepen. Het paviljoen waarover men aarzelde, dat waarvan de prijs apart moest worden opgegeven, was het tweede paviljoen aan de linkerzijde, dat voor betrekkelijk weinig kosten boven de noodzakelijke stookkelder kon worden opgetrokken. Toen de aanbesteding meeviel

is het toch nog gebouwd, echter zonder de bijbehorende zitkamer. Ongeveer de helft van het grote plan werd als eerste deel uitgevoerd.

Materiaalgebruik en bouwwijze

Over de wijze waarop het gesticht werd gebouwd geeft het bestek veel aanwijzingen. Bovendien geeft Bleijs in zijn beschrijving van het project uit 1896 eveneens enige toelichting. Over de gevels vermeldt de laatste bron dat zij iets rijker zijn uitgevoerd dan+ het interieur: ‘De gevels van het gebouw zijn, volgens de mij gedane opdracht, wat rijker van vormen. De muren zijn gemetseld van machinaal gevormde Hollandsche baksteenen, met versiering van witten zandsteen, in den geest der Oud-Hollandsche

+*De gevels*

gebouwen. Het geheel rust op een omgaand hoog plint van "en bossage" bewerkte blauwe hardsteen'. De buitengevels waren 33 cm dik; aan de binnenzijde was een spouw en een spouwmuur, hetgeen de totale muurdikte op ca. 50 cm bracht. Het metselwerk moest worden uitgevoerd in kruisverband; met verdeellatten moest er tijdens het metselen voor worden gezorgd dat de stootvoegen precies boven elkaar kwamen. De baksteenlagen moesten zo gemetseld worden dat zij naar de buitenkant een centimeter afwaterend waren gelegd.

In de gevels werd van twee soorten natuursteen gebruik gemaakt. Het bestek schreef hardsteen, Granite de l'Ourthe, voor bij de plintblokken, de stoepen, de vensterdorpels en de goten. Het overige natuursteenwerk van de gevels diende te worden gemaakt in witte zandsteen volgens een te leveren monster.

+ Voor enkele decoratieve onderdelen bepaalde het bestek het volgende: 'Voor de beeldhouwwerken van eenige consols, nissen enz. modellen in gips op aan te geven grootte den Bouwmeester ter keuring aan te bieden, waarnaar na goedkeuring de beeldhouwwerken moeten worden gehakt. Bovengenoemde modellen moeten worden vervaardigd door een door den Bouwmeester aan te wijzen Beeldhouwer'.

+Decoratieve elementen

+ De daken van het gebouw moesten worden belegd met eerste soort zilvergrijze Echterkruispannen. De torenspitsen, ronde daken, dakvensters en de conterforten van de kapel moesten worden afgedekt met leipannen, die eveneens te Echt gebakken waren, 'zonder neuzen, op de manier van schulpdak'. Op de nokken van het hoofdgebouw en van de kapel moest een versiering worden aangebracht waarvan een detailtekening geleverd zou worden. Ook de dertig stuks toppen, waarmee de hoge delen van de nokversiering bedoeld zullen zijn, zouden volgens een tekening moeten worden gemaakt. De dakvensters moesten worden voorzien van zinken toppen van vier gulden per stuk inkoopwaarde. De grote zinken platten boven op de hoge daken van de trappehuizen zouden worden omgeven door smeedijzeren hekken 'te bewerken volgens teekening en opgaaf'. Dit was alleen voor het uiterlijk aanzien, het plat was slechts bereikbaar voor werklieden.

+De daken

+ De vloerconstructies in het gebouw werden zo gemaakt dat er een grote mate van brandveiligheid werd verkregen. Aangezien het gebouw slechts voor een klein deel onderkelderd was, werden om de begane-grond-vloer te dragen, die 1,20 m boven straatpeil lag, vloergewelven tussen de muren geslagen. De ruimte onder deze gewelven kon voor het aanbrengen van leidingen worden gebruikt. De vloeren boven de begane grond en de eerste verdieping bestonden uit ijzeren moer- en kinderbinten waartussen stenen troggewelfjes waren geslagen. In de gangen, trappehuizen en hal werden hierop hardgebakken vloertegels gelegd. In de vertrekken kwam een vloer van Amerikaans grenehout; een zoldervloer werd niet aangebracht.

+De vloeren

De afwerking van de vloerconstructie aan de onderzijde was verschillend. In de gangen bleven de balken en de gewelfjes in het zicht, in de zalen werden zij omkokerd met pleisterwerk. Verschillend was dan ook de oplegging van de moerbalken. Er waren honderd hardstenen 'draagsteenen onder de moerbalken' nodig. Verder bepaalde het bestek onder de rubriek stucadoorwerk: 'Onder de trappen en moerbalken te zamen 140 stuks consols in pleister te leveren met koperen houtschroeven te bevestigen, te gieten volgens de modellen vervaardigd door een door den Bouwmeester aan te wijzen beeldhouwer'.

+ Aan enkele ruimten werd veel aandacht besteed. Zo werd de hoofdingang gevormd door een overwelfde vestibule (afb. 295). Hier werden de vier kolommen, met hun kapitelen en basementen uitgevoerd in hardsteen, evenals de

+De gewelven in het voorportaal

lambrisering. De kruisgewelven daarboven werden uitgevoerd met bakstenen bogen en met gewelfschilden van elf centimeter dikte. De dwarsbogen moesten in pleister worden geprofileerd. Het verankeringssysteem werd tegelijk met dat van de kapel beschreven.

+ De architect besteedde bijzondere aandacht aan de trappehuizen. In het ontwerp waren zes monumentale trappen voorzien die van de begane grond naar de verdieping gingen. Aan de vier hoeken van het rechthoekige corridoorsysteem waren eenvoudiger trappen die met twee armen naar boven voerden (afb. 297). In het midden der lange zijden waren twee monumentale trappen die geheel vrij in de ruimte stonden en uit drie armen waren samengesteld (afb. 298). De trappen bezaten hardstenen treden die rustten op een ijzerconstructie. De onderdelen van de trap vinden we in het bestek onder de rubriek gegoten ijzer. Er waren kolommen nodig met basementen en kapitelen; verder

+*De trappehuizen*

36 consoles, elk zwaar 40 kg, volgens de tekening te doen gieten. Bovendien moesten er veertig hoofdbalusters komen, volgens de detailtekening. Ten slotte wordt nog vermeld: ‘Onder de trapboom en tusschen de bordeskolommen vullingen van gegoten ijzer te leveren en plaatsen’.

+ De belangrijkste ruimte van het gebouw was de kapel (afb. 301-310). De afwerking die het bestek voorschrijft was eenvoudig. Tussen het middenschip en de zijbeuken waren beneden vier hardstenen zuilen aan elke zijde. Hierboven, ter hoogte van de galerij, waren vier bakstenen kolommen waartussen weer hardstenen zuilen geplaatst zouden worden. De lijsten, en vermoedelijk ook de consoles, waren van pleisterwerk. De balusters van de galerij zouden van zink worden en mochten zes gulden per stuk kosten. De galerijen en het zusterkoor kregen de gebruikelijke vloerconstructie van troggewelfjes tussen ijzeren balken. Ook boven de galerijen werd deze vloerconstructie gebruikt. Alleen het middengedeelte van de kapel werd in steen overwelfd.

+De kapel

In het bestek wordt een hulpconstructie omschreven die tijdens het aanbrengen van de gewelven in de kapel en in de vestibule bij de hoofdingang moest worden toegepast. In de kolommen moesten 60 cm lange verticale ijzeren schieters worden ingemetseld. Daaraan werden twee horizontale ijzers met ogen verbonden. Aan deze ogen werd een tijdelijke verankering van houten juffers bevestigd. Daarna werden op stevige formelen de bogen gemetseld waartussen de gewelven zouden worden geslagen. Als alles voltooid was mocht de loze verankering op order van de bouwmeester worden weggenomen. Deze ogen voor de tijdelijke verankering zijn in het gebouw nog zichtbaar (afb. 303). Over de beglazing van de kapel vermeldt het bestek dat de lichtopeningen moeten worden dichtgezet met blank broeiglas in lood gezet volgens tekening.

De technische installaties

Een groot gebouw als het St. Elisabeth-gesticht kon zonder technische installaties niet functioneren. Het bestek verschaft over dit onderdeel weinig inlichtingen aangezien de meeste van deze voorzieningen niet in de aanbesteding betrokken waren. De beschrijving van het gesticht door Bleijs uit 1896 geeft iets meer informatie op dit punt. De rekeningen van het bouwen geven aan welke firma's de installaties leverden en wat de prijs ervan was.

+ Een punt waaraan veel aandacht werd besteed was de ventilatie. Het gebouw had ramen met een vast bovenstuk en openslaande ramen beneden. Het deel dat open kon was voorzien van dubbele ramen. Daarnaast was een ventilatiesysteem mogelijk dat in het bestek als volgt wordt omschreven: ‘Voor de ventilatie van al de lokalen, corridors enz., in de muren te plaatsen en ommetselen gebakken aarden buizen van binnen verglaasd, van verschillende afmetingen met de benoodigde vierkante mondstukken en ellebogen,...’. Bleijs beschrijft hoe dit systeem werkt: ‘De ventilatie geschiedt door ovale en ronde aarden buizen die in de binnenmuren zijn gemetseld en allen uitmonden onder de bekapping der gebouwen, waar de bedorven lucht wordt afgevoerd door zuigkappen op de daken geplaatst. Beweegkracht voor de afvoer van de bedorven lucht is niet toegepast; de versche lucht wordt ingevoerd onder de stoomkachels, zoodanig dat zij des winters verwarmd in de lokalen stroomt en des zomers versche en koele lucht doet instroomen. De afvoer in de lokalen wordt geregeld door wisselkleppen bij de plafonds en roosters bij de vloeren’ (Ble 15).

+De ventilatie

[+] Een van de belangrijkste installaties was de verwarming. De kelder onder het tweede paviljoen aan de linkerzijde was geheel als ketelhuis ingericht. Hier kon met drie grote ketels worden gestookt. Vandaar ging een rookgeleiding ondergronds naar een grote geheel vrijstaande schoorsteen. De verwarmingsinstallatie had veel functies: ‘De verwarming is eene centrale hoogedruk stoomverwarming; de stoom wordt tevens gebruikt voor een werktuig dat den mangel en een kleine waschtoestel, in beweging brengt. Het water voor de baden, in de theekeukens enz., wordt door stoom verwarmd en kan door middel van mengkranen warm of koud getapt worden. Het koken in de keuken en de apotheek, het desinfecteeren in de daartoe bestemde ovens, en het drogen der kleederen geschiedt door middel van stoom, waarvoor 3 cornwall ketels in den kelder zijn aangebracht, van welke gewoonlijk slechts bij afwisseling een gebruikt wordt’ (Ble 15).

[+] *De verwarming*

Dit verwarmingssysteem kostte *f* 47504,14, hetgeen meer dan tien procent van de kosten van het bouwwerk was. Het werd geleverd door de firma Hermann en Schimmelbusch

van het Eisenwerk Kaiserslautern, via het Rotterdamse ingenieursbureau C. Huijgen.+ 'In het watergebruik wordt voorzien door een dubbele leiding, nl. vechtwater voor de baden, wasscherij, stoomketels enz. en duinwater voor drinkwater, de waschtafels en het toebereiden der spijzen' (Ble 15).

+De twee waterleidingen

+ 'Voor afvoer van faecaliën is toegepast, volgens de plannen der gemeente Amsterdam, het Liernurstelsel, waarvoor 3 gegoten ijzeren putten buiten de gebouwen in de gemeentestraten zijn aangelegd, waaruit de faecaliën door den reinigingsdienst der gemeente worden opgepompt. Het buizennet is geheel van gegoten ijzer en de waterclosets zijn alle: système sanitair' (Ble 15). Uit het kasboek blijkt dat 'het aanleggen der geleidingen voor faecaliën en water' voor *f* 11933 was aangenomen door B.W.H. Schmidt (AM nr. 431).

+De riolering

+ In het nieuwe gebouw waren ook enkele liften: 'Behalve de spijzenlift in de keuken en een lift voor de wasscherij zijn nog twee groote personenliften aangebracht, eene aan de zijde der niet-betalende en eene aan de zijde der 1e en 2e klasse patiënten. Het zijn direct-werkende waterkrachtliften, elk geschikt voor vervoer van 7 personen of een bed met patiënt en begeleidsters' (Ble 14). De firma Brinck en Co had het leveren en stellen van drie hydraulische liften aangenomen voor *f* 6202,50. Daarbij kwam nog het salaris van een Engelse monteur die acht weken behulpzaam was bij het plaatsen. Ten slotte bracht de Duinwaterleiding Maatschappij nog *f* 804 in rekening voor het aanleggen van een watertoevoer naar de liften (AM nr. 431). De lift aan de zijde van de betalende patiënten was niet in het werk van de firma Brinck begrepen. Hij behoorde niet tot het eerste gedeelte.

+De liften

+ De gasleiding in het nieuwe gebouw werd aangelegd door de firma Becht en Dijserinck die dit werk voor *f* 3000 had aangenomen. Hierbij kwam nog een bedrag van *f* 2923,75 voor het leveren van de 'gas ornamenten'. Het is duidelijk dat het gas voornamelijk werd gebruikt voor de verlichting van het gebouw (AM nr. 431).

+De gasleiding

+ Ten slotte werd er ook nog een elektrisch leidingnet aangelegd door de firma Croon en Co. voor *f* 3324,50. Het diende slechts voor een systeem van schellen en telefoon (AM nr. 431). Het centrale punt voor dit systeem was de kamer van de Moeder-overste.

+Elektriciteit

+ In totaal bedroegen de kosten voor de installaties, voor zover zij in het kasboek verantwoord werden, ruim *f* 75000. Hierbij moet nog enig loon geteld worden voor een machinist en een stoker die in de rekeningen verschijnen op het moment dat de warmwaterinstallatie aangebracht wordt. Belangrijk is echter dat in het grote bestek posten zitten die op de installaties betrekking hebben, zoals het zorgen voor de doorgangen van het leidingennet, ketelbemetselingen en dergelijke. Met deze bijkomende kosten zullen de installaties meer dan een ton bedragen hebben, hetgeen betekent dat zij meer dan twintig procent van de totale bouwkosten gevergd hebben.

+De kosten van de technische installaties

De uitvoering van het werk, 1888-1890

+ Op 15 november 1887 werden de inschrijvingsbiljetten van de aannemers ingewacht in het lokaal de Geelvinck, Singel 530 te Amsterdam. Er waren 27 prijsopgaven binnengekomen, waarvan dertien van aannemers buiten Amsterdam. De laagste opgave was *f* 411280, de hoogste *f* 483980 (AM nr. 14i). Onder de aannemers waren enkele bekenden zoals Hend. Rein. Hendriks uit Oss, die op dat moment de St. Nicolaaskerk aan de Prins Hendrikkade, ontworpen door Bleijs, vrijwel gereed had.

+De aanbesteding

Ook de aannemer-architect Ch. Pet. W. Dessing uit Gouda behoorde tot de inzenders.

+De laagste inschrijver Joh. van Groenendaal

+ De laagste inschrijver was Joh. van Groenendaal te 's-Gravenhage met *f* 393715 en *f* 17534 voor het apart op te geven paviljoen. Het totaalbedrag van *f* 411249 lag aanzienlijk onder de begroting van Bleijs, hetgeen de regenten zal hebben doen besluiten het paviljoen ook te doen bouwen. Van Groenendaal was een der nieuwe grote aannemers van die tijd. Op 31 januari 1887 was hij de laagste inschrijver voor het bouwen van de R.K. Kerk te Assendelft naar de plannen van Bleijs met een bedrag van *f* 75139. Op 24 oktober 1887 had hij de uitbreiding van de R.K. Kerk te Tilburg met twee torens en een westelijk gedeelte onder leiding van architect H.J. van Tulder aangenomen voor *f* 103097 (Vad 1887). Naderhand vestigde hij zich in Amsterdam. Hij zou in 1889 de laagste inschrijver zijn voor het bouwen van de Maria-Magdalenakerk te Amsterdam naar ontwerp van Cuypers. Te Hilversum zou hij de St. Vituskerk bouwen voor Cuypers en later te Amsterdam het Onze Lieve Vrouwegasthuis voor Bleijs.

+De opzichters

+ Bleijs liet zich in het werk bijstaan door drie opzichters, waarvan de lonen voor rekening van de opdrachtgevers kwamen. De hoofdopzichter was J. Olthuis. Vermoedelijk is hij betrokken geweest bij het maken van het bestek en de bestektekeningen, want op het gedrukte bestek komt zijn naam voor als degene die gedurende een week in het inschrijvingslokaal zitting zou houden om eventuele inschrijvers inlichtingen te geven. Olthuis was geen onbekende op het gebied van de architectuur; in 1874 en 1877 had hij een prijs gewonnen bij een door de Maatschappij tot bevordering der bouwkunst uitgeschreven prijsvraag (Rie 69). De andere opzichters waren Karel Meijer en M. Lippits (AM nr. 431), welke laatste als architect te Amsterdam in het begin van de twintigste eeuw enige naam zou krijgen.

+De bouwtekeningen

+ Behalve over deze opzichters kon Bleijs nog over een tekenaar beschikken, die volgens het bestek door de aannemer moest worden betaald: 'Ook zal de Aannemer voor de uitvoering der werken, ten zijnen kosten, door een door den Bouwmeester aan te wijzen teekenaar, laten copieëren de ontwerpteekeningen, alsmede de op te geven detailteekeningen doen maken, geheel naar de orders des Bouwmeesters en dezelve na door den Bouwmeester te zijn goedgekeurd en onderteekend, stiptelijk volgen, al komen daarin ook eenige kleine wijzigingen of afwijkingen van de omschrijving, voorwaarden en ontwerpteekeningen voor. De origineele ontwerpteekeningen, het bestek en de voorwaarden, zullen ten kantore van den Bouwmeester berusten, de copieën alsmede de detailteekeningen, modellen en uitslagen zal de Aannemer op een door den Bouwmeester aan te wijzen plaats, bij of op het werk deponeren,... Na het afmaken der werken en voor en aleer de laatste betaling zal gedaan zijn, moeten alle teekeningen en details aan den Bouwmeester vrachtvrij worden opgezonden.'

Mogelijk zijn een zestal van deze gecopieerde tekeningen in het archief van het Maagdenhuis bewaard gebleven. Het zijn funderingstekeningen en plattegronden (AM nr. 440a).

+Het tijdstip van voltooiing

+ Het bestek bevatte tevens bepalingen wanneer het bouwwerk klaar moest zijn. Op 1 april 1888 moest de houten fundering worden opgeleverd, op 1 december 1888 moest het werk onder dak zijn en op 1 maart 1889 moesten alle werken die tot deze aanbesteding behoorden voltooid zijn. Ook de tijdstippen van uitbetaling waren geregeld. Met behulp daarvan kunnen we vaststellen dat Van Groenendaal op tijd klaar was met zijn werk (AM nr. 431).

+De rijkere uitvoering van de kapel

+ Nog voordat het werk begonnen was werd er een kleine verandering aangebracht. Het kasboek vermeldt op 22 september 1886 een gift van *f* 1800 voor de versiering van de kapel (AM nr. 431). Men besloot dit bedrag te besteden aan de pijlers van de kapel die nu niet in hardsteen, doch in marmer zouden worden uitgevoerd. In de regentenvergadering van 25 januari 1888 werd een aanvullende overeenkomst met Van Groenendaal goedgekeurd, waarbij de kolommen van de kapel met kapitelen en basementen in gepolijst marmer zouden uitgevoerd en de tien kolommen van de galerij zouden worden uitgevoerd in Belgisch rood marmer. Met het toevoegen van twee privaten bij de kapel zou dit *f* 1947,50 meer vergen (AM nr. 1g).

+De eerste steen

+Het beeld van St. Elisabeth

+ Op 5 mei 1888 kon de eerste steen van het gebouw worden gelegd onder de ingangsdeur in de hoofdgevel. Besloten werd het maken van het beeld van St. Elisabeth dat de+ ingangspartij zou bekronen op te dragen aan de Amsterdamse beeldhouwer E. van den Bossche (AM nr. 1g). Uit de rekeningen blijkt dat Van den Bossche en Grevels het hakken van het beeld hadden aangenomen voor *f* 1100. In augustus 1889 werd het afgerekend.

Op 6 maart 1889 kreeg Bleijs een bedrag van *f* 100,96 uitbetaald voor 'Reisgeld naar Belgie' (AM nr. 432). Het is niet duidelijk op welk moment en met welk doel hij

deze reis gemaakt heeft. Over het algemeen schijnt Bleijs nogal snel met het indienen van zijn rekening, zodat de reis waarschijnlijk kort tevoren gemaakt is.

Het werk was goed voorbereid en de uitvoering vergde weinig aandacht van de regenten. In hun vergaderingen komen slechts enkele punten ter sprake. Eerst bij de aanbesteding van de meubilering en stoffering van het gebouw, die in verschillende+ partijen plaatsvond, moesten er zaken worden besproken. Op 14 mei 1890 werden door Bleijs twee voorstellen voor het nieuwe altaar in de regentenvergadering getoond. De keuze viel op het ondergedeelte van model A, dat *f* 4500 moest kosten. Op 28 mei 1890 werd besloten om een communiebank te laten maken volgens de tekening van Bleijs voor *f* 1500 (AM nr. 1g). Op 15 oktober 1890 werd aan Bleijs het bedrag voor het hoofdaltaar uitbetaald, het blijkt dat hij per contract van 2 juni zich tot de levering ervan had

+Het altaar en de communiebank

verplicht. Op 29 oktober ontving hij *f* 1500 voor de communiebank en op 13 mei 1891 *f* 600 voor een altaartroontje (AM nr. 431).

+ Op 25 juni 1890 besloten de regenten een gedenkplaat in de ingangshal van het nieuwe huis te plaatsen, die door de beeldhouwer H. van Geldt gemaakt zou worden voor *f* 520. Deze plaat was door Bleijs ontworpen en toonde de wapens en de namen van de regenten die het huis hadden laten bouwen: Th.C.M.H. van Rijckevorsel; E.A. Sträter; J.M. van Waijenburg en A.J.M. Koedijk.

+De gedenkplaat

Het bouwen van het gesticht was vlot en zonder tegenslagen verlopen. De plannen schijnen goed te zijn voorbereid; onvoorziene posten kwamen niet voor, de overschrijding der kosten bleef beperkt.

+ In de toespraak die Van Rijckevorsel op 22 september 1890 bij de inwijding van het gesticht hield komt hij - na de bisschop verwelkomd te hebben en de voorgeschiedenis van de stichting te hebben uiteengezet - tot de keuze van de architect: ‘In den loop van den volgenden zomer werd de keuze van een architect vastgesteld en in de vergadering van 16 juli 1886 werd tot bouwmeester aangesteld de Heer A.C. Bleijs, over welke keus, nu het werk is afgeloopen, Regenten nog geen oogenblik berouw hebben gehad, terwijl zij gaarne hulde brengen aan de door hem bewezen bekwaamheid en aan de tactvolle wijze waarop hij met Heeren Aannemers en andere leveranciers heeft weten om te gaan. De voortgang en de afloop van dit omvangrijke werk heeft niet alleen de groote bekwaamheid van den Architect doen uitschitteren maar heeft ook doen uitkomen wat er waar was van de vele beschuldigingen en lasterpraatjes die voor de aanvang van het werk tegen hem bij Regenten zijn ingebragt’. Verder noemde Van Rijckevorsel weinig namen, slechts aan het adres van de aannemer Van Groenendaal en van de hoofdopzichter J. Olthuis werden waarderende woorden gezegd. Ten slotte besluit de spreker zijn toespraak met een wens voor de toekomst: ‘Zooals gij zien zult is het tegenwoordig Gesticht wel grootsch aangelegd maar toch in verre na niet voltooid. Mogen onze navolgers de bestaande plannen uitvoeren dan voor zeker zal er zelfs in het vergrootte Amsterdam geen katholieke ongeneeslijke zieke zich over gebrek aan plaats behoeven te beklagen en zullen allen hier een toevlugtsplaats kunnen vinden. Daartoe is voor zeker op de eerste plaats veel geld noodig,... Wanneer de katholieken voortgaan zooals zij tot heden deden nu en dan kleine sommen aan Regenten te schenken ook al heeft het Maagdenhuis den roep rijk te zijn zoo zullen zij zien dat ook kleine sommen niet worden versmaad maar langzamerhand bijeengevoegd groote zaken kunnen tot stand brengen’ (AM nr. 451).

+De toespraak bij de ingebruikneming van het nieuwe gesticht

De afwerking en inrichting van het nieuwe gebouw

Op het moment dat het nieuwe St. Elisabeth-gesticht op 22 september 1890 in gebruik werd genomen moet de afwerking en inrichting van het gebouw in volle gang zijn geweest. Volgens het bestek moest het gebouw in het voorjaar van 1890 voltooid zijn. Ongetwijfeld is men daarin geslaagd, zodat men zich daarna geheel aan de inrichting van het gesticht kon wijden. Dit geschiedde voor een groot deel door de aannemer Van Groenendaal, die op een aantal bestekken de meubilering betreffende, ook de laagste inschrijver was. Waarschijnlijk zijn deze bestekken en de noodzakelijk daarbij behorende tekeningen ook door Bleijs of zijn opzichters opgesteld.

[+] In de periode van de afwerking en meubilering kwamen er veel andere aannemers op het werk. De firma A. Vos en Zonen, uurwerkmaker te Nuenen, leverde het torenuurwerk. De klokken werden besteld bij Petit en Fritzen. Bij dergelijke leveranties werd een groot deel van het bedrag betaald wanneer het bestelde produkt geleverd was. De rest hield men vast tot de onderhoudstermijn van een jaar verstreken was. Het meubilair van de eerste- en de tweede-klasse kamers werd gekocht bij A. Sinkel. Deze firma leverde ook de gordijnen. De firma H.F. Jansen en Zonen komt in 1890 en 1891 herhaaldelijk in de rekeningen voor. Het blijkt dat zij een gedeelte van de meubilering heeft aangenomen.

[+] De bij de afwerking betrokken firma's

In deze eerste jaren lopen de afwerking, inrichting, wijziging en het onderhoud door elkaar. Het jaar 1892 bracht nog een bedrag van *f* 15639,48 aan uitgaven mee die in een later overzicht volledig bij de bouwkosten werden gerekend (AM nr. 430a). In dat jaar werd de verdieping van het middengedeelte aan de Mauritskade ingericht voor het opnemen van patiënten. Van Groenendaal maakte boven de regentenkamers in elke

vooruitspringende vleugel, twee tweede-klas kamers, in het middengedeelte werden slaapzalen gemaakt.

+ Ook moesten er in 1892 uitgebreide reparaties worden uitgevoerd aan het verwarmingssysteem. De vuurhaarden en de ketelbemetseling werden vernieuwd door Van Groenendaal. Deze zaak was kostbaar en ingrijpend en sleepte zich tot 1894 voort, in welk jaar nog *f* 10074,05 werd voldaan aan het Eisenwerk Kaiserslautern (AM nr. 431).

+Reparaties en onderhoud

Uit de boekhouding blijkt dat men deze posten nog op de bouwrekening gebracht heeft en niet tot het normale onderhoud heeft gerekend.

De firma Van Groenendaal voert deze werkzaamheden uit, maar blijft ook betrokken bij het grotere onderhoud van het gebouw, zoals reparaties aan daken en schuttingen. Jaarlijks komt hij in de rekeningen voor. In april 1891 is er sprake van Van Groenendaal en Co. Nadien wordt enkele malen in de rekening J. en J.H. van Groenendaal door elkaar gebruikt, terwijl men daarna alleen de voorletters J.H. gebruikt. Vaak schrijft men daarvoor Jean H. van Groenendaal.

+ Naast de firma Van Groenendaal werden voor zeer onbetekenend werk nog andere onderhoudsaannemers ingeschakeld. De bedragen die zij in rekening brengen zijn meestal bijzonder laag. Van 1890 af komt jaarlijks de metselaar P.J. Bekkers in de rekeningen voor met een bedrag dat ver onder de honderd gulden ligt. Als timmerman treffen we G. Brouwer en Zoon aan. Voor het schilderwerk kregen zowel Wentholt en Kilsdonk als J. Koch regelmatig de klandizie (AM nr. 431). Waarschijnlijk werd dit werk zoveel mogelijk aanbesteed.

+De onderhoudsaannemers

+ Bij de werkzaamheden in het huis in deze jaren bleef Bleijs nog betrokken. Jaarlijks diende hij een rekening in voor honorarium en opzichtersloon. In 1892 beliep deze rekening *f* 553,03, in 1893 waren er twee rekeningen met in totaal *f* 393,44. Daarna vinden we in de kasboeken van het huis geen sporen meer van de bemoeienis van Bleijs (AM nr. 431). Hoewel Bleijs betrokken was bij het herstel van de verwarmingsketels (AM nr. 1g), nemen wij aan dat zijn voornaamste werk in deze periode gelegen zal hebben in de afwerking van de kapel.

+De laatste werkzaamheden van Bleijs

+ Bij de opening van het gesticht op 22 september 1890 moet deze ruimte nog zeer spaarzaam zijn gemeubeld. Het ondergedeelte van het altaar dat Bleijs geleverd had was waarschijnlijk al klaar. Het altaartabernakel kwam eerst een jaar later. Voor de kerk waren eikehouten klapstoelen besteld. De kerkbanken, geleverd door J.N.G. Lasance, kwamen eerst in 1891 (AM nr. 431). Nog in februari 1891 ontving Van Groenendaal *f* 120 voor een noodbiechtstoel. Vermoedelijk zullen de definitieve biechtstoel en ook de preekstoel daarna door Bleijs ontworpen zijn (afb. 306 en 308). Bleijs was nauw betrokken bij de decoratieve afwerking van de kapel, de ontwerpen voor de vensters van gebrandschilderd glas die in de benedenvensters werden aangebracht (afb. 311), zijn ook van zijn hand (NDB archief Bleijs). De beschildering van de kapel wordt niet apart in de rekeningen vermeld.

+De inrichting van de kapel

+ Het is niet bekend of Bleijs na 1893 met de verdere afwerking van de kapel nog bemoeienis heeft gehad. In 1895 leverde G.B. Brom te Utrecht twee koperen balustrades met zijden vela's voor *f* 600. In 1897 werd een monstrans door hem geleverd (AM nr. 431). Op 3 juni 1902 besloten de regenten om in de kapel van het St. Elisabeth-gesticht een bijaltaar te laten oprichten, gewijd aan Maria, ter ere van een feest van de eerwaarde Moeder van het huis. Het werk werd voor *f* 1700 opgedragen aan G.B. Brom te Utrecht ‘volgens de teekening door hem ingediend’. Het daarop aanwezige kruis en de kandelaars zijn niet in zijn prijs inbegrepen (AM nr. 1g).

+De leveranties van de firma Brom

+ Een ander punt was inmiddels ook opgelost. De diensten in de kapel werden begeleid op een harmonium. Op 6 juni 1899 hadden de regenten een contract gesloten met de Utrechtse orgelbouwer M. Maarschalkerweerd en Zn. om voor *f* 2900 een orgel te leveren. In april 1901 werd het bestelde orgel geleverd (AM nr. 1g). Hiermee zal een van de laatste belangrijke onderdelen van het huis zijn aangeschaft. Omstreeks 1900 maakt het gesticht een complete indruk, zowel wat bewoners als meubilering betreft.

+*Het orgel*

De stichtingskosten van het St. Elisabeth-gesticht

In het kasboek van het St. Elisabeth-gesticht zijn de kosten van het bouwwerk, van inrichting, onderhoud en exploitatie niet gescheiden. Welke posten in dit kasboek na de ingebruikneming in september 1890 nog tot de stichtingskosten gerekend moeten

worden is niet vast te stellen (AM nr. 431). Gelukkig bestaat er een zeer beknopt overzicht van de bouwkosten dat vermoedelijk eerst enige jaren, in elk geval na 1892, is opgesteld.

+ In dit overzicht worden de kosten van het terrein met de ophoging op *f* 149541,82 gesteld. De bouwsom bedroeg *f* 520172,60. A.C. Bleijs ontving *f* 23946,08; de opzichterslonen beliepen in totaal *f* 12265. In 1892 werd nog eens *f* 15639,48 aan bouwen uitgegeven, zodat de totale bouwkosten *f* 572022,62 bedroegen. Hierbij kwam dan nog een bedrag van *f* 49439,68 voor de meubilering, waardoor de totale stichtingskosten op *f* 771004,12 kwamen (AM nr. 430a).

+De stichtingskosten f 770000

+ Het kasboek geeft nog enige toelichting op deze uitgaven. De aannemer J. van Groenendaal, die had ingeschreven voor *f* 411250, ontving in totaal ca. *f* 450000, waarbij ca. *f* 20000 voor de meubilering was inbegrepen. De aanneemsom was weinig overschreden, gezien het feit dat het bestek enige posten ter verrekening bevatte en men reeds aan het begin van het werk besloot de kapel in beter materiaal uit te voeren.

+De betaling aan J. van Groenendaal: ca. f 450000

+ Het honorarium van Bleijs was in november 1886 vastgesteld op *f* 19398. Dit bedrag werd in tien termijnen, gedurende de loop van het werk uitbetaald; het was vier procent van de bouwkosten die op dat moment op *f* 484970 geschat moeten zijn. In totaal ontving Bleijs volgens het eindoverzicht *f* 23946,08. Dit moet voornamelijk honorarium zijn geweest; het kasboek vermeldt slechts eenmaal een bedrag van *f* 445,48 voor verschotten en *f* 100,96 voor een reis naar Brussel. De bouwsom, het meubilair en de werkzaamheden van 1892 beliepen te zamen *f* 585250. Vier procent daarvan, *f* 23410, was het zuivere honorarium van Bleijs. De leveranties die Bleijs deed van altaar en communiebank, te zamen *f* 6600, moeten onder de post meubilering geboekt zijn.

+Het honorarium van Bleijs: ca. f 24000

+ Het genoemde bedrag aan opzichtersloon komt geheel overeen met wat het kasboek weergeeft. In het begin van het werk waren er drie afzonderlijk genoemde opzichters die te zamen *f* 275 per maand ontvingen. Van mei 1888 tot maart 1890 werd maandelijks *f* 360 aan opzichterssalarissen betaald. Daarna neemt deze post geleidelijk weer af (AM nr. 431).

+Het opzichtersloon: f 12265

+ De kosten van de installaties werden in het overzicht der bouwkosten niet apart verantwoord. Het bestek wijst uit dat het bouwwerk door de aannemer kant en klaar opgeleverd moest worden. Uit het kasboek blijkt dat de andere aannemers voornamelijk met de technische installaties bezig waren. Wanneer we de betalingen aan Van Groenendaal optellen en aftrekken van de zuivere bouwkosten dan moeten we de kosten van de installaties vinden. Het blijkt dat deze ruim *f* 80000 gekost moeten hebben, buiten de bijkomende werken die reeds in het bestek van de hoofdaannemer zaten.

+De kosten van de installaties: ca. f 80000

+ De totale bouwkosten van het St. Elisabeth-gesticht, installaties, architectenkosten en de werkzaamheden van 1892 erbij inbegrepen bedroegen *f* 572022,62. Uiteraard was dit een hoog bedrag, maar het gebouw dat ervoor tot stand gekomen was bezat behoorlijke afmetingen. Hoewel het slechts een deel was van het gehele project, bezat het toch een inhoud van 45000 m^3. Daarbij zijn dan nog niet eens inbegrepen het torentje op de kapel, de pastorie, de grote verwarmingsschoorsteen en de muur langs de 's-Gravesandestraat, die ook allemaal in de bouwsom zaten. Wanneer we deze onderdelen uit de+ bouwsom halen door deze te verlagen tot ca. 540000 dan blijkt dat het bouwen van het gesticht ongeveer *f* 12 per kubieke meter bedroeg. Wanneer we de installaties ook nog uit de bouwsom halen dan komen we tot een kubieke-meterprijs die slechts weinig hoger geweest moet zijn dan tien gulden. Dit lage bedrag gold dan voor een gebouw

+De totale bouwkosten: ca. f 572000

+De bouwkosten per kubieke meter: ca. f 12

dat door zijn gehele opzet duur in het bouwen was. Door de lage, wijdlopige aanleg, was er veel funderingswerk nodig, waren er veel daken en een grote lengte aan buitenmuren.

+ Het is interessant deze cijfers te vergelijken met die van het Maagdenhuis dat precies een eeuw eerder gebouwd is. Dit gebouw kreeg een inhoud van 26000 m^3, de bouwkosten moeten vrijwel *f* 350000 hebben bedragen. De bouwprijs per kubieke meter inhoud bedroeg dan ook *f* 13,50. Dit voor een gebouw zonder technische installaties, van een gesloten en compacte bouwwijze. De enige nadelige factor was hier het beperkte bouwterrein dat geen ruimte bood om materialen in voorraad te hebben. Aan de andere kant was de plaats van het Maagdenhuis aan het water van het Spui goed bereikbaar. Uit deze vergelijking kan geen andere conclusie getrokken dan dat de bouwkosten te Amsterdam aan het eind van de negentiende eeuw aanzienlijk lager waren dan aan het eind van de achttiende eeuw.

+Het Maagdenhuis was duurder

[+] Het bedrag van de stichtingskosten van het nieuwe huis, in totaal *f* 771004,12, werd uit de middelen van het Maagdenhuis betaald. Schenkingen van enige betekenis waren er niet. Bleijs betaalde af en toe *f* 20; een arme dienstbode schonk *f* 80; het niet gebruikte verhuurde gedeelte van het terrein bracht *f* 25 per jaar op. Er was een schenking van *f* 1800 voor de verfraaiing van de kapel en een legaat van ca. *f* 10000. Meer dan driekwart miljoen gulden kon het Maagdenhuis op tafel leggen om daarvoor het recht te verkrijgen voortaan jaarlijks het nadelige saldo van het nieuwe gesticht te mogen bijpassen.

[+]*De financiering*

Het beheer van het nieuwe gesticht

[+] De patiënten van het St. Elisabeth-gesticht werden verzorgd door de Zusters van Liefde uit Tilburg, die onder leiding stonden van de moeder-overste A.M. van Nuenen. Voor elke zuster moest jaarlijks *f* 50 worden betaald aan de orde te Tilburg voor kleding en reisgeld. Het eerste jaar blijken veertien zusters in het gesticht werkzaam te zijn, het jaar daarop waren er negentien zusters. Het duurde enige tijd voordat het nieuwe gesticht geheel bezet was met patiënten. Het aantal zusters nam dan ook geleidelijk toe, in 1900 waren er 32 zusters voor wie *f* 1600 betaald werd voor kleding en reisgeld (AM nr. 432).

[+]*De zusters*

[+] De geestelijke verzorging van het gesticht geschiedde door een rector, C.C. van Berckel, die in de pastorie naast het gebouw woonde. Zijn salaris werd elk half jaar betaald en gaat in het kasboek van het gesticht schuil onder de post Kapel en Rector; het zal ca. *f* 1000 per jaar hebben bedragen. Verder bezat de rector de inkomsten van een aantal zielmissen. De eerste zielmis die eenmaal per week in de kapel van het gesticht gehouden werd, was die voor de regent T.C.M.H. van Rijckevorsel die in 1891 gestorven was.

[+]*De rector*

[+] Aan het gesticht was een vaste arts verbonden. De eerste arts, dr. Th. Hermans, ontving voor zijn werk *f* 500 per jaar (AM nr. 431).

[+]*De dokter*

[+] De dagelijkse leiding van het gesticht berustte bij de moeder-overste, de rector en de behandelend geneesheer. De colleges van regenten en regentessen zullen hier minder invloed bezeten hebben dan in het Maagdenhuis. Hun positie was niet door de traditie gevestigd; hun tegenspelers waren sterker en het werk in het gesticht was meer gespecialiseerd. Vermoedelijk was de taak van de regenten hier voornamelijk van financiële aard.

[+]*De moeder-overste*

[+] Het moet aanvankelijk de bedoeling zijn geweest dat het St. Elisabeth-gesticht een zelfstandige instelling zou worden. In de zijvleugels van het hoofdgebouw bevonden zich ruime regentenkamers. Tot 1898 vormde het St. Elisabeth-gesticht een eenheid met het Maagdenhuis (Cle 18). Toen het daarna zelfstandig werd bleef het dezelfde regenten houden als het R.C. Maagdenhuis. De regentenkamers in het St. Elisabeth-gesticht werden vrijwel niet gebruikt, het werd bestuurd vanuit het Maagdenhuis. De besluiten over dit gesticht werden in het zelfde notulenboek geschreven als die van het Maagdenhuis, alleen de kasboeken waren afzonderlijk.

[+]*De regenten*

Door deze situatie konden de regenten weinig anders dan zich beperken tot de financiële zijde van het bestuur. Zij hadden daarbij het grote bezit van het Maagdenhuis achter de hand. Misschien waren zij daardoor minder bedacht op het aanspreken van nieuwe bronnen dan een geheel zelfstandig regentencollege geweest zou moeten zijn.

Bovendien had het Maagdenhuis de naam rijk te zijn en had bewezen dat dit zo was, door uit eigen middelen dit kostbare nieuwe gesticht te bouwen. In een tijdperk waar voor zeer veel nieuwe instellingen, zoals onder meer het Onze Lieve Vrouwe-Gasthuis, een beroep op de rooms-katholieken werd gedaan, zal het rijke Maagdenhuis velen minder hebben aangesproken.

De kosten van de huishouding

In het kasboek van het St. Elisabeth-gesticht komt maandelijks een opgave voor van de uitgaven die kennelijk door de moeder-overste gedaan zijn. Deze maandrekeningen zijn steevast in de volgende rubrieken verdeeld: 'Vuur en Licht, Voeding, Kleeding en Ligging, Genees- en Heelkunde, Huishouding, Kapel en Rector en Onderhoud van het gesticht'. Rechtstreeks door de regenten werden ook rekeningen betaald die op deze rubrieken betrekking hebben, zoals de rekeningen voor de steenkool, de missen der overledenen en vooral het onderhoud van het gebouw. Er is een overzicht waarin alle uitgaven per jaar in de bovengenoemde rubrieken ondergebracht zijn. Dit overzicht

loopt van 1890 tot 1909 (AM nr. 430c). De eerste jaren zijn van minder betekenis omdat het gesticht toen nog niet geheel in gebruik genomen was.

De uitgaven

In 1901 vergden 'Vuur en Licht' *f* 8198,37, waarvan de helft als steenkolen rechtstreeks door de regenten werd voldaan. De Voeding was de hoogste rubriek met *f* 26804,38; hetgeen 55 procent van de totale uitgaven betekende. 'Kleding en Ligging' vroegen *f* 942,12. De 'Genees- en Heelkunde' kwamen niet hoger dan *f* 785,65 waarbij het salaris van *f* 500 van dr Hermans was inbegrepen. Bij elkaar was dit nog geen twee procent van de totale uitgaven. De huishouding vergde *f* 3887,92; hierin zal de betaling aan de orde voor de zusters begrepen zijn. Aan 'Kapel en Rector' werd in 1901 *f* 3034 uitgegeven; de betalingen aan het orgel deden deze post het dubbele zijn van normale jaren. Het onderhoud van het gebouw kwam op *f* 4204,38. Hierin waren ook de grondbelasting, de assurantie en de kosten van de waterleiding begrepen. Alles bij elkaar werd in 1901 *f* 48554,62 uitgegeven.

De uitgaven bleven geleidelijk stijgen. In 1909 bedroegen zij *f* 52422,92. Dit was voornamelijk het gevolg van de verhoogde kosten van de rubriek Voeding, die in dat jaar *f* 32209 beliepen. en daarmee 61 procent van de uitgaven opeisten (AM nr. 430c).

De inkomsten

De inkomsten die tegenover deze uitgaven stonden waren beperkt. Het St. Elisabethgesticht bezat geen eigen kapitaal. In de eerste jaren werden enige inkomsten uit eigen vermogen geboekt, maar na 1902 hield dit op. Er is een vrij weinig betekenende rubriek van inkoopkosten van patiënten. Belangrijker zijn de 'Verhaalde kosten van verpleging'. Deze bedroegen in 1901 *f* 28375,07 en waren in 1909 gestegen tot *f* 32209,09. De sluitpost van ieder jaar droeg het opschrift: 'Het R.C. Maagdenhuis voor de aanzuivering van het nadeelig saldo der gewone exploitatie van dit jaar'. Tussen 1900 en 1909 moest het Maagdenhuis jaarlijks gemiddeld *f* 15000 bijpassen (AM nr. 430c).

Het St. Elisabeth-gesticht ontving weinig schenkingen en legaten. Wanneer men echter een schenking van enige betekenis kreeg, werd er een betaling van ongeveer gelijke grootte aan het Maagdenhuis verricht als aflossing van de kosten van inrichting. In totaal beliepen de schenkingen en de legaten in de periode 1890-1909 ca. *f* 60000. Het schijnt dat men zoveel mogelijk de schenkingen en legaten rechtstreeks naar het Maagdenhuis heeft geleid.

Het onvoltooide gebouw

Van het plan van Bleijs voor het nieuwe St. Elisabeth-gesticht was minder dan de helft van de verblijven voor patiënten uitgevoerd. De mannenzalen aan de achterste helft waren geheel komen te vervallen. Maar ook de vrouwenafdeling was niet geheel gebouwd. Aan de linkerzijde, bij de niet betalende patiënten, was het achterste deel van de lange vleugel niet tot stand gekomen, waardoor een zitkamer was komen te vervallen. Op twee slaapzalen was er dan ook slechts één zitkamer. Aan de rechterzijde was het vrouwengedeelte nog beperkter uitgevoerd; van de ruimte voor de betalende patiënten was niet meer dan de helft tot stand gekomen.

Het aantal patiënten

Ondanks deze beperkte uitvoering van het bouwplan, kon toch een groot aantal patiënten in het nieuwe huis worden opgenomen. Dit heeft men bereikt door in het uitgevoerde gedeelte de ruimte voor de dagverblijven te beperken. In het plan van Bleijs was er voor de patiënten bijna evenveel ruimte in de zitzalen als in de slaapzalen. Bij het in 1890 in gebruik genomen eerste gedeelte lag deze verhouding minder gunstig. Uit een in 1924 gepubliceerde opgave blijkt dat in het St. Elisabeth-gesticht 167 plaatsen waren. Daarvan waren er 69 bestemd voor de kosteloos verpleegden (aanwezig waren 77 patiënten); 74 voor de derde-klasse patiënten die minimaal *f* 12 per week betaalden, benevens 24 plaatsen voor de

tweede- en eerste-klasse der zogenaamde Kostdames. De situatie in het gesticht wordt verder als volgt omschreven: ‘Een groot deel der bevolking bestaat dan ook uit deze oud-weezen. In het algemeen trouwens is de reden tot opname meest gelegen in maatschappelijke ongeschiktheid. Hieruit volgt ook, dat een groot aantal jongeren in het gesticht verblijven; slechts 77 vrouwen van de bovengenoemde sterkte waren 65 jaren en ouder.’ ‘De inwonenden der 4e en 3e klasse hebben elk hare gemeenschappelijke dag- en slaapverblijven. Deze zijn goed ingericht; de laatste met een maximum-aantal van 22 bedden per zaal; gedeeltelijk betimmerd en overigens met witte gordijnen afgesloten, vormt elke bedruimte een slaapcel’. Verder werd meegedeeld dat de verzorging uitsluitend geschiedde door religieuze zusters, ‘terwijl de verpleegden alleen lichte huiselijke bezigheden verrichten’. ‘Van de algemeene klassen is de maatschappelijke stand ongeveer gelijk aan dien van den gemiddelden werkman. De huisvesting is uitstekend en ook de verzorging lijkt zeer goed te zijn’ (Ges 51).

+ Wanneer we het hier genoemde aantal van 167 bedden vergelijken met de jaarlijkse kosten van het huis, die in 1909 zoals wij zagen, *f* 52422 bedroegen, dan komen we op een verpleegprijs van *f* 300 per jaar per patiënt. Vergeleken met het Maagdenhuis was dit hoog. In 1886 waren daar 162 weesmeisjes gehuisvest, die per kind nog geen *f* 112 per jaar vergden (AM nr. 1g).

+De verpleegprijs in 1909 ca. f 300 per patiënt per jaar

In de ruimten die de verpleegden in beide gestichten ter beschikking hadden was veel verschil. Het St. Elisabeth-gesticht bezat ca. 8500 m^2 nuttig vloeroppervlak, het+ Maagdenhuis 5800 m^2. De bezetting van beide gestichten bedroeg ca. 170 verzorgden. In het St. Elisabeth-gesticht was er ca. 50 m^2 per patiënt, in het Maagdenhuis ca. 35 m^2 per weesmeisje. Het Maagdenhuis was gebouwd voor 325 weeskinderen zodat oorspronkelijk per kind ca. 18 m^2 vloeroppervlak beschikbaar was.

+De ruimte per patiënt

De hogere kosten van het St. Elisabeth-gesticht zaten niet in de uitgaven voor de medische verzorging, wel enigszins in het grotere getal zusters dat voor dit gesticht nodig was. Ook de centrale verwarming en de kosten voor het onderhoud van het gebouw moeten hoger zijn geweest dan bij het Maagdenhuis. Het grootste verschil moet echter gelegen hebben in de post voeding, waarbij in het St. Elisabeth-gesticht voor vrijwel hetzelfde aantal personen veel meer werd uitgegeven dan in het Maagdenhuis. We moeten bij deze vergelijking niet uit het oog verliezen dat meer dan de helft van de verpleegden in het St. Elisabeth-gesticht iets betaalde. Vermoedelijk heeft dit het levenspatroon voor het gehele huis wat omhooggebracht.

De latere veranderingen aan het gebouw

Waarschijnlijk zijn de kosten van exploitatie van het St. Elisabeth-gesticht de regenten+ van het Maagdenhuis niet meegevallen. Pogingen om het project van Bleijs in zijn geheel te voltooien zijn er nimmer ondernomen. Het enige waarnaar men heeft gestreefd was het aantal klasse-kamers te vergroten. Reeds in 1892 werden de beide zitkamers boven de regentenkamers opgedeeld in tweede-klas kamers (AM nr. 431). Uit 1906 dateert een plan van J.H. van Groenendaal om aan de oostkant van het huis, langs de gang naar de kapel op de begane grond en verdieping te zamen, twaalf tweede-klas kamers te bouwen (AM nr. 440). Dit was een afwijking van het oorspronkelijke plan. Dit voorstel dat niet tot uitvoering kwam was in elk geval een poging de onvoltooide achterzijde van het gebouw enigszins af te maken. Het schijnt dat men in deze achterkant van het gesticht betrekkelijk weinig geïnteresseerd was. Bij de oorspronkelijke plannen was er steeds op gewezen van hoeveel betekenis de aansluiting met het toekomstige park zou zijn. Nu werd er aan deze zijde niets meer gedaan. Zelfs het stuk grond achter het straatje ten oosten van het gesticht, dat door de grondruil met de gemeente in 1886 bezit van het gesticht was geworden bleef onbenut; het werd zelfs niet bij de tuin getrokken. Dit grondstuk werd nimmer opgehoogd en lag in een diepe put op het oude polderpeil. Het werd voor *f* 25 per jaar verhuurd.

+Geen poging tot het voltooien van het gebouw

De voorkant van het gebouw stond vermoedelijk meer in de belangstelling. Er is een tekening van april 1902 van architect Arn. A.M. Bruning (AM nr. 443) waarin het hek dat zich aan weerszijden van het hoofdgebouw aan de voorgevel bevond over het middengedeelte werd doorgetrokken (afb. 290). In de hoeken tussen de vooruitspringende regentenkamers en de hoofdingang zou dan een perkje komen. Ook dit voorstel werd echter niet uitgevoerd.

[+] Het valt op dat men voor de hier genoemde wijzigingen geen gebruik meer maakte van de diensten van architect Bleijs. In de loop van de negentiger jaren was het regentencollege geheel vernieuwd en dit nieuwe college wilde van Bleijs niets meer weten. Een brief van 19 maart 1901 van de advocaten Povel en Van den Bogaert aan de regenten van het Maagdenhuis beantwoordde de vraag in hoeverre deze laatsten aan Bleijs gebonden waren. Vooral het tweede punt van het contract van oktober 1887, waarin Bleijs tot bouwmeester van het gesticht werd aangesteld, baarde zorgen. Het werd mogelijk geacht dat de rechter deze overeenkomst bindend zou verklaren. Door die uitspraak zouden regenten aan Bleijs met handen en voeten gebonden zijn. ‘Zou hij na '87 hebben blijk gegeven 't spoor te zijn bijster geworden en de aard van zijn werken niet meer in den smaak en den geest van Heeren regenten vallen, toch zouden zij hem moeten accepteeren tot bouwmeester van 't restant’. De advocaten veronderstelden dat de rechter zoiets wel niemand zou willen aandoen (AM nr. 14j).

[+] *Geen bemoeienis meer van Bleijs*

De controverse met Bleijs kan moeilijk verantwoordelijk gesteld worden voor het achterwege blijven van de voltooiing. Immers het jaar daarop had men de knoop reeds doorgehakt en Bruning als architect aangetrokken. De toevoegingen waaraan men dacht waren uiterst bescheiden en erg incidenteel. Bovendien waren het de laatste pogingen tot enige uitbreiding. Latere plannen tot vergroting van het gesticht schijnen er niet te zijn geweest. In 1924 telde het gesticht 167 plaatsen; in 1953 waren er 'dank zij de belangrijke moderniseringen in de laatste jaren, 175 inwoners' (Cle 18). Wel was de aandacht komen te liggen op de bejaardenzorg.

+Veel onvoltooide gestichten in deze tijd in Amsterdam

+ Het feit dat het St. Elisabeth-gesticht onvoltooid bleef is niet opmerkelijk. Het heeft dit gemeen met vele andere grote gestichten uit de tweede helft van de vorige eeuw. Het St. Jacobsgesticht, het Wilhelmina-gasthuis en het Onze Lieve Vrouwe-gasthuis bleven allemaal na een eerste bouwfase een tijdlang onvoltooid. Men had waarschijnlijk in deze periode te veel hooi op zijn vork genomen. Bovendien zal het bouwen van het Onze Lieve Vrouwe-gasthuis waarmee men in 1895 een aanvang had gemaakt ook wel veel van de gaven tot zich hebben getrokken die anders misschien aan het St. Elisabethgesticht ten nutte gekomen zouden zijn. In zekere zin is het jammer dat men in 1886 niet met een kleiner project volstaan heeft. Het ontwerp van Bleijs is in plattegrondtekening mooi, in uitvoering was alleen de gevel aan de Mauritskade het aanzien waard; de zijkanten en de achterzijde van het onvoltooide bouwwerk vormden bepaald geen sieraad voor de stad. Van een aansluiting bij de omgeving en bij het Oosterpark was helemaal niets terecht gekomen.

+Ouderdomsverschijnselen

+ Het onvoltooide gebouw begon geleidelijk ouderdomsverschijnselen te tonen. Bovendien moest het om bij te blijven, een modernisering ondergaan. In de jaren na 1950 heeft het Maagdenhuis nog verschillende verbeteringen in het gebouw laten aanbrengen. Bovendien werd nadat het Maagdenhuis aan het Spui verkocht was in 1953 in de tuin van het St. Elisabeth-gesticht een onderkomen voor de weesmeisjes gebouwd. Tevens werd een deel van de inventaris van het Maagdenhuis in het St. Elisabethgesticht opgeslagen.

+De inrichting tot gemeentelijk verpleeghuis

+ In 1971 werd het gebouw door de Stichting Het R.C. Maagdenhuis verkocht aan de gemeente Amsterdam, die het als het Verpleegtehuis Mauritskade verder exploiteerde. Onnodig werd het huis van enkele historische attributen ontdaan. Het beeld van St. Elisabeth boven de hoofdingang werd afgenomen, de gedenksteen over de stichting die in de hal aanwezig was moest het veld ruimen. De kapel had bij de nieuwe opzet zijn functie verloren. Een licht geconstrueerd plafond tussen de galerijen aangebracht deelt de ruimte sindsdien in tweeën. Het onderste deel is een recreatiezaal, het bovenstuk een lege ongebruikte ruimte (afb. 303). De bouwvallige dakruiter van de kapel werd afgebroken.

Het onvoltooide gebouw van Bleijs heeft nooit het voorrecht gehad dat het door een gelijkwaardig architect op eigentijdse wijze werd afgemaakt. Nadat het eerste deel klaar was viel het ten offer aan vele kleine wijzigingen, die zonder enig respect voor architectuur, met de afbraak begonnen van een bouwwerk dat als eerste aanzet van een interessant project een beter lot waard geweest was.

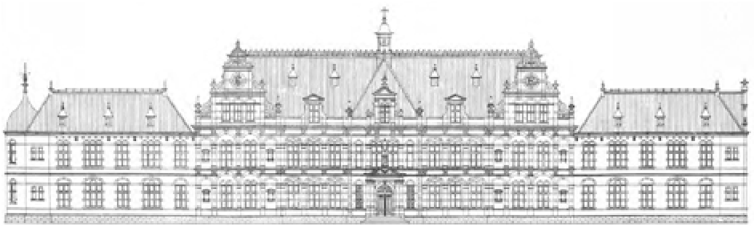

268 HET ST. ELISABETH-GESTICHT, 1887
Afb. 268. De voorgevel aan de Mauritskade. Ca. schaal 1:500.

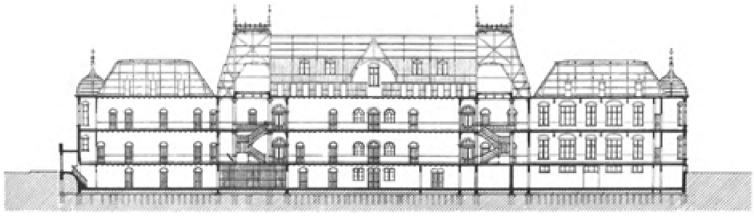

269
Afb. 269. Doorsnede, evenwijdig met de voorgevel over de vleugel achter de eerste binnenplaats.

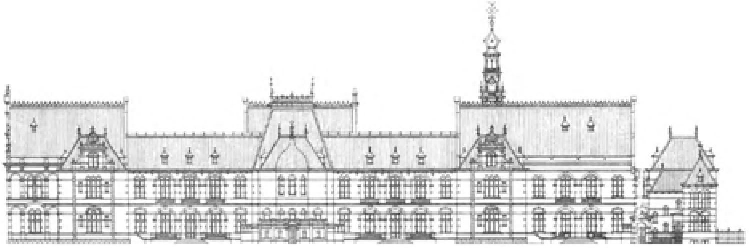

270
Afb. 270. Gevel aan de 's-Gravesandestraat.

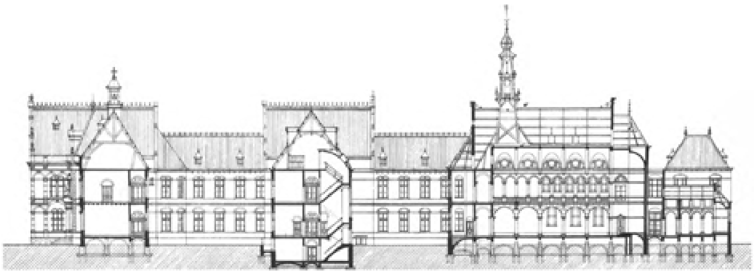

271
Afb. 271. Doorsnede langs de middenas.

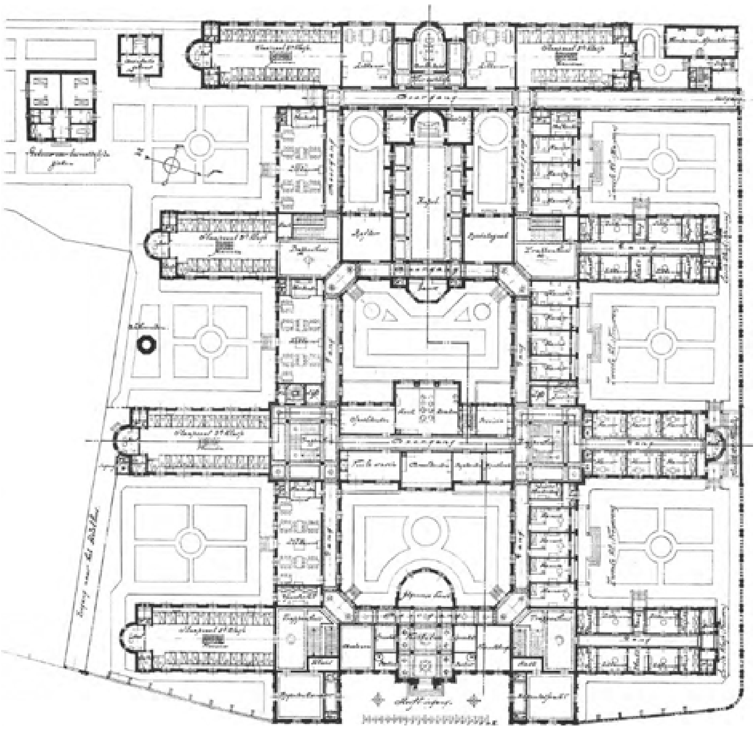

272
Afb. 272. Plattegrond van de begane grond.
De afbeeldingen 268-274 zijn fotolitho's naar ontwerptekeningen van A.C. Bleijs door Wegner en Mottu te Amsterdam; Bouwkundig Tijdschrift, deel 14 (1896). De zijgevel, de doorsneden en de plattegrond van afb. 272 zijn afgebeeld ca. schaal 1:650; de plattegrond van afb. 273 ca. schaal 1:550.
Toelichting: Op een ruim grondstuk buiten de oude stad lieten de regenten van het Maagdenhuis in 1887 een nieuw gesticht bouwen, voor de verpleging van ongeneeslijke zieken van rooms-katholieke huize. Hierin zouden die meisjes uit het Maagdenhuis worden geplaatst, die invalide waren en na hun meerderjarigheid nog niet buiten gestichtsverband konden leven. Zij zouden in het linkerdeel van het gebouw worden ondergebracht, in gemeenschappelijke slaapzalen en zitkamers. Tevens werd een aantal betalende patiënten opgenomen. Deze kregen kamers aan de rechterkant. Het achterste deel van het gesticht zou bestemd worden voor mannen. Ook hier werd aan de rechterzijde ruimte gereserveerd voor klasse-patiënten.
(blz. 244).

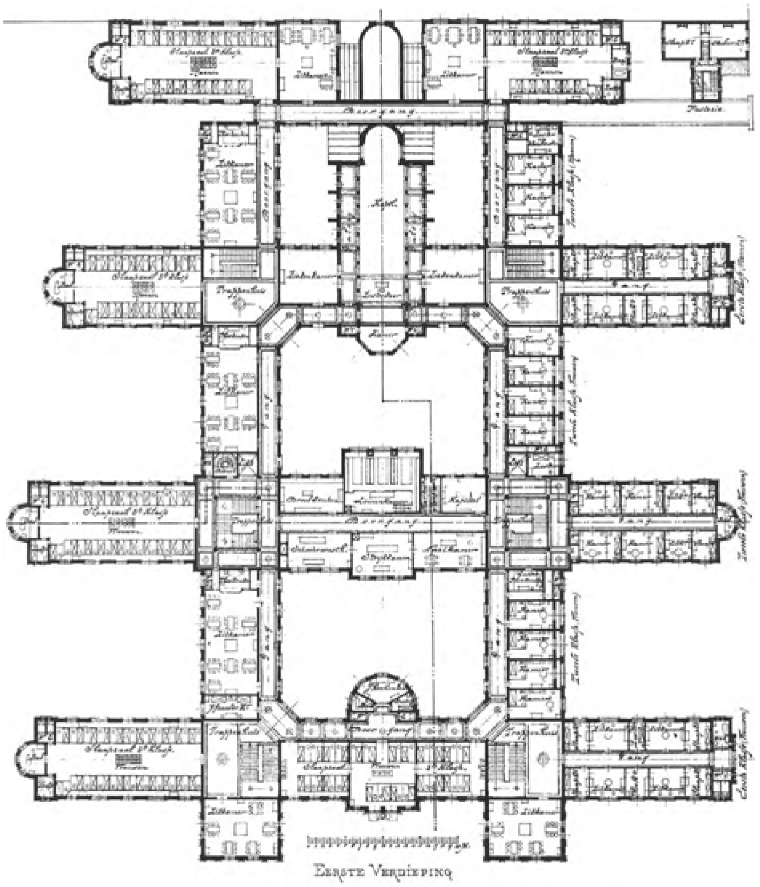

273
HET ST. ELISABETH-GESTICHT, 1887
Afb. 273. Plattegrond van de eerste verdieping.

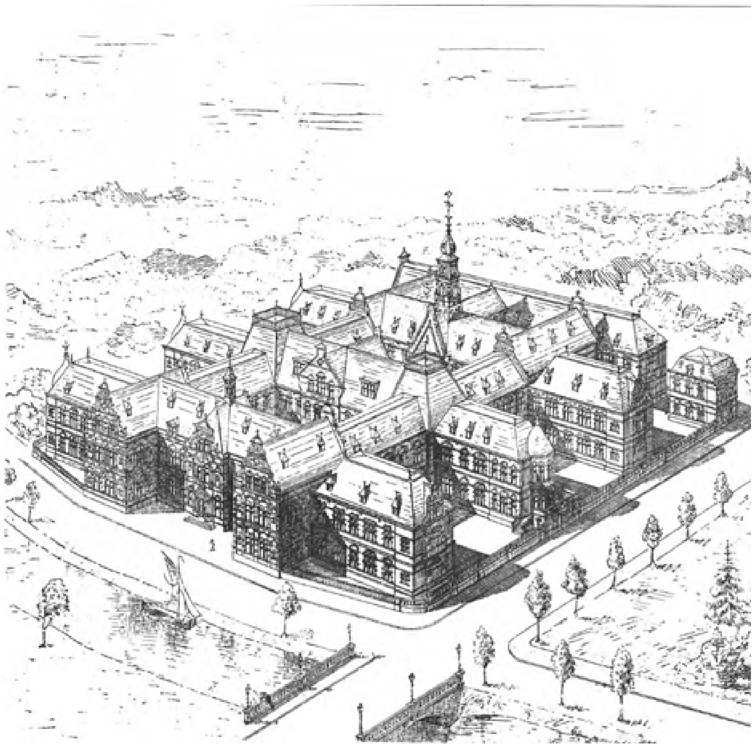

274
Afb. 274. Vogelvlucht van het nieuwe gebouw uit het Bouwkundig Tijdschrift, deel 14 (1896). Van deze tekening bestaat ook een grote uitgave in de vorm van een fotolitho door Treslong & Co. Amsterdam, vermoedelijk van omstreeks 1887 (afm. 318 × 444 mm).
(blz. 245).
Toelichting: De vogelvluchttekening geeft de oudste vorm van het project weer. Het gebouw is gesitueerd in een parklandschap, waarbij de zon in het noorden staat. De plattegronden en de geveltekeningen wijken op enkele punten af van de vogelvlucht. De gevels aan de rechterzijde waren rijker van architectuur dan de gevels aan de linkerzijde, die van de openbare weg af niet te zien waren. In het midden van het gebouw lagen twee binnenplaatsen met daarachter de kapel. In de middenvleugel die het linker- en rechterdeel verbond waren bijzondere ruimten ondergebracht. Hier lagen de keukens en de linnenkamers.
De voorste vleugel, aan de Mauritskade, bevatte de hoofdingang en de spreekkamers. Op de verdieping waren hier slaapzalen.
Het grote plan dat Bleijs in 1887 had ontworpen werd slechts gedeeltelijk uitgevoerd. Het gedeelte voor de mannen verviel geheel, van het gedeelte voor de vrouwen kwam driekwart tot stand.
(blz. 243).

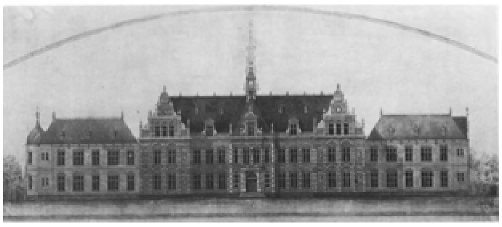

275
DE VOORGEVEL AAN DE MAURITSKADE
Afb. 275. Ontwerptekening van de voorgevel. Pen, penseel; papier op doek geplakt en ingelijst. Getekend op schaal 1:50.
Vermoedelijk afkomstig uit de kamer van de regenten, thans in het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst.

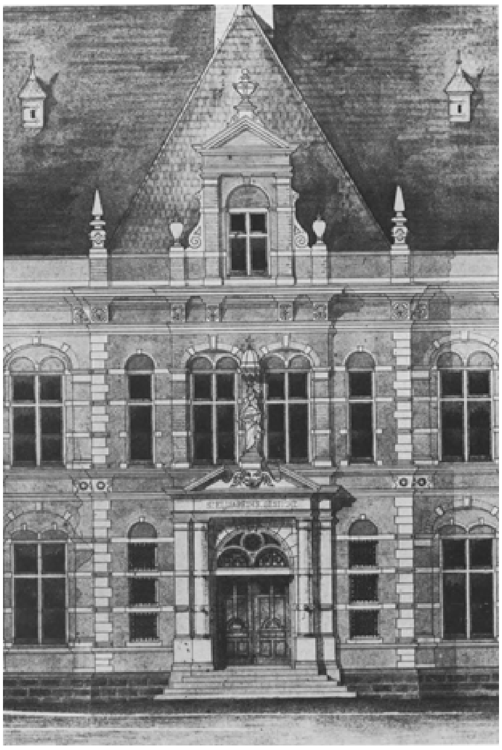

276
Afb. 276, *277*, *278* en *279*. Gedeelten van het ontwerp van de voorgevel.
Toelichting: De voorzijde aan de Mauritskade is het enige deel van het ontwerp dat volledig is uitgevoerd.
Door middel van vooruitspringende en van terugliggende gedeelten, en door verschillen in gevelbehandeling heeft de architect eentonigheid vermeden. Het middengedeelte van de gevel kreeg een wandgeleding van pilasters met korfbogen, waarbij tweemaal de Dorische orde is toegepast. Het middengedeelte wordt aan weerszijden begrensd door sterk naar voren springende delen, die het karakter dragen van woonhuisgevels.
Aan weerskanten van de voorgevel zijn de gewone paviljoens geplaatst, die van een veel eenvoudiger architectuur zijn. Hier is een afwisseling bereikt door het gebruik van brede en smalle vensters. Aan de rechterzijde komen deze uit de indeling van het zijpaviljoen voort, aan de linkerzijde, waar grote zalen zijn, is dit verschil in vensters herhaald. Aan de rechterzijde is een geveltop; links is een halfronde toren waarin de badkamers liggen.
(blz. 246).

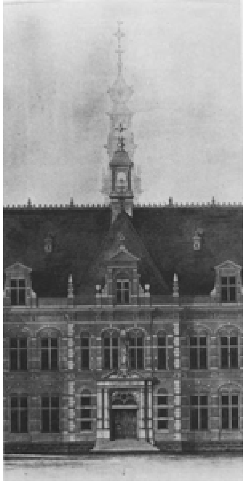
277

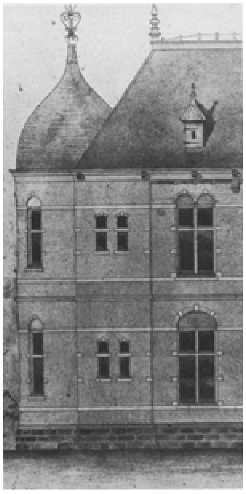
278

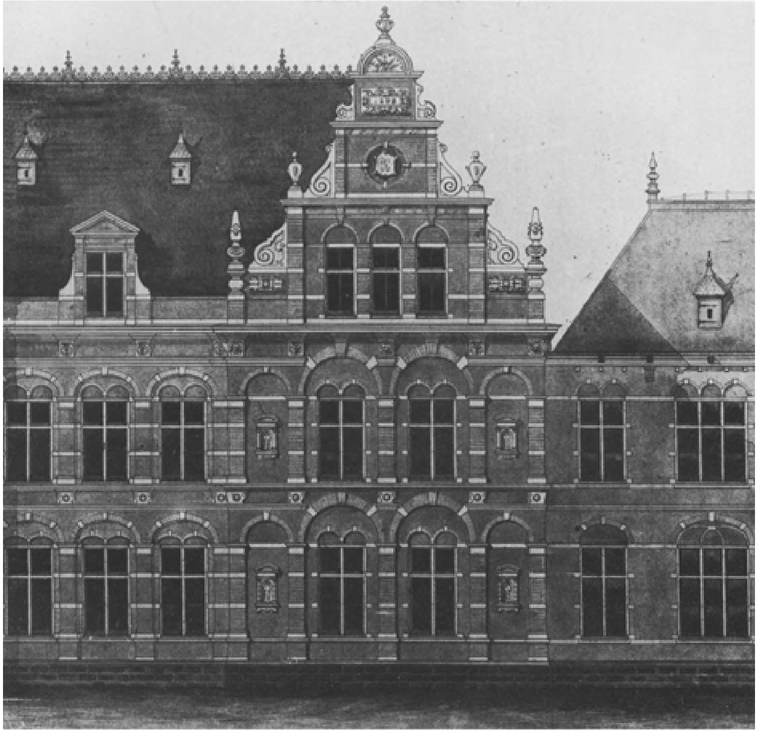

279

280
DE VOORGEVEL AAN DE MAURITSKADE
Afb. 280. De voorgevel na de voltooiing. Lichtdruk Emrik en Bingen, Haarlem. Uit een uitgave van 42 ontwerpen van leden der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst van de firma Emrik en Bingen te Haarlem (1895).

281
Afb. 281-284. De voorgevel naar opnamen uit 1976.

282

283

284

285

Afb. 285. Deurpartij in oorspronkelijke toestand. Beeld met St. Elisabeth door E. van Bossche (opn. ca. 1970).

286
HET UITGEVOERDE GEDEELTE
Afb. 286. Het onvoltooide gebouw van de achterzijde (PW; opn. ca. 1955); voor het slopen van de toren.

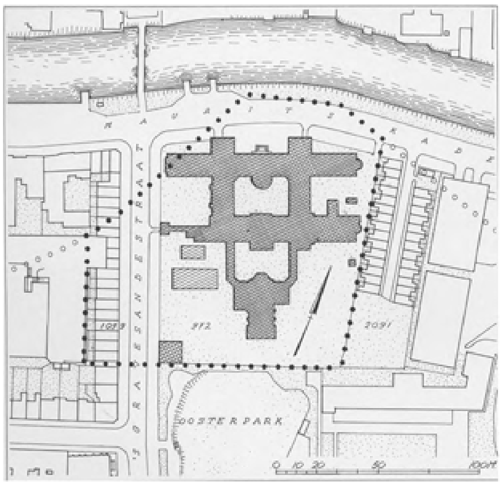

287
Afb. 287. Het gebouw in zijn omgeving; gedeelte van de kadastrale kaart uit 1957. (blz. 239).

288
Afb. 288. De toren van de kapel; naar een opmeting door J.H. Elzinga van 1957.

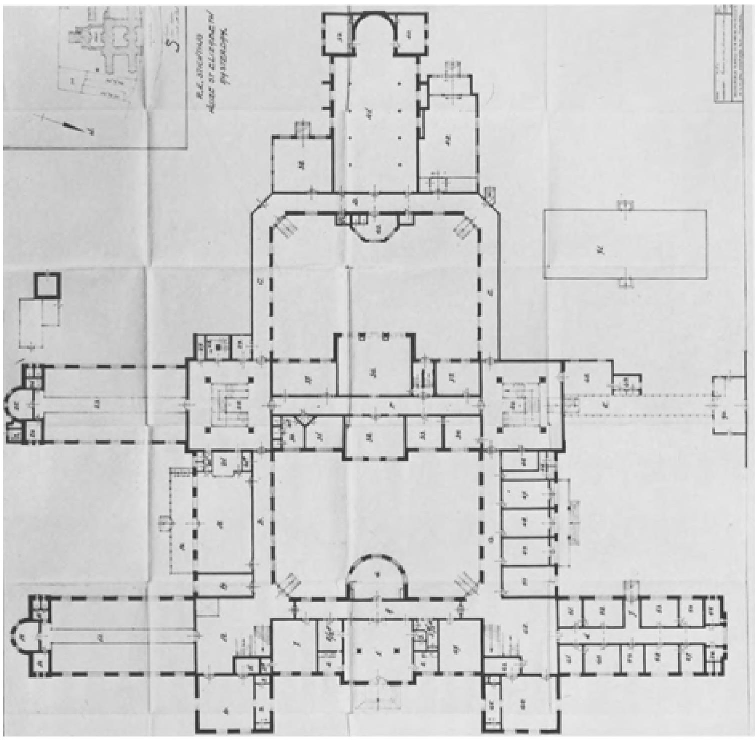

289
Afb. 289. Opmeting van het St. Elisabeth's-gesticht uit 1958, door ir. K.H. van Ginneken. Begane grond.

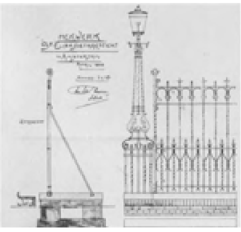

290
Afb. 290. Ontwerp voor het doortrekken van het hek voor het middendeel van de voorgevel door architect Arn. A.M. Bruning, 1902. (blz. 256).

291
Afb. 291. De eerste binnenplaats, gezien naar de voorste vleugel (opn. 1976).

292
Afb. 292. De eerste binnenplaats, gezien naar de middenvleugel (opn. 1976).

293
Afb. 293 en 294. De eerste hof aan de 's-Gravesandestraat, met de eerste- en tweede-klas-kamers (opn. 1976).

294

295
HET GEBOUW VAN BINNEN
Afb. 295. Overwelfde hal achter de hoofdingang aan de Mauritskade (opn. 1976). (blz. 247).

296
Afb. 296. Zolder boven de dienstvleugel tussen de eerste en tweede binnenplaats, met de resten van de slaapkamers der zusters (opn. 1976).

297
Afb. 297. Trappehuis aan de voorzijde in de rechterhelft van het gebouw.

298
Afb. 298, *299* en *300*. Het grote trappehuis in het midden van de linkerhelft van het gebouw (blz. 247).

299

300
De afbeeldingen 295-300 zijn opnamen uit 1976.
Toelichting: Van de interieurs uit de bouwtijd is weinig overgebleven. Alleen de ingangshal en drie trappehuizen zijn nog van belang. De andere ruimten zijn met de recente modernisering van het gebouw geheel gewijzigd.
Het belangrijkste zijn de trappehuizen. In de vleugel aan de voorzijde zijn twee stenen bordestrappen. Deze trappen klimmen in twee delen naar boven; de bovenste arm rust op een ijzerconstructie (afb. 297).
De beide grote trappehuizen in het midden van het linker- en rechterdeel zijn ook uitwendig te herkennen (afb. 274).
De trappen staan geheel vrij in de ruimte, de drie traparmen rusten op een ijzerconstructie. In de grote cirkels is de letter E van de patrones van het gesticht geplaatst.
Slechts het trappehuis in het linkerdeel van het gebouw bleef intact, dat aan de rechterzijde werd verbouwd.

301
DE KAPEL VAN HET GESTICHT
Afb. 301. De kapel tijdens de ontruiming (opn. 1971). (blz. 248).

302
Afb. 302. Noordelijke galerij (opn. 1976).

303
Afb. 303. Bovenste deel van de kapel na het aanbrengen van een plafond boven het benedengedeelte (opn. 1976).

304
Afb. 304. De kapel van de buitenzijde, na de inrichting van het benedengedeelte als feestzaal (opn. 1976).

305
Afb. 305. Zijbeuk van de kapel tijdens de ontruiming (opn. 1971).

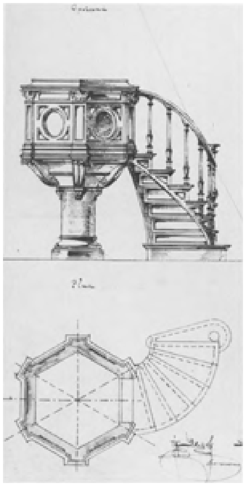

306
Afb. 306. Preekstoel. Pen op calque. Getekend op schaal 1:20, A.C. Bleijs.

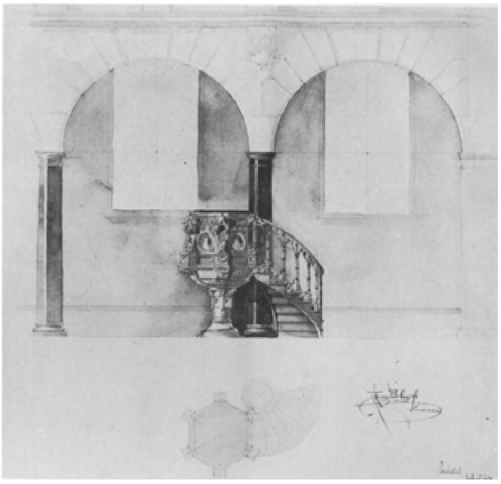

307
Afb. 307. Ontwerp voor de preekstoel. Potlood en penseel. Getekend op schaal 1:20.
Gesigneerd A.C. Bleijs.

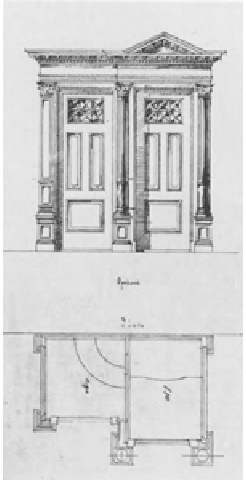

308
Afb. 308. Biechtstoel. Pen op calque. Getekend op schaal 1:20, A.C. Bleijs.

309
Afb. 309. Biechtstoel. Potlood en penseel. Getekend op schaal 1:20, gesigneerd A.C. Bleijs (AM nr. 440).

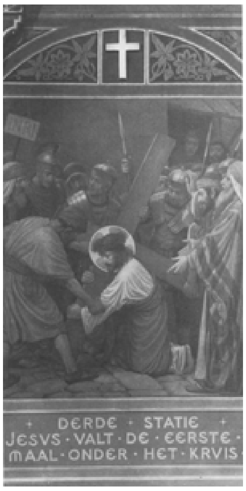

310
Afb. 310. Derde statie: Jezus valt de eerste maal onder het kruis (opn. 1971).

311
Afb. 311. Gebrandschilderd raam (opn. 1971). De vensters ontworpen door Bleijs.

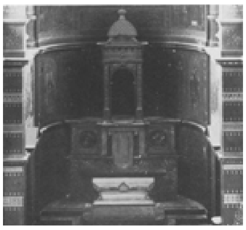

312
Afb. 312. Het altaar van de kapel. Het altaar en de communiebank werden geleverd door Bleijs (blz. 250, 252).

313
Afb. 313. De Heilige Familie met Johannes de Doper. Olieverf op koper; 120 × 135 cm. Gesigneerd Erasmus Quellinus (Antwerpen 1607-1678). Geschenk van mevrouw M.C.R. Hanlo-Heerkens (regentes 1885-1915) (SM).
Toelichting: De kapel van het gesticht behield zijn oorspronkelijke karakter tot 1971. Het gesticht is toen eigendom geworden van de gemeente en verbouwd tot verpleeghuis. Het benedendeel van de kapel werd tot feestzaal ingericht. Het bovenstuk bleef ongebruikt (blz. 257).

Verwijzingen en afkortingen

In de tekst zijn de verwijzingen naar de literatuur en naar bronnen aangegeven door een tussen haakjes geplaatste aanduiding die met letters begint. Bij de verwijzingen naar de literatuur zijn deze letters de eerste drie letters van de naam van de auteur. De auteursnaam en de gebruikte publikatie zijn in de literatuurlijst te vinden. Indien van een auteur meer publikaties gebruikt zijn dan volgt achter de drie letters van zijn naam het jaartal van de publikatie.

Bij verwijzing naar achivalia, instellingen waar archivalia worden bewaard en naar enkele veelvuldig geraadpleegde tijdschriften zijn hoofdletters gebruikt, waarbij elke letter de eerste letter is van een naamsgedeelte. Hieronder volgt een lijst van de gebruikte afkortingen:

AM, Archief van het R.C. Maagdenhuis. Thans bewaard bij de gemeentelijke archiefdienst te Amsterdam als Particulier Archief nr. 488. De nummers verwijzen naar de inventaris van Jacq de Cleen, 1959.

AJW, Archief van het R.C. Jongensweeshuis. Idem, Particulier Archief nr. 191.

ARA, Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.

BBH, Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem 1873-1957.

GAA, Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam.

GAA KW, Idem; kwijtscheldingen.

GAA NA, Idem; notariële archieven.

GAA RB, Idem; rentebrieven.

GAA SK, Idem; schepenkennissen.

GAA TO, Idem; thesaurier ordinair.

GAA VR, Idem; vroedschapsresoluties.

GAA WK 1b, Idem; weeskamer, inbrengregisters.

JA, Jaarboek Amstelodamum 1902-heden.

MA, Maandblad Amstelodamum 1914-heden.

NDB, Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam.

OA, Ons Amsterdam; Maandblad van de gemeentelijke commissie Heemkennis 1949-heden.

Literatuur

All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam; a completely illustrated catalogue by Pieter J.J. van Thiel, a.o. Amsterdam 1976.
Allart, Johannes. Amsteldam en zyne geschiedenissen in 't kort. Deel 3. Amsterdam 1789, 223-227.
Arkel, G. van en A.W. Weisman. Noord-Hollandsche Oudheden. Zevende stuk Amsterdam 1905, 76-78.
Backer, J.F. De familie Spiegel en het R.C. Maagdenhuis. Het jaarboekje van Alberdingk Thijm; almanak voor Nederlandsche Katholieken, 50, 1901, 110-123.
Berns, A.W.C. De gasthuizen van Amsterdam, van de 14e Eeuw tot op heden; met een plan voor een nieuw ziekenhuis. Amsterdam 1883.
Bleijs, A.C. St. Elisabeth-gesticht te Amsterdam. Bouwkundig Tijdschrift. Deel XIV (Deel 40 der Bouwkundige Bijdragen) Amsterdam 1896, 13-15.
Bottenheim, G.S. Het R.C. Maagdenhuis. Eigen haard, 38, 1912, 452-457 en 469-475.
Calish, N.S. Liefdadigheid te Amsterdam. Amsterdam 1851.
Citroen, K.A. Amsterdamse zilversmeden en hun merken. Amsterdam 1975.
Cleen, Jacq de. Inventaris van het archief van regenten van het R.C. Maagdenhuis vanaf 1570. Amsterdam 1959.
Coops, G. De opheffing der satisfactie van Amsterdam. Amsterdam 1919.
Dudok van Heel, S.A.C. De schilder Claes Moyaert en zijn familie. Jaarboek Amstelodamum, 68, 1976, 13-48.
Duyvené, P.E. Verhandeling over de Bouwkunde door Sebastiaan le Clerc, uit het Fransch vertaald. Amsterdam 1781.
Eck, J. van. De Amsterdamsche Schans en de Buitensingel. Amsterdam 1948.
Eeghen, I.H. van. Vrouwenkloosters en Begijnhof in Amsterdam, van de 14e tot het eind der 16e eeuw. Amsterdam 1941.
Eeghen, I.H. van. Pieter en Hendrik Pantel meester-steenhouwers. Maandblad Amstelodamum, 39, 1952, 12-13.
Eeghen, I.H. van. De eigendom van de katholieke kerken in Amsterdam ten tijde van de Republiek. Bijdragen Bisdom Haarlem, 64, 1957, 217-277.
Eeghen, I.H. van. Handboogstraat 5. Maandblad Amstelodamum 56, 1969, 169-176.
Eeghen, I.H. van. Een oud groepsschilderij uit het Maagdenhuis. Maandblad Amstelodamum, 66, 1979, 7-11.
Emeis Jr., M.G. en B.G. Meijer. Nationale Handelsbank NV 1957.
Fouquet Jr., P. Nieuwe atlas van de voornaamste gebouwen en gezigten der stad Amsterdam, met derzelver beknopte beschrijvingen. Amsterdam 1783. Plaat 89 geeft het Maagdenhuis kort voor de afbraak in 1784.
Fuchs, J.M. Verzorgen en verplegen, Evangelisch-lutherse bejaardenzorg, Luthers Diaconiehuis, Nieuwe Keizersgracht 120, Amsterdam 1772-1967. Amsterdam 1967.
Geschriften van den Armenraad te Amsterdam. Nr. VIII: De oudeliedenzorg te Amsterdam. 1924, 51.
Greeven, H. Verzameling der Kleederdragten in de Nordelijke Provincien van het Koningrijk der Nederlanden naar het leven geteekend door H. Greeven, op steen gebragt door Vallon de Villeneuve. Amsterdam 1828.

Heel, P. Dalm. van. Regel van leven voor het Maagdenhuis te Amsterdam. Bijdragen Bisdom Haarlem, 62, 1953, 70-76.
Hof, H.J.M.. De orgels in de Rooms Katholieke en Oud Katholieke kerken te Amsterdam. In machineschrift. 1969.
Klasen, L. Grundriss-Vorbilder von Gebäuden aller Art, Abt. IV. Gebäude für Gesundheitspflege und Heilanstalten. Leipzig ca. 1890.
Kraaijvanger, E.H. De verbouwing van het Maagdenhuis tot Nationale Handelsbank te Amsterdam. Architecten: Ir. E.H. Kraaijvanger c.i. en H.M. Kraaijvanger, W.J. Klok en H. Klok. Bouwkundig Weekblad, 77, 1959, 87-91.
Kruyf, C. de. Vues choisies d'Amsterdam et ses environs. Amsterdam 1825. Plaat 19 beeldt het Maagdenhuis af.
Loosjes, A. Het stadhuis te Weesp. Buiten, 16, 1922, 525-526.
Luykx, P.J.E. Het voormalige huis Herengracht 382 en zijn bouwmeester Jacob Otten Husly. Ons Amsterdam, 17, 1965, 2-9.
Marez, G. des. La Place Royale à Bruxelles. Brussel 1923.
Meischke, R. Achttiende-eeuws Klassicisme: twee bouwkundige prijsvragen. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 10, 1959, 211-275.
Meischke, R. Amsterdam Burgerweeshuis. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. 's-Gravenhage 1975.
Meischke, R. Enkele Amsterdamse ontwerpen van ca. 1720; mogelijk van Jean Coulon. Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 77, 1978, 153-169.
Meyer, J. de. Het oude rechthuis en de kerk te Westzaan. Buiten 18, 1924, 56-59.
Mercurius, De Maandelijkse Nederlandsche. Augustus 1786, eerste stuk, 40-42; October 1786, eerste stuk, 128-129.
Neufforge, J.F. de. Recueil élémentaire d'architecture, contenant des distributions de bâtiments bourgeois. Paris 1757-1768.
Nieuwenhuijs, Cs Js. Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving der stad Amsterdam. Deel 4. Amsterdam 1820. Elfde afdeling 63-78 en 129-133.
Oldewelt, W.F.H. Kohier van de personele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742. Amsterdam 1945.
Olie Jacobsz, Jacob. Amsterdam in de tweede helft der XIXe eeuw. Een keuze uit zijn fotografieën ingeleid door Dr. I.H. van Eeghen. Amsterdam 1960.
Ozinga, M.D. Pieter de Swart, architect der Stadhouderlijke Familie en zijn ‘School’ (Gunckel, van Westenhout, Druck). Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, Vierde serie, 8, 1939, 99-123.
Polman, P. Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der Rooms-Katholieke Kerk in Nederland 1727-1853. Deel II: 1754-1795. (R.G.P. grote serie, I 10). 's-Gravenhage 1963.
Querido, A. Storm in het weeshuis. Amsterdam 1958.
Quarles van Ufford, C.C.G. Catalogus van overwegend Amsterdamse architectuur- en decoratie-ontwerpen uit de achttiende eeuw. Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, Amsterdam 1972.
Rieber, C.T.J. Louis. De Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst van 1842 tot 1892. Bouwkundig Tijdschrift deel XII. (Deel 38 der Bouwkundige Bijdragen) Amsterdam 1892.
Rijckevorsel, T.C.M.H. Geschiedenis van het R.C. Maagdenhuis te Amsterdam. Amsterdam 1887.
Rogier, L.J. Aspecten van caritas en geneeskunde; gedenkschrift bij het zestigjarig bestaan van het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis te Amsterdam. 1958.

S. Iets over Amsterdamsche weezen II. In het Maagdenhuis. Buiten, 14, 1920, 565 en 573-575.
Staring, A. Jacob de Wit 1695-1754. Amsterdam 1958.
Sterck, J.F.M. Het boekje: 'Amstelredams eer en opcomen, door de denckwaardighe miraklen aldaer geschied Ao 1345,' en zijn schrijver. Bijdragen Bisdom Haarlem, 43, 1925, 122-186.
Stork, A. Het stadhuis van Weesp. Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, zesde serie, 12, 1959, 238-250.
Swigchem, C.A. van. Abraham van der Hart 1747-1820. Amsterdam 1965.
Tsoe-Meiren, Eduard van. (J.E. van Someren Brandt). De kleeding in het R.C. Maagdenhuis te Amsterdam. Elseviers maandschrift, 1895, 307-320.

Vademecum der Bouwvakken; tweewekelijks tijdschrift onder redactie van J. de Haan. Jaargang I 1886.
Ven, A.J. van de. De schenking van Aaltje en Meynau Pieter Fopsdochteren aan het Maagdenhuis te Amsterdam. Bijdragen Bisdom Haarlem, 42, 1926, 249-276.
Vier eeuwen Herengracht. Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners. Genootschap Amstelodamum. Amsterdam 1976.
Voets, B. Rumoer rond Godshuizen, een episode uit de strijd van de cleresie in Amsterdam, II. Maandblad Amstelodamum, 43, 1956, 20-23.
Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel V, II. De gemeente Amsterdam. 's-Gravenhage 1928.
Wagenaar, J. Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen,... Tweede stuk. Amsterdam 1765.
Wagenaar, J. Vervolg op, of vierde stuk. Verschenen in afleveringen. De aflevering met de beschrijving van het nieuwe Maagdenhuis (pag. 481-485) verscheen in 1792; de tekst schijnt in 1790 te zijn geschreven.
Weissman, A.W. Het voormalig Spinhuis te Amsterdam. Bouwkunst, tweemaandelijks tijdschrift, Jaargang 1, 1909, 168-177.
Wolf, H.C. de. De Kerk en het Maagdenhuis. Utrecht/Antwerpen 1970.
Zantkuyl, H.J. De schuilkerk der Jezuïeten op de Raamgracht. Maandblad Amstelodamum, 46, 1959, 28-34.
Zantkuyl, H.J. De St Nicolaaskerk aan de N.Z. Voorburgwal. Maandblad Amstelodamum, 46, 1959, 107-112.

Register

Algemeen personenregister

Aaltsz, Allard *216*
Abbink, Trijntie *213*
Abrahams, Frederich Johan Wilhelm *228*
Abrahamsz, Joris *216*
Absiel, François *30*, *43*
Achtienhoven, weduwe J.B.J. *179*
Achtienhoven J.J.A. *180*
Achtienhoven, weduwe Paulus *79*, *98*
Achtienhoven, Paulus *27*
Achtienhoven, Theresia Marcella Maria *60*
Adema en zoon, P.J *177*
Adriaans, Gritie *213*
Aerde, J.B. van *133*
Aert, pater; *zie* Arnoldus ab Ischa
Aggesz, Taecke; pottenbakker *16*
Agtienhoven; *zie* Achtienhoven
Al, Jan en Reindert *98*
Albert; steenhouwer *17*
Albertsz, Gerrit *211*
Allart, Johannes *104*
Anchelon, A. *175*
Andriesz, Jacob *217*
Ankersmit, wethouder *239*
Arnoldus ab Ischa, priester *12*
Artmer, Hendrik *126*
Attevelt, Joan van *210*
Backer, Hendrick *27*, *30*, *32*, *44*
Bakker, Frederick *219*
Bakker, B. de *86*
Balutra, J. *175*
Barbiers, P. *66*
Bassen, Frederik van *99*
Barentsz, Dirck *17*
Battem, Stephanus van *62*
Bätz, C. *133*
Becker, Claas *30*
Bekkers, P.J. *179*, *180*, *224*, *252*
Bengevoord, Maria *221*
Benthem, Willem van *65*
Bentinck Waardenburg *96*
Berckel, C.C. van *254*
Berghuijs, Jacob Albersz *26*
Berns, Dr A.W.C. *242*
Beuker, J. Dk. *90*, *93*, *98*
Bicker, Lourens *216*
Bierman, Joost *220*

Bijleveldt, Jan *27*, *44*, *219*
Bilhamer, Joost Jansz *216*
Bleesen, Johanna Elisabeth *28*, *60*
Bleijs, A.C. *177*, *186*, *201*, *240-246*, *249-253*, *256*, *259*, *263*, *277*
Bloeminck, Willem *228*
Blok, Pieter *44*, *217*
Bockholt, Caspar *30*
Bockholt, Dirk *30*
Bodien, weduwe Frans *131*, *133*
Boetzé, Lambertus *211*
Bogaert, Johannes *62*
Bogaert, Thomas *62*
Bogaert, van den; advocaat *256*
Bogaerts, C. *119*
Bolderheij, A. de Balbian Verster- *195*
Bollens; *zie* Bolsens
Bolsens, J. *32*
Bolsens, Johannes *121*
Boltz, Joan George *220*
Bondix; houthandelaar *98*
Bonekamp, L. *107*
Bontenos; *zie* Jacob Jacobsz
Boogh, Elisabeth *26*
Boon, Ruijs Jacobs *212*
Boormester, Pieter *29*
Born, Andries van *212*
Bosch, Hendrik *95*, *122*, *123*
Bosch Jeronimusz, Jan de *175*
Bossche, E. van der *250*, *265*
Bottemanne, Mgr. C.J.M. *238*
Bouman, Frederik *73*
Bouman, Jacob Pietersz; procureur *16*, *47*
Bouman, Maria *21*
Bouman, Pieter Jacobsen *16*
Bourgonje, Margaretha van *217*
Bourgonje, Maria van *217*
Bouvy, Theodora Christina *60*
Boven, O. van *240*
Braakman Hzn, Willem *44*, *73*, *74*, *98*
Braakman Wzn, Hermannus *44*, *79*, *88-91*, *93*, *94*, *98*, *123*, *133*, *178*
Braeckel; *zie* Brakel
Brakel, Antonia van *220*
Brakel, Cornelis van *220*
Brakel, Pieter van *220*
Brancadora, graaf de; aartsbisschop van Nisibi *104*, *162*
Brandt, Johannes *224*
Brentano, J.B. *68*
Brienen, Arnout Jan van *43*, *60*, *68*, *75*, *80*, *101*, *120*, *169*, *182*
Brienen, Arnout Willem van *174*
Brienen, Willem Joseph van *217*
Brienen en soonen, Willem van *94*
Brikkenaar van Dijk, Joannes *227*
Broers, Stijntje *73*
Brom, G.B. *252*

Brouwer, J.G. *179*
Brouwer en zoon, G. *252*
Brouwers, Geertruijd *216*
Bruin, Jan de *29*
Bruijn, Jan *217*
Bruijn, Jan *219*
Bruijn, Hendrick de *211*
Bruijnenburg, Johannes *41*
Bruijnenburg, Theodorus *41*
Bruning, Arn. A.M. *256*, *267*
Buddingh, Digna *222*
Bulthuis, J. *104*, *162*, *177*
Burger, Claes *26*
Burgert, Everard *211*
Busca, Ignatius *65*
Campen, Dirk van *27*, *30*, *45*

Can, Pieter pietersz *16*, *17*
Canel, Jan *74*
Caramelle-Uselinx, A.C. *177*
Caron, kopersmid *178*
Caron, F.M.J. *224*, *233*
Ceulen, Adrianus van *225*
Ceulen, Jean Baptiste van *126*
Chanterelle gez. Branxaut, Jhr. Jacob de *12*
Charlé, P.P. *169*, *174*
Christiaens, Trijntje *20*
Claes, Trijn *16*
Claesz, Cornelis *16*
Claesz, Hildebrand *212*
Claesz, Wijbrant *212*
Clauburgh, Catrijn *19*
Clerc, Sebastian le *77*, *81*, *103*
Clinck, Jan Dircks *73*
Cloeck, Thom. *219*
Cloeting A. *224*, *228*
Cloeting van Westenappel, Adriaan Joan *66*, *67*, *68*, *79*, *120*, *224*, *228*
Codde, Anna *216*
Codde, Jacob *216*
Coeck, Claes Haijmansz *19*
Coeck, Henrico *60*
Coeck, Maria Alida *223*
Coelewij, J.H. *179*
Coelewij, Johannes Henricus *179*, *180*, *217*, *224*, *227*, *228*
Coelewij, P.A. *179*, *228*
Coenderink, Joanna Geertrui *229*
Copier, Hendrickje Jansdr *13*, *15*, *56*, *127*
Cornelis, Betgen *18*
Cornelis, Marritje *210*
Cornelisz, Claes; scheepstimmerman *212*
Cornelisz, Dirck *10*
Cornelisz, Henderik; alias Goijer *217*
Cornelisz, Jan *19*
Cornelisz, Willem *19*
Cos, Petrus; priester *29*, *40*
Coster, Cornelis, *229*
Couwenberg; timmerman *178*
Craijenschot, W.F. *33*, *45*
Craijenschot, Theodorus *104*, *119*, *221*
Craijenschot Wijnandz, Jan *60*, *133*
Cramer en Elsenburg *178*
Cramer, Jacop: priester *29*, *65*, *74*, *101*, *130*, *151*, *169*, *170*
Cramer, Willem *219*
Creutz, J.S. *124*, *142*, *147*
Cromhout, zie Kromhout
Cuijpers, Eduard *181*
Dalen, Helena Maria van *224*
Danckerts de Rije, C. *18*, *46*

Davidsz, Salomon *19*
Delve, Cornelia van *219*
Dessing, Ch. Pet. W. *249*
Deumer, Alexander *223*
Deyman, Jan *13*
Deyman, Marten Jelisz *13*
Diemen, Nicolaas van *64*, *65*
Dijk, Casper van *94*, *129*, *131*
Dijk, Peter van *30*
Dircks, Grietgen *18*
Dircks, Trijn *10*
Doyer, Thomas *93*, *96*, *98*
Dreve, Hendrik; bakker *24*, *27*
Dreijer, Maurits, *98*
Driessen, Johanna; *zie* weduwe Poggeman
Druck, L.F. *75*, *80*
Drunen, Reinier *227*
Dulken, Balthasar van; brouwer *24*
Duwel, Harmannus *62*
Duijts, Pieter Cornelisz *225*
Duyvesen, mr Jan *12*
Eenhuijs, Baerent *73*
Eenhuijs, Henderick Barentsz *73*
Egbert; meester *53*
Elfrinkhof, Barent van *133*
Elliger, Otthomar *175*
Elshof, Cornelisz.; priester *39*, *40*, *68*, *74*
Elzinga, J.H. *182*, *267*
Endel, J.A. *180*
Engelander, Barend Wolf *212*
Engelen, Jan van *224*
Evertsz, Cornelis *16*
Evertsz, Gerrit *213*
Eijkelenbergh, Anna van *45*
Ferrier, L.J. *86*
Focking, Cornelis *86*, *127*
Fokke, J. *119*
Fops, Johanna *12*
Fopszn, Pieter *9*
Fopszndr, Aeltje Pieter *9*, *10*, *11*, *12*
Fopszndr, Meynouwe Pieter *11*, *12*, *13*
Fopszndr, Yeffgen Pieter *11*
Fortengens, Jacob *30*
Frauen, J.D. *93*, *98*
Frauen, M. *93*, *98*
Fredericxzn, Jan *17*
Frits, Johan George *94*, *129*, *131*
Geel, Daniel van; heer van Spanbroek *217*
Geelhand, Petronella Maria *30*
Geer, J. de *125*
Geesink, J. *125*
Geldt, H. van *251*
Gens, Anna Maria *30*
Gerrits, Anne *9*, *12*

Gerritsz, Willem *210*
Gherrits, Marri *9*
Ghijs, Anna *26*
Ghijs, Sara *26*
Ghijsberts, Mary *53*
Gieselaar, Arnoldus *224*
Gink, Theodorus *175*
Ginneken, Ir. K.H. van *267*
Godefroy, A.N. *242*
Goetcoop, Jacob Jansz *216*
Gotink, Barend *23*
Gotzch, Ernst *90*, *93*, *94*, *96*, *98*
Granaet, Jan; brouwer *17*
Gras, Jan *216*
Gras, Marie *216*
Greef, J. de *172*
Greeven, H. *195*
Grevels; beeldhouwer *265*
Grevink, Dirk *73*
Groenendaal, Jac. van *178*
Groenendaal, Jean H. van *252*, *256*
Groenendaal, Joh. van *177*, *249-253*
Groeneveld, Sophia *229*
Grotenhuijsen, Jan *28*
Gruttez, Willem *19*
Haan, Henricus de; pastoor *32*, *40*
Haarlem, Jan van *29*
Hageman, W.H.; suikerbakker *225*
Hampe, Mej. *212*
Hane, Jan Hendrik *216*
Hanenbergh, Abel *19*, *98*
Haring, Jan *25*
Hart, Abraham van der *74*, *76*, *77*, *79*, *81-85*, *87*, *89*, *97-101*, *106*, *119*, *129*, *132*, *140*, *157*
Hartman, Hendrick *211*
Heemskerk, Maarten van *176*
Heerkens, M.C.R. Hanlo- *277*
Heindrik, Judith *12*
Heijdemans, Philip *26*
Hekkingh, H.F. *179*
Helmer; loodgieter *17*
Helweg, Jacob *65*
Hendriks, Hendrickie *212*
Hendriks, Hendrina; weduwe Claes Bruijn *73*
Hendriks; smid *174*
Hendriks, Hend. Rein. *249*
Hendrix, J.H. *177*
Hendrixzn, Jan *216*
Hermans, Th. *254*
Herweij, Cornelis *249*
Herweij, Maria Berta Adriana *229*
Hilterman, Johannes *132*, *170*, *179*, *180*
Hoefsmit, Hendrik *45*, *79*, *93*, *95*
Hoefsmit, weduwe Barend *30*, *45*

Hoeneker, C. *75*
Hofflander, Cornelis Laurensz *213*
Holleman, Jan *27*
Hoogh, Maria Gilles van der *60*, *68*
Hoogenberg, IJsaak *41*
Hopman, W.A. *175-177*
Horst, Dirk van der *94*, *123*
Horst, Gerrit van der *27*
Huijbertsz, Huijbert *16*
Huijgen, Ir. C. *249*
Huijsman, G. *79*
Hukenius, Gerard Andries *229*
Hullekers, Hendrik *221*
Husly, Jacob *44*, *45*
Husly, H. *44*, *45*
Husly; *zie* ook Otten Husly
Idsert, Arent van den *30*, *45*
Idsert, Gerrit van den *45*, *79*, *95*, *131*, *133*, *179*
IJsbrans, Maritie *212*
Jacobs, Machtelt *53*
Jacobsz, Gerrit *12*
Jacobsz Bontenos, Jacob *12*
Jacobsz, Jacob *19*
Jacobsz, Lambert *176*
Jans, Gierte *213*
Jans, Lijsbeth *213*
Jans, Lutte *211*
Jansen, Everardus *211*
Jansen, Thomas *229*
Jansen en zoon, H.F. *175*, *196*, *257*
Jansz, Claes *211*
Jansz, Cornelis *16*
Jansz, Egbert *19*
Jansz, Heijndrik *12*
Jansz, Jacob *19*
Jansz, Jan *211*
Jansz, Martinus; priester *212*
Jaspersz, Pieter
Jochems, Jacob *212*
Jochems, Joseph Aron *212*
Jolles, J.A. *224*
Kaal, Frederik *90*, *91*, *98*
Kan, Dirk *219*
Karman, Cornelia *41*
Keijser, Dr de *47*
Kempen, Adriaan Jansz van *212*
Kempen, Catharina van *75*
Keulenaar, Jurriaen *220*
Kies van Wissen, Adriaan de *218*
Kies van Wissen, Eduarda de *28*, *220*
Kies van Wissen, Johan *21*, *28*
Kilsdonk, van; huisschilder *178*
Klein, W.J. *230*
Kloes, J.A. van der *242*

Klok, H. en W.J. *183*, *235*
Klumper, J. *60*
Knijff, Cornelis *27*, *41*, *214*, *218*, *219*, *223*, *230*, *233*
Knijff, Leendert *30*, *41*, *215*, *220*, *221*
Knijff, Pieter *41*
Koch, J. *252*
Koedijk, A.J.M. *251*
Koemans, Barbara *212*
Kok, A.A. *230*
Korff, Gerrit van der *219*
Korte, Frans *221*
Kraaijvanger, E.H. en H.M. *183*
Kromhout, Jacob *213*
Kromhout, Godefridus Franciscus *28*
Kromhout-Bleesen, Johanna Elisabeth *28*, *60*
Krul, Jan *216*
Kruijf, Catharina de *29*
Kruijf, C. de *104*
Kuijpers, Adriaan *42*, *95*
Kuijpers, Matthijs *42*, *79*, *91*, *98*
Kuijt Wzn., Jan *181*
Kuijsten, Gerard *19*
Kuneman, Gerrit *91*
Lamberts, Gerrit *185*
Lammers; weduwe *44*
Langhout, W. *218*
Lasance, J.N.G. *252*

Lawarde, Balth. *222*
Lelie, A. de *60*, *120*, *126*
Lelisch, Leli *74*
Lennep, Maria Hester en Sara van *219*
Lettebos, Petrus; priester *38*, *40*
Levij, Salomon *212*
Lier, Martin van *219*
Lievens, Jan *176*
Lilaar van Stoutenburg; Jan François van *60*, *68*, *120*
Lippits, M. *250*
Locquet; Dokter *23*
Looman, Adriaan *217*
Lottum, Hendrick van *219*
Loufsznzn, Jan Michiel *10*, *11*, *12*, *13*
Lubbertsz, Evert *73*
Lucas, huisschilder *17*
Luijten, Johannes Jacobus *75*, *178*
Maarschalkerwaart, Christianus van *229*
Maarschalkerweerd en zoon, M. *252*
Maas, Gerrit *222*
Mali, Antonius; priester *170*
Manius, Frederik *62*
Mark, J. van der *133*
Martsz, Sijmon *17*
Masker, Hendrik *126*, *133*
Meer, Maria van der *42*
Meer, Pieter van der *32*, *42*
Meijer, Karel *250*
Meijndert; kistenmaker *19*
Meijster, Hendrik *98*, *126*, *133*
Meijster, Pieter *98*
Meinick, Barend *133*
Melisz, Jacob; priester *53*
Mettenleiter, J.J. *133*, *164*
Meuleman, Adolf *178*
Meulepad, Willem Theunis *212*
Meulman, J.P. *216*
Meurs, Rutgerus van *123*
Michel, Maria Agnes Gilles- *68*
Michiels, Lijsbeth *11*
Michielsz de Wael, Pieter; alias Pieter van Proventer *10*
Midlij, Cornelis *220*
Mittenreither, Johannes *132*
Mij, van der; brouwer *17*
Moij, Mattheus *216*
Moijaert, Claes *15*
Molenaar, J. *227*
Molenschot; aannemer *182*
Monix, Willem *218*
Moock, Pieter-Sr. en Jr. *44*, *218*
Moorman, H.A. *126*

Mourik, B. *51*
Muijen, Agatha van *218*
Mulder, Claes *73*
Müller, Christiaan *33*
Müller, Christiaansz, Pieter *33*
Müller, L.H.C. *224*
Naarden, Hendrik Jacob van *75*, *78*, *127*, *224*
Naerden, Gerrit ten *45*
Naije, Nicolaes de la *60*
Neufforge, J.F. de *77*, *80*, *84*, *102*, *103*, *130*, *157*
Nieuwenhuijs, Cs. Js. *170*
Nieuwesteede, Ernst Hendrik *216*
Noen, A. van der *90*, *98*
Nolet, J.P. *175*
Noorman, Catharina Anna en Eva *213*
Normant, Pieter le *28*, *60*
Noteman; houthandelaar *30*
Nuenen, A.M. van *254*
Obbens, Abraham *41*
Occo, Geertruijt Teresia *60*
Offerman, Dirk *99*
Offerman, J. *213*
Oldewelt, F.G.W. *195*
Oli, Johannes Volkaertsz *217*
Olthuis, J. *250*, *251*
Onversagt, Hendrik *28*
Oorthuijs, Johannes *73*
Oortman, Gerrit *29*, *73*
Oortman, Tietje Gerrits *29*
Oosterhuis, P. *185*, *233*
Oppenoorth, Flora Maria *228*
Orm, Jacob van den *73*
Otten Husly, Jacob *77*, *80*, *81*, *83*, *142*
Otter, Cornelis *94*, *98*
Ouwater, J. *119*
Overpeld, Maria *227*
Paenburgh, Herman *220*
Palsgraaff, Lucas *27*, *30*, *45*
Pantel, Hendrik *43*, *219*, *230*
Pantel, Pieter *43*
Persijn, Ignatius *222*
Pertat, J.A. *179*
Phlippeau, Karel Frans *177*, *195*, *199*
Philipsz, Jan *12*
Pietersz, Fop *11*
Pietersz, Kuijper, Frans *212*
Pietersz, Lambert *216*
Pietersz, Thonis *212*
Pijlendaal, Willem van *212*
Pius VI; paus *65*, *67*
Planten, Aleida Lucretia *228*
Ploos van Amstel; houthandelaar *30*
Ploos van Amstel, Thomas *218*
Poggeman, Hermannus *43*

Poggeman, J. *43*
Poggeman, Johanna Driessen weduwe Herman *43*, *79*, *91*, *93*, *94*, *95*, *98*
Portielje, W. *217*
Post, Pieter *130*
Pot, Christoffel *45*
Potgieter, N. *216*
Poortvliet, Johan *47*
Povel; advocaat *256*
Putte, Elisabeth van de *225*
Putten, van de: steenhandelaar *179*
Quellinus, Erasmus *277*
Rademaker, J.W. *180*
Raep, Wilhelmina *213*
Ragnis, Jan *98*
Reijntjes, H.E. *176*
Remmen, Johannes *125*
Rendorp, Joachim *77*
Renoud, Allegonda *44*
Rhijn, Jean François van *23*, *29*
Rietmeijer, Everhard Wilhelm *73*
Rijckevorsel, T.C.M.H. van *99*, *237*, *238*, *246*, *251*, *254*
Rije; *zie* Danckertsz de
Rijksz, Jan *213*
Roemer, Jan *29*, *30*
Roest, Willem *215*, *221*
Roest van Alkemade, Denis Adriaan *60*, *68*, *79*, *101*, *120*
Roest van Alkemade, Dirk *60*
Roobol, Pieter *74*
Roone, Jan *214*
Ruijtenburgh, Dirck Gerritsz *220*
Rusinck, Jacobus
Rutten, Elisabeth *221*
Sadelaar, Frans *73*
Sagenoort, Gerrit *23*
Sande, Maria Theresia Thijssen ten *60*, *162*, *175*
Sanden, Gerrit ten *30*
Sas, Jacob *19*
Schaaf, Gerrit *41*
Schaap, C.P. *230*, *335*
Schaap, Jacob *10*
Schaap, Jan Battist *30*
Schaap, Lena; weduwe Jacob Vrij *73*
Schaap, Magtildis *42*
Schaap, Regnerus *213*
Schaep, Marten Egbertsz *212*
Schapendr, Mary Jacob *10*
Scheidel, Joseph *137*
Scheuning, Jan *91*
Schipper, Lambertus *216*
Schmidt, B.W.H. *249*
Schoenmakers, P. *86*
Scholten, Jan Agges; heer van Aschat *41*
Schouten, H.P. *51*, *177*
Schouten, Willem *79*

Schuurman, Frederik *211*
Schüsler, J.S. *217*
Schwartze, Therese van Duyl- *195*
Seventer, van *219*
Sijmons, Brechte *216*
Sijmonsz, Jan; scheepstimmerman *218*
Sijmonsz, Gerrit *218*
Singer, Jacob *33*, *45*
Singer, Laurens *45*
Sinkel, A. *251*
Sinning, Albert *210*
Slabberaan, Maria *217*
Sluijs, Anna van der *216*
Smijters, Anthonis *216*
Smit, Claes Jacobsz; olieslager *218*
Smit, G. *107*
Smit, Jan *89*, *98*
Smits Dircksz, Laurens *178*, *225*
Smits Laurensz, Fred. Laurens *179*
Smulders, J.B. *177*
Snickers, Mgr. P.M. *238*
Spaan, Jan *126*
Spiegel, Laurens Pietersz *10*, *70*
Spiegel, Marie Laurens *9*, *10*, *12*, *210*
Springappel, Grietje *26*
Staats, Helena Maria; weduwe J.B. Brentano *68*
Steenvoorde, Joan Ernst van *213*
Steenvoorde, Trijntje Gerrits van
Stekelenbos, Cornelis *213*
Sterck, J.F.M. *177*
Stoopendaal, W.H. *224*
Sträter, E.A. *237*, *246*, *251*
Strijcker, Dirck *10*
Struik, J.M. *65*
Surmont, Claude Louis de *22*
Tameling, Cornelia *41*, *223*
Telghorst, Christoflet en P.H. *225*
Tensini, Maria Theresia en Elisabeth Geertrui *228*
Tertroode, P.J. van *162*
Thonisz, Jan *15*
Tichelaar, Laurens *73*
Tzul, Jacobus; priester *13*
Uijttenhove, Mr Anthonij; chirurgijn *16*
Uilenburg, P. *33*
Uljé, Leendert *27*
Ullebé, Anna; kindervrouw *23*
Uselinx, A.C. Caramelle *177*
Valk, weduwe Ab. van der *95*, *126*
Veeling, Dirk *33*
Velden, Johannes van de *179*
Vennecool, Jacobus *60*, *215*, *221*
Vennecool, Steven *217*
Vermeulen, M.C.H. Bonnike- *175*
Viervant, Leendert *93*, *98*

Visser, Arent Jansz *212*
Vlaming, Jacobus de *179*
Vlooswijck, Jan Claesen *18*, *47*
Voerduijn, Johannes *41*
Vogels, Lambert *210*
Voities, G.E. *30*
Voorst, Dirk van *73*
Vos, Johannes de *93*
Vos en zonen, A. *251*
Vos Rzn, A. *240*
Vregt; vicaris generaal bisdom Haarlem *246*
Vries, Cornelis de *212*
Vroon, Arnold de *27*
Vrijdag, D. *162*
Waart, Elisabeth de; weduwe van Juriaan Nijs en van Jan Guijnder *74*
Wagenaar, Jan *33*, *37*
Wagenaar, P. *119*, *177*
Waijenburg, J.M. van *257*
Warmelo, Johannes van *26*
Weche, Wijnant Jansz *216*
Weerdenberg, Andries *29*
Wentholt; huisschilder *178*
Wesselink, Willem *211*
Westelo, Hendrik *74*

Westerloo, H. van *90*, *93*, *98*
Westerloo, Joannes Petrus *180*
Westervoort, Hendrick *210*
Westerwoudt en zoon, weduwe; steenleverancier *180*
Wetstein, Rudolph *213*
Wiegand, C. *238*, *239*, *240*
Wiele, Aeltje Willems van der *210*
Wiele, Tijmen Willem van der *211*
Wiggelaar, Herman *217*
Wijlakker, Theodoor *131*
Wijmans, Johannes Bapt. *33*, *40*
Willekes, Fred. *222*
Willem; timmerman *17*
Willemsz, Bartel *47*
Willemsz Jan; bakker *212*
Winkel, ter *224*
Winkel, H. ter *123*
Wit, Jacob de *30*, *58*, *59*
Witte, Catharina en Michiel de *216*
Wittebol, Frederik *216*
Wolffertsz, Gerrit *216*
Wolpherts, Neeltje en Trijn *212*
Woortman, Harmanus *229*
Wouw, Willem van *42*, *91*, *95*, *98*, *179*
Wtewael, Joachim Anthonisz *176*
Ziesenis, Anthonie *77*, *81*, *84*, *85*, *96*, *100*, *117*, *124*, *125*, *127*, *131*, *133*, *147*, *161*
Ziesenis, B.W.H. *129*, *154*
Zwanenberg, Arie *98*

Register van kunstenaars en ambachtslieden

Architecten, opzichters, landmeters en ingenieurs

Bassen, Frederik van *99*
Bilhamer, Joost Jansz *216*
Bleijs, A.C. *177*, *186*, *201*, *240-246*, *249-253*, *256*, *259-263*, *277*
Bruning, Arn. A.M *256*, *267*
Caron, F.M.J. *224*, *233*
Creuts, J.S. *124*, *142*, *147*
Cuypers, Eduard *181*
Cuypers, P.J.M. *240*, *249*
Danckertsz de Rije, C. *18*, *46*
Druck, L.F. *75*, *80*
Elzinga, J.H. *182*, *267*
Ginneken, ir K.H. van *267*
Godefroy, A.N. *242*
Greef, J. de *172*
Hart, Abraham van der *74*, *76*, *77*, *79*, *81-85*, *87*, *89*, *97*, *99-101*, *106*, *119*, *129*, *132*, *140*, *157*

Hoeneker, C. *75*
Huijgen, ir C. *249*
Klein, W.J. *230*
Kloes, J.A. van der *242*
Klok, H. en W.J. *183*, *235*
Kok, A.A. *230*
Kraaijvanger, E.H. en H.M. *183*
Kuijt Wzn, Jan *181*
Langhout, W. *218*
Lippits, M. *250*
Meijer, Karel *250*
Olthuis, J. *250*, *251*
Otten Husly, Jacob *77*, *80*, *81*, *83*, *142*
Rose, W.N. *241*
Vennecool, Steven *217*
Ziesenis, B.W.H. *129*, *154*
Zocher, J.D. *241*

Aannemers, makelaars

Bekkers, P.J. *179*, *180*, *224*, *252*
Boven, O. van *240*
Braakman Hzn, Willem *44*, *73*, *74*, *98*
Coelewij, zie timmerlieden
Dessing, Ch. Pet. W. *249*
Groenendaal, Jac. van *178*
Groenendaal, Jean H. van *252*, *256*
Groenendaal, Joh. van *177*, *249-253*
Hendriks, Hend. Rein. *249*
Hendrix, J.H. *177*
Maarschalkerwaart, Christianus van *249*
Meester gewapend Beton N.V. *181*
Molenaar, J. *227*
Molenschot, *182*
Schmidt, B.W.H. *249*
Wiegand, C.

Beeldhouwers, steenhouwers

Absiel, François *30*, *43*
Albert *17*
Anchelon, A. *175*
Beuker, J. Dk. *90*, *93*, *98*
Bilhamer, Joost Jansz *216*
Bossche, E. van der *250*, *265*
Doyer, Thomas *93*, *96*, *98*
Frauen, M. en J.D. *93*, *98*
Geldt, H. van *251*
Grevels, *250*

Gruttez, Willem *19*
Gotzch, Ernst *90*, *93*, *94*, *96*, *98*
Kaal, Frederik *90*, *91*, *98*
Noen, A. van der *90*, *98*
Pantel, Hendrik *43*, *219*, *230*
Pantel, Pieter *43*
Poggeman, Hermannus *43*
Poggeman, J. *43*
Poggeman, Johanna Driessen weduwe Herman *43*, *79*, *91*, *93*, *94*, *95*, *98*
Viervant, L. *93*, *98*
Westerloo, H. van *90*, *93*, *98*
Ziesenis, Anthonie *77*, *81*, *84*, *85*, *96*, *100*, *117*, *124*, *125*, *127*, *131*, *133*, *147*, *161*

Timmerlieden

Backer, Hendrick *27*, *30*, *32*, *44*
Bijleveldt, Jan *27*, *44*, *219*
Bonekamp, L. *107*
Braakman Wzn, Hermannus *44*, *79*, *88-91*, *93*, *94*, *98*, *123*, *133*, *178*
Brouwer, J.G. *179*
Brouwer en zoon, G. *252*
Bruijn, Jan *217*
Bruin, Jan de *29*
Coelewij, J.H. *179*
Coelewij, Johannes Henricus *179*, *180*, *217*, *224*, *227*, *228*
Coelewij, P.A. *179*, *228*
Cornelisz, Dirck *10*
Couwenberg *178*
Duijts, Pieter Cornelisz *225*
Gotink, Barend *23*
Haarlem, Jan van *29*
Hendrixz, Jan *216*
Horst, Dirk van der *94*, *123*
Jansen, Thomas *229*
Jansz, Jacob *19*
Lubbertsz, Evert *73*
Luijten, Johannes Jacobus *75*, *178*
Meuleman, Adolf *178*
Moock Sr en Jr, Pieter *44*, *218*
Pietersz, Thonis *212*
Sagenoort, Gerrit *23*
Sijmonsz, Gerrit *218*
Smit, G. *107*
Smits, Dircksz, L. *178*, *225*
Smits Laurensz, Fred. Laurens *179*
Wiggelaar, Herman *217*
Willem *17*

Houtleveranciers

Al, Jan en Reindert *98*
Bodien, weduwe Frans *131*, *133*
Bondix *98*
Dijk, Peter van *30*
Dreijer, Maurits *98*
Fortengens, Jacob *30*
Meijster, Hendrik *98*, *126*, *133*
Meijster, Pieter *98*
Ploos van Amstel *30*
Noteman *30*
Otter, Cornelis *94*, *98*
Smit, Jan *89*, *98*
Ragnis, Jan *98*

Metselaars

Cornelisz, Jan *19*
Knijff, Cornelis *27*, *41*, *214*, *218*, *219*, *223*, *230*, *233*
Knijff, Leendert *30*, *41*, *215*, *220*, *221*
Knijff, Pieter *41*
Kuijpers, Adriaan *42*, *95*
Kuijpers, Matthijs *42*, *79*, *91*, *98*
Meer, Pieter van der *32*, *42*
Rusinck, Jacobus, *179*
Velden, Johannes van de *179*
Wouw, Willem van *42*, *91*, *95*, *98*, *179*

Leveranciers van steen en kalk

Achtienhoven, J.B.J. *179*
Achtienhoven, J.J.A. *180*
Achtienhoven, Paulus *27*, *79*, *98*
Geelhand, Petronelle Maria *30*
Hanenbergh, Abel *94*, *98*
Hekkingh, H.F. *179*
Pertat, J.A. *179*
Putten, van de *179*
Rademaker, J.W. *180*

Sanden, Gerrit ten *30*
Schaap, Jan Battist Schaap *30*
Smulders, J.B. *177*
Westerwoudt en zoon, *180*
Zwanenberg, Arie *98*

Meubelmakers, houtsnijders, lijstenmakers

Albertsz, Gerrit *211*
Artmer, Hendrik *126*
Craijenschot Wn. F. *33*, *45*
Craijenschot Wijnandz, Jan *60*, *133*
Elfrinkhof, Barent van *133*
Grotenhuijsen, Jan *28*
Lasance, J.N.G. *252*
Martsz, Sijmon *17*
Masker, Hendrik *126*, *133*
Meijndert *19*
Normant, Pieter le *28*, *60*
Seventer, van *219*
Spaan, Jan *126*
Uilenburg, P. *23*

Behangers, stoffeerders

Aerde, J.B. van *133*
Endel, J.A. *180*
Eijkelenbergh, Anna van *45*
Geer, J. de *125*
Geesink, J. *125*
Jansen en zoon, H.F. *175*, *196*, *257*
Lammers, weduwe *44*
Moorman, H.A. *126*
Naerden, Gerrit ten *45*
Remmers, Johannes *125*
Sinkel, A. *251*

Smeden, geelgieters, uurwerkmakers, slotenmakers

Becht en Dyserinck *177*, *249*
Bolsens, J. *32*, *121*
Bosch, Hendrik *95*, *122*, *123*
Brom, G.B. *252*

Brink en Co *249*
Caron, *178*
Cramer en Elsenburg *178*
Croon en Co *249*
Fredericxz, Jan *17*
Hendriks, *174*
Hoefsmit, Barend *30*, *45*
Hoefsmit, Hendrik *45*, *79*, *93*, *95*
Jansz, Claes *211*
Meurs, Rutgerus van *123*
Petit en Fritzen *251*
Uljé, Leendert *27*
Valk, weduwe Ab. van der *95*, *126*
Vos en zonen, A. *251*
Winkel, H. ter *123*

Loodgieters, schilders en glazenmakers

Barentsz, Dirck *17*
Campen, Dirk van *27*, *30*, *45*
Helmer *17*
Hilterman, Johannes *132*, *170*, *179*, *180*
Horst, Gerrit van der *27*
Huijsman, G. *79*
Idsert, Arent van den *30*, *45*
Idsert, Gerrit van den *45*, *79*, *95*, *131*, *133*, *179*
Kan, Dirk *219*
Kilsdonk, van *178*
Koch, J. *252*
Korff, Gerrit van der *219*
Lucas *17*
Nolet, J.P. *175*
Palsgraaf, Lucas *27*, *30*, *45*
Pot, Christoffel *45*
Sas, Jacob *19*
Schouten, Willem *79*
Vlaming, Jacobus de *179*
Vos, Johannes de *93*
Westerloo, Joannes Petrus *180*
Wentholt, *178*

Stucadoors

Balutra, J. *175*
Dijk, Casper van *94*, *129*, *131*
Frits, Johan George *94*, *129*, *131*
Husly, Jacob en Hendrik *44*, *45*
Scheidel, Joseph *137*

Singer, Jacob *33*, *45*
Singer, Laurens *45*

Orgelbouwers

Adema en zoon, P.J. *177*
Bätz, C. *133*
Maarschalkerweerd en Zn, M. *252*
Mittenreither, Johannes *132*
Müller, Christiaan *33*
Müller, Christiaansz, Pieter *33*

Goud- en zilversmeden

Battem, Stephanus van *62*
Bogaert, Johannes *62*
Bogaert, Thomas *62*
Diemen, Nicolaas van *64*, *65*
Duwel, Harmannus *62*
Helweg, Jacob *65*
Manius, Frederik *62*
Oorthuijs. Johannes *73*
Wijlakker, Theod. *131*

Schilders

Bolderhey, A. de Balbian Verster- *195*
Elliger, Ottomar *175*
Heemskerk, Maarten van *176*
Hopman, W.A. *175-177*
Jacobsz, Lambert *55*, *56*, *176*
Lelie, A. de *60*, *120*, *126*
Lievens, Jan *176*
Mettenleiter, J.J. *133*, *164*
Moijaert, Claes *15*, *56*
Oldewelt, F.G.W. *195*
Phlippeau, Karel Frans *177*, *195*, *199*
Quellinius, Erasmus *277*
Reijntjes, H.E. *176*
Schwartze, Th. van Duyl- *195*
Weijden, Rogier van der *53*
Wit, Jacob de *30*, *58*, *59*
Wtewael, Joachim Anthonisz *56*, *176*

Topografische tekenaars, graveurs en uitgevers

Bakker, B. de *86*
Barbiers, P. *66*
Bogaerts, C. *119*
Buffa *104*
Bulthuis, J. *104*, *162*, *177*
Emrik en Bingen *264*
Ferrier, L.J. *86*
Focking, Cornelis *86*, *127*
Fouquet, *104*
Greeven, H. *195*
Klumper, J. *60*
Kruijf, C. de *104*
Lamberts, Gerrit *185*
Mourik, B. *51*
Oosterhuis, P. *185*, *233*
Ouwater, J. *119*
Schouten, H.P. *51*, *177*
Tetroode, F.J. van *162*
Treslong en Co *261*
Vrijdag, D. *162*
Wagenaar P. *119*, *177*
Wegner en Mottu *259*

Zaakregister

aanbesteding; *zie* bestek
aardgewelven *92*, *140*
accijns *135*
achterhuis *218*
achterkeuken; *zie* keuken
altaar *58*, *66*, *77*, *101*, *128-131*, *152*, *156-159 183*, *250*, *277*
apotheekpotten *66*
archiefruimte *127*, *141*
balklagen:
ijzeren balken 247
overhoekse balken 92
'sommers' 17

baksteen:
Goudse steen 17, *92*, *98*
grauwe moppen 121
Lekse grauwe mopsteen 91
Lekse rode mopsteen 91
klinkert 92, *121*
machinaal gevormde steen 246
Vechtse mopsteen 92

beeldhouwwerk; *zie* versiering
bestek *89-94*, *123*, *125*, *128*, *129*, *131*, *168*, *246*
biechtstoel; *zie* kerkmeubels

‘biergeld’; *zie* drinkgeld
binnenkamer; *zie* kamer
binnenmoeder *15*, *56*, *124*, *138*, *174*, *210*
Bisschop van Haarlem *174*, *237*, *238*
blik *19*
boerderijen *214*, *227*
‘bovenhuijs’ *211*
bouwkosten *6*, *98*, *99*, *104*, *252*, *253*
‘Bouwmaatschappij tot het verkrijgen van eigen woningen’ *239*
bouwmaterialen; *zie* baksteen, dakpannen, hout, natuursteen
bouwtekeningen:
aanbestedingstekeningen 90, *99*, *114-116*
detailtekeningen 85, *90*, *99*
interieurontwerpen 82, *142*, *143*, *148*, *149*, *152-157*
ontwerptekeningen 48, *76-78*, *80*, *97*, *99*, *107-113*, *250*, *262*, *263*, *276*
revisietekeningen 140, *141*

bovenkamers; *zie* kamer
brandkast *127*, *141*
brandstof:
hout 25
steenkolen 173, *255*
turf 22, *25*, *135*

breischool *20*, *21*, *26*, *27*, *31*, *124*
brood:
bakoven 27, *34*, *112*, *122*, *174*
broodkast 37, *60*
‘halsjes’ 24
roggebrood 24
‘stuk’ 35
‘stukkenkamer’ 112
tarwebrood 24

communie *138*, *139*
dagindeling *12*, *34-37*, *139*, *171*
dakpannen:
blauwe pannen 92
Echterpannen 247
Hasselse pannen 17

drinkgeld *17*, *19*
electriciteit *181*, *249*
feestdagen *37*
funderingen *17*, *19*, *27*, *30*, *91*
foto's, oudste *184*, *186*, *188*, *190*, *192*, *193*, *200*, *201*
gasleiding *173*, *249*
gedenksteen; zie versiering
gestichten te Amsterdam:
Begijnhof 39. 241
Brienenhof, van 101, *183*, *186*
gasthuis, R.C. 238
Jacobsgesticht, St. 241, *257*

Jongensweeshuis, R.C.: zie aldaar
Luthers Diaconiehuis 104
Margarethaklooster, St. 11, *53*

Occco's hofje 75, *104*
Oude Armenkantoor 241
Oude mannen en vrouwenhuis 104
Spinhuis; zie aldaar
Voorzienigheid, de 240
Vredenburg 241
Vreugdenhof 182
Werkhuis, Nieuwe; zie aldaar
Ziekenverpleging R.K. 241

gevelcompositie *102*, *103*
gewelven (*zie ook:* aardgewelven) *247*, *248*
grondprijzen *239*, *240*
grondvergadering *105*
gymnastiekonderwijs *181*, *101*
hout:
eikehout 90
grenehout 17, *18*
grenehout, Amerikaans 247
grenehout: 'bremer balcken' 19
grenehout: 'Noors of Coperwijks' 90
mahoniehout 126, *133*
pijphout 90
vathout 90
wagenschot 18, *90*, *94*
wagenschot; Riga's 94

huisnamen:
de verlooren Arbeijd 26
het goude Block 44, *217*
het grauwe Block 44, *217*
het groene Block 44, *217*
het witte Block 44, *217*
de Hand- en Voetboog 73
den Helder 225
de Hofman 21
de Hond in de Pot 222
het gulden Jaar 1650 210, *213*, *228*, *229*
de witte Leeuw 210
de gulden Mol 216
het Moortje 26
het Ooievaarsnest 44, *217*
het Ossehoofd 216
de Prins 212
de gulden Ring 216
de vergulde Rondas 13
de Ruijtenborch 220
het victuaille Schip 220
de france Sloep 41
het huis Sneek 11

huishouding, *22*, *135-137*, *254*, *255*
huizenbezit *70-72*, *209-229*
Jansenisten; *zie* Oud-bisschoppelijke Clerezie
Jongensweeshuis, R.C. *37*, *42*, *43*, *44*, *75*, *134*, *211*, *241*
kachel; *zie* stookplaaten
kamer:
achterkamer 212
binnenkamer 40
bovenkamers 26, *221*, *225*, *227*, *228*
hangkamer 40
insteekkamer 124, *127*
regentenkamer; zie aldaar
zijkamer 40

kapconstructie *93*, *108*, *109*, *114*
kapel van het St. Elisabethgesticht *243*, *248*, *250*, *274*
kapel van het Maagdenhuis; *zie* kerk in het Maagdenhuis
kastjes, genummerde *34*, *123*, *187*, *188*
kazuifel *33*
kelder, drijvende *87*, *94*, *140*
keldervrouw *20*, *34*, *124*
kerk in het Maagdenhuis *12*, *13*, *20*, *21*, *28*, *32*, *36 38*, *66*, *128-134*, *152-163*, *174*, *177*, *200-203*
kerken, R.C. - in Amsterdam:
de Liefde, buiten de Zaagmolenpoort 42, 131, 153
Nicolaaskerk, St.-aan de Prins Hendrikkade 241
Nieuwezijds Voorburgwal 78 13
Raamgracht 6 en 8 228
Redemptoristenkerk aan de Keizersgracht 174
Spui 5 212

kerkmeubels;
altaar; zie aldaar
altaarstoelen 175, *199*
biechtstoel 133, *163*, *277*
communiebank 133, *251*
credenskast 163
doopvont, porceleinen 39
kruiswegstatie 133, *162*, *164*
lezenaar 167
preekstoel 33, *133*, *162*, *177*
regentenbanken 105, *134*, *170*

kerkzaal *123*
keuken:
achterkeuken 16, *26*, *40*
'somerhuijsgen' 16, *22*
waskeuken 111, *112*, *140*

kleurenschema *132*
koninklijke bezoeken *104*, *105*
koperwerk *167*
kosten:
bouwkosten; zie aldaar

huishoudkosten 22, *135-137*, *254*, *255*,
verpleegkosten per persoon per jaar 23, *25*, *70*, *71*, *136*, *173*, *253*, *256*

korenzolder *34*, *121*, *134*
lantaarn *95*, *122*, *123*
leefregel; *zie* dagindeling
levensmiddelen; zie voeding
liften *179*, *249*
lijfrenten *71*, *72*, *136*
maaltijden *12*, *35-37*, *174*
maatstokken *90*
mallen *90*
medische aspecten *23*, *78*, *113*, *138*, *170-172*, *254*, *255*
meubels:
'boekendraaien' 40
'huis hang horloge' 40
kantoorstoelen 126, 144
kasten 60
kastjes, genummerde; zie aldaar
kribben; zie slaapplaatsen
stoelen 28, *126*, *144*, *146*
tafels 60, *126*, *146*

model of maquette *88*, *106*, *107*
modellen voor beeldhouwwerk *96*, *247*, *250*
moeder-overste *254*
naaiwerk *15*, *20*, *31*, *34*, *124*, *181*
natuursteen:
Bremersteen 93, *96*
blauwe Escouzijnse steen 90
Granite de l'Ourthe 247
Schotzensche steen (arduinsteen) 93

Nieuwe Werkhuis *90*, *92*, *101-104*
olieslagerij *16*, *218*
obligaties *70*, *71*, *73*, *169*
offerbus *166*
Oud-Bisschoppelijke cleresie *28*, *32*, *39*
orgel *33*, *85*, *128*, *129*, *132*, *133*, *153*, *156*, *252*
pakhuizen *44*, *48*, *214*, *217*, *225*, *226*
pastorie *38*, *40*, *127*, *141*, *151*, *245*
personeel *3*, *15*, *20*, *22*, *23*, *36*, *124*, *135-139*, *171-175*, *254*
'pilaeren' *17*, *95*
pothuis *21*, *32*, *221*
regentenkamer *20*, *34*, *124-127*, *142-146*, *175*, *238*, *244*
regentenstuk *101*, *120*, *126*
regentessen *21*, *23*, *135-137*
regentessenkamer *21*, *27*, *28*, *34*, *124-127*, *148*, *149*, *175*, *196*, *197*
reglementen; *(zie ook* dagindeling) *138*, *139*
riolen *92*, *111*, *122*, *140*, *172*, *220*, *249*
rooimeesters *16*, *17*, *19*, *21*, *30*, *32*, *95*
schilderijenbezit *37-39*, *52-59*, *127*, *146*, *175-177*, *197-199*, *277*
schilderijenlijsten *53*, *126*, *165*

schilderijrestauraties *126*, *175-177*
school *13*, *20*, *35*, *36*, *138*, *139*, *141*, *192*
schoorsteenmantels *125*, *142*, *144*, *148*, *151*
schoorsteenposten, gegoten *19*
schoorstenen, Engelse *34*, *126*
schrijfmeester(es) *23*, *29*, *36*, *138*, *139*
slaapplaatsen:
alkoof 244
chambrettes 182, *244*, *245*
kribben, driepersoons 29, *112*, *113*, *123*
kribben, tweepersoons 113
kribben, eenpersoons 113
kribben, ijzeren eenpersoons kribben 174, *193*

slaapzalen *113*, *181*, *193*, *242-244*
'snijdinge' *6*
speelgalerij *30*, *34*
Spinhuis *79*, *134*, *138*, *139*, *187*
steenlegging, eerste *17*, *27*, *30*, *77*, *86*, *250*
stookplaatsen:
fornuizen 17, *40*, *92*, *122*, *127*, *140*
kachels 32, *35*, *40*, *121*, *141*
ovens 92, *111*, *112*, *122*, *140*
'papiaanse pot' 169
schoorstenen; zie aldaar
vuurplaatsen 122, *127*
waterketels 111, *112*, *122*

'somerhuijsgen' *16*, *220*
'sommers' *17*
'sijldoekse ganglοper' *125*
'steentgens', geschilderde *17*
straffen *36*, *138*, *139*
stucmarmer *131*
stucwerk *125*
'stukkenkamer'; *zie* brood
'suijkerbakkerskalk' *30*
telefoon *245*, *249*
tinwerk *37*, *60*, *174*
turf; *zie* brandstof
trappen *17*, *114*, *247*, *272*, *273*
trasraam *92*
trofeeën; *zie* versiering
uurwerk *123*, *167*
Universiteit van Amsterdam *183*
vensters *90*
ventilatie *79*, *248*
verdieping *103*
verlichting, *95*, *122*, *123*, *173*, *249*
vermogen; zie huizenbezit, lijfrenten, obligaties
versieringen:
consoles van pleisterwerk 247
fronton 77, *96*
gedenksteen 85, *109*, *187*, *251*

reliëfs in de kerk 131, *160*, *161*, *183*
trofeeën 124, *127*, *129*, *130*, *147*, *151*, *154*, *155*

verwarming; *zie* stookplaatsen
verwarming, centrale *181*, *248*, *255*
vloeren *120*, *247*
voeding *22-25*, *37*, *170*, *174*, *255*
voegwerk *92*, *121*
wapenborden *28*, *60*, *61*
was; *zie* keuken
watercloset *249*
watergang of huisdrop *16*
waterkelder of regenbak *17*, *30*, *31*, *91*, *92*, *94*, *98*, *122*, *140*, *210*
waterleiding *122*, *173*, *249*
weesmeisjes:
aantal 20, *24*, *25*, *26*, *87*, *134*, *169*, *172*, *173*, *182*
'buitenkinderen' 3, *25*, *135*
kleding 13, *22-24*, *182*, *186*, *188*, *190*, *194*, *195*
onvolwaardigen 171, *173*, *237*
verpleegkosten; zie kosten

werkruimten *112*, *121*, *124*, *181*, *191*
woningen, twee- onder een dak *212*, *213*, *219*
'wooninge' *16*, *211*, *212*, *216*, *219*
ziekenhuisbouw *241-243*
ziekenkamer *20*, *27*, *31*, *113*
ziekten; *zie* medische aspecten
zilverwerk *39*, *62-65*, *166*
zusters van liefde *173-175*, *182*, *244*, *254*

Topografisch register betreffende Amsterdam

Amstelstraat - huis de Prins *212*
Amstelstraat drie erven *70*, *210*
Anjelierstraat 23 *217*, *219*, *230*
Anthoniesluis, St. - hoek Raamgracht *227*
Batavierstraat *225*
Bethanienstraat *220*
Binnen Amstel 154 of *178 224*
Binnen Dommerstraat *225*
Binnen Visscherstraat *222*
Dam - huis Sneek *11*, *12*
Dam - huis de hond in de pot *222*
Dirk van Hasseltsteeg 'Louwenpoortje' *211*, *214*
Droogbak 13 *240*
Elandsgracht *222*
Engelse Steeg *224*
Foeliestraat *216*
Gasthuismolensteeg, Korte - hoek Naaldenmakersgang *212*
Gelderse Kade - huis de France sloep *41*, *223*
Gravenhekje 5 en 6 *218*, *225*, *232*
s-Gravensandestraat *239*, *240*
Haarlemmerstraat 101 *219*
Handboogstraat *26*, *210*, *213*
Handboogstraat 1-3 *183*, *210*, *228*, *235*
Handboogstraat 2, 4, 6 227
Heisteeg 9 - hoek Herengracht *215*, *221*
Herengracht 182 *103*
Herengracht 382 *80*, *103*
Herengracht 428 *197*, *198*
Hol of Romersteeg, huis in de *211*
Jacobstraat, huis in de St. *210*, *211*
Jacobstraat, St. 25 *228*
Joden Houttuin - hoek Kaarsemakersteeg *212*
Jonge Roelensteeg, huis in de *213*
Jonkerstraat, huis in de *213*
Kalkmarkt 8 *220*, *231*
Kalverstraat 73 *245*
Kalverstraat 116 *216*, *219*, *230*
Kalverstraat 118 *216*
Kalverstraat 199 *224*
Kattenburgerdwarsstraat *224*
Keizersgracht, huis aan de *212*
Keizersgracht 302 *224*, *233*
Keizersgracht 395 *227*, *228*
Keizersgracht 508 *240*
Keizersgracht 820 *225*
Kerkstraat 404 *225*
Korsjespoortsteeg *220*
Lauriergracht 125-127 *225*
Leidsegracht *216*

Leidse dwarsstraat, Lange *222*
Molsteeg 9 *223*
Nieuwezijds Kolk *210*
Nieuwezijds Voorburgwal 67 *225*, *234*, *235*
Nieuwezijds Voorburgwal 78 *13*
Nieuwezijds Voorburgwal 210 *218*
Oudezijds Achterburgwal, huis aan de *213*, *215*
Oudezijds Voorburgwal 177 *10*
Oudezijds Kerkhof *213*
Pietersteeg, St. 5 *213*
Pieterstraat, St. 1 *210*
Prinseneiland, pakhuizen *217*
Prinsengracht 1099 *225*, *233*
Prinsenhofsteeg, huis in de *219*
Raamgracht 6 en 8 *228*, *234*, *235*
Rokin 154-156 *218*, *230*
Singel 304 *211*
Spaarpotsteeg, huis in de *210*
Spui - naast oude Maagdenhuis *220*
Spui 5 *212*, *234*, *235*
Spuistraat 129-131 *216*, *234*, *235*
Steenhouwersgang, huis in de *225*
Swarte Bijlsteeg, huis in de *213*
Taksteeg 13 *221*
Teertuinen - hoek Brouwerstraat *217*
Tuinstraat - huisje in het Karseboomshofje *226*
Warmoesstraat 127 *224*

Bronvermelding

Fotografische opnamen

Rijksdienst voor de Monumentenzorg:
bladzijden: x, 8, 14, 68, 86, 120, 168, 208, 236.
nummers: 1-5, 9-14, 16-29, 31a-38, 42-55, 59-62, 65-82, 84-124, 127, 128, 130, 131, 134-136, 140-180, 186, 188-191, 195, 196, 198-200, 202, 203, 205-210, 212-220, 225, 242, 245, 247, 248, 250, 251, 254, 257, 260, 262, 264, 275-280, 289, 291-300, 302-304, 306-309, 313.

Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam:
nummers: 137, 138, 181-183, 187, 188, 193, 194, 199, 221-224, 237-240.

Kunsthistorisch Instituut der Universiteit van Amsterdam:
nummers: 301, 305, 310, 311, 312.

Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht:
nummers: 56, 57.

Dienst der Publieke Werken te Amsterdam:
nummers: 241, 261, 263, 281, 285, 286.

Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg te Amsterdam:
nummers: 133, 226, 235, 236, 265, 266.

Rijksmuseum Amsterdam:
nummers: 39-41.

Rijksmuseum Catharijneconvent te Utrecht:
nummer: 15.

Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam:
nummer: 204.

'Brinio' Ansichtkaarten:
nummers: 125, 126, 129, 192, 201, 211, 229-234.

Tekeningen

Mevrouw R. Royaards-ten Holt:
nummers: 6, 63, 184.

J.J. Jehee:
nummers: 7, 8, 64, 83, 185, 246, 249, 252, 287, 288.